

A

991,356

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ԱՐԱՄԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Ժ.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՑ
ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ
ՀԱՏՈՐ Դ.

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆՑ

Ը Ն Դ Հ Ա Ն Ր Ա Պ Է Ս

•

Գ Ր Ե Ց

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Վ. ՇՈՎՆԱՆԵԱՆ

ՄԻԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

130

Հ Ա Տ Ո Ր Դ .

ԵՐՐՈՐԴ ԶՐԶԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

445 p.

ՎԻԷՆՆԱ

ՊԱՇՏՊԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

1860 Ռ Ե Թ.

GRAD
EDEN
156
Buch
V 4

GRAD
EREN
187
81.10.99
V.4

ՅԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

ԵՐՐՈՐԳ ՅՐՁԱՆ

ՊՐԵՊԵՐԻԿՈՍ ՄԵԿԻՆ ՄԱՆՈՒԱՆԷՆ ԵՒ ԻՍԴՂԱՌՑԻ ՅԵՂԱԹՈՒՈՒԹՅՆԷՆ
ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ

(1786—1858)

ԵՐԿՐՈՐԳ ՄԱՍ

1. Ընդհանուր տեսութիւն: 1
2. Օրինաւորութեան սկզբունք եւ սահմանադրական
միապետութիւնք: 2
3. Կործանեալ կամ տկարացեալ տէրութիւնները նու
րէն կանգնելու համար՝ վիճենայի արքայաժողովոյն
գործածած ընդհանուր միջոցը կամ չափը: . . . 4
4. ԳԱՂՂԻԱ. Իր վիճակը: 5
5. Լուսավիճութեան խնդիր: Եւ Կարողութեան խնդիր: Օրլէանեան ջեղ,
հասարակապետութիւն եւ կայսրութիւն: 5
6. ԱՆԳՂԻԱ. Իր ձեռք բերած երկիրները: 6
7. Վեհապետք եւ պաշտօնարանք: Գեորգ Դ. եւ Գու
լիէլմոս Դ. թագաւորները, եւ վիկտորիա թագուհին 7
8. ԳԵՐՄԱՆԻԱ. Անկախ տէրութիւններու դաշնա
կցութիւն մը կ'ըլլայ: 8
9. Գերմանական դաշնակցութեան մուրհակը: . . . 9
10. ԱՒՍՏՐԻԱ. Առ կայսրութեան կազմութիւնը: . . 10
11. Փրանկիսկոս Ա., Փերդինանդ Ա. եւ Փրանկիսկոս
Յովսէփ Ա. կայսրները: 11
12. ՊՐՈՒՇ. Նոյն միապետութեան կազմութիւնը: . . 12
13. Պրուշի վիճակն ու դիրքը: Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս
Գ. եւ Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս Գ.: 12
14. Գերմանիայի չորս պզտիկ թագաւորութիւնները: . 13
15. Գերմանիայի փոքր տէրութիւնները: 14
16. ՍՏՈՐԻՆ ՆԱՀԱՆԳԻ. Բոլոր թէ Հոլանտական եւ
թէ Բելգիական գաւառները միակ միապետութիւն
մը կ'ըլլան: 15

17. ԲԵՂԳԻՒՆ. Հսկանտայէն կը բաժնուի ու զատ թա- ղաւորութիւն կ'ըլլայ:	16
18. ՀԵԼՈՒԵՑԻՍ. Աս դաշնակցութեան կազմութիւնն ու սահմանադրութիւնը:	17
19. ԻՑԱԼԻՍ. Լոմպարտեան-վենետիկի թագաւորու- թիւն: Սարդինիա ու Երկու Սիկիլիա:	18
20. Հռոմ տէրութիւն, Դոսկանա, Մոսենա, Բարմա ու Լուգա:	19
21. ՍՊԱՆԻԱ. Փերդինանդ Է. Թագաւորն ու Իզապելլա (Եղիսարեթ) թագուհին:	20
22. ԲՈՐԴՈՒԿԱԼ. Երկրին վեճակը: Մարիամ թագու- հին ու Պետրոս Ե. Թագաւորը:	20
23. ԴԱՆԻԱ. Փրեդերիկոս Զ., Քրիստիան Ը. ու Փրե- դերիկոս Է. Թագաւորները:	21
24. ՇՈՒԵՑ ՈՒ ՆՈՐՈՒԵԳԻԱ. Երկու երկիրներուն վի- ճակը: Նորուեգիայի սահմանադրութիւնը: Կարոլոս Ճ. Եւ Ոսկար Ա. Թագաւորները:	22
25. ՌՈՒՍԻԱ. Աս կայսրութեան մեծնալը: Աղէքսանդր Ա., Նիկողայոս Ա. ու Աղէքսանդր Բ. կայսրները .	23
26. ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՑԷՐՈՒԹԻՒՆ. Սուլթան Մահմուտ Բ. Եւ Սուլթան Ապարիւլ-Մեճիտ:	24
27. Բաժանում:	25

ԱՌԱՋԻՆ ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Վիեննայի արքայախոյզվի Դիւի-Յոլտի յեղեփոխութիւնը

(1815—1830)

28. Քաղաքական հաւասարակշռութիւն: Հինգ մեծ տե- րութեանց առաւելութիւնն ու ընդհանուր իրողու- թեանց առաջնորդութիւնը ձեռք բերելին:	27
29. Սուրբ դաշնաւորութիւն:	28
30. Ասիւնի դեսպանաժողովն ու անոր արձանագիրը: .	29
31. Աս ժամանակի միջոցին քաղաքականութիւնը: . .	31

Ա. Կողմակցութեանց կռիւները, արձակապետութեան
դէմ ելած յեղափոխութիւններն ու հնգապետութեան
նոյնները զսպելու ջանքը (1815—1830):

32. Քանի մը արձակապետական վեհապետաց ընթացքը: .	32
33. Կողմակցութիւնը:	33
34. Գերմանիայի կողմակցութիւնը ու գժտութիւնը: .	34
35. Ֆրանքֆուրտի դաշնակցութեան ժողովոյն որո- շումները:	36
36. Աղմուկներ ու շփոթութիւններ:	37
37. Գարլզպատի ժողովն ու որոշումները: Վիեննայի վերջնական մուրհակը:	38

38. Անգղիայի խորհրդանոցն ու պաշտօնեայք: Ուեյ- լինկդըն եւ Գասլըի:	39
39. Ժողովրդեան տհաճութիւնն ու շփոթութիւնք: Գէորգ Դ. Թագաւորն ու իր ամուսինք:	41
40. Իրլանտիայի վիճակը: Օ'Գոնէլ:	42
41. Գասլըի պաշտօնէին մեռնիլն ու քեննիկին պաշտօ- նեայ ըլլալը:	44
42. Լուդովիկոս ԺԼ. Ազատականք եւ Թագաւորականք:	45
43. Յիշեալ Թագաւորին ժամանակը Գաղղիայի մէջ պատահածները:	46
44. Կարոլոս Ժ. եւ իր կառավարութիւնք:	48
45. Իտալիայի եւ Պիւրենեան թերակղզւոյն վրայ տե- սութիւն:	50
46. Գաղտնի ընկերութիւնք եւ առանձինն Իտալիայի Գարպոնարիա ընկերութիւնք:	51
47. Սպանիայի Փերդինանդ Թագաւորն ու իր կառավա- րութեան կերպը:	52
48. Բանակին ապստամբութիւնը: Գորգէզներու սահ- մանադրութիւնը կը հաստատուի:	54
49. Բորգոլկայի յեղափոխութիւնն ու շփոթութիւնները:	55
50. Նէապոլոյ յեղափոխութիւնք:	57
51. Սարդինիայի յեղափոխութիւնք: Թագաւորը կը հրա- ժարի եւ իր եղբայրը դահ կ'անցնի:	57
52. Դրոբաւի ու Լայպաւի արքայաժողովները:	59
53. Նէապոլոյ ու Սարդինիայի Թագաւորութեանց սահ- մանադրութիւնները կը ջնջուին ու արձակապետու- թիւնը կը հաստատուի:	60
54. Վերոնայի արքայաժողովը:	61
55. Գաղղիա գրեթէ ակամայ կը ստիպուի Սպանիայի մէջ զինեալ միջամտութիւն ընելու:	63
56. Սպանիայի հակառակ յեղափոխութիւնը: Շփոթու- թիւնք ու ներքին պատերազմ:	64
57. Սպանիայի յեղափոխութիւնը կը զրպուի ու արձա- կապետութիւնը կը հաստատուի:	65
58. Բորգոլկայի ներքին շփոթութիւնները: 8. Միքայէլ ու Մարիամ Թագուհին:	66

Բ. Յունական յեղափոխութիւնն ու անկախութեան
պատերազմը, նոյնին հետ կապակցութիւն ունեցող զուգ-
ընթաց դէպքերով (1821—1830):

59. Յունաց վիճակը: Աւազակք: Անկախութեան բաղ- ձանք: Գարոտիսդրիա:	68
60. Էդերիայի ընկերութիւնք:	70
61. Վալաքիա, Մոլտաւիա եւ Սերուիա:	71
62. Եաննայի Ալի փաշան:	72

63.	Եգիպտոս ու Մեհեմէտ Ալի փաշան:	73
64.	Յունաց յեղափոխութեան սկիզբը: Դանուբեան իշխանութեանց մէջ եղածները:	75
65.	Յոյնը կոստանդնուպոլսոյ մէջ: Վալաքիայի ու Մուտախայի յեղափոխութիւնը կը զուարթի:	76
66.	Բուն Յունաստանի մէջ Յունաց սանեցած յաջողութիւնները:	78
67.	Եւրոպայի աղգերուն Յունաց ցուցուցած միտութիւնը: Յունասէրք:	79
68.	Իպրահիմ փաշային հրամանատարութեամբը՝ Յունաստանի Եգիպտացի զօրք ու նաւատորմի խաւրովը: Միսոլոնիի իյնալը:	80
69.	Եւրոպայի գահլիճներուն Յունաց նկատմամբ բռնած ընթացքը:	82
70.	Քենինկին ձեռքով Անգղիայի արապին քաղաքականութեան փոխուիլը:	84
71.	Անգղիա Յունաց կողմը կը բռնէ: Առ քաղաքականութեան պատճառը:	85
72.	Նիկողայոս կայսրը Ռուսիայի գահը կ'ելլէ: Իր ու Աղէքսանդր կայսեր արապին քաղաքականութիւնը:	86
73.	Պետրոսուրդի գաշինքը: Աքերմանի պայմանագրութիւնը:	88
74.	Եէնիշերիներու ջնջումը:	90
75.	Գարտիսպրիա կամը Յունաստանի գահերէց կ'ըլլայ:	91
76.	Լոնտոնի գաշինքը:	92
77.	Նաւարինի ծովամարտը կամ աղէտալի պատահարը:	93
78.	Դաշնակցաց ու Դրան քաղաքականութիւնը:	95
79.	Ռուսական - Պարսկական եւ Ռուսական - Յանկական պատերազմներ:	96
80.	Ռուսական - Օսմանեան պատերազմին Եւրոպական դէպքերը:	97
81.	Ռուսական - Յանկական պատերազմին Ասիական դէպքերը:	98
82.	Պատերազմին տանը մեծ տէրութեանց բռնած ընթացքը:	99
83.	Ագրիանուպոլսոյ խաղաղութեան գաշինքը:	101
84.	Անգղիա ու Գաղղիա Օսմանեան զօրքերը Յունաստանէն կը հանեն: Երկրին կողմնակցութիւնները:	102
85.	Յունաստան բալթիկին անկախ տէրութիւն կ'ըլլայ: Դրուած թագաւորը կը հրաժարի: Գարտիսպրիայի մահը:	104
86.	Պաւլիքայի թագաւորին Ոթոն օրդին Յունաստանի թագաւոր կ'ըլլայ:	106

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Յոսիսի յեղեփոխութիւնն Եւրոպայի շնորհանոց
յեղեփոխութիւնը

(1830—1846)

87. Եւրոպայի տերութեանց տիրող սկզբունքներուն փոխութիւնը: Անփոփոխութեան սկզբունք: 108
- Ա. Գաղղիայի Յուլիոսի յեղեփոխութիւնը (1830):
88. Յուլիոսի յեղեփոխութեան նախաշարժները: 109
89. Սենտակներուն բացումը ու գոցումը: 110
90. Ալճերիի եւ մոտակայ տերութեանց ծովահենները: Գաղղիայի ու Ալճերիի մէջ եղած վեճը: 112
91. Ալճերիի արշաւանքն ու աշխարհակալութիւնը: Դիմադրականաց ջանքով՝ կառավարութիւնն իր նպատակին չհասնիր: 113
92. Հրամանագիրք եւ անոնցմէ պատճառած յեղեփոխութիւնը: 115
93. Յուլիոսի 29 Երրորդ օրը: Քաղաքային խորհրդի մասնաժողով: 117
94. Արքունեաց զինուորները կը մերժուին: 118
95. Լուգոմիկոս Փիլիպպոս Օրլէանի գութնն ու իր կողմնակիցները: Դաւերան: 119
96. Լուգոմիկոս Փիլիպպոս Թագաւորութեան ընդհանուր տեղակալ կ'ըլլայ: Լաֆայէտ: 121
97. Կարոլոս Ժ. իր ու Թագաժառանգին անուամբը գահէն կը հրաժարի եւ ընտանեօքը Գաղղիայէն կ'ելլէ: 122
98. Լուգոմիկոս Փիլիպպոս Թագաւոր կ'ըլլայ: 124
99. Սահմանադրութեան մէջ ըլլալու փոփոխութիւնները կամ նոր որոշումները: 126
- Բ. Բեղգիական ու Լեհական յեղեփոխութիւնները (1830—1833):
100. Մեծ տերութիւնները զԼուգոմիկոս Փիլիպպոս կը ճանչնան: 127
101. Անգղիայի ու Գաղղիայի կամ Արեւմտեան օսհմանադրական տերութեանց սրտակից միաբանութիւնը: 128
102. Արեւելեան կամ արձակապետական տերութեանց միաբանութիւնը եւ յեղաշրջական հոգին զոպելու ջանքը: 129
103. Բեղգիայի վիճակն ու Թագաւորին հետ ունեցած յարաբերութիւնը: 131
104. Եկեղեցականաց ու ազատականաց միաբանութիւնը: 132
105. Եղեփոխութեան նախընթաց գեպքերը: 134
106. Պրիւսիայի յեղեփոխութիւնը: 136

107. Թագաւորն ու թագաւթառանգը: 138
108. Գաւառներուն եւ մայրաքաղաքին մէջ եղած կռիւ-
ները: Հոլանտացիք կը յաղթուին: 139
109. Բեղգիացիք իրենք զիրենք անկախ կը հրատարակեն:
Օրանիայի իշխանն ու Բեղգիացոց ազգային համա-
ժողովը: 140
110. Բեղգիա ինքնագլուխ սահմանադրական միապետու-
թիւն կ'ըլլայ: 141
111. Լեհաստանի սահմանադրութիւնը եւ նոյնին ան-
պատշաճութիւնները: 143
112. Յեղափոխութենէն յառաջ Լեհաստանի ունեցած
վիճակը: Կոզմնակցութիւնը: 144
113. Յեղափոխութեան պատրաստութիւններն ու սկըզ-
բնաւորութիւնը: 146
114. Յեղափոխականը, Դեսպանագիտականը ու Սահմա-
նադրականը: Խլորիցքի հրամանապետ: 147
115. Լեհաց պատգամաւորութիւնը, կայսեր պատաս-
խանն ու նոյնին հետեւութիւնը: 149
116. Պատերազմին գլխաւոր դէպքերը: Օտրոլենգայի
ճակատը: 150
117. Արտաքին տերութեանց վրայ ակնկալութիւն: Ներ-
քին երկպառակութիւն: 151
118. Վարսակիայի խնաւը: 153
119. Լեհերը բոլորովին կը զսպուին ու իրենց ազատու-
թիւնները կը կորսնցընեն: 155
120. Մեծ տերութեանց քաղաքականութիւնը եւ Բեղ-
գիայի անկախութիւնն ընդունելին: 157
121. Լիւթոնմպուրկի ու թագաւորի ընտրութեան խըն-
դիրները: 158
122. Սաքսոնիա-Գոպուրկի Լեոքսլու իշխանը Բեղգիայի
թագաւոր կ'ըլլայ: ԺԸ. Յօդուածք: 160
123. Հոլանտացիք նորէն պատերազմի կը սկսին: Գաղղիա
եւ Անգղիա զինեալ միջամտութիւն կ'ընեն: Չինա-
դադար: 162
124. Արեւմտեան տերութեանց ու Ռուսիայի քաղաքա-
կանութիւնը: ԻԳ. Յօդուածները: 163
125. Վերջին կռիւներն ու նախակարգ պայմանները: 165
- Գ. Եւրոպայի ուրիշ տերութեանց ներքին իրողու-
թիւններն ու մեծ տերութեանց յարաբերութիւնները:
Եգիպտական (Արեւելեան) խնդիր (1830—1848):
126. Գերմանիայի զանազան տերութեանց յեղափոխու-
թիւնները: Դաշնակցութեան ժողովոյն որոշումները: 166
127. Իտալիայի խռովութիւններն ու Աւստրիացոց ձեռ-
քով զսպուիլը: 168

128. Հռոմի երկիրները նորէն ուր կ'ելլեն ու դարձեալ կը ղուպուին: Գաղղիացիք Անգոնայի մէջ: 170
129. 'Նէապոլսոյ' Փերդինանդ Բ. եւ Սարդինիայի' կարու լսո Ալպերդ թագաւորները: 171
130. Հելուէտիայի շփոթութիւնները: 172
131. Գաղղիացիք սահմանադրութեան նկատմամբ, եւ Լուզովիկոս Փիլիպպոսին ընթացքը: 174
132. Քաղաքացիք ու իրենց իշխանութիւնը: 176
133. Թագաւորն իր ժողովրդականութիւնը կը կորսնցընէ: Իր ու պաշտօնէից ընչաոիրութիւնը: 177
134. Կողմնակցութիւնը: Օրինաւորականաց ջանքն ու ետքաշուիլը: Հասարակապետականք, Ընկերվարականք ու Հասարակվարականք: 179
135. Լուզովիկոս Փիլիպպոսին կենացը դէմ դաւաճանութիւնը: Փարիզի ամբուլթիւնները: Թագաժառանգին մահը: 181
136. Նարոլէոնեանք: Նարոլէոնին որդւոյն մահը: Լուզովիկոս Նարոլէոն եւ Նարոլէոնին սպրնկերուն Փարիզ փոխադրուիլը: 182
137. Անգղիայի Գուլիէլմոս Դ. թագաւորը: Խորհրդանոցի նորոգութիւն ու գերեաց ազատութիւն: 183
138. Օ'Գոնէլ ու Իրլանդիայի Յետոս կոչումը: 185
139. Վիկտորիա թագուհին: Բիւ ու ցորենեղէնի մաքսին վերցուիլը: Զարդիսադ: 187
140. Ռուսիայի ներքին քաղաքականութիւնը: Համուսլաւութիւն: 188
141. Աւստրիայի Մեդգեանիկ պաշտօնեան: Մաճառք, Զէյնեի ու Գոշուլթ: 190
142. Միւնիխ-Վրէցի Ռուսական-Գերմանական աղքատ-ժողովը: Գալիշի զօրահանդէսը: 192
143. Անգղիայի, Գաղղիայի, Սպանիայի ու Բարդուկալի մէջ Զորից դաշնաւորութիւն: 193
144. Փերդինանդ Է.ին վերջին տարիները Սպանիայի վիճակն ընդհանրապէս: 195
145. Իրական վաւերագրութիւն: Եղիսաբեթ թագուհի ու Մարիամ Գրիտինէ: Կարոլոսեանք եւ քաղաքական պատերազմ: 196
146. Կարոլոսեանց յաղթութիւններն ու վերջնական պարտութիւնը: Մինա, Գապերա, Էսփարդերոյ ու Մարդոյ: 197
147. Անկարգութիւնք ու շփոթութիւնք: Էսփարդերոյ ու Նարվաեղ: Թագուհւոյն չափահաս ըլլալն ու կարգուիլը: 199
148. Յ. Միքայէլի թագաւորութեան ժամանակը: Պետրոս Ա. կայսրն ու Մարիամ թագուհին: 200

149.	Պիւրենեան թերակղզւոյն վրայ Անգղիայի ու Գաղ- ղիայի ազդեցութիւնը:	202
150.	Լուդովիկոս Փիլիպպոսին Անգղիայէն հեռանալն ու Հիւսիսային տերութեանց կողմը միտելը:	204
151.	Ալէքսիին Գաղղիայի համար ունեցած ծանրակշռու- թիւնը: Անգղիայի նախանձը:	206
152.	Դրան ու Եգիպտոսի Մէհէմէտ Ալի փոխարքային գիրքը:	207
153.	Մէհէմէտ Ալիին ապստամբութիւնն ու յաղթու- թիւնները:	209
154.	Ռուսաց միջամտութիւնը: Քիւթահայի խաղաղու- թեան դաշինքը:	210
155.	Հիւնքեար Իսկէլէսիի դաշնագրութիւնը:	212
156.	Անգղիայի բռնած ընթացքն ու յոյնի պատճառները:	213
157.	Քիւրտիստանի արշաւանքը: Անգղիայի ու Գրան Ֆլ՝ Պալթալիմանքի առեւտրական դաշինքը:	215
158.	Մէհէմէտ Ալիին դէմ պատերազմ: Նիսիայի ճակա- տամարտը:	216
159.	Սուլթան Ալտ-իւլ-Մէճիտ: Կիւլհանէի խաթիթի շէրիֆը:	217
160.	Լոնտրայի Պայմանագրութիւնը:	218
161.	Գաղղիա պատերազմի պատրաստութիւն կը տեսնէ ու ետ կը քաշուի: Մէհէմէտ Ալին չիտնարհիր:	220
162.	Դաշնաւորաց յաջողութիւնները եւ Մէհէմէտ Ա- լիին խոնարհիլը:	221

ԵՐԻՈՐԴ ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Եւրոպայի ընդհանուր յեղափոխութիւնն ու Արեւելեան պատերազմ
(1848—1858)

163.	Ընդհանուր տեղութիւն: Ազգայնութիւնը:	223
164.	Երկրի ստացուածոց վիճակ: Գործատեարք ու բա- նուորդ:	225
165.	Ընկերվարութիւն ու Հասարակավարութիւն:	226

Ա. Ընդհանուր յեղափոխութեան նախընթաց գեղ-
քերը (1846—1848):

166.	Հելլենասիայի վիճակը: Արմատականք եւ անկրօնք:	228
167.	Յիսուսեանք: Ազատ գնդեր: Մասնական դաշնա- կցութիւն:	230
168.	Արմատականաց ու մասնական դաշնակցութեան պա- տերազմն ու առաջիններուն յաղթող ըլլալը: Երեք մեծ տերութեանց ու Անգղիայի քաղաքականութիւնը	231
169.	Իտալիայի վիճակը: Մածճիւնի:	233
170.	Պիոռ Թ. եւ իր նորոգութիւնները:	234

171. Իտալիայի գրքութիւններն ու Սարդինիա : 235
 172. Անգլիայի քաղաքականութիւնը : Բալմորալըն ու
 Լորտ Մինդլ : 236
 173. Աւստրիացիք ու Լոմպարանի-Վենետիկ : 238
 174. Պրուշի մէջ խառն ամուսնութեանց վէճը : Գերմա-
 նական - կաթողիկէականք : 239
 175. Գրազաւի յեղափոխութիւնն ու իր անկախութիւնը
 կորոնցընելը : Կալէցիայի շփոթութիւնները : . . . 241
 176. Պաւերայի Լուդովիկոս Թագաւորն ու Լոլա Մոնդեզ : 242

Բ. Գաղղիայի յեղափոխութիւնը (1848, Փետրուար.
 Յունիս) :

177. Լուդովիկոս Փիլիպպոս, իր կառավարութիւնը ու
 մեծամեծները : 244
 178. Պատգամաւորաց սենեկին նորոգութեան խնջւքները 245
 179. Փետրուարի յեղափոխութիւնը : 246
 180. Լուդովիկոս Փիլիպպոս գահէն կը հրաժարի : Օրլէա-
 նի գրքահանդէսն պատգամաւորաց սենեկին մէջ : . . . 248
 181. Հասարակականութիւն : Առժամանակեայ կառա-
 վարութիւն : Լամարգին : 249
 182. Լուդովիկոս Փիլիպպոսին փախչիլն ու նոր կառավա-
 րութեան հաստատութիւն գտնելը : 251
 183. Գործաւարք : Հասարակավարական սկզբունքներուն
 դործադրուիլը : 252
 184. Ազգային ժողով ու դործադիր մասնաժողով : Մայի-
 սի 15ին ընկերվարական ազմուկը : 253
 185. Յունիսի յեղափոխութիւնն ու ընկերվարականաց
 զսպուիլը : Գաւննեագ : 255

Գ. Բուն Աւստրիական եւ Հունգարական յեղափոխու-
 թիւնք (1848—1849) :

186. Աւստրիայի վիճակն ու յեղափոխութեան պատրաս-
 տութիւն : 257
 187. Վիեննայի յեղափոխութիւնն ու անիշխանութեան
 մէջ իյնալը : Օտարականք եւ Հրեայք : Գաշութին
 ու Մաճճինիին դործականք : 258
 188. Մաճառաց պահանջումներուն կատարուիլը : 259
 189. Աւստրիայի սահմանադրութիւնը : Մայիսի 15ին ու
 26ին ազմուկները : Կայսրը մայրաքաղաքէն կ'ելլէ :
 Ապահովութեան մասնաժողով : 261
 190. Կայսեր հօրեղբայրը՝ Յովհաննէս արքիդուքսը : Սահ-
 մանագիր ժողով : 262
 191. Կայսրը մայրաքաղաքը կը դառնայ : Ապահովութեան
 մասնաժողովոյն լուծուիլը : 264
 192. Սլաւ ազգերը Մաճառներուն գէմ կ'ելլեն : Ելաչիչ :
 Ներքին պատերազմ : 265

193. Լամպերկ կոմսին սպանուիլը: Մաճառք կայսեր հրա-
մանները կը մերժեն: 267
194. Հոկտեմբերի 6ին յեղափոխութիւնը: Լադուր պաշ-
տօնէին սպանուիլը: Կայսրը Օլմիւց կը փախչի: . . . 268
195. Վիեննայի առնուիլը: Յեղափոխութիւնը կը զսպուի: 269
196. Նոր պաշտօնարան: Փերդինանդ կայսեր հրաժարիլն
ու Փրանկիսկոս Յովսեփին գահ ելլելը: Սահմանա-
դրութիւն: 271
197. Մաճառք եւ Վինտիշկրէց: 272
198. Դրանսիլուանիայի պատերազմը: Ռուսք օգնութեան
կու գան ու ետ կը քշուին: 273
199. Աւստրիական բանակին անյաջողութիւնները: Վել-
տեն հրամանատար կ'ըլլայ: Մաճառք իրենք զիրենք
ազատ կը հրատարակեն: 275
200. Ռուսք Աւստրիայի օգնութեան կու գան: Երկու
տերութեանց եւ Մաճառներուն բանակները: . . . 276
201. Պատերազմին գլխաւոր դէպքերը: 278
202. Կեօրկէյ հրամանապետ կը գրուի ու Ռուսաց անձնա-
տուր կ'ըլլայ: 280
203. Հունգարիայի յեղափոխութեան կատարածն ու հե-
տեւութիւնները: 281

**Դ. Իտալիայի յեղափոխութիւնները եւ Աւստրիական-
Սարդինիական պատերազմներ (1848—1849):**

204. Միլանի ու Վենետիկի յեղափոխութիւնները: Աւ-
ստրիացիք ետ կը քաշուին: 283
205. Սարդինիայի Կարոլոս Ալպերդ թագաւորին ընթաց-
քը: Մածծինեանք: 284
206. Հռոմի տերութեան, Դոսկանայի, Մոտենայի ու
Բարմայի մէջ Մածծինեանց ըրածները: 286
207. Նէապոլսոյ յեղափոխութիւնը: 287
208. Բալմերսդընին քաղաքականութիւնը: Լոմպարտիա
Աւստրիայէն բաժնելու ջանքին չյաջողիլը: . . . 289
209. Աւստրիացիք Վենետիկի գաւառին կը տիրեն: Սար-
դինիացիք Կլիդիոյ ճակատը կը վաստակին ու Բես-
քիէրա կը մանեն: 290
210. Գուստոցցայի յաղթութիւնը: Սարդինիացիք ետ կը
քաշուին: Ջինապադար: 291
211. Երկրորդ Սարդինիական - Աւստրիական պատերազմ:
Մորդարայի ու Նովարայի ճակատները: Կարոլոս Ալ-
պերդ կը հրաժարի: Վիկտոր Էմմանուէլ, զինադա-
դար, խաղաղութեան դաշինք: 293
212. Սիկիլիայի զոպուիլը: 295
213. Հռոմի յեղափոխութիւնը: Ռոտտի սպանուիլն ու
բահանայապետին փախչիլը: Ընդհանուր Իտալական

- սահմանադիր ժողովւ Հռոմ եւ Դոսկանա հասարակապետութիւն կ'ըլլան: 296
214. Աւստրիացւոց ու Գաղղիացւոց միջամտութեամբը հասարակապետականք կը մերժուին: 298
215. Վենետիկի ինչպէ: 299

Ե. Գերմանիայի յեղափոխութիւնները եւ Գերմանական-Դանիական պատերազմը (1848—1851):

216. Գերմանական տերութեանց ազատական կերպարանափոխութիւնը: Պաւերայի թագաւորը կը հրաժարի 301
217. Գերմանական դաշնակցութեան նախախորհրդանոցն ու անոր որոշումները: 302
218. Գերմանական հասարակապետութիւն ու Լեհաստանի տերութիւնը կանգնելու փորձ: 304
219. Շլեզուիկ-Հոլշտայնի խնդիր եւ Դանիական-Գերմանական պատերազմին սկիզբը: 305
220. Սկանտինաւեան տերութիւնք: Պրուշի ընթացքին մէկնութիւնը: 307
221. Գերմանիայի ազգային ժողովը: Յովհաննէս արքեպուսքը պետութեան տեղակալ կ'ըլլայ ու դաշնակցութեան ժողովը կը լուծուի: 308
222. Մալմեի գինադադարը: Յեղափոխութիւններ: 310
223. Մեծգերմանականք եւ Փոքրգերմանականք: Պրուշի թագաւորը կայսր կ'ընտրուի: 312
224. Ֆրանկֆուրդի խորհրդանոցին լուծուիլը: Երեք թագաւորաց դաշնակցութիւն: 314
225. Աւստրիայի եւ Պրուշի երկպառակութիւնը: Էրֆուրդի խորհրդանոցը: Դաշնակցութեան հին ժողովքը: 315
226. Հեսսէնի կայսրընտրութեան յեղափոխութիւնը: Նիկողայոս կայսեր քաղաքականութիւնը: Օլմուցի բանակցութիւնը: 317
227. Տրեզտայի գեոպանաժողովը: Շլեզուիկ-Հոլշտայնի իրողութիւնները: Պերլինի խաղաղութեան դաշինքն ու Լոնտոնի արձանագրութիւնները: 319
228. Հին դաշնակցութիւնն առանց փոփոխութեան նորէն կը հաստատուի: 321

Զ. Նաբոլէոն Գ.ին կառավարութեան ժամանակը նախընթաց դէպքերով (1849—1853):

229. Գաւհնէագ զօրապետին վարչութիւնը: 323
230. Լուդովիկոս Նաբոլէոն՝ գահերէց ընտրուելէն յառաջ: 324
231. Լուդովիկոս Նաբոլէոն գահերէց կ'ընտրուի: 326
232. Նորգահերիցուն ընթացքն ու քաղաքականութիւնը 328
233. Դեկտեմբերի 2ին դէպքերը: 329
234. Լուդովիկոս Նաբոլէոն՝ տասնամեայ գահերէց: 331

235. Նարոլէոն կայսր:	333
236. Նոր կայսեր ընթացքը: Պուրպանեանք եւ Օրլէանեանք: Բեղգիա տիրող ցեղը:	334
237. Եւրոպական տերութիւնք Վալալէոն Գ. իբրեւ կայսր կը ճանչնան:	336
238. Անգղիա ու Բալմենսդըն: Փախստականք:	337
239. Սպանիայի ու Բորդուկալի իրողութիւնները: Մարիամ Թագուհին կը մեռնի ու տեղը կ'անցնի որդին Պետրոս Ե.:	338
240. Սարդինիայի քաղաքականութիւնը: Ընդհանրապէս Իտալիայի վիճակը:	340
241. Աւստրիայի մէջ ռազմանագրութեան վերցուիլը: Կրօնական գաշինք:	342

Է. Արեւելեան պատերազմը նախընթաց դէպքերով ու հետեւութիւններով (1850—1858):

242. Փախստականաց խնդիրը: Ռուսք Դանուբեան իշխանութիւններէն կ'ելլեն:	343
243. Գարատաղ: Դանիէլ Բեգրովիչ իշխանը, եւ աշխարհական ու հոգեւոր իշխանութեանց բաժնուիլը:	345
244. Դուռը Գարատաղիները զսպելու կ'ելլէ:	347
245. Աւստրիա միջամտութիւն կ'ընէ: Լայնիսկէն կոմսին դեսպանութիւնը:	349
246. Երուսաղէմի Ս. տեղերուն խնդիրը:	350
247. Ս. Տեղեաց վեճերուն ներքին շարժառիթը, եւ Գաղղիայի քաղաքականութեան նպատակը:	352
248. Ռուսաց կայսեր Անգղիայի դեսպանին ըրած մտերմական առաջարկութիւնը:	353
249. Մենչիգոֆի դեսպանութիւնը:	354
250. Անգղիայի ու Գաղղիայի նաւատորմիչները Չանաք-գալէսի մօտ: Ռուսի զօրքերը Դանուբեան իշխանութիւնները կը մտնեն:	356
251. Դեսպանագիրտութեան ջանքը: Աւստրիայի ու Պրուշի քաղաքականութիւնը:	358
252. Վիեննայի դեսպանաժողովն ու յայտագիրը:	359
253. Ռուսիայի, Աւստրիայի ու Պրուշի վեհապետաց տեսութիւնը: Խաղաղութիւնը պահելու ջանք:	361
254. Դուռը պատերազմ կը հրատարակէ: Թշնամութեանց սկիզբը:	362
255. Գաղղիայի ու Անգղիայի նաւատորմիչները Չանաք-գալէսի կը մտնեն: Սինոպի ծովամարտը:	363
256. Արեւմտեան տերութեանց ու Ռուսիայի պատերազմի յայտարարութիւնները:	364
257. Արեւմտեան տերութեանց ու Դրան գաշնաւորութիւնը:	366

258.	Վիեննայի (Վպրիլի 9ին) արձանագիրը: Գաղղիայի ու Անգղիայի դաշնակցութիւնը:	368
259.	Ռուսք Դանուբը կ'անցնին: Յունաց խլիտիլն ու անոնց դէմ ի դարձ դրուած միջոցները:	369
260.	Աւստրիայի ու Պրուշի (Վպրիլի 20ին) դաշնակցութիւնը	371
261.	Արեւմտեան տէրութեանց բանակները: Սիլիստրիայի պաշարումը:	373
262.	Աւստրիական - Օսմանեան դաշնագրութիւն: Ռուսք Դանուբեան իշխանութիւններէն կ'ելլեն, եւ Աւստրիացիք կը մտնեն:	374
263.	Ռուսաց Դանուբեան իշխանութիւններէն ելլելուն հետեւութիւնը:	376
264.	Խորդի արշաւանքը:	377
265.	Ալմայի, Պալաքլաւայի ու Ինքերմանի ճակատները: Սեւաստորոլի պաշարումը:	379
266.	Ռուսիայէն պահանջուած երաշխաւորութեան չորս պայմանները կամ Չորս կէտերը:	381
267.	Ռուսիա վերջապէս չորս կէտերը կ'ընդունի:	383
268.	Դեկտեմբերի 2ին դաշնաւորութիւնը արեւմտեան տէրութեանց ու Աւստրիայի մէջ: Պրուշ նոյն դաշնաց մէջ մտնել չ'ուզեր:	385
269.	Վիեննայի դեսպանափոխութիւնը:	387
270.	Աւստրիայի քաղաքականութիւնը: Յրուէն տը Լիւիս պաշտօնէն կ'ելլէ:	389
271.	Նիկոլայուս կայսրը կը մեռնի եւ իրեն կը յաջորդէ Ալէքսանդր Բ. որդին:	391
272.	Սարդինիա դաշնակցաց հետ միանալով, Ռուսիայի դէմ պատերազմի կ'ելլէ:	393
273.	Գաղղիայի եւ Անգղիայի վեհապետաց իրարու պոյգելութիւն ընելը:	394
274.	Եւրոպորիայի կռիւը: Ռուսաց եւ գաշնակցաց Խորդի մէջ ունեցած զօրութիւնը:	396
275.	Սեւաստորոլի ռաբակոծութիւնը: Դաշնակցաց նաւական արշաւանքը: Բեյլիսիէ՝ Գանրոպէրին տեղ հրամանատար կ'ըլլայ:	397
276.	Երկու յարձակմանը: Չեռնայայի ճակատը:	399
277.	Սեւաստորոլի առնուիլը:	401
278.	Սեւաստորոլի ինյալուն հետեւութիւնները:	402
279.	Առիական կողմանց պատերազմական դէպքերը: Վարսի առնուիլը:	404
280.	Դաշնաւորաց նաւատորմի ղեկըրուն՝ Արեւելեան ծովուն մէջ եւ հիւսիսային կողմերն ըրածները:	406
281.	Շուետական ու Անգղիական-Գաղղիական դաշնաւորութիւն:	408
282.	Նոյեմբերի 14ին յիշատակագիրը:	410

283. Ռուսիա Աւստրիայի վերջնագիրը կ'ընդունի: Փետրուարի 1ին արձանագիրը: Սուլդանին խաթիբ հիւսնայիւնը: 411
284. Փարիզի դեսպանաժողովն ու խաղաղութիւնը: . . . 413
285. Փարիզի խաղաղութեան գաշինքն ու յաւելուածները: 414
286. Դեսպանաժողովոյն մէջ Պրուշին դիրքը: 416
287. Յունաստանի եւ Իտալիայի խնդիրները: Դեսպանաժողովոյն մէջ Սարդինիայի ընթացքը: Նէօշադէլ: . 418
288. Արեւելեան պատերազմին ձեռքովը Գաղղիայի ունեցած շահը: 420
289. Աւստրիայի, Անգղիայի ու Գաղղիայի մէջ Ապրիլի 15ին դաշինքը: 422
290. Սահմաններու կարգաւորութեան խնդիրը: Փարիզի նոր դեսպանաժողովն ու (1857ին) Յունուարի 6ին արձանագիրը: 424
291. Թէ Բնչ աւթով Անգղիա՝ Աւստրիայի հետ, իսկ Գաղղիա՝ Ռուսիայի հետ միացան: 426
292. Մոլտաւիայի ու Վալաքիայի միաւորութեան վէճը: 427
293. Փարիզի (1858ին) դեսպանաժողովը, եւ Դանուբեան իշխանութեանց վերջնական կարգադրութիւնը: . 429

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Գաղթականութեանց վրայ համառօտ գիշխումներն

(1789—1858)

294. Ընդհանուր տեսութիւն: 432
295. Ս. Յամենկոյի (Հայդիի) շփոթութիւններն ու անկախ ըլլալը: 433
296. Սպանիական Ամբրիկայի երկիրները: 434
297. Սպանիական գաղթականութիւններէն ձեւացող անկախ հասարակագետութիւնը: 436
298. Պրագիլիա Բորդուկալէն կը բաժնուի ու անկախ կայսրութիւն կ'ըլլայ: 437
299. Անգղիայի Ամբրիկեան գաղթականութիւնները: . 438
300. Հիւսիսային Ամբրիկայի Միաբանեալ Նահանգները, եւ Անգղիայի ու Գաղղիայի նկատմամբ ունեցած դիրքերին: 440
301. Ամբրիկեան-Անգղիական պատերազմ ու Միաբանեալ Նահանգաց վրայ ունեցած ազդեցութիւնը: . . . 441
302. Սեւ գերեաց վաճառականութեան ջնջուիլը: . . . 442
303. Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ Անգղիացւոց իշխանութիւնը: 444

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՂԱՀԱՅԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆՑ

ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԶԱՆ

ՓՐԵՑԻՒԿԱՍ ՄԵԾԻՆ ՄԱՀՈՒԱՆԷՆ ՆԻ ԳԱՂԱԾՈՒ
ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆԷՆ ՄԻՆՉՆԻ ՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆԵՐԸ

(1786—1858)

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

1. Ընդհանուր տեսութիւն: Եւրոպացի քաղաքական հասարակչութեան քայքայեալ կամ կործանեալ շինուածքը նորէն կանգնելը, քաղաքացիութեան մինչեւ նոյն տառն ձեռք զարկած գործքերուն ամենէն մեծն աւ գծաւարն էր. եւ եթէ յաջողութեամբ գլուխ ելլէր, ամենէն նշանաւորը պիտ'որ ըլլար: Թող ուրիշ ամէն գծաւարութիւնները, գրեթէ տէրութիւն չկար, որուն երկրի կամ տեղական յարաբերութիւնները շփոթած չըլլային: Ստոյգ է, ինչպէս ուրիշ հեղ ըսինք (Հատ. Գ. 255), վեհապետներն եւ իրենց պաշտօնեաները՝ գլխաւոր նիւթերուն նկատմամբ իրարու հետ միաբան էին. ստոյգ է՝ այնչափ տարիներէ վեր ըրած գծաւար փորձառութիւննին զամէնքը կը յորդորէր չափաւորութեամբ վարուելու, եւ ասանձնական շահերը մէկգի ձգելով՝ ընդհանուր օգտին միտ դնելու. ի վերայ այսր ամենայնի մեծամեծ գծաւարութիւնք ալ չէին կրնար պակսիլ: Վասն զի պէտք էր

ՊԱՏՄ. ԲԱՂԱԲ. Գ. 1

բազմաթիւ եւ իրարու հակառակ շահերը մէկտեղ միաբանել. եւ մարդկային բնութեան հանգամանացը նայելով, գրեթէ անկարելի է որ մարդս՝ ինչպիսի պարագայից մէջ ալ որ գտնուի՝ դիւրաւ յանձն առնու բոլորովին ընդհանուր օգտին զոհել իր առանձնական շահերը: Ասկից զատ՝ կանգնուելու շինուածքը թէ հինին նման ըլլալու էր եւ թէ՛ կարելի եղածին չափ՝ նոր ժամանակներուն հանգամանաց ու պահանջմանց յարմար: Ահհայետք իրենց իշխանութիւնը հաստատուն հիմանց վրայ հիմնած ատեննին, ժողովրդոց օգուտն ու յօժարութիւններն ալ աչուքներնուն առջեւէն հեռացընելու չէին: Բայց որչափ գծուար էր երկուքն իրարու հետ միաբանել: Սակայն ինչպէս որ է նէ՝ նոյն կանգնուելու շինուածքը չէր կրնար նմանիլ ան երեւակայուածին, զորն որ շատերն իրենց մոլորին մէջ կը հիմնարկէին՝ իւրաքանչիւր դք իր կարծեաց ու յօժարութեանց համեմատ: Աս այսպէս ըլլալով, պէտք է որ ամէն մարդ եղածին մէջ պակասութիւններ ու անկատարութիւններ գտնէ: Եւ թէպէտ չիկրնար բոլորիլ որ եղածը՝ թերակատարութենէ զերծ է. բայց առ կրնայ զըցուիլ որ եղած լմնցած գործքի մը պատշաճութեան վրայ անկողմնակալ դատաստան ընելու համար, անոր միտ դնելու չէ որ ըստ ինքեան ի վերացեալն ինչ կրնար ըլլալ, հապա անոր մտադիր ըլլալու է թէ՛ ժամանակին պարագայից ու յարաբերութեանց մէջ՝ ինչ կարելի էր: Եւ եթէ նոյն իսկ առ հայեցումով ալ եղածին մէջ անկատարութիւնք ու պակասութիւնք գտնուին, ասոր վրայ մտացի մարդը չիկրնար զարմանալ, երբ որ միտ կը դնէ թէ նոյնը գլուխ հանողները մարդիկ էին, ուստի եւ տկարութիւններով զգտծեալ, սխալելու ենթակայ ու կրից տէր:

2. Օրինաւորութեան սկզբունք եւ սահմանադրական միապետութիւնք: Աշխարհայի տէրութեանց գումարութեան վերականգնումը՝ ընդհանրապէս Օրինաւորութեան սկզբունքին վրայ հիմնուեցաւ: Նոյն

Հիմք դրուելով, պէտք էր որ մերժուած օրինաւոր վե-
հապետական տները նորէն իրենց կորսնցուցած գա-
հերն ելլէին: Բայց խնդիրը՝ զանոնք միայն գահ հանե-
լու վրայ չէր, այլ նաեւ զանոնք հաստատուն բռնե-
լով, ընդհանուր խաղաղութիւնը տեւական ընելու վրայ:
Առ նկատմամբ վիճնայի արքայաժողովոյն մէջ չէ թէ
միայն իւրաքանչիւր տէրութեանց երկրի սահմանները,
հապա իրենց կառավարութեան կերպն ալ խօսակցու-
թեան նիւթ եղաւ: Եւ թէպէտ առ վերջին նիւթն՝
իւրաքանչիւր առանձին տէրութիւններուն որոշման
թող արուեցաւ, ի վերայ այսր ամենայնի մեծ յօժա-
բութիւն ցուցուեցաւ սահմանադրական կերպին: Նոյն
յօժարութիւնը երկու պատճառէ յառաջ կու գար.
մէյ մ'որ վեհապետք կը տեսնէին թէ ամէն կողմ՝ ժո-
ղովրդոց մեծ մասը սահմանադրութեան կը բաղձայ, եւ
երկրորդ՝ որ իրենցմէ շատերը կ'ուղէին իբրեւ թէ անով
վարձաարեւ իրենց ժողովուրդները, կորսնցուցած թա-
գերնին ձեռք բերելու օգնելուն համար՝ զիրենք ալ
կառավարութեան կամ օրէնսդրութեան մասնակից ընե-
լով: Այսպէսով Եւրոպայի շատ տէրութիւններուն կա-
ռավարութեան կերպը հետզհետէ սահմանադրական
եղաւ, թէեւ առաւելապէս չափաւորեալ սահմանա-
գրական: Հելլենտիայէն զատ՝ բոլոր մեծ հասարակա-
պետութիւններն ալ վերցուելով, Եւրոպայի տէրու-
թեանց գումարութիւնը՝ յառաջունէ աւելի միապե-
տական կերպարանք առաւ: Դարձեալ ընտրական իշ-
խանութիւններն ալ ջնջուած ըլլալով, օրինաւորու-
թեան հետ՝ մեծագոյն հաստատութիւն ալ մուտք
գտաւ: Առ փոփոխութիւններով, այս ինքն օրինաւո-
րութեան սկզբունքին ու սահմանադրական միապետու-
թեանց հաստատուելովը, եւ ընտրական իշխանու-
թեանց վերցուելովը, վեհապետաց անձը նուիրական
ու անբռնաբարելի եղաւ, որով կողմնակցութեանց
կռիւները՝ որոնք ազատական ու սահմանադրական կա-
ռավարութեան կերպին նշան կը սեպուին, ալ անկէ

ետեւ մինչեւ վեհապետները չեն հասնիր, հապա մինչեւ պատասխանատու պաշտօնեաները:

3. Կործանեալ կամ տկարացեալ տէրութիւնները նորէն կանգնելու համար՝ Վիէննայի արքայաժողովոյն գործածած ընդհանուր միջոցը կամ չափը: Վիէննայի արքայաժողովը, որպէս զի կարգաւորեալ կերպով գլուխ հանէր իր գլխաւոր նպատակը, որ էր՝ Եւրոպայի տէրութեանց գումարութիւնը նորէն կանգնել, հարկ էր որ իւրաքանչիւր տէրութիւններն իրենց յառաջուան վիճակագրական հանգամանաց մէջ հաստատէր: Բայց բազմաթիւ պատճառներ խիստ կը գոռարցընէին՝ եթէ ոչ անկարելի կ'ընէին՝ ասոր ճիշդ գործադրութիւնը: Ուստի տէրութեանց վիճակագրական հանգամանքը շիտկելու եւ կարգաւորելու համար, իբրեւ միակ չափ առնուեցան իրենց յառաջուան բնակչաց եւ քառակուսի մղոններուն թիւն ու եկամուտքին գումարը: Աս բանն՝ ստոյգ է՝ բոլորովին անկարգ կամ անիրաւ չէր, բայց կրնայ ըսուիլ թէ միայն ասոնց միտ գնելը՝ տեղ տեղ անկարգութեան ռուիթ տուաւ: Գարծեալ կարելի չէր ընդհանրապէս ամէն տէրութեանց երկիրները կարգաւորելու համար՝ մի եւ նոյն տարւոյ մը վիճակն իբրեւ կանոն առնուլ: Նոյն նկատմամբ ալ առհնարքը գտնուեցաւ, որ բոլորովին տակնուվրայ եղող եւ շիտկուելու կարօտ ըլլող երեք մեծ տէրութեանց համար առանձին տարիներ սահմանուեցան: Գաղղիայի համար իբրեւ կանոն առնուեցաւ 1793էն յառաջ ունեցած վիճակը: Աւստրիայի համար՝ 1805ին վիճակը, քանի մը փոփոխութիւններով. Պրուշի համար՝ 1806ին միայն վիճակագրական չափն առնուեցաւ: Իսկ ուրիշ տէրութեանց նկատմամբ՝ փոփոխութիւններով ու երկիրներ առնելով տալով՝ ամէն բան կարգի գրուեցաւ: — Տեսնենք հիմայ Վիէննայի արքայաժողովոյն որոշումներովը Եւրոպայի տէրութեանց առած կերպարանքը, միանգամայն՝ ըստ սովորութեան՝ անոնց ներքին պատմութեան ծրագիրը մինչեւ վերջը յառաջ վարելով:

4. ԳՐԱԳԻՐ. Իր վիճակը: Առ միապետութեան՝ իր առաջին աստիճանին մէջ նորէն հաստատուիլը Եւրոպայի կարգաւորութեան ու խաղաղութեան հարկաւոր պայմաններէն մէկն էր: Գաշնակիցք իրենց յաղթութիւններուն ընթացքին մէջ բացայայտ ու բարձրաձայն հրատարակած էին որ Գաղղիա մեծ ու զօրաւոր տէրութիւն ըլլալու է (Հատ. Գ. 243): Ստեղծել ալ նոյն իսկ իր սահմաններուն՝ յառաջուան վիճակը գաւազնի տեսել, Գաղղիա՝ իր դրիւքը, ընդարձակութեամբը, բնակչաց թուովը եւ առնոց ոգւովն ու կրթութեամբը՝ Եւրոպայի ամենէն զօրաւոր տէրութիւնը կը մնար: Իր սահմանները դաշինքներով արգէն որոշուած էին. իսկ իր սահմանադրութիւնը կարգի դնելն իրեն թող տրուած էր: Ատիկայ թէպէտ գոյաւոր գործք էր, բայց թաղաւորը բաւական յաջողութեամբ գլուխ տարած էր, չափաւորեալ ազատական սահմանադրութիւն մը տալով, որն որ գրեթէ Անգղիայի սահմանադրութեան վրայ ձեւուած էր (Հատ. Գ. 251): Ա՛լ Գաղղիական ազգին կը մնար գործքով ցուցնել թէ ըրած փորձառութեամբը՝ ազատութեան վտանգաւոր պարգեւը կրնայ տնօրէնապէս տրուել ու իր երջանկութեան համար գործածել: Եթէ տա բանո կարող ըլլար գլուխ հանել, իրեն համար երջանիկ ապագայ մը կը ուսատէր: Ա՛լ Եւրոպայի մէջ թըշնամի չունէր, բաւական որ ինք չուզէր նոր թշնամիներ յարուցանել: Իր պաղարներ երկրին մշակութիւնն՝ իր շահին առաջին ազդիւրն էր. ասկից զտո՝ մեծ էր ճարտարութեան գործուածքներէն ունեցած շահը: Իր չափաւոր գաղթականութիւնները՝ ալ նախանձ չէին գրգռեր. բայց տիեզերական վաճառականութեան մասնակից ըլլալը կ'ապահովէր:

5. Լուրդվիկոս ԺԸ. ու Կարոլոս Ժ.: Օրլէանսեան ցեղ, հասարակագետութիւն ու կայսրութիւն: Այս ամենայն՝ անտարակուսելի ճշմարտութիւնք էին. սակայն եւ այնպէս Գաղղիայի պատմութեան միտ գնողը եւ իր ժողովրդոց բնաւորութիւնն ու հոգին աղէկ ճանչցողը՝ կրնար գուշակել թէ դժուարաւ պիտի կարող ըլլայ երկայն տանն խաղաղութեան մէջ մնալ եւ իր վերայիշեալ առաւելութեանց պատուը հանգարտութեամբ վայելել: Իրօք ալ շուտ մը ժողովրդեան ու արքունեաց մէջ գրգռութիւն մտնելով եւ երկու կողմնէ բռնած ընթացքովը հետզհետէ սաստկանալով, մեծամեծ վրդովմունքներ պատահեցան: Լուրդվիկոս ԺԸ. ին ժամանակը պատահածները՝ առանց երեւելի հետեւութեան անցան. իսկ իր մահուընէ ետքը (1824, Սեպտ. 16) իր եղբորն ու յաջորդին՝ Կարոլոս Ժ. ին կա-

ուսմանը թեան տակ եղածներն ան առաքմանի հասան, որ վերջապէս մեծ յեղափոխութեամբ՝ ինք գահէն իյնալէն զատ, բոլոր իր սերունդը՝ ուստի եւ Պաւլոսեանց ցեղին գլխաւոր ճիւղը՝ Թագաւորելէն դադրեցաւ, եւ անոր տեղն անցաւ՝ նոյն ցեղին կողմնական ճիւղէն՝ Օրլէանի տունը (1830, Յուլ.)։ Բայց առ առանձն ալ իշխանութեան մէջ երկայն ատեն հաստատուն չմնաց. իր առաջին Թագաւորը՝ Լուգովիկոս Փիլիպպոս տառն'ութը տարւան չափ գրեթէ շարունակեալ շփոթութիւններով Թագաւորելէն ետեւ, իր սերունդով գահէն մերժուեցաւ (1848, Փետր.)։ Ռամկապետականք՝ Նախընթաց (Յուլիսի) յեղափոխութեան ատենն ալ դիտածնին՝ նոյն ժամանակ յաջողքներով, հասարակապետութիւն հաստատեցին։ Սակայն ասիկայ խիստ քիչ տեւողութիւն ունեցաւ։ Նաբոլէոն կայսեր եղբորորդին՝ Լուգովիկոս Նաբոլէոն՝ նոյն հասարակապետութեան գահէրէց ըլլալէն ետեւ (1848, Դեկտ. 10), իր հօրեղբօրն օրինակին համեմատ՝ շուտ մը կայսերական աստիճան բարձրացաւ (1852, Դեկտ. 2), եւ մինչեւ հիմակ իշխանութեան մէջ հաստատուն կը մնայ։

6. ԱՆՊԱՅՈՒՆ. Իր ձեռք բերած երկիրները։ Յունիական կղզիք։ Աս մեծ տէրութիւնը՝ Եւրոպա տակն, ու վրայ ընող մորիկներուն ատենը՝ իր վիճակագրական ու աշխարհագրական գրից մէջ ամենեւին փոփոխութիւն կրած չըլլալով, ուրիշ տէրութեանց պէս նորագուելու կարօտութիւն չունէր։ Բոլոր նոյն շփոթութեանց մէջ միշտ Նաբոլէոնին գիմարը առանց խոնարհելու կենալով, եւ անոր իյնալուն գլխաւոր գործակիցներէն մէկն ըլլալով, թէեւ իր պարտքին գումարը սարսափելի կերպով մեծցած էր, բայց առ բանս հոգը չէր, որովհետեւ իր բաղձացածին համեմատ՝ ցամաք երկրին իրողութիւններուն վրայ մեծ ազդեցութիւն ստացած էր, որ ազդեցութիւնն որ երբեմն աւելի եւ երբեմն նուազ կերպով՝ ան ատենէն ետքը մինչեւ հիմայ միշտ հաստատուն կը պահէ։ Իր առ առաւելութեան մեծապէս կ'օգնէ իր ծովային զօրութիւնը, որն որ բոլոր աշխարհքի տէրութեանց ծովային զօրութիւններուն մէջ առաջինն է։ — Վիէննայի արքայաժողովոյն ձեռքովը՝ Եւրոպայի տախտակին նոր կերպարանք առած առեւնը, Անգլիա հազիւ մէկ երկու անանկ տեղեր ձեռք անցուց կամ արգէն ձեռք անցուցածներէն՝ պահեց, որոնք ըստ ինքեան փոքր բաներ են, բայց իրեն համար խիստ մեծ ծանրակշռութիւն ունին, եթէ միտ գրուի իր գլխաւոր նպատակին, այս ինքն՝ ամէն ծովերու վրայ տիրելու։ Յիշեալ տեղերն են Մալդա կղզին ու

Հերիւանաւ: Առաջինոյն տիրելով եւ իր պաշտպանութեան տակ աւանելով Յոնիական կղզիները, գրեթէ բոլորովին իր ձեռքը կ'ըլլայ Միջերկրական ծովը. իսկ մէկ երկու հազար՝ ըստ մեծի մասին ձկնորս՝ բնակիչ աւանցող կէս ամսոյի Հելլէոլանտ աւազուտ կղզին ձեռք բերելով, կը տիրէ Գերմանիայի վաճառականութեան գլխաւոր երակներն ըլլող Էլպա ու Վեզէր գետերուն: Նոյն Յոնիական կղզիները, որոնք տոտնուհինգ տարի յառաջ գրեթէ ինքնագլուխ հասարակապետութիւն մ'եղած էին (Հատ. Գ. 138), Անգղիայի, Ռուսիայի, Առաքիայի ու Պրուշի մէջ գրուած դաշինքով մը (1815, Նոյ. 5) Բրիտանիայի՝ միայն պաշտպանութեան տակ գրուեցաւ: Բայց ինչպէս ինք իրմէ յայտնի է, կամայ կամայ Բրիտանիա նոյն տէրութիւնն իբրեւ իր սեպհական ստացուածքը սկսաւ նկատել, եւ կառավարութիւնը՝ հոն տեղաց նկատմամբ խորհրդանոցին ալ պատասխանատու չըլլալով, ուղածին պէս կը վարուի:

7. Վեհապետք ու պաշտօնարանք: Գէորգ Դ. ու Գուլիէլմոս Գ. թագաւորները, եւ Վիկտորիա թագուհին: Անգղիայի սահմանադրութեան հոգւոյն նայելով, կրնայ ըսուել որ իր Վեհապետները թէ ներքին եւ թէ արտաքին քաղաքականութեան նկատմամբ, եթէ բոլորովին առանց ազդեցութեան չեն նէ, քանէ շատ մեծ ազդեցութիւն ալ չեն կրնար ընել: Անոր համար նոյն երկրին մէջ Վեհապետի մեռնիլը կամ փոխուիլը՝ այնպէս ծանրակշիռ գէպք չիսեպուեր, ինչպէս ուրիշ տէրութեանց մէջ: Հոն աւելի մտադրութիւն կ'ըլլայ պաշտօնէից կամ պաշտօնաբանի փոփոխութեան, վասն զի անով շատ անգամ ներքին եւ արտաքին քաղաքականութիւնը բոլորովին տակնուվրայ կ'ըլլայ ու կը չափաւորուի, կամ յառաջուանին հակառակը կը փոխուի: Անով չէ թէ միայն տէրութեան ներքին վիճակին՝ հապա նոյն իսկ բովանդակ Եւրոպայի հանգամանաց վրայ մեծ ազդեցութիւն կ'ունենայ Անգղիայի պաշտօնարանին փոխուիլը, մանաւանդ երբոր փոփոխութիւնը՝ չէ թէ անձանց վրայ միայն կ'ըլլայ, հապա մէկ կողմնակցութիւնն իյնալով, մեկալ կողմնակցութիւնը կը բարձրանայ: Առաջիկայ պատմութեան մէջ շատ հեղ առիթ պիտ'որ ունենանք ըսածներնուս փորձը անոնելու, թէ նկատմամբ պաշտօնարանաց եւ թէ նկատմամբ վեհապետաց: Առ վերջիններէն՝ Գէորգ Գ.ին մտաւոր հիւանդութեան տառնը խնամապետութիւն ընող թագաժառանգը (Հատ. Գ. 11) խել մը աարբ նոյն ատորձանը վարելէն ետեւ, անոր մեռած ժամանակը (1820, Յունու. 29) տեղն անցաւ՝ Գէորգ Դ.

անուամբ: Թէ ինք եւ թէ իրեն յաջորդող (1830, Յունիս 26) երրորդ եղբայրը Գուլիէլմոս Գ. կենդանի զաւակ չունենալով, առ վերջինը մեռած ժամանակ (1837, Յունիս 20) իրեն յաջորդեց իրենց կրտսեր եղբայրներէն՝ Բենդէ Եղուարդ դքսին Վիկտորիա աղջիկը, որն որ Սպարտինա Գոպուրկ կոթայի գլխական տնէն՝ Ալպերդ իշխանին հետ կարգուեցաւ, եւ մինչեւ հիմայ կը թագաւորէ:

Տ. ԳԵՐԲՄԵՆԻՆ. Անկախ տէրութիւններու դաշնակցութիւն մը կ'ըլլայ: Գրեթէ ասոր տարի էր որ Գերմանական կայսրութեան ջնջուելով (Հատ. Գ. 165), Գերմանիա առանձին տէրութիւն ըլլալէն դադրած էր: Իր սահմաններն ամէն կողմերէն նսւազած ու ամփոփուած էին. Ռեյնոսի ձախակողմը, Հոլլանդայն, Էլզովիէտն գաւառներն անկէց բաժնուած էին: Իսկ չբաժնուած տեղերը գրեթէ ամէն կողմ ստացուածքի վիճակը փոխուած ու առանց ապահովութեան էր: Պրուշի միապետութիւնը կէս մը կործանած, Աւստրիայի ժառանգական երկիրներուն մէկ մեծ մասն՝ յափշտակուած, Սպարտինայի թագաւորութիւնն՝ ուրիշ քանի մը պզտիկ տէրութիւններու հետ՝ առժամանակեայ վարչութեան տակ դրուած (Հատ. Գ. 238), Վենաֆալիայի նորահաստատ թագաւորութիւնը կործանուած: Արդ այսպիսի շփոթութեան մէջ կարգաւորութիւն խթելը՝ ինչչափ դժուարութիւն չէր պատճառեր: Առանձին երկիրներուն կամ տէրութիւններուն վիճակն որոշելէն յաւաք, հարկ էր ընդհանրին վրայ որոշում ընել: Ամէն մարդ կը տեսնէր թէ առանձին երկիրները հաստատուին մնալու համար, քաղաքական կապով մէկտեղ միանալու եւ ամբողջ մը կազմելու էին: Բովանդակ Գերմանիայի հրապարակական կարծիքն առ բանս կը պահանջէր. որովհետեւ կարծես թէ կայսրութեան կործանելէն ու ազգային միութեան բոլորովին քակուելէն ետեւ՝ ամենուն սրտին մէջ նոյնին սէրն ամէն ժամանակէն աւելի գրգռուած էր: Բայց կարելի չէր առանձին տէրութիւնները ջնջելով՝ միակ տէրութեան մը դարձնել. հապա անոնց ինքնակաղութիւնը պահելով՝ կերպով մը զանոնք իրարու հետ կապելու էր: Առ կարծիքը՝ որն որ Փարիզի առաջին խաղաղութեան դաշանց շինուելու ատենը երեւան ելած եւ նոյն դաշանց մէջ բացայայտ դրուած էր (Հատ. Գ. 250, 2), Վիեննայի արքայաժողովոյն մէջ երկայն բանակաղութեանց նիւթ եղաւ: Եւ թէպէտ անանկ դժուարութիւններ ու երկպառակութիւններ ծագեցան, որ յաջողութենէն ընդհանրապէս յսուահատելու վրայ էին. բայց վերջապէս ամէն բան կարգաւորելով, Գերմանական

դաշնակցութիւնը կազմեցաւ, որով տեւական կապ մը՝ Գերմանիայի վեհապետական իշխաններն ու ազատ քաղաքները մէկտեղ միաբանած պիտի պահէր։

9. Գերմանական դաշնակցութեան մուրհակը։ Իրարու հետ դաշնակցող տերութիւնք ու ազատ քաղաքները մուրհակ մը շինեցին (1815, Յունիս 8), որն որ դաշնակցութեան նպատակը, իւրաքանչիւր անդամին վրայ դրած պարտաւորութիւնները, եւ իրենց միաբանութեան ուրիշ պայմանները կը բովանդակէր։ Նոյն մուրհակին ամենէն ծանրակշիռ յօդուածներն ասոնք են։ Գերմանական դաշնակցութեան՝ նպատակն է՝ Գերմանիայի ներքին եւ արտաքին ապահովութիւնը եւ իր մէջն եղող առանձնական տերութիւններուն անկախութիւնը պահպանել։ Գաշնակցութեան անդամները՝ նոյն անդամութեան նկատմամբ հաւասար իրաւունք ունին. ամէնքն ալ հաւասարապէս իրենք զիրենք կը պարտաւորեն դաշնակցութեան մուրհակն անքակ պահելու։ Գաշնակցութեան ընդհանուր իրողութիւնները պիտի հագացուին Ֆրանքֆուրդ քաղաքը գումարուելու դաշնակցական ժողովոյն մէջ, որուն գահերիցութեան աստիճանը պիտի ունենայ Աւստրիա. բայց իւրաքանչիւր անդամ ալ իրաւունք ունի առաջարկութիւններ ընելու, զորոնք գահերէցը պէտք է որ խորհրդի հանէ։ Ժողովոյն որոշումները հաստատկօրէն քուէից պարզ առաւելութեամբ կ'ըլլան. բայց զանազան նիւթեր կան՝ որոնց համար քուէից երեք մասին երկուքն ու երեքմե նաեւ աւելին հարկաւոր է։ Անդամք իրենք զիրենք կը պարտաւորեն թէ՛ բոլոր Գերմանիա եւ թէ՛ դաշնակցութեան իւրաքանչիւր առանձին տերութիւններն ամէն արտաքին յարաբանանց դէմ պաշտպանել։ Գաշնակցութեան պատերազմներուն մէջ առանձին անդամք բանակցութիւն, զինադադար ու խաղաղութիւն չեն կրնար ընել։ Թեեւ իւրաքանչիւր տերութիւնք իրաւունք ունին ամէն կերպ դաշնաւորութիւն ընելու, բայց ամէնքն ալ իրենք զիրենք կը պարտաւորեն՝ դաշնակցութեան ընդհանրապէս եւ կամ անոր անդամներէն մէկուն դէմ եզոզ կապակցութեան մէջ չմտնելու։ Գարձեալ իրենք զիրենք կը պարտաւորեն ամենեւին ինչ կերպով որ ըլլայ նէ, իրարու դէմ պատերազմ չընել, հապա խնդիրքնին դաշնակցութեան ժողովոյն առջեւը հանել եւ անոր որոշման հպատակել։ Ասոնցմէ զատ՝ այլեւայլ նիւթերու վրայ թէ՛ ընդհանուր եւ թէ՛ մասնաւոր որոշումներ կան նոյն մուրհակին մէջ, որոնց զլիաւորներէն մէկն է ան՝ թէ Գաշնակցութեան մէջ եզոզ

1 Confédération germanique.

ամէն տէրութիւն կարգաւորողական սահմանադրութիւն պիտ'որ ունենայ (Յօդ. ԺԴ.)։ Նոյն մուրհակին ստորագրեցին, որով եւ դաշնակցութեան մէջ մտան 38 տէրութիւնք եւ ազատ քաղաքներ, որոնցմէ Աւստրիա ու Պրուշ միայն իրենց ան երկիրներուն համար, որոնք յառաջուան Գերմանական պետութեան՝ մէջն էին՝ Սիլեզիա ալ մէկտեղ առնելով։

10. ԱԻՍՏՐԻԱ. Աս կայսրութեան կազմութիւնը։ Ամենեւին տարակուսի տակ չէր իյնար որ աս պետութիւնը՝ Նաբոլէոնին ձեռքով իրմէ առնուած երկիրները ետ պիտի ընդունէր։ Նոյն երկիրներուն գլխաւորներն էին, Բեզգիա, Իտալիայի Թագաւորութիւնն ու Լիւրիկեան գաւառները կազմող տեղերը, եւ Պաւիերայի կամ սւրիշ Գերմանական տէրութեանց ու Ռուսիայի անցած երկիրները։ Իրօք ալ աս ամէն գաւառները՝ քանի մը փոքր տեղերէ դուրս՝ ետ առաւ Աւստրիա։ Բայց Բեզգիա՝ իր հեռաւորութեան համար իրեն այնչափ օգտակար չէր. ինչպէս որ պաշտպանել խիստ դժուար կ'ըլլար, եւ շատ անգամ մէկ տարւան պատերազմի տունն՝ աւելի ծախք կը պահանջէր, քան թէ տառը տարւան մէջ շահ կը բերէր. սրուն համար ալ Յովսէփ Բ. կայսրն ուզած էր նոյն երկիրը Պաւիերայի հետ փոխել (Հառ. Բ. 213)։ Արդ Փրանկիսկոս կայսրը Վիէննայի արքայաւորովոյն մէջ Բեզգիայէն հրաժարեցաւ, եւ որովհետեւ անոր տեղ Գերմանիայի մէջ հասուցում առնուլը խիստ մեծ դժուարութեանց տակ կ'իյնար, աչքն Իտալիա դարձուց եւ հոն ընդարձակ ու բազմամարդ գաւառներ ձեռք բերաւ։ Ուստի եւ Աւստրիա՝ իր նոյն ասան սւնեցած գաւառներէն զատ՝ Վիէննայի արքայաւորովոյն որոշմամբ հետեւեալ երկիրներն ընդունեցաւ։ 1. Իտալիայի մէջ Գիչինոյ ու Բոյ գետերուն եւ Ադրիական ծովուն մէջ տեղն եղող երկիրները, Վելիչինի ու Քիաւեննայի հետ, միանգամայն Մանդուայի ան մասը՝ որն որ Բոյին անդիի կողմն էր. եւ այս ամենայն Լոմպարտեան - Վենետական Թագաւորութիւն կոչուեցաւ։ 2. Վիէննայի խաղաղութեան դաշինքով Գաղղիայի անցած Լիւրիկեան գաւառները (Հառ. Գ. 202, 2), որոնք Լիւրիկեան Թագաւորութիւն ըսուեցան։ 3. Յառաջագոյն Վենետիկի հասարակապետութեան վերաբերող Գաղմատիա գաւառը՝ Ռակոնդայի հասարակապետութեան ու անոր կղզիներուն հետ՝ մինչեւ Գաղղարոյի ծովածոցը։ 4. Պաւիերայի հետ գրուած դաշանց (1814, Յունիս 3 ու 1816, Ապր. 14) համեմատ՝ նոյն տէրութեան ուրիշ հասուցում ընելով, Գիրոլ ու

Ֆորարդերէ՛կ՝ բայ ի պզտիկ կարէ մը, Սալցպուրկ՝ մինչեւ Սալցա գետը, եւ Վիէննայի խաղաղութեան գաշինքով իր-
մէ Պաւլերայի անցած ուրիշ տեղերը (Հատ. Գ. 202, 1):
Տ. Ռուսիայէն՝ Արեւելեան Կալիցիայի մէջ Թաղուցած Դաւ-
նորալի շրջանակը (Հատ. Գ. 202, 3):

11. Փրանկիսկոս Ա., Փերդինանդ Ա. ու Փրան-
կիսկոս Յովսէփ Ա. կայսրները: Այսպէսով Աւստրիայի
միապետութեան երկիրները՝ աշխարհագրօրէն շրջանակուած
ու փակուած 12,000 քառակուսի մղոնի ամբողջ մը կազ-
մեցին, 28 միլիոն բնակիչով, որոնցմէ առաջ միլիոնը Գեր-
մանական գաշնակցութեան կը վերաբերէր, իսկ մնացած-
ները՝ Հունգարացի, Իտալացի, Լիւրիկեցի ու Լեհ էին:
Ուստի նոյն միապետութիւնը դարձեալ իր առաջին կեր-
պարանքն առաւ, այս ինքն՝ զանազան ազգերու եւ տէրու-
թիւններու ժողով մ'եղաւ՝ միակ Վեհապետի տակ, բայց
ոչ միակերպ կառավարութեան ձեւով: Նոյն ատեն՝ ինչպէս
յայտնի է՝ առ կայսրութեան գահին վրայ էր Փրանկիսկոս
Ա., որն որ պատերազմներու նեղութիւններն ու վշտերը
կրեւէն եւ մեծ զոհերով Եւրոպայի խաղաղութիւնն ու իր
տէրութեան ամբողջութիւնը հոստատեւէն ետեւ, ամէն
կերպով սկսաւ ջանք բնել երկուքն ալ հաստատուն պա-
հելու: Առ ջանքով՝ իր երկայնժամանակեայ կառավարու-
թեան ատենը իր երկիրներուն հանգարաութիւնը անվրդով
պահպանելէն զատ, մեծապէս օգնեց ուրիշ տէրութեանց
մէջ ելած շփոթութիւնները հանգարեցնելու: Մեռած
Ժամանակը (1835, Մարտ 2), իրեն յաջորդեց իր երէց որ-
դին՝ Փերդինանդ Ա.: Բայց ասով Աւստրիայի ոչ ներքին
վիճակն ու ոչ արտաքին քաղաքականութիւնը փոփոխու-
թիւն կրեց. որովհետեւ նոր կայսրը տկար ու հիւանդոտ
բլլալով, հրապարակական իրողութեանց բովանդակ առաջ-
նորդութիւնը Մեդդենիկ իշխանին ձեռքը ձգեց, որն որ
նաեւ յառաջագոյն իբրեւ պետութեան դիւանադպիր՝ իր
հօրն ալ աջ բազուկն եղած էր: Իրերը տասուկիրեք տարի
այսպէս մնացին. բայց նոյն ատեն Աւստրիա ալ, ուրիշ կող-
մանց պէ՛տ՝ մանաւանդ թէ անոնցմէ աւելի՝ Ժամանակին յե-
զափոխական միրկէն բռնուելով, քիչ մը ատեն քայքայուե-
լու եւ գրեթէ կործանուելու վտանգի մէջ իյնալէն ետեւ,
դարձեալ յառաջուան վիճակը մտաւ: Առոր շատ նպաստեց՝
Փերդինանդ կայսեր հրաժարելովն ու իր Փրանկիսկոս Կա-
րլոս եղբորը յաջորդութեան իրաւունքէն ետ կենալովը
առ վերջնոյն երէց որդւոյն Փրանկիսկոս Յովսէփ Ա.ին գահ
ելելը (1848, Դեկտ. 2):

12. ՊԻՍԻՅ. Նոյն փառաբանութեան կազմուիլը: Բարդ տէրութիւնք շնորհած էին որ առ փառաբանութեան՝ իր յառաջուած գրեց մէջ մանկը՝ իմաստ հարկաւոր է. առ նիւթը մեծ գծաւորութիւններու տակ կ'իյնար, զման զի նոյն տէրութեան երկիրներն լաւարկեցնենքն աւելի կատար կատար եղած ու բաժնուած էին: Ըմենէն աւելի մեծ գծաւորութիւն կը պատճառէր Ռուսին՝ վարաւորայի գրաւութեան զոյգ պահանջում ընելը: Եւրոպոս՝ Լեհաստանի բաժանման անէնքը տակաւին կը զգար: Պաշտ գիտնարով որ եթէ առ նիւթին մէջ Ռուսիայի պահանջմանց զէշմով, անոր տեղը նոյն տէրութիւնն ալ՝ իր պահանջումները կը պաշտպանէ, յանձն առաւ որ Ռուս Լեհաստանի մէջ ուղածն առնու, իսկ ինք անոր գիտնող բաժնեկալ Սաքսոնիա կ'ուզէր առնուլ, անոր թագաւորին՝ վեպֆալայի մէջ հասաւցում տարով: Աւստրիա, Անգլիա եւ մանաւանդ Գաղղիա՝ Սաքսոնիայի թագաւորին կողմէ կը բռնէին: Ասոր զոյգ մէջերնին մեծ երկպառակութիւններ եղան, որոնցմէ մինչեւ պատերազմ սկսաւ զոյգուիլ: Բայց վերջապէս փորձանելու հնարք մը գտան. Սաքսոնիա՝ որն որ պատերազմներուն առաւելը այնչափ նեղութիւն կրած էր, բաժնուելով՝ մէկ մասը Պրուշի արուսեցաւ, որուն անցաւ նաեւ վարաւորայի գրաւութեան մէկ մասը: Ասով գիտաւ ինչդիրը լուծուելով, ճաշածը դիւրաւ կարգի գրաւեցաւ. — Գիւրիգի խաղաղութեան դաշինքով՝ Պրուշ իր երկիրներուն ու բնակիչներուն գրեթէ կէսը կորսնցնուցած էր (Հատ. Գ. 175): Արդ վիլենայի արքայաժողովոյն որոշմամբ՝ կորսնցնուցածին մէկ մասն ետ առաւ, իսկ թող տուածին տեղ՝ ուրիշ երկիրներ ընդունեցաւ: Թող տուածներն էին՝ Հարաւային Պրուսիայի ու նոր Արեւելեան Պրուսիայի մեծ մասը՝ որն որ Ռուսիայի անցաւ, գարձեալ Անսբախ ու Պայրայթ՝ որոնք Պաւլիսիայի ձեռքը մնացին, վերջապէս ուրիշ քանի մը տեղեր ալ՝ որոնք Հաննովերի անցան: Առ թող տուած գաւառներուն գիւմարն ընդունեցաւ Հարաւային Պրուսիայի մէկ մասը (Բազէնի գրաւութիւնը), Սաքսոնիայի թագաւորութեան գրեթէ կէսը, Շուեռապան Բոմբրանիա գաւառը, Գլեւ ու Պէրկ եւ Արենպէրկ՝ վեպֆալայի ուրիշ կաթններով. առնեցմէ զատ՝ Ռեյնոսի ձախակազման մեծ մասը՝ մինչեւ Սաար գետը, որով Գերմանիա նոյն կողմը ամենւր նախապարիսպ ունեցաւ:

13. Պրուշի վիճակն ու դիրքը: Փրեզերիկոս Գուլիսիմոս Գ. ու Փրեզերիկոս Գուլիսիմոս Գ.: Ասկերպով Պրուշ շուրջ 13 միլիոն բնակիչով, եւ երկու մասի բաժնուած՝ 5090 քառակուսի միլոն երկիրներով, նորէն

Եւրոպայի մեծ տէրութեանց կարգը մասաւ, որոնց իւրաքանչիւրին ամփոփ սահմանն ու բնակչաց թիւը անոր կըրկինէն աւելի էր: Պրուշ առ իր առաւելութիւնը պահելու համար կը ջանայ իր նիւթական պղտիկութեան տեղը լեցընել՝ իր ոգւով, այս ինքն՝ իր ժողովուրդը թէ՛ մասաւորական կըրթութեան մէջ եւ թէ՛ զաճառականութեան ու աբուեաւից մէջ յառաջացնելով: Եւ իրոք ալ առ ամէն նիւթերուն մէջ՝ ամենէն ծաղկեալ տէրութեանց թիւը կը սեպուի: Ասկէց զատ՝ Պրուշ ինք իրմէ տկար բլլալով, ամէն քաղաքական գլխաւոր խնդիրներու մէջ միշտ ուրիշ մէկ մեծ տէրութեան հետ կը միանայ, անոր զրայ կը յենու եւ անով կը զօրանայ: Բայց ինքն ալ իր գէթ բարոյական զօրութեամբն անիկայ կը զօրացնէ. եւ ասով ամէնքը կը ջանան զինքն իրենց կողմն ունենալ, սրով ինք մեծ ծանրակշռութիւն կը ստանայ: Իսկզբան տառը տարիէ աւելի Աւստրիայի ու Ռուսիայի հետ կատարելապէս միաբան կ'ընթանար, եւ երբ որ Աղէքսանդր կայսեր մեռնելէն ետեւ, անոր Նիկոլայոս եղբայրը գահ անցաւ ու պլլեալլ գլխաւոր խնդիրներու մէջ Աւստրիայի քաղաքականութեան հակառակ ընթացք սկսաւ բռնել, Պրուշի Փրեզերիկոս Գուլիելմոս Գ. թագաւորը (Հատ. Գ. 16), թէ՛ սահմանակցութեան եւ թէ՛ ինսամիւթեան (Նիկոլայոս կայսրը՝ նոյն թագաւորին փեսան էր) պատճառաւ, գուցէ ալ քիչ մը Աւստրիայի հետ ունեցած հին սոսիսութեան հետեւութեամբը, բարձրովն Ռուսիայի քաղաքականութեան կողմը կը բռնէր. եւ չէ թէ միայն ինք, հաղա իր սրդին ու յաջորդը (1840, Յունիս 7) Փրեզերիկոս Գուլիելմոս Գ. ալ նոյն ընթացքը հաստատուն պահեց: Բայց Աւստրիայի հետ ալ չթընամացաւ Պրուշ, սրով Գերմանական գլխաւոր խնդիրներու մէջ իրարու համաձայն վարուելով, նոյն երկրին խաղաղութիւնը պահեցին: Իսկոտ երկայն ժամանակ գէմ կեցան յիշեալ երկու թագաւորները իրենց երկրին մէջ սահմանագրական կառավարութեան կերպ խօթելու. մինչեւ նոյն պատճառաւ Եւրոպայի ընդհանուր յեղափոխութեան մրկին բռնուելով, Փրեզերիկոս Գուլիելմոս Գ. ստիպեցաւ ժողովրդեան բաղձանքին զեջանել:

14. Գերմանիայի չորս պզտիկ թագաւորութիւնները: Ինչպէս յայտնի է, Նաբոլէոնին ժամանակը Պաւերա, Վիւրդեմպերկ ու Սպրսոնիա՝ թագաւորութեան աստիճան բարձրացած էին (Հատ. Գ. 161. 3 եւ 171). առնցմէ զատ Վիէնայի արքայաժողովը Հաննովերի տէրութիւնն ալ իբրեւ թագաւորութիւն ճանչցաւ: — Պաւեր-

բայի մէջ նայն առաինճանն ընդունող Մաքսիմիլիան Յովսէփ Ա. իր երկիրները հետզհետէ մեծցուց, եւ Աւստրիայի հետ դրած Ռիաի գաշինքին համեմատ (Հաս. Գ. 235), անոր երկիրներէն մէկ քանին եա տուած ասան՝նայներուն հաւասար փոխարինութիւն ընդունեցաւ: Ինք գերմանական իշխաններուն առաջիններէն մէկն եղաւ, որ իր ժողովրդեան սահմանադրութիւն տուաւ (1818, Մայ. 26): Իրեն յաջորդեց իր որդին Լուդովիկոս Ա. (1825, Հոկտեմբ. 13), որն որ ուսմանց ու գեղեցիկ արուեստից ծաղկելուն մեծ փոյթ տարաւ, եւ շինել տուած մեծամեծ ու երեւելի շինուածներով՝ իր Միւնիք մայրաքաղաքն աշխարհքիս ամենէն գեղեցիկ քաղաքներէն մէկն ըրաւ: Բայց իր կառավարութեան վերջին ժամանակները բռնած անպատշաճ ընթացքով՝ ստիպեցաւ դահէն հրաժարիլ, որով իր տեղն անցաւ իր որդին Մաքսիմիլիան (1848, Մարտ 20): — Փրեզերիկոս Ա. Վիւրդեմպերկի առաջին Թագաւորը՝ առ ժամանակի միջոցին սկիզբները մեռնելով (1816, Հոկտ. 30), իրեն յաջորդեց իր որդին Գուլիելմոս Ա., որն որ կարգաժողովական սահմանադրութիւն մը տուաւ: — Սաքսոնիայի Թագաւորութիւնը, Թէպէտ Վիլհելմի արքայաժողովոյն ձեռքովն իր երկիրներուն կէտը կորսնցուց, բայց Փրեզերիկոս Աւգոստոս Ա. Թագաւորն՝ իր կարգադրութիւններովն ու իմաստուն կառավարութեամբը՝ առ իր տէրութեան ըրած նիւթական կորուստին տեղը լեցուց, այնպէս որ ամէն նկատմամբ Գերմանիայի մանաւանդ Թէ բոլոր Եւրոպայի ամենէն ծաղկեալ տէրութիւններէն մէկն է: Նայն Թագաւորը քիչ փոփոխութեամբ պահեց յառաջուան կարգաժողովական սահմանադրութիւնը: Ինք անզաւակ մեռնելով (1827, Մայ. 5), իրեն յաջորդեց իր Անտոն եղբայրը, որուն տեղն անցաւ իր եղբորորդին Փրեզերիկոս Աւգոստոս Բ. (1836, Յունիս 6), իսկ ասոր յաջորդ եղաւ իր եղբայրը Յովհաննէս (1854, Օգոստ. 9): — Հաննովերի Թագն ունէր Անգղիայի Թագաւորը. բայց երբ որ Գուլիելմոս Գ. մեռնելով, անոր Եգուարդ եղբորը Վիկտորիա աղջիկը Բրիտանիայի գահն ելաւ (7), Հաննովերի մէջ իդական յաջորդութիւն չկրնալով մնալք ունենալ, մեռնող Թագաւորին աւելի կրտսեր եղբայրը՝ Գրմպրլլէնտի Էռնեստ գուքսը՝նայն տէրութեան գահն ելաւ, որով եւ երկու Թագերն իրարմէ բաժնուեցան: Էռնեստ Թագաւորն իրեն յաջորդ ունեցաւ իր Գէորգ որդին (1851, Նոյեմբ. 18):

15. Գերմանիայի փոքր տէրութիւնները: Վիլհելմի արքայաժողովոյն մէջ Գերմանիայի մնացած պզտիկ

տէրութեանց երկիրներուն նկատմամբ եղած որոշումները զանց կ'ընենք յիշատակել, որովհետեւ ասելի տեղական՝ քան թէ ընդհանուր ծանրակշռութիւն ունին: Միայն պէտք է որ՝ Աւստրիայի կայսրութենէն եւ Պրուշի ու վերը յիշուած չորս թագաւորութիւններէն զատ՝ մնացած տէրութիւններուն անուններն ու ատրիճանները յիշենք: Արդ առնք են 1. Հետտէնի կայսրնարութիւնը, 2. Պատրնի, 3. Հետտէն-Տարմիզատի, 4. Լուքսեմպուրկի, 5. Մաքլեմպուրկ-Շուերինի, 6. Սաքսոնիա-Վայմարի, 7. Մաքլեմպուրկ-Սգրեյի, 8. Օլտենպուրկի մեծ դքսութիւնները, 9. Հոլշթայնի, 10. Պրաւնշուայկի, 11. Նասսաւի, 12. Սաքսոնիա-Վոթայի, 13. Սաքսոնիա-Գոպուրկի, 14. Սաքսոնիա-Մայնինկէնի, 15. Սաքսոնիա-Հիլտպուրկհալէնի, 16. Անհալդ-Տեսաւի, 17. Անհալդ-Պեռնպուրկի, 18. Անհալդ-Քեօդէնի դքսութիւնները, 19. Շուարցպուրկ-Սոնտերոհալէնի, 20. Շուարցպուրկ-Ռուտտըդատի, 21. Հոհենցոլլէռն-Հէրինկէնի, 22. Հոհենցոլլէռն-Սիլմարինկէնի, 23. Լիխտենշտայնի, 24. Վալտէրի, 25. Հին (երիցագոյն) Ռայսի, 26. Նոր (կրտսերագոյն) Ռայսի, 27. Լիբէ-Շաուվպուրկի, 28. Լիբէ-Տեգմուրի իշխանութիւնները, 29. Լիպպէ, 30. Ֆրանքֆուրդ, 31. Պրեմն, 32. Համպուրկ ազատ քաղաքները: Այս ամենայն 32 տէրութիւնք, որոնք յառաջագոյն յիշուած վեց մեծագոյն տէրութիւններուն հետ՝ Գերմանիայի դաշնակցութիւնը կը կազմեն, եւ որոնց վայ եղէն՝ իբրեւ 39երորդ տէրութիւն՝ ասելը աւ Հեռտէն-Հոմպուրկի երկրակոմսութիւնը (1837), բոլորովին ինքնիշխան ու վեհապետական տէրութիւնք էին. իսկ Գերմանիայի հին կայսրութեան մնացած անդամները՝ յիշեալ տէրութեանց տակ մտան:

16. ՍՏԱՐԻՆ ՆԱՀԱՆԳԻ. Բոլոր թէ՛ Հոլանտական եւ թէ՛ Բեղգիական գաւառները միակ միապետութիւն մը կ'ըլլան: Ստորին նահանգաց իրողութիւններուն կարգի դրուիլ՝ Եւրոպական տէրութեանց գումարութեան վերանորոգման գլխաւոր գործողութիւններէն մէկն էր: Պատմութիւնն արդէն ցուցուցած էր որ ինչպէս առ երկրին թէ՛ Բեղգիական եւ թէ՛ Հոլանտական (Բատաւիական) գաւառներուն բախտին հետ անձկութեամբ կապուած է բոլոր Եւրոպայի բախտը, եւ թէ ինչպէս Բեղգիա ձեռք անցընելով՝ Գաղղիացիք ճամբայ բացին իրենց տիեզերական իշխանութեան: Քաղաքագէտք տեսան թէ մեծապէս հարկաւոր է հանտեղը զօրաւոր տէրութիւն մը կանգնել, որն որ՝ գոնէ Պրուշի օգնութեամբ՝ կարենայ Գաղղիայի կողմանէ ըլլա-

լու առէն կերպ յարձակմանց դէմ ինք զինքը պաշտպանել։ Ասոր համար որոշեցին որ բոլոր Ստորին Նահանգները, այս ինքն՝ Հոլանտա ու Բեղգիա, միակ միապետութիւն մը ձեւա-
ցենեն՝ Ստորին Նահանգաց Թագաւորութիւն անուամբ։ Այսպէսով վեհապետական իշխանը, յառաջուան ժառան-
գական կուսակալը, Թագաւորի տիրոջոտ առաւ, եւ ասեմն
մը Հապոպուրկեան տան ձեռքն եղող բոլոր գաւառները՝
Օրանեան տան իշխանութեան տակ նորէն միացան։ Վիէն-
նայի արքայաժողովը՝ Ստորին Նահանգները զօրաւոր միա-
պետութիւն մ'ընելու բաղձանքով՝ որոշեց որ սահմաններն
ալ ամրանան։ Աս բանս ի գործ դրուեցաւ Անգլիայի ծախ-
քովը, որն որ Հոլանտայէն առած քանի մը գաղթականու-
թեանց փոխարէն՝ Ստորին Նահանգաց սահմանները բերդե-
րու շարք մը շինել տուաւ։ Հոլանտայի եւ արուած գաղ-
թականութիւնը՝ միայն Թագաւորէն կախում ունէին, ուր
որ բուն տէրութեան համար ինք սահմանագրութիւն մը
տուաւ։ — Գերմանական գաշնակցութեան վերաբերող
Լիւքսեմպուրկի մեծ դքսութիւնն ալ Ստորին Նահանգաց
Թագաւորին տրուեցաւ, որն որ՝ իբրեւ ան երկրին մեծ
գութքը՝ նոյն գաշնակցութեան անդամ եղաւ։

17. ԲԵՂԳԻԱ. Հոլանտայէն կը բաժնուի ու զատ
Թագաւորութիւն կ'ըլլայ։ Այսպէս՝ ծագմամբ, լեզուա-
ու կրօնիւ իրարմէ տարբեր երկու ազգեր մէկտեղ միացած՝
մէկ տէրութիւն եղած էին։ Օրանեան տան կառավարու-
թեան կը մնար իր խոհեմ վարմունքովը՝ ներքին միութեան
պահպանութեան տեղը լեցնել ու անկից ծագել կրցող չա-
րիքները խոփանել։ Բայց նոյն կառավարութիւնն աս իր
կոչումը չկրցաւ աղէկ կատարել։ Այսպէսով միաւորութեան
վրայ հազիւ տասնուհինգ տարի անցնելէն ետեւ, Բեղգիա-
ցիք սուք ելլելով՝ Հոլանտայէն բաժնուեցան, իրենց երկիրը
զատ անկախ Թագաւորութիւն ըրին (1830), որուն Թա-
գաւոր եղաւ Սաքսոնիա-Գոպուրկի ցեղէն Լէոպոլտ Ա.։
Աս Թագաւորն իր չափաւորեալ վարմունքովը՝ իր հպտա-
կաց սիրելի ըլլալով եւ արտաքին տէրութեանց համարումը
վառարկելով, Բեղգիա անոր սահմանագրական կառավարու-
թեան տակ կը ծաղկէ ու կը բարգաւաճէ։ Իսկ Հոլանտայի
մէջ Գուլլեմին Ա. որն որ իր անխոհեմ վարմունքովն աս
բաժանման գլխաւոր առիթն եղած էր, ասորը տարի ալ
Թագաւորեւէն ետեւ՝ իր կամօքը գահէն հրաժարելով (1840,
Հոկտ. 7), իրեն յաջորդ ունեցաւ իր համանուն որդին
Գուլլեմին Բ.։ Ասոր ալ մնած ատենը (1849, Մարտ
17), անդն անցաւ իր որդին Գուլլեմին Գ.։

18. ՀԵԼԵՆԻՍԻՍ. Աս դաշնակցութեան կազմու-
թիւնն ու սահմանադրութիւնը: Վիեննայի արքայաժո-
ղովն առ երկրին իրողութիւնները կարգադրեց, եւ ետքէն
գաշնակցութիւնն անոր որոշումներն ընդունեցաւ: Նոյն ո-
րոշմանց համեմատ՝ Հելլենտիա դարձեալ իրարու հետ գա-
շնակցեալ անկախ ու ինքնիշխան հասարակապետական տէ-
րութիւններէ կը կազմուէր: Բայց յառաջուան տասնութնը
նահանգներուն վրայ՝ երեք նահանգ ալ կ'աւելնային, որոնք
էին՝ քանի մը տարի յառաջ նոյն գաշնակցութենէն բաժ-
նուած վալլիս ու Նեօշապէլ նահանգները, եւ Ճինեւրա՝
որուն սահմաններուն վրայ Գաղղիայէն ու Սաւոյայէն քիչ
մը տեղ ալ արուեցաւ: Ասանկով Հելլենտիայի գաշնակ-
ցութիւնը հետեւեալ քանութիւնով նահանգներէն կը կազ-
մուէր. 1. Յելլէիս, 2. Պեռն, 3. Լուցեռն, 4. Ուրի, 5.
Շուից, 6. Ունգերվալտէն, 7. Կլարոս, 8. Յուկ, 9. Ֆրայ-
պուրկ, 10. Սալթուռն, 11. Պապէլ, 12. Շաֆհաւզէն,
13. Արքեւցէլ, 14. Ս. Կալուս, 15. Կրաւպիւնտէն, 16.
Աարկաւ, 17. Թուրքու, 18. Դեստին, 19. Վատտ, 20.
Վալլիս, 21. Նեօշապէլ, 22. Ճինեւրա: Վիեննայի ար-
քայաժողովը հաստատեց որ Հելլենտիա միշտ չէզոք երկիր
ըլլայ, որն որ խիստ շահաւոր էր Գաղղիային, որուն տկար
կողմն ասով կը գոցուէր: Երկրին՝ սահմանադրութեան մէջ
հարկաւոր եղած փոփոխութիւնն ընելը՝ բուն տեղացւոց
թող արուեցաւ, միայն աս որոշմամբ որ Միջնորդութեան
մեւհակը ջնջուի (Հատ. Գ. 149): Առ սահմանադրութիւնը
քիչ մը ետքը շինուեցաւ եւ զանազան նահանգներն ընդու-
նեցան ու ստորագրեցին (1815, Օգոստ. 7): Նոյնին նայե-
լով, ամէն նահանգներն ինքնակաց ու անկախ են եւ ալ
հարատակ երկիր չկայ. բայց քաղաքացիք ալ՝ քաղաքական
իրաւանց վայելման նկատմամբ՝ իրարու հաւասար են: Իււ-
րաքանչիւր նահանգներն իրարու երկիրներուն ու սահմա-
նադրութեան փոփոխակի երաշխաւոր կ'ըլլան: Դաշնակցու-
թեան ընդհանուր իրողութիւնները խորհրդանոցի մը մէջ
կը հազադուին, որն որ երկու տարի մէյ մը կը գումարուի՝
Յելլէիս, Պեռն ու Լուցեռն գլխաւոր տեղերէն մէկը: Աս
խորհրդանոցը քանութիւնով նահանգաց գեաղաններէն կը
կազմուի, որոնք իրենց հետ բերած հրահանգներնուն հա-
մեմատ կը խօսին: Խորհրդանոցին գումարուած տեղւոյն քա-
ղաքացւոց զուեւոր նոյնին գահերէցը կ'ըլլայ, իսկ գոցուե-
լէն ետքը՝ վերջին անգամ ժողովուած տեղը՝ դաշնակցութեան
ընդհանուր իրողութիւնները կը հազայ: — Հելլենտիա իր
ընտկան ու քաղաքական գրեւոր կրնար խաղաղ մնալ ու

ծաղկիլ. բայց չտափազանց ազատութեան ու անկրօնութեան հոգին եւ մանաւանդ ամէն կողմերէն օտար յեղափոխականներուն հան ժողովուրդ, շուտ մը սաստիկ գրգռութիւններ պատճառեցին, որոնցմէ մեծամեծ կռիւներ ու ներքին պատերազմ յառաջ եկան, եւ վերջապէս երկրին սահմանագրութիւնը փոխուելով, առանձին նահանգները գրեթէ ինքնակազմութիւններ կորսնցուցին:

19. ԻՏՈՒԽԸ. Լոմպարտեան - Վենետիկի թագաւորութիւն: Սարդինիա ու Երկու Սիկիլիա: Ինչպէս ուրիշ անգամ յիշատակեցինք, Նաբոլէոնին իյնալէն ետեւ՝ Իտալացւոց շատերը, գլխաւորաբար Իտալիայի թագաւորութեան բնակիչները, կ'ուզէին անկախ թագաւորութիւն մը կազմել (Հաս. Գ. 253). բայց իրենց աս բազմաթիւ չկատարուելէն զատ, երկիրնին յառաջուընէ աւելի օտար իշխանութեան ու ազդեցութեան տակ մնաւ: Սակայն յիշեալ բազմաթիւ չմարեցով, մանաւանդ թէ հեղհեղէն սաստկանալով, զանազան անգամներ միանակտն յեղափոխութիւններու առիթ ըլլալէն ետեւ, վերջապէս մեծ ու ընդհանուր յեղափոխութիւն մը պատճառեց (1848): Եւ թէպէտ իոկըբան կ'երեւար թէ աս վերջինն առաջիններէն աւելի յաջողութիւն պիտ'որ սենենայ, ի վերայ այդ ամենայնի նոյն անգամ ալ անյաջող ելք ունեցաւ, եւ Իտալեան յառաջուան վիճակին մէջ մնաց: — Լոմպարտեան - Վենետիկեան թագաւորութեան՝ Աւստրիայի կայսերական թագին ստացուած ըլլալը վերը տեսանք (10): — Սարդինիայի թագաւորութիւնն իր յառաջուան վիճակին մէջ նորագուելէն զատ, իր երկրի ստացուածներն ալ մեծցան, չէ թէ այնչափ իրաւանց պատճառաւ՝ որչափ պատշաճութեան կամ յարմարութեան համար: Վիէննայի արքայաժողովը նոյն թագաւորութեան հետ միացուց չինուայի հասարակապետութեան երկիրները: Նոյն առիթն մէջ թագաւորական տան Գաբրիէան ճիւղէն յաջորդութեան իրաւունքը հաստատուեցաւ. որուն համեմատ, Վիկտոր Էմմանուէլ թագաւորին (Հաս. Գ. 19) հրաժարելէն (1821, Մարտ 13) եւ իր եղբօրն ու յաջորդին Կառլոս Փելլեգրինի մահէն (1831, Ապրիլ 27) ետեւ, նոյն Գաբրիէան ճիւղէն՝ Կարլոս Ալպերդ գահ ելաւ: Աս վերջնոյն՝ Իտալացւոց վերոյիշեալ ընդհանուր շարժման գլուխ անցնելը՝ լմնեցաւ իր գահէն հրաժարելով (1849, Մարտ 23) եւ իր Վիկտոր Էմմանուէլ Բ. որդւոյն իրեն յաջորդելով: — Նեապոլսոյ թագաւորութեան մէջ հին թագաւորական ցեղին նորէն հաստատուելը՝ մեծ գոռաւորութիւններու տակ կ'ը-

նար, եթէ Միւրա իր բռնած ընթացքովը նոյնը չգիւրքն-
ցընէր (Հատ. Գ. 258): Ասոր էյնպէն ետեւ, փերգինանդ
Գ. (Ա.). Սիկիլիայէն Նէապոլիս դարձաւ (1815. Մայ.),
որով երկու Սիկիլիայի թագաւորութիւնն ըստ հին սահ-
մանաց նորէն կանգնեցաւ: Նոյն թագաւորին մեռած տառնը
(1825, Յունիս. 3), տեղն անցաւ իր փրանկիսկոս Ա. որ-
գին, ասոր ալ յաջորդեց (1830, Նոյ. 8) իր որդին փեր-
գինանդ Բ.: Երկքին ասեմն ալ աս թագաւորութիւնը՝
թէ՛ ներքին կարգադրութեանց եւ թէ՛ արտաքին յարաբե-
րութեանց նկատմամբ՝ խիստ գրգռեալ վիճակի մէջ կը
գտնուէր:

20. Հռոմի տէրութիւն, Գոսկանա, Մոտենա,
Բարմա ու Լուզգա: Հռոմի տէրութիւնը՝ յեզափոխու-
թենէն յառաջ սկսեցած ընդարձակութեամբը նորագուե-
ցաւ, մանաւանդ թէ Պորանիա ու Ֆերրարա վրան աւել-
ցան, միայն Աւստրիա իրաւունքը ստացաւ Ֆերրարայի ամ-
բողջ պահակապան զօրք պահելու. իսկ Ալեքսան Գաղղիայի
միայ: — Սահմանները մեծցած Գոսկանայի մեծ գրտու-
թեան ու յառաջուան սահմաններով նորէն կանգնուած
Մոտենայի գրտութեան գահերուն վրայ՝ Աւստրիական
տան երկրորդական ճիւղին իշխանները նստեցընելէն զատ,
Վիեննայի արքայաժողովը հաստատեց գաշակից վեհապետ-
ներուն Նաբոլեոնին հետ գրած գաշինքին ան որոշումը,
որով Բարմայի ու Բիաչենցայի գրտութիւնն անոր Մա-
րիամ Լուիզա ամուսնոյն կը արուէր (Հատ. Գ. 248, 4):
Բայց աս որոշման դէմ կը բողոքէր Սպանիա, որն սր նոյն
պատճառաւ Վիեննայի արքայաժողովոյն մեւրհակին չտո-
րագրեց: Յիշեալ տէրութիւնը նոյն Բարմայի ու Բիաչեն-
ցայի երկիրները կը պահանջէր Եւրոպիայի Մարիամ Լուի-
զա թագուհւոյն կարօլոս սրգւոյն համար, որուն հատու-
ցում չէր եղած՝ Բարմայի տեղ ընդունած Եւրոպիայի
թագաւորութիւնը կարճեցընելու ատեն (Հատ. Գ. 156
եւ 164): Աս պահանջման իրաւացի ըլլալը տեսնուեցաւ,
եւ ետքէն Աւստրիայի ու Սպանիայի մէջ գրուած առան-
ձին իրաւախոհութեան գաշինքով խնդիրն այսպէս կարգի
գրուեցաւ (1817, Յունիս 10): 1. Մարիամ Լուիզա ար-
քիգրտուհին (կայսրուհին) իր կենդանութեան ժամանակը
Բարմայի ու Բիաչենցայի գրտութիւնը կը պահէ: 2. Իր
մեռած տառնը՝ նոյներուն իշխանութիւնը Եւրոպիայի թա-
գուհւոյն ու անոր կարօլոս սրգւոյն կ'անցնէ, որուն եթէ
արական յաջորդութիւնը սպառէ, Բարմա՝ Աւստրիայի կ'անց-
նի, իսկ Բիաչենցա՝ Սարդինիայի: 3. Նոյն թագուհին ան

միջոցին Լուգզայի դքսութիւնը կ'առնաւ, եւ երբոր ինք կամ իր յետը Բարսիլի դքսութիւնն ընդունի եւ կամ սերունդը սպառի, նոյն Լուգզայի երկիրը Դաւիթանայի պիտ'որ անցնի: — Մարիամ Լուիզա արքեպիսկոպիտն մեռնելով (1847, Գեկտ. 8), աս դաշանց սրոշումները գործադրեցան:

21. ՍՊԱՆԻԱ. Փերդինանդ Է. Թագաւորն ու Իզապելլա (Եղիստրեթ) Թագուհին: Սպանիական միապետութեան վերանորոգութիւնն ալ՝ Նաբոլէոնին իյնալուն մէկ հետեւանքն էր. բայց նոյն տեղն ուրիշ տէրութիւններէն տարրեր կերպարանք մ'առաւ: Տէրութեան սահմանները Եւրոպայի մէջ փոփոխութիւն չէին կրած. իսկ Ժողովրդեան սգին՝ իր անկախութեան համար պատերազմած տառն՝ բոլորովին փոխուած եւ մէկ մասին վրայ առնկապետական հոգի տիրած էր: Նոյն պատերազմներուն եւ Թագաւորին գերութեան ժամանակը, ազգային (Գորգէզներու) Ժողովը սահմանադրութիւն մը շինած էր, որն սր Ժողովը դեռեան վեհապետութեան վրայ հիմնուած ըլլալով, զԹագաւորն իբրեւ Թէ խորհրդանոցին գերին կ'ընէր: Փերդինանդ Է. Թագաւորն ետ գարձած տառն՝ նոյն սահմանադրութիւնը մերժեց (Հատ. Գ. 253) եւ խիստ արձակապետական կառավարութեան կերպ մը հաստատեց: Ասով նոյն տառնէն ծածուկ զրգուցութեան նշաններ սկսան երեւալ, որոնք քանի մը տարի ետքը մեծ յեղափոխութիւն պատճառեցին (1821), որն որ մերժուած սահմանադրութեան հաստատուելովը լմնեցաւ եւ հետեւութիւնները քանի մը տարի տեւեցին: Օտար միջամտութեամբ նոյն չփոթութիւնը հանդարտելէն քանի մը տարի ետքը, երբոր Փերդինանդ Է. մեռաւ (1853, Սեպտ. 29), սաստիկ մեծամեծ շփոթութիւնք փրթան, որոնք իր ազդեան Իզապելլա Բ.ին անշափահասութեան ժամանակը նոյն երկիրը տակնուվրայ ընելէն ու արեամբ Թաթարսէն ետքը, անոր չափահաս ըլլալէն ու անձամբ կառավարելու սկսելէն վերջն ալ (1843, Նոյ. 8)՝ երկայն տառն տեւեցին:

22. ԲԱՐԳՈՒԿԱՆ. Երկրին վիճակը: Մարիամ Թագուհին ու Պետրոս Ե. Թագաւորը: Ինչպէս որ պատերազմներուն ժամանակը աս միապետութեան բախտը՝ Սպանիայի բախտին նման էր, նոյնպէս վերանորոգութենէն վերջն ալ անոր նման վիճակի մէջ գանուեցաւ, Թէեւ գրգռութիւնը սկզբնաբար ուրիշ պատճառէ յառաջ կու գար, Նաբոլէոնին Բորդուկալ արշաւած տառնը՝ արքունիքը Պրատիկա գացած եւ հոն հաստատուած էր (Հատ. Գ. 184), որով գաղթականութեան երկիրը՝ գլխաւոր երկիր եւ ար-

քսանեայ ու կառավարութեան նիստ եղաւ, իսկ մայր երկիրը՝ իբրեւ յաւելուածոց գաւառ դարձաւ: Ասանկով բազանգակ ազգին մէջ ածգոհութեան հոգի մը գրգռեցաւ, որն որ՝ երկարատեւ պատերազմներով ժողովրդեան մէջ արթնցած զինուորական հոգւոյն նայելով՝ խիստ վտանգաւոր էր, եւ փոքր առիթ մը բաւական կ'ըլլար մեծամեծ շփութութիւններ հանելու: Ինչպէս իրօք ալ Սպանիայի յեղափոխութիւնը հոն ալ նմանօրինակ յեղափոխութեան մը փրթելուն առիթ եղաւ:—Նոյն ատեն Պրագիլիա գտնուող թագաւորն էր Յովհաննէս Զ., որն որ իր թագաժառանգութեան ատեն՝ իր մօրը Մարիամ Գրանկիսկա թագուհւոյն սեւասագնութեան պատճառաւ՝ խնամապետութիւն բրած (Հատ. Գ. 21), եւ նոյն թագուհւոյն մահուովը՝ թագաւոր եղած էր (1816, Մարտ 20): Երբ որ առ վերջին թագաւորն ալ մեռաւ (1826, Մարտ 10), իր երէց որդին Պետրոս՝ որն որ Պրագիլիայի կայսր էր, Բորգուկալի գահն իր անչափահաս Մարիամ ազգական տուաւ, որուն պատճառաւ թէւեւ իսկ մը շփութութիւնը ելան, մանաւանդ Յովհաննէս թագաւորին երկրորդ Միւլայէլ որդւոյն ձեռքովը. ի վերայ այսր ամենայնի Մարիամ թագուհին իր գահին վրայ հաստատուն մնաց, եւ իր մեռած ժամանակն իրեն յաջորդ ունեցաւ իր Պետրոս Ե. որդին (1853, Նոյ. 15):

23. ԳՐԱՆԻՍ. Փրեզերիկոս Զ., Բրիտանիան Ը. ու Փրեզերիկոս Է. թագաւորները: Եւրոպայի հիւսիսային կողմին ալ, ինչպէս որ յառաջագոյն պատմութեանքէն կը տեսնուի, ժամանակին ստատնութիւններէն զերծ մնացած չէին, որով նոյն կողմանց ամէն տերութիւններն ալ փոփոխութիւններ կրեցին: Գանիա ստիպուեցաւ Նորուեգիայէն հրաժարիլ, որուն փոխարէն՝ նախ Շուեդական Բամբերանիա գաւառն առաւ (Հատ. Գ. 241). եւ քիչ մը ետքը նոյն գաւառը Պրուշի թող աւարով, անկից Լաւենպուրկի դքսութիւնն առաւ մինչեւ Էլպա (1815, Յունիս 4): Թէ որ առ երկիրն ընդարձակութեան կողմանէ կորսնցուցածին հետ համեմատուի, ստուգիւ խիստ ակար հասուցում մըն է. բայց գրից ու ներքին արժեքին կողմանէ որ նայուի, այնչափ մեծ տարբերութիւն չի գտնուիր: Ինչպէս որ է նէ, հասարակօրէն քաղաքացիոց համարումն ան է որ Նորուեգիային Գանիացուց ձեռքէն ելլելը՝ իրենց համար կորուստ չէ. Նորուեգիա զանազան նկատմամբ Գանիայի կարօտութիւն ունէր, իսկ Գանիա Նորուեգիայի հարկաւորութիւն չուներ՝ բայց եթէ ծովական զօրութեան կողմանէ. սակայն յառաջումն ընդարձակութեամբ ծովական զօրու-

Թիւն ունենալ՝ Դանիա դժուարաւ կրնայ ուզել: — Աս ժամանակի միջոցներուն մէջ ալ Դանիա Հոլլոպիյի պատճառաւ մեծ նեղութիւն կրեց, ու մէկ երկու անգամ Գերմանիայի հետ պատերազմի բռնուեցաւ: Մինչեւ հիմակ ալ նոյն խնդիրը տակաւին կարգի դրուած չէ: — Դարուս սկիզբները Քրիստիան Է. քառասունութեակ տարի թագաւորելէն ետեւ, մեռնելով (1808, Մարտ 13), իր տեղն անցած էր իր Փրեզերիկոս Ջ. որդին: Աս վերջինն իրեն յաջորդ ունեցաւ զՔրիստիան Ը. իր հօրեղբորորդին (1839, Դեկտ. 3), որն որ յառաջագոյն Նորուեգիացոյ՝ Հուսեօի հետ միանալ չուզած ատենը՝ անոնց յեղափոխութեան գլուխն անցած եւ Նորուեգիայի թագաւոր ընտրուած էր (Հատ. Գ. 254): Իրեն ալ յաջորդեց իր Փրեզերիկոս Է. որդին (1848, Յունու. 20):

24. ՅՈՒՆՏ ԱԻ ՆՈՐՈՒՆԳԻՒՆ. Երկու երկիրներուն վիճակը: Նորուեգիայի սահմանագրութիւնը: Կարողոս ԺԴ. եւ Ոսկար Ը. թագաւորները: Նորուեգիային Հուսեօի հետ միանալովը՝ Սկոտլանտեան թերակղզին մէկ վեհապետի տակ մտած էր: Երկու տէրութիւնք ալ ազատական սահմանադրութիւններ ունենալով, ասնկաւսմամբ բաղձալու բան չունին: Նոյն սահմանադրութիւններն իրարմէ անով կը տարբերին որ Հուսեօի մէջ զօրաւոր ժառանգական ազնուականք կան՝ որոնք պետութեան առաջին կարգը կը կաջուցանեն, իսկ Նորուեգիայի մէջ գրեթէ ազնուականաց կարգ չկայ, եւ չիկրնար ալ գրուիլ: Տիրոջ ցեղին փոխուելովը՝ Հուսեօի սահմանադրութիւնն ամենեւին փոփոխութիւն չկրեց: Իսկ Նորուեգիայի նոր սահմանադրութեան գլխաւոր մասերն ասոնք են: Նորուեգիա՝ ժառանգական սահմանադրական միապետութիւն մըն է. իբրեւ ինքնագլուխ, անկախ ու անբաժին պետութիւն՝ Հուսեօի հետ մէկ թագաւորի տակ միացած: Թագաւորը բովանդակ դործադրական իշխանութիւնն ունի, օրէնքները կը հաստատէ, բայց միապետական սկզբունքին հակառակ կապերով. կրնայ տէրութեան խորհրդականներն անուանել, քանի մը ձեւեր պահելով՝ պատերազմ՝ հրատարակել, դաշնաւորութիւններ ընել, վաճառականութեան ու խաղաղութեան դաշինք ղենել: Խորհրդանոցը կամ կարգաժողովը՝ ընտրուած անդամներէ կը կազմուի, եւ ինք զինքն ընտրութեամբ երկու մասի կը բաժնէ. առաջին մասը՝ բոլոր անդամներուն չորսին մէկէն կը ձեւանայ, երկրորդը՝ երեք քառորդէն: Կարգաժողովն օրէնսդրական իշխանութիւնն ունի, թագաւորը նոյնին երկրորդ մասին հետ օրէնք կ'առա-

ջարկէ, որմէ առաջարկութիւնն առաջին մասին կ'անցնի: Անգամները երեք տարւան համար կ'ընտրուին. խորհրդանոցն ալ երեք տարի մէջ մայրաքաղաքը կը գումարուէ, եւ թագաւորը նոյնին նիստերն անձամբ կը բանայ, բայց իշխանութիւն ունի ժամանակէն դուրս ալ բանալու: - Երբ որ յառաջուան Կարոլոս ԺԳ. թագաւորը (Հատ. Գ. 182). մահաւ (1818, Փետր. 5) յառաջուընէ որոշածին պէս (Հատ. Գ. 217) Պեռնատոգ թագաժառանգը՝ Կարոլոս ԺԴ. անուամբ դահ ելաւ, եւ ինչպէս յառաջ նոյն պէս եպէն ալ իր խոհեմ ընթացքովը պարապի հանեց մեծուած թագաւորին ցեղէն Վազա իշխանին՝ իր դահը նորէն ձեռք բերելու համար ըրած փորձերը. եւ իր մահած ատենը (1844, Յունու. 27) իրեն յաջորդ ունեցաւ իր Ոսկար Ա. որդին:

25. ԻՍԻՍԻՍ. Աս կայսրութեան մեծնալը: Աղեքսանդր Ա., Նիկողայոս Ա. ու Աղեքսանդր Բ. կայսրընորը: Անցեալ մորիկներուն մէջէն՝ ամենեւին տէրութիւն մը պնչափ մեծցած եւ պնչափ զօրացած դուրս չելաւ, որչափ Ռուսիա: Իր արեւմտեան սահմանները Նիսիէն դեռէն մինչեւ Օտէրի քովերն ընդարձակեցան: Հիւսիսային կողմերը՝ բովանդակ Ֆինլանդիա, իսկ հարաւային կողմերը՝ Պետարաբիա ու Մուլտաիայի մէկ մասն առած էր: Ստոյգ է Վիէննայի արքայաժողովոյն որոշմամբ Դաւնորոյ շրջանն՝ Աւստրիայի, իսկ Տանցիկի սահմանները, Թոռն ու Բողէն՝ Պրուշի ետ առաւ. ի վերայ այս ամենայնի Վարոսիայի դքսութենէն՝ 2200 քառակուսի մղոն տեղ՝ երեք միլիոն բնակչով, Լեհաստանի թագաւորութիւն անուամբ՝ Ռուսի կայսերական թագին հետ միացաւ: Ռուսիա արդէն յառաջ ալ թէ՛ երկրի ընդարձակութեամբ եւ թէ՛ բնակչաց բազմութեամբ ուրիշ ամէն Եւրոպական տէրութիւններէն շատ վեր էր. եւ առ երկու նկատմամբ ալ՝ ինչպէս ըսինք՝ Վիէննայի արքայաժողովոյն ձեռքը վերագիրներ ընդունեցաւ: Բայց առ կողմանէ ըրած շահը՝ կրնայ փոքր բան սեպուի՝ վերջին տարիներուն պատերազմներուն մէջ ձեռք բերած բարոյական զօրութեան նկատմամբ: Ռուսաց ազգային հոգին արթնցած էր, եւ կռուոյն մէջէն յաղթութեամբ ու պարծանօք դուրս ելլելով՝ կատարեալ հոռոտառած: Այս պէտով Ռուսիա, որն որ աշխարհքիս երկու մասին մէջ իր իշխանութիւնը հաստատած է, պնչիսի աստիճանի հասաւ, որմէ աւելի մեծնալը՝ բախտաւորութիւն չէ: — Նոյն ատեն դահին վրայ եղող Աղեքսանդր Ա. կայսրը առաւելապէս ջանաց իր տէրութեան ներքին պայծառութիւնն

աւելցընել եւ ընդհանուր խաղաղութիւնը պահպանել: Իսկ իրեն յաջորդող Նիկիզայոս եղբայրը (1825, Դեկտ. 1), որն որ իր նախորդէն աւելի զօրաւոր ու գործունեայ էր, առանց առ նպատակները աչքէ հանելու, աւելի մեծ ջանք տարաւ Ռուսիայի արտաքին ազդեցութիւնն աւելցընելու, որով եւ վերջին ժամանակները Արեւմտեան տէրութեանց հետ անանկ պատերազմի բռնուեցաւ, որուն վերջը ինք չառաւ: Իրեն յաջորդող՝ երէց որդին Ալէքսանդր Բ. (1855, Մարտ 2), չէ թէ միայն կրցաւ նոյն անյաջող պատերազմը՝ կարծուածէն նուազ ֆառով լմնցընել, հապա իր խորագետ քաղաքականութեամբն անանկ ընթացք մը բռնեց, որ ուրիշ մեծ տէրութիւնք ամէն կերպով ետեւէ կ'ըլլան իր բարեկամութիւնը ձեռք բերելու: — Լեհաստան՝ որն որ Վիէննայի արքայաժողովոյն որոշմամբն ու մեծ տէրութեանց երաշխաւորութեամբը՝ Ռուսիայի թագին տակ՝ իբրեւ զառ տէրութիւն մ'եղած էր, ետքէն ապաստանելով (1830), բոլոր ազատութիւնները կորսընցուց եւ Ռուսիայի պարզ գաւառ եղաւ: Նոյնպէս Գրադաւ քաղաքը, որ նոյն առան Ռուսիայի եւ Աւստրիայի ու Պրուշի պաշտպանութեան տակ՝ ինքնագլուխ ազատ քաղաք եղած էր, ետքէն Աւստրիայի իշխանութեան տակ մտաւ (1846):

26. ՕՍՄԵՆՆԱՆ ՏԵՐՈՒԹԻՒՆ. Սուլդան Մահմուտ Բ. եւ Սուլդան Ապտիլ-Մեծիտ: Սուլդան Մահմուտին երկարատեւ կառավարութեան տակէն (1808—1839) Օսմանեան պետութեան համար խիստ նշանաւոր է՝ թէ՛ յաջողութեանց եւ թէ՛ դժբախտութեանց նկատմամբ: Յաջողութիւնը գլխաւորաբար նեղքին փոփոխութեանց կողմանէ է: Իրօք ալ նոյն Սուլդանին ժամանակը խել մը անկարգութիւնք վերցուելով՝ այլեւայլ կարգաւորութիւններ հաստատուեցան, որոնցմով Օսմանեան տէրութիւնը՝ Եւրոպական տէրութեանց կարգը մտաւ: Պետութեան յառաջադիմութեան արգելք եղող անկարգութիւններուն մէկը, մանաւանդ թէ անոնց գլխաւոր աղբիւրն էին Եէնի-չէրիները, զորոնք Սուլդան Մահմուտ վերջապէս կրցաւ ջնջել (1826), որով եւ կարելի եղաւ կանոնաւոր զօրաց գնդեր հաստատել: Միանգամայն ուսմանց, արուեստից եւ գիտութեանց, երկրագործութեան ու ժամառականութեան նկատմամբ զանազան հիմնարկութիւններ ու կարգադրութիւններ բրաւ: Բայց առ նիւթերուն մէջ Սուլդանին կամքն իր բաղձադածին չափ շուտով ու աղէկ չկատարուեցաւ, զան զէ թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին մեծամեծ գոռաւորութիւններ կային յաղթելու, որոնցմէ յառաջ եկան վերը

յիշուած գծաւորութիւնը: Ներքին գծաւորութիւնները կը ծագէին մէյ մը ռամիկ ժողովրդեան կրօնամեղութենէն, որն որ ամէն մէկ նորոգութիւն՝ իբրեւ կրօնի հակառակ բան նկատելով կամ նկատել ձեւացընելով, կրցածին շափ անոնց դէմ կը դառնար եւ կամ մեծ գծաւորութեամբ յանձն կ'առնուէր, եւ առ նիւթերն իբրեւ պատրուակ ձեւաւորին կ'առնուէին շփութութիւն հանելու Եւնիւէրիներու կողմնակիցները, որոնք միշտ կը բաղձային նոյն գնդերը նորէն կանգնել: Ասկից զատ՝ Սուլթան Մահմետին բոլոր կառավարութեան ժամանակը իբրեւ թէ իրարու յաջորդող դաւաճական ապստամբութեանց շարք մ'եղաւ: Սերուիացիք, Եանիայի Ալի Փաշան, Յոյնք, Եգիպտոսի Մէհմետ Ալի Փաշան իրենց ապստամբութիւններով՝ տէրութեան բոլոր մահադրութիւնն ու զօրութիւնը կը գրաւէին. առանձինն Յոյնք առիթ տուին Ռուսիայի հետ ալ պատերազմի բռնուելու, որով Դուռը թէ նոյն տէրութեան եւ թէ սուրիշ մեծ տէրութեանց հետ այնպիսի կապակցութեանց մէջ մտաւ, որոնցմով անոնց իր վրայ ունեցած ազդեցութիւնը խիստ մեծցաւ: Մէհմետ Ալի Փաշային դէմ եղած երկրորդ պատերազմը չմընցած՝ Սուլթան Մահմետ մահնելով (1839, Յուլ. 1), տեղն անցաւ իր Ապտիւլ - Մէհմետ օրդին, որն որ Եւրոպական տէրութեանց օգնութեամբը նոյն ապստամբութիւնը նուաճելէն ետեւ, երկայն ժամանակ թէ ներքին եւ թէ արտաքին խաղաղութիւն վայելելով, հօրը նորոգութիւնները կրցաւ յառաջ աննիլ, եւ իր հպատակաց բարօրութեան համար խել մը օգտակար կարգադրութիւններ ընել: Ասոնց սկիզբն ու հիմն է կիւլիանէի Հատաի շէրիֆը (1839, Նոյ. 3), որով եւ որմէ ետքը տուած զանազան հրովարտակներով, առանց կրօնի զանազանութեան՝ իր ամէն հպատակներուն օրինաց տալելը հաւատար ըլլալը հառաատեց: Եւ թէպէտ վերջին ժամանակները Ռուսաց հետ պատերազմի բռնուեցաւ. բայց անոր մէջն ալ չէ թէ միայն իր զօրաց կարգաւորութեան ու քաջութեան ցոյցքը տուաւ, հապա դաշնակցաց օգնութեամբը՝ առանց կորուստ ընելու՝ գլուխ հանեց, բոլոր մեծ տէրութիւններէն իր պետութեան ամբողջութեան ու անկախութեան երաշխաւորութիւն ընդունելով:

27. Բաժանում: Լորէք Միջոց ժամանակի կը բաժնուի Գրուածքիս աս 2 որրորդ Հատորը, որն որ կը բաժանդակէ Գ. Շրջանին Երկրորդ մասը, այս ինքն՝ Եւ

բուսական տէրութեանց գումարութեան կործանեալ շինուածքին նորէն հաստատուելուն պատմութիւնը :

Ա. Ալիէնայի արքայաժողովէն մինչեւ Գաղղիայի Յուլիսի յեղափոխութիւնը (1815—1830) :

Բ. Յուլիսի յեղափոխութենէն մինչեւ Եւրոպայի ընդհանուր յեղափոխութիւնը (1830—1848) :

Գ. Լաւրոպայի ընդհանուր յեղափոխութենէն մինչեւ Արեւելեան պատերազմին վերջը, նոյնին հետեւութիւններովը (1848—1858) :

Այս շրջանին սկիզբները յիշատակածնուս պէս (Հատ. Գ. 10) գաղթականութեանց բովանդակ պատմութիւնը Հատորիս վերջը կը գնեմք : Եւ որովհետեւ մեր պատմութեան Եւրոպական նկարագրին նայելով, նոյն նիւթին վրայ մեզի այնչափ միայն խօսիլ կը պատշաճի, որչափ որ գաղթականութիւնք՝ Եւրոպայի տէրութեանց հետ կապակցութիւն ունին կամ անոնց վրայ ազդեցութիւն կ'ընեն, իսկ գաղթականութեանց խիստ մեծագոյն մասին՝ իրենց մայր երկիրներուն հետ ունեցած կապակցութիւնը գրեթէ դարուս սկիզբէն դադրած է, անոր համար նոյն գաղթականութեանց՝ միայն իրենց մայր երկիրներէն բաժնուելուն եւ ինքնագլուխ ըլլալուն պատմութիւնը յառաջ կը բերենք : Իսկ իրենց ներքին շփոթութիւններուն, փոփոխութիւններուն, յեղափոխութիւններուն եւ յառաջագիմութեան մանրամասն պատմութիւնը՝ մեր նպատակէն դուրս ըլլալով, անոնց վրայ կամ ամենեւին չենք խօսիր եւ կամ մէկ երկու խօզքով հարեւանցի կը յիշատակենք :

ԱՌԱՋԻՆ ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

ՎԻԷՆՆԱՅԻ ԱՐԲԱՑԱՌԱՌՈՒԼԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՅՈՒԼԻՍԻ
ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

(1815—1830)

28. Քաղաքական հաւասարակշռութիւն: Հինգ մեծ տէրութեանց առաւելութիւնն ու ընդհանուր իրողութեանց առաջնորդութիւնը ձեռք բերելն է: Վ իէն-նայի արքայաժողովոյն ձեռքովը՝ Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան կործանեալ շինուածքը նորէն կանգնուած էր: Աս գործքը գլուխ հանողներուն դիտումն էր նաեւ՝ նոյնին հիմունքներէն մէկն եղող՝ տէրութեանց քաղաքական հաւասարակշռութիւնը (նախաշ. 4) նորէն հաստատել: Իրօք ալ զանազան տէրութեանց զօրութեան ու ընդարձակութեան մէջ յառաջագոյն գրտնուած համեմատութիւնը՝ Վիէննայի արքայաժողովէն ետքն ալ գրեթէ նոյն չափով կը տեսնուի: — Բայց առ քաղաքական հաւասարակշռութեան մէջ գործքով ու գեոպանականօրէն հաստատուեցաւ հինգ մեծ տէրութեանց առաւելութիւնը, որն որ ստոյգ է՝ յառաջագոյն ալ կար, բայց ոչ նոյնպէս յայտնի կերպով եւ ոչ այնչափ ընդարձակութեամբ: Աս բանն բնականօրէն յառաջ եկաւ Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան կործանեալ շինուածքին կանգնուելու կերպէն. որովհետեւ պէտք էր որ ընդհանուր իրողութեանց առաջնորդութիւնը՝ ան տէրութեանց ու վեհապետաց ձեռքն անցնէր ու մնար, որոնց ջանիւքը տկարագոյնք իրենց կորսընցուցած իշխանութիւնն ու գահերը նորէն ստացած էին: Իրաց պարագաներէն բնականապէս յառաջ եկող առ առաւելութիւնը՝ գեոպանականօրէն ալ հիմնուեցաւ նախ Շումնի դաշինքով, որով չորս գլխաւոր տէրութիւնք՝ Աւստրիա, Ռուսիա, Անգղիա ու Պրուշ, քսան տարւան համար մէջերնին Չորից դաշնաւորութիւնը գրին (Հատ. Գ. 245). աւելի զօրացաւ Վիէն-

նայի արքայաժողովոյն բանակցութեանց եղանակաւ եւ Վիեննայի մէջ Շոմնի դաշանց նորոգութեով (Հատ. Գ. 257). վերջապէս կատարեալ հաստատուեցաւ Ասիանի դեսպանաժողովոյն մէջ Գաղղիային ալ յիշեալ չորս տէրութեանց հետ միանալով (30): Հինգ տէրութեանց աս առաւելութիւնը կամ աս Հնգապետութիւնը¹ եթէ միայն ընդհանուր իրողութեանց առաջնորդութեան մէջ մնար եւ պատշաճ սահմաններէն դուրս չելէր, ըստ ինքեան օգտակար բան էր. կրնայ բոլորի որ իբր թէ Եւրոպական ծերակոյտ մը կը ձեւացընէր, որուն ձեռքովը կրնային կարգի դրուիլ նոյն իսկ զանկայ կազմող տէրութեանց մէջ ծագած երկպառակութիւնները, իսկ ուրիշ տէրութեանց նկատմամբ՝ իբրեւ միջնորդ եւ իրաւնոր՝ կրնար հասարակաց խաղաղութեան մեծ ծառայութիւն ընել: Բայց պէտք է խոստովանիլ որ շատ վնասակար կրնար ըլլալ նոյն առաւելութիւնը, թէ որ պատշաճ սահմաններէն դուրս ելէր:

29. Սուրբ դաշնաւորութիւն: Այնչապեպք եւ գլխաւորաբար Նաբոլէոնին դէմ դաշնակցող՝ Աւստրիայի, Ռուսիայի ու Պրուշի վեհապետները՝ ուղեցին դեսպանականօրէն ըլլալ կրցածէն աւելի բարձր հաստատութիւն մը տալ իրենց կապակցութեան, եւ ասոր համար կրօնին դիմեցին: Յեղափոխութեան եւ իր գործած չարիքներուն գլխաւոր սկզբնապատճառներէն մէկն եղած էր անկրօնութիւնը. բայց հետզհետէ կրօնական զգածմունքն ամենսն սիրտը նորէն ախրած էր, այնպէս որ վեհապետք ու ժողովուրդք իրենք զիրենք ու իրենց շահերը կրօնի պաշտպանութեան տակ ձգել կ'ուզէին: Աս մտք վերոյիշեալ երեք դաշնակից վեհապետք տակաւին Փարիզէն չեւած, իրենց մէջ Մոսկոյ դաշնաւորութիւն² ըստած դաշինքը դրին (1815, Սեպտ. 26), որուն մաւրհակին սկիզբն ասանկ կը զրուցէին. Երեք վեհապետք,

1 Pentarchie.

2 Sainte alliance.

որոնք վերջին տարիներուն մեծ գէպքերէն ներքին համալուծման առաջած են որ իրենց բոլոր գործքերը մեր փրկչին ուրբ կրօնին սորվեցուցած բարձր ճշմարտութեանց վրայ հիմնեն, կ'ուզեն իրենց իւրաքանչիւր տէրութեանց վարչութեան ինչպէս նաեւ իրենց քաղաքական փոփոխ յարաբերութեանց մէջ, միակ կանոն առնուլ արգարութեան, քրիստոնէական սիրոյ ու խաղաղութեան օրէնքները: Անոր համար, կ'ըսէին, Ս. Գրոց խօսքերուն համեմատ՝ որոնք ամէն մարդիկներուն կը հրամայեն իրար եղբօր պէս սիրել, կ'ուզենք իրարու հետ եղբայրական ճշմարիտ ու անքակ սիրոյ կապերով կապուած մնալ, իրարու միշտ օգնական եւ նպաստամտօրէն ըլլալ, մեր հպատակաց վրայ իբրեւ հայր տիրել, եւ կրօնը, խաղաղութիւնն ու արգարութիւնը հաստատուն պահել: Ինք զինքնիւ խորեւ մէկ քրիստոնէական ազգի անդամներ կը նկատենք, որ Նախախնամութենէն՝ միեւնոյն ընտանեաց պլեւայլ ճիւղերը կառավարելու պաշտօնն ընդունած ենք: Աւերջապէս, կ'ըսէին, մեր աս ուրբ գաշնաւորութեան մէջ սիրով կ'ընդունինք ան ամէն վեհապետները, որոնք նոյնին մէջ յայտնուած սկզբունքները կը ճանչնան: Անմիջապէս ալ քահանայապետէն ու Գռնէն զատ՝ բոլոր ուրիշ եւրոպական տէրութիւնները հրաւիրեցին նոյն գաշնադրութեան մէջ մանելու, եւ ամէնքն ալ բաց ի Անգղիայէն՝ իրզք մտան: Իսկ աս վերջին տէրութիւնը չուզեց մանել, որպէս զի անանկ պարտաւորութիւն մը յանձն չառնու՝ որ ատենով կարենայ իր շահուն արգելք ըլլալ. անոր համար խնամապետը (7) յայտնեց որ թէպէտ ինք ան գաշնաւորութեան սկզբունքներուն համաձայն է, բայց տէրութեան սահմանադրութեան նպատով, առանց պատասխանատու պաշտօնէի մը ստորագրութեան՝ չիկրնար գաշինք դնել:

30. Ասիւնի դեսպանաժողովն ու անոր արձանագիրը: Այն հասկնալի գործքին կատարեալ գլուխ ելելուն համար՝ կը պակսէր տակաւին Գաղղիայի հետ

բոլորովին հաշտուիլը, որն որ դաշնակցաց պահակապաշտ բանակը (Հատ. Գ. 261, 3) ետ չքաշուած՝ չէր կրնար գլուխ տարուիլ։ Դաշնակից տէրութիւնք՝ Ղուղովիկոս ԺԸ-ին բաղձանաց համեմատ՝ յանձն առին առ բանս ընել. նախ նոյն պահակապաշտ զօրաց հինգին մէկը ետ կանչեցին (1817, Ապր.)։ Իսկ բոլորն ալ հանելու որոշումն եղաւ երկրորդ տարին Ասիւնի դեսպանաժողովոյն մէջ, ուր Աւստրիայի եւ Ռուսիայի կայսրներն ու Պրուշի թագաւորը անձամբ եկան, իսկ Անգղիա ու Գաղղիա դեսպան խաւրեցին (1818, Հոկտ.)։ Ասոր մէջ որոշուեցաւ որ նոյն պահակապաշտ զօրքն ետ քաշուի. որուն հետեւութիւնն եղաւ Գաղղիային ալ՝ վարիչ գլխաւոր տէրութեանց կարգն անցնիլն ու անոնց հետ դաշնակցիլը (Հոկտ. 9)։ Ահաւասիկ նոյն դեսպանաժողովոյն Արձանագիրը, որմէ կը տեսնուին ան սկզբունքները՝ որոնց համեմատ մեծ տէրութիւնք կ'ուզէին Եւրոպայի ընդհանուր իրողութեանց առաջնորդել։ Արձանագիր. 1. Աւստրիայի, Գաղղիայի, Մեծին Բրիտանիայի, Պրուշի ու Ռուսիայի արքունիքները հաստատութեամբ որոշած են յամենեւին չհեռանալ նոյն միաւորութեան հիմունքէն, որն որ մինչեւ հիմակ իրենց ընդհանուր գործադրութեանց մէջ կը տիրէր եւ վեհապետներուն մէջ հիմնուած քրիստոնէական եղբայրսիրութեան կապովն աւելի եւս անձուկ եղաւ։ 2. Աս միաւորութիւնն ամենեւին ուրիշ նպատակ չիկրնար ունենալ՝ բայց եթէ խաղաղութեան պահպանութիւնը, որն որ դաշինքներով հաստատուած պարտաւորութիւններուն կատարման եւ անոնցմէ ծագող իրաւանց յարգուելուն վրայ հիմնուած է։ 3. Գաղղիա, որն որ օրինաւոր եւ սահմանադրական արքունի իշխանութեան հաստատուելով՝ ուրիշ տէրութեանց կարգը մտած է, ինք զինքը կը պարտաւորէ գործակից ըլլալ ան դրութեան հաստատուելուն ու պահպանուելուն՝ որն որ Եւրոպային խաղաղութիւն շնորհեց եւ նոյնը տեսական կրնայ ընել։ 4. Աս որոշմանց ստորագրող տէրութիւնք՝ նոյներուն մէջ յայտ-

նուած նպատակներուն համար առանձին բանակցութիւն ընել ուզած ատեննին, թէ որ խօսելու խնդիրնին իրենց սեպհական տէրութիւններուն կը վերաբերի, պէտք է որ ամէն անգամ բանակցութեան տեղն ու ժամանակը յառաջուրնէ դեպքանական ճամբով որոշեն. իսկ եթէ ուրիշ տէրութեան վերաբերեալ խնդրոյ վրայ է, պէտք է որ նոյն տէրութեան կողմանէ մասնաւորապէս հրաւիրուին եւ նոյն տէրութիւնն ալ իրաւունք ունենայ բանակցութեանց մասնակից ըլլալու: Ծ. Աս որոշումները առանձին յայտարարութեամբ բոլոր Եւրոպական արքունեաց պիտի ծանուցուի (Նոյ. 15):

31. Աս ժամանակի միջոցին քաղաքականութիւնը: Այսպէսով Եւրոպայի մէջ տեսակ մը նոր քաղաքականութիւն սկսաւ, Օրիմաադորոյթեան, Սոսրք դաշնադորոյթեան եւ Հնգապետոյթեան (հինգ մեծ տէրութեանց առաւելութեան) սկզբունքներուն վրայ հիմնաւ: Աս սկզբունքներուն հետեւութիւնը եւ նոյնները հաստատողներուն դիտումն էր բոլոր յեղափոխական գաղափարները ջնջել՝ ժողովրդեան վեհապետութեան սկզբունքին եւ ռամկապետական ուսմանադրութիւն հաստատելու ջանքին գէմ միաբան կռուելով. ներկայ վիճակը պահպանել կամ հին վիճակը նորոգել. միապետական սկզբունքն ու կառավարութեանց իշխանութիւնը զօրացընել՝ վեհապետներուն ու անոնց հպատակներուն մէջ եղած յառաջուան նահապետական յարաբերութիւնները հաստատելով: Ասկից ծագեցան վեհապետաց ու իրենց պաշտօնէից՝ Դրորաւ, Լայպախ ու Վերոնա ըրած ժողովները (52 ու 54), որոնց նպատակն էր այլեւայլ տէրութեանց մէջ վրդովեալ խաղաղութիւնը հաստատել եւ վտանգի մէջ գտնուող օրինաւորական իշխանութիւնը պատասպարել: Նոյն սկզբունքներուն հետեւութիւնն եղաւ գարձեալ օտար տէրութեանց ներքին իրողութիւններուն միջամտութիւն, ան ալ չէ թէ միջնորդական կամ բարոյական, այլ՝ զինեալ միջամտութիւն: Աս քաղաքականութիւնն ընդ-

Հանուր խաղաղութեան պահպանութեան համար որչափ որ ալ օգտակար սեպուի, ի վերայ այս ամենայնի չէր կրնար երկայն ժամանակ տեւել. թէ անոր համար վառն զի ըստ նկատմանց ինչ անբնական էր եւ մեծամեծ զոհերով կոպուած, եւ թէ անոր համար՝ վառն զի դժուար էր որ հինգ տէրութեանց շահերն ու կարծիքները միշտ իրարու միաբան ըլլային: Իրգը ալ տասը տարի չանցած՝ սկսաւ խախտիլ, եւ բոլորովին քայքայեցաւ՝ երբ որ դարձեալ օրինաւոր իշխանութիւնը կործանեցաւ ան երկրին մէջ, որն որ առիթ եղած էր վերոյիշեալ սկզբունքներուն եւ անոնցմէ յառաջ եկած քաղաքականութեան հաստատուելուն, եւ ալ անկէ ետեւ ըստ մտօին հակառակ սկզբունքներ հաստատուեցան:

Ա.

Կոդսնակցոսթեանց կոիւնքը, արձակապետոսթեանց դեմ ելած յեղափոխոսթիւններն ու հնգապետոսթեան ևոյնքը զսպելոս ջանքը (1815—1830):

32. Քանի մը արձակապետական վեհապետաց ընթացքը: Լնչպէս յառաջագոյն յիշեցինք (2), Եւրոպայի տէրութեանց շատերուն կառավարութեան կերպը սահմանադրականն էր, որն որ ժամանակին հոգւոյն ամենէն յարմարը կ'երեւար: Վեհապետը աս բանիս ընդհանրապէս համոզուած ըլլալին զանազան առիթներու մէջ ցուցուցած էին. առանձինն Գերմանական դաշնակցութեան մուրհակին մէջ որոշուած էր որ Գերմանիայի ամէն տէրութիւնը կարգաժողովական սահմանադրութիւն ունենան (9): Սակայն որովհետեւ ուրիշ տեղ զրուցածնուս պէս (Հատ. Գ. 1), ամէն ազգի ու ամէն տեղոյ չիկրնար միեւնոյն կառավարութեան կերպը պատշաճիլ, շատ տեղ սահմանադրական ազատութիւնը չիկրնար ժողովրդեան կրթութեան տա-

տիճանին ու բնաւորութեան հետ համաձայնիլ, անոր համար տեղ տեղ վեհապետք արձակապետութիւնը պահեցին: Ասոր դէմ ամենեւին բան չիկրնար զըցուիլ, թէեւ ստոյգ համարուի անոնց կարծիքը՝ որոնք կը համարին թէ նոյն վեհապետներուն ռահմանադրութիւն չտալուն պատճառը՝ աւելի իրենց իշխանութիւնը չկորսընցընելն էր, քան թէ ժողովրդեան անյարմարութիւնը: Սակայն կարելի չէ նաեւ չմեղադրել զանոնք՝ որոնք իրենց կորսընցուցած թագը գրեթէ գրեթէ իրենց ժողովրդեան ձեռքէն ընդունելով, թուանց միտ գնելու որ անոնք քանի մը տարիէ վեր չափազանց ազատութեան վարժած են, նորէն հաստատուած արձակապետութիւնը՝ քիչ մը ազատական ու սահմանադրական կարգադրութիւններով մեղմելու տեղ, նոյնը չափազանց կերպով եւ արտաքոյ կարգի խստութեամբ յառաջ տանիլ ուզեցին: Ասոր հետեւութիւնն եղաւ իրենց ժողովրդաց մէկ մասին, որն որ հաւանական է թէ չափաւորեալ ազատութեամբ գոհ կ'ըլլար, ապստամբութիւններ հանելով՝ չափազանց ազատութիւն ձեռք բերելու եւ թագաւորական իշխանութիւնը գրեթէ ոչոնչացընելու փորձեր ընելը, որմէ մեծամեծ շփոթութիւնք ու չարիք պատճառեցան:

33. Կողմնակցութիւնը: Սահմանադրական կառավարութեան կերպը՝ ռամկապետական հասարակապետութեան ու արձակապետութեան մէջտեղը միջին բան մ'ըլլալով, որուն մէջ թէ վեհապետին իշխանութիւնը կը պահուի եւ թէ ժողովուրդն իր երեսփոխաններուն ձեռքովն իր իրաւունքները կրնայ պահպանել, կը կարծուէր որ ամենէն նուազ ծախթ կու տայ տոգոհութեան ու շփոթութեան: Բայց մարդկային իրողութեանց մէջ կատարեալ ու պակասութիւն չունեցող կամ չափազանցութեամբ գէշի գործածուիլ չկրցող բան ամենեւին չիգտնուիր: Զինուոց դղրդիւնն ու պատերազմի աղմուկը դադարելուն պէս, շատ տեղ ժողովուրդը սկսան իրենց քննախնդիր աշուրները կառա-

վարութեանց ներքին գործողութիւններուն գարձընել, եւ ամէն մարդ իրեն աղէկ երեւցածն ու իր սկզբանց կամ շահուն համաձայն եղածը հաստատելու կամ յառաջ տանելու քանք ընել: Ասով ամէն տեղ երկու իրարու հակառակ զօրաւոր կողմնակցութիւնք ձեւացան: Մէկը՝ Ազնուապետական կամ Պահպանողական (երբեմն նաեւ ծառայական) կողմնակցութիւն կոչուեցաւ. որուն գիտումն ան էր որ ժողովուրդը՝ կարելի եղածին չափ նուազ իրաւունք, եւ կառավարութեան գործքերուն մէջ՝ քիչ կամ ոչինչ մասնակցութիւն ունենայ: Իսկ մէկալ ասոր հակառակ կողմնակցութիւնը՝ Ռամկապետական կամ Ազատական եւ՝ խիստ չափազանց եղած ատեն՝ Արմատական ըսուեցաւ. ասոր ալ նպատակն ան էր որ ժողովուրդը որչափ կարելի է նէ՝ աւելի իրաւունք ստանայ եւ կառավարութեան գործքերը գրեթէ բոլորովին իր ձեռքն ըլլան: Նոյն երկու գլխաւոր կողմնակցութիւնք բազմաթիւ պզտիկ բաժիններու բաժնուեցան, իրենց կարծեաց կամ գիտմանց մէջ չափաւորեալ ու չափազանց ըլլալուն համեմատ: Աս կերպով կողմնակցութեանց կռիւները՝ քաղաքական կենաց իբրեւ թէ հոգին եղան:

34. Գերմանիայի կողմնակցութիւնք ու գծտութիւնք: Կողմնակցութեանց կռիւներէն եւ սահմանագրական ազատութեան բաղձանքէն ծագող շփոթութիւնք՝ ամէն տեղէն յառաջ Գերմանիա սկսան: Ասիկայ բնական բան էր. վասն զի ուր որ ուրիշ տէրութիւնք՝ կամ ըստ մասին եւ կամ ըստ բոլորովին՝ իրենց հին հանգամանաց մէջ հաստատուած էին, ան երկրին մէջ բոլորովին նոր վիճակ մը ծագած էր, որուն վրայ շատերը տժգոհ էին, եւ իւրաքանչիւր կողմնակցութիւն իր բաղձանաց ու ըմբռնմանց համեմատ՝ փոխել կ'ուզէր: Խիստ մեծ մաս մը կը բաղձար որ Գերմանիայի հին կայսրութիւնը նորէն հաստատուի, ժամանակին հոգւոյն համեմատ նորոգութիւններով եւ ժողովուրդն իր աւուրք ստանալով օրէնսդրութեան մասնակից ըլլա-

լու : Աս կարծիքն ունեցողները մեծ տհաճութեամբ կը տեսնէին որ աս իրենց յուսացած ու բաղձացած վիճակին տեղ, որով Գերմանիա ներքին հաստատութենէն զատ՝ արտաքին մեծ ազդեցութիւն ու օտար տէրութեանց առջեւ համարում կրնար ստանալ, հազիւ զանազան վեհապետական տէրութեանց գաշնակցութիւն մը դրուած էր, որով ներքուստ՝ ակար, իսկ արտաքուստ առանց համարման ու ազդեցութեան կը մնար : Ուրիշ շատեր՝ որոնք Անգղիայի նման սահմանադրութիւն ունենալ կ'ուզէին, մեծապէս տոգոհ էին գաշնակցութեան մուրհակին մէջ եղած որոշման վրայ, որով ընդհանրապէս կը հաստատուէր որ իւրաքանչիւր տէրութիւն կարգաւորողական սահմանադրութիւն ունենայ, առանց ժամանակն ու կերպը սահմանելու եւ առանց յայտնելու որ ինչպիսի ոկզմանց վրայ պիտի հիմնուի : Ասոնց տհաճութիւնն անով աւելի կը սաստկանար որ յայտնի կը տեսնէին թէ Գերմանիայի երկու գլխաւոր տէրութիւնք՝ իրենց ըմբռնածին համեմատ սահմանադրութեան հակառակ են, իսկ տեղ տեղ նոյնպիսի սահմանադրութիւններ դրուելէն՝ բաղձանքնին կը մեծնար՝ ընդհանրապէս բոլոր Գերմանիա ալ նոյնը հաստատելու : Ասոնք ռամկապետական սկզբանց վրայ հիմնեալ, իրաց նոյն ժամանակուան վիճակին վրայ տոգոհ էին, որովհետեւ իրենց կարծեաց նայելով՝ ժողովուրդը տէրութեան գործքերուն մէջ բաւական մասնակցութիւն չունէր . ասոր հակառակ ազնուականք չէին կրնար առանց տրանջելու տեսնել թէ իրենց իրաւունքները կորսուած են, եւ թէ շատերը կը ջանան իրենց եւ քաղաքացւոց մէջ եղած կարգի զանազանութիւնը նուազեցընել, մանաւանդ թէ բոլորովին ջնջել : Ամենէն աւելի տոգոհ էին յառաջուան կայսերութեան առեւն աւագաւորողին անգամ եզոզ՝ անկախ կամ կայսեր անընդմիջական իշխանութեան տակ գտնուող իշխանք, որոնք նոր կարգաւորութեան նայելով՝ իրենց անկախութիւնը կորսընցուցած, եւ յառաջագոյն իրենց

Հաւասարը սեպուղ իշխանի մը տակ մտած էին ու հասարակ ազնուականներէն տարբերութիւն չունէին։ Ասանկով Նաբոլէոնին իյնալովը՝ Եւրոպայի վրայ ընդհանուր հանգարտութիւն տիրած ատեն, Գերմանիայի մէջ սաստիկ գրգռութիւն կար, եւ Գերմանական վեհապետք մեծ դժուարութիւն կը կրէին իրենց ժողովուրդները հպատակութեան սահմանին մէջ պահելու։

35. Ֆրանքֆուրդի դաշնակցութեան ժողովոյն որոշումները։ Իրաց աս հանգամանքին մէջ շատերը մեծ յոյս կ'ունենային դաշնակցութեան մուրհակին որոշման համեմատ՝ Ֆրանքֆուրդ քաղաքը գումարուելու դաշնակցութեան ժողովոյն վրայ, որն որ զանազան խափանարար արգելքներու եւ պատրաստութիւններու պատճառաւ, որոշեալ ժամանակէն (1815, Սեպտ. 1) հազիւ տասնուչորս ամիս ետքը կրցաւ բացուիլ (1816, Նոյ. 5)։ Սակայն նոյն ժողովոյն վրայ աս նկատմամբ եղած ակնկալութիւններն ալ չկատարուեցան. ինչու որ ըրած որոշումները՝ գրգռութիւն պատճառող նիւթերէն տարբեր նիւթերու վրայ էին։ Օտար տէրութեանց հետ ունենալու յարաբերութեանց վրայ որոշեց որ Գերմանական դաշնակցութիւնը յառաջուան Գերմանիայի կայսրութեան տեղն անցած ըլլալով, իբրեւ առաջին աստիճանի ազատ եւ անկախ տէրութիւն պիտ'որ ըլլայ. ուստի եւ դեսպան պիտի խաւրէ եւ ընդունի։ Բայց ինչ օգուտ ունէր աս որոշումը, երբ որ ներքին անձուկ միութիւնն ու զօրութիւնը պակսելով, արտաքին տէրութիւնք վրան համարում չէին ունենար։ Դարձեալ զինուորական զօրութեան նկատմամբ որոշուեցաւ որ դաշնակցութիւնը 300,000ի բանակ մ'ունենայ, տասը գունդ կամ զօրաբաժին բաժնուած. ասոնցմէ երեքը Աւստրիա պիտի տար (շուրջ 95,000 հոգւով), երեքը՝ Պրուշ (79,000 հոգւով), մէկը՝ Պաւիերա (35,000 հոգւով), իսկ ուրիշ տէրութիւնք պիտի տային մնացեալ երկու գնդերն ու երկու պահեստի գնդեր։ Ժողովոյն մէջ ամէն նիւթերէն աւելի գրե-

գումութեան առիթ առուա գաշնակցութեան մուրհակին ԺԳ. յօդուածը, որով կ'որոշուէր որ "Գաշնակցութեան բոլոր տէրութիւնք կարգաժողովական սահմանադրութիւններ ունենան", բայց կրնայ ըսուիլ թէ նոյն նկատմամբ սահմանուածը՝ բոլորովին առանց հետեւութեան մնաց:

36. Աղմուկներ ու շփոթութիւններ: Այս կերպով գաշնակցութեան ժողովոյն վրայ եղած ակնկալութիւնները պարապի երթալով, գրգռութիւնք աւելի առատկացան: Արդէն ինչպէս ուրիշ տեղեր, նոյնպէս Գերմանիա ալ երկու մեծ կողմնակցութիւնք ձեւացած էին, այս ինքն՝ Ազնուապետական կողմնակցութիւն, որն որ պահպանողական կամ յետաշրջական գաղափարները յառաջ տանիլ կ'ուզէր, եւ Ազատական կողմնակցութիւն, որն որ ռամկապետական սկզբունքները կառավարութեանց կերպին մէջ խոթել կը ջանար: Վերջին կողմնակցութեան հասակաւոր ու փորձառու մարդիկը՝ աշուրնին Անգղիա ու Գաղղիա գարծուցած՝ Գերմանիա ալ հետզհետէ առ նոր սահմանադրական ձեւերը հաստատելու փոյթ կը տանէին. իսկ երիտաւարդը՝ իրենց վառվռուն երեւակայութեամբը՝ միջին դարու Գերմանական սովորութիւններուն զարնուած, նոյները՝ նոր տառնուան ձեւերուն ու անուններուն տակ՝ նորէն դուրս հանել կ'ուզէին: Այսպիսի երեւակայական գաղափարները, զորոնք՝ առանց որոշ նպատակ ունենալու եւ արգելքները ճանչնալու՝ գործադրել կ'ուզէին, անտարակոյս մեծ շփոթութիւն չպատճառած՝ ըստ ինքեան օգը կը ցնդէին, թէ որ արտաքոյ կարգի պարագայով մը ծանրակշռութիւն չստանային: Նոյն ատենները պատահելով լատերականութեան կամ Նորագութեան սկսելուն երրորդ հարիւրամեակը, Գերմանիայի բողոքականք ուզեցին մեծ հանդիսութեամբ տօնել: Համալսարանաց ուսանողներէն 600 հոգի նոյն նպատակաւ եւ միանգամայն Լիփսիայի ճակատամարտին (Հատ. Գ. 236) յիշատակը կատարելու

Համար՝ Այգենախի քով Վարդպուրի բերդը ժողովեցան (1817, Հոկտ. 18), ուր Լուտեր՝ Վորմսի աւագաթողովէն ետքը (Հատ. Ա. 38) երկայն ատեն պահուրտած էր: Հոն խել մը ճառեր խօսուեցան իշխանաց ու ազնուապետականաց դէմ, զորոնց ժողովըդոց բռնաւոր կը կանչէին. եւ Լուտերի օրինակին համեմատ՝ ազատականութեան հակառակ կարծիքներ պաշտպանող գրքերը հրապարակաւ այրեցան: Ասոր վրայ կառավարութիւնք արթնցան, համալսարանաց ուսանողներուն եւ անոնց կազմած ընկերութեան դէմ զսպողական միջոցներ բանեցուցին, բայց պարապ տեղ. անոնց գրգռութիւնը միշտ աւելի կը սաստկանար: Մինչեւ իրենց մէջէն Սանտ անունով մէկը դաշունով զարկաւ մեռցուց Օգոստինոս Գոցեպու Գերմանացի բանաստեղծը (1819, Մարտ 23), որն որ Ռուսի տէրութեան խորհրդական էր, եւ արձակապետական գաղափարները պաշտպանելէն զատ, լրագրի մը մէջ միշտ նոյն երիտասարդաց դէմ նախատական ու հեղնական կերպով կը խօսէր:

37. Գարլզպատի ժողովն ու որոշումները: Վիէննայի վերջնական միւրհակը: Փրանկիսկոս կայսրն աս դէպքին վրայ բոլոր Գերմանական տէրութիւնները հրաւիրեց, որ Գարլզպատ ժողովք մը գումարելով, շփութութեանց վերջ տալու հնարքը մտածեն: Աս հրաւիրին համեմատ՝ դաշնակցութեան բոլոր անդամներուն դեսպանները յիշեալ քաղաքը գումարուելով (1819, Օգոստ.) եւ Գերմանիայի ներքին հանգամանաց վրայ խորհելով, զանազան սրողումներ ըրին, որոնք քիչ մը ետքը Ֆրանքֆուրդ հրատարակուեցան (Սեպտ. 20): Նոյն որոշումներով՝ տպագրութեան, համալսարանաց եւ յեղափոխական շարժմանց վրայ հսկելու, աս նկատմամբ եղած անկարգութիւններն ու յանցանքները քննելու եւ պատժելու համար այլեւայլ կարգադրութիւնք կ'ըլլային ու զանազան ժողովներ կամ ատեաններ կը հաստատուէին: Միանգամայն դաշնակ-

ցութեան մուրհակին ժԴ. յօդուածոյն համեմատ՝ գրուելու կարգաւորական սահմանադրութեանց վրայ կը հաստատուէր, որ նոյնը շուտով գործադրուի, բայց անանկ որ սահմանադրութիւնք միապետական սկզբունքին եւ գաշնակցութեան շահուն համաձայն ըլլան: — Ասկից զատ՝ գաշնակցութեան մուրհակին մէջ՝ Գերմանիայի թէ ներքին եւ թէ արտաքին յարաբերութեանց նկատմամբ՝ տարակուսի տակ մնացած նիւթերն որոշելու համար, նոյն տարին Վիեննա պաշտօնէից ժողով մը գումարեցաւ (Նոյ. 25), որուն՝ վերջնական մուրհակ անուանուած որոշումները երկրորդ տարին ստորագրեցան (1820, Մայ. 15), եւ քիչ մը ետքը Ֆրանգֆուրգի մէջ իբրեւ ընդհանուր օրէնք ընդունուեցան ու հրատարակուեցան (Յունիս 8): — Նոյն միջոցին եւ քիչ մը ետքը Գերմանիայի շատ տէրութեանց մէջ՝ կարգաւորական սահմանադրութիւնները գրուեցան, որով չափաւորեալ մարդիկ գոհ եղան: Բայց՝ ինչպէս յայտնի է՝ ազատականք չէին կրնար նոյնները բաւական ուսպել. ուստի եւ շատ ջանացին ամէն կերպ միջոցներով իրենց բաղձանքը գլուխ տանիլ, սակայն եւ այնպէս ամենայն ինչ պարապ գնաց: Գերմանիայի տէրութեանց գործածած միջոցներով եւ սաստիկ հսկողութեամբ, նոյն երկիրը հանդարտ մնաց՝ երբոր ուրիշ քանի մը տէրութիւնք ներքին շփոթութիւններով կը վրդովէին, եւ տեղ տեղ յեղափոխութիւններ կ'ելլէին ու արիւն իսկ կը թափուէր:

38. Անգղիայի խորհրդանոցն ու պաշտօնեայք: Ուելլինկդըն եւ Գասլըի: Նոյն ատենները Անգղիայի մէջ բոլոր իշխանութիւնն ազնուապետականաց ձեռքն էր: Ինչպէս յայտնի է, աս երկրին օպհանադրութեան հոգւոյն համեմատ՝ թագաւորն իր պաշտօնեաներուն կարծեաց գէմ բան չիկրնար ընել. իսկ պաշտօնեայք պէտք է որ խորհրդանոցին անդամներուն մեծագոյն մասին կարծեաց հետ միաբան ըլլան: Արդ ան միջոցին խորհրդանոցին խիստ մեծագոյն մասը, մանաւանդ թէ

գրեթէ բոլոր անդամները ազնուապետականք էին: Աւերին սենեկին մէջ միայն լորտերը, այս ինքն՝ բարձր ազնուականք եւ բողոքական եպիսկոպոսը կային: Նոյնպէս ստորին սենեկին մէջ, ուր միայն անկախ քաղաքացեաց երեսփոխանները նստելու էին, դարձեալ մեծաւ մասամբ ազնուապետականք կային. ինչու որ նոյն ատենները պատգամաւորք՝ չէ թէ բազմամարդ ու գործատուններով լեցուն քաղաքներէ կ'ընարուէին, հապահին եւ ըստ մասին պզտիկ տւաններէ, որոնք հարուստ լորտերու ստացուածք էին, եւ առոնք ամէն կերպով կը ջանային որ իրենց կրտսեր զակերները պատգամաւոր ընտրուին: Ասանկով խորհրդանոցին մէջ հազիւ խիստ ռականաւթիւ քաղաքացի երեսփոխանք կը գտնուէին, անոնք ալ ամենեւին ազգեցութիւն չէին կրնար ունենալ: Բայց աս ազնուապետականութեան մէջ ալ Անգղիայի հին Գորի ու Հուիկ կողմնակցութիւնները կը տեսէին, որոնցմէ առաջինը՝ զժողովուրդը բոլորովին կ'արհամարհէր, իսկ վերջինը՝ նոյնին հետ խնայելով վարուիլ եւ իր օգաին գործածել կ'ուզէր: Աս վերջին կողմնակցութիւնը Գաղղիայի յեղափոխութեան միտում ցուցնելով, Անգղիացւոց աչքէն ինկած էր. եւ անոնց Գաղղիայի գէմ ունեցած ազգային ատելութեան օգնութեամբը՝ Գորիք կառավարութեան գլուխն անցած ու Նաբոլէոնեան պատերազմներուն ատենը հաստատուն մնացած էին: Նոյն պատերազմներուն ժամանակը ժողովուրդը ամէն կերպ նեղութիւններուն համբերած էր, իսկ խաղաղութիւնը հաստատուելէն ետեւ՝ Գորիներուն ճնշման դէմ սկսաւ ձայնը բարձրացնել: Պաշտօնէից ժողովոյն առաջնորդութիւնը Ուելլինկդոնի դքսին ու Լորտ Գասլըիին ձեռքն էր, որոնք կ'ուզէին ամէն կերպով հաստատուն պահել նոյն ժամանակները գրուած գաշնագրութիւնները, եւ թշնամի էին ազատական շարժմանց, վախնալով որ անոնցմէ յեղափոխութեան շարիքները չծագին: Եւ թէպէտ իրենց բոլոր հրապարակական գործքերը խորհրդանոցին ու լրա-

գիրներուն մէջ խօսակցութեան նիւթ ըլլալով, շատ հեղ կը ստիպուէին իրենց ոկղբունքներէն հեռանալ եւ ազգին մեծագոյն մասին կարծեաց հետեւիլ, բայց անանկ թուլութեամբ՝ որ յայտնի կ'երեւար թէ սրտանց չէ:

39. Ժողովրդեան տհաճութիւնն ու շփոթութիւնը: Գէորգ Գ. թագաւորն ու իր ամուսինը: Խորհրդանոցն ու պաշտօնեայք ազնուապետականաց կողմնակցութենէն ըլլալով, ներքին քաղաքականութեան եւ մանաւանդ տուրքերու նկատմամբ՝ արուած օրէնքները սովորաբար ազնուականաց շահուն համաձայն կ'ըլլային եւ ժողովրդեան վնասակար: Այսպէս էր օրինակի համար ցորենեղէնի օրինագիրը¹ (1815), որով դրոշն ցորեն բերելը խիստ կը դժուարնար, որպէս զի Լորտերը՝ որոնց ձեռքն էին գրեթէ բոլոր երկիրները, իրենց ցորենեղէնն ուզածնուն պէս սուղ ծախեն: Այսպէսով ժողովրդեան եւ գործաւորաց մէջ՝ հացի սղութեան ու աւուրչէքի նուազութեան պատճառաւ՝ շատ աեղ աղմուկներ կ'ելլէին. ցորենի շտեմարաններու վրայ յարձակում ու յափշտակութիւն կ'ըլլար, գործատուներ կը կործանուէին: Իսկ գործատանց մեծ քաղաքներու մէջ ժողովուրդն աւելի օրինաց համեմատ կը վարուէր եւ ուզածը՝ ժողովքներով դլուխ հանելու ետեւէ կ'իյնար: Ասանկ ժողովք մ'ալ Լոնտոնի մօտ եղաւ (1816, Դեկտ. 2). ուր գրգռութիւնը սաստկանալով, մեծ բազմութիւն մը երեքգունեան դրօշներով ներքին քաղաքը մտաւ, զինավաճառի խանութ մը աւարեց. բայց կառավարութիւնը զինուորաց ձեռքով զիրենք զուպեց, խորհրդանոցին հաւանութեամբը՝ Հեյքէն Գարֆըլտ օրինագրոյն (Հատ. Բ. 15) գործագրութիւնն ի կախ պահեց (1817, Փետր.), եւ շատ մարդ բանտարկել տուաւ: Այսպէսով հանդարտութիւնը շուտ հաստատուելով, ի կախ պահուած օրինագիրը նորէն գործադրուիլ սկսաւ. բայց տեգոհութիւնը միշտ կը տեւէր, որովհետեւ պատճառներն ալ վերցուած չէին: Երկու

1 Corabill.

42 Ն. ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ (1815—1830), Ն.

տարի ետքը խորհրդանոցին մէջ առաջին անգամ առաջարկութիւն եղաւ պատգամաւորներու ընտրութեան օրինաց նորոգութիւն ընելու, այնպէս որ քաղաքացիք ալ պատշաճ թուով երեսփոխան ունենան: Բայց ինչպէս որ ինք իրմէ կ'իմացուի, առաջարկութիւնը մերժուեցաւ. որով ժողովրդեան գրգռութիւնը սաստկանալով, դարձեալ ժողովքներ սկսան ըլլալ, որոնցմէ մէկը (60,000 հոգւոյ չափ՝ Մենչեսդրի քով) կառավարութիւնը զինուորաց ձեռքով ցրուել ուզած ատեն, կռիւ բացուելով, 4—500 հոգի մեռան կամ վիրաւորեցան (1819, Օգոստ. 16): Հետեւեալ տարին Գէորգ Գ. ծեր թագաւորը մեռնելով (1820, Յունու. 29) իր տեղն անցաւ խել մը տարիներէ վեր խնամակեանութիւն ընող (Հատ. Գ. 11) Գէորգ Գ., որն որ քիչ մը ետքը ժողովրդեան առիթ տուաւ իր տհաճութիւնը յայտնելու: Իր կարողնա ամուսինը՝ որն որ իր (Գէորգ Գ.ին) անպատշաճ վարմունքին համար, իրմէ բաժնուած՝ Իտալիա կը բնակէր, ուզեց անմիջապէս ետ դառնալ, որպէս զի թագուհի պսակուի. իսկ թագաւորը հրաման տուաւ որ իրեն դէմ դատաստան ըլլայ: Արդ ժողովուրդը չէ թէ միայն զիշխանուհին իբրեւ յաղթանակաւ մայրաքաղաք խոթեց, հապա Լորտերու խորհրդոյն մէջ անոր վրայ դատաստան եղած առեն՝ իր ընթացքովը զիրենք ստիպեց գոնէ վճիռն ի կախ պահելու, որուն վրայ ունեցած ուրախութիւնը ցուցնելու համար՝ քաղաքը լուսաւորելէն զատ, պաշտօնեաներն ալ ստիպեց իրենց պալատները լուսաւորելու: Եւ երբ որ երկրորդ տարին իշխանուհին մեռաւ, թագաւորին արգելքին դէմ՝ անոր փառաւոր յուղարկաւորութիւն ընել տուաւ: Նոյն առթիւն մէջ ալ արիւն թափեցաւ:

40. Իրլանտիայի վիճակը: Օ'Գոննէլ: Ա՞ն էր Անգղիայի վիճակը: Ասկից շատ գէշ էր Իրլանտիայի հանգամանքը: Նոյն խեղճ կղզին տակաւին ան վիճակին մէջն էր, որուն մէջ որ դարուս սկիզբը կը գտնուէր (Հատ. Բ. 142). մանաւանդ թէ աղքատութիւնն ու

խեղճութիւնը օրէ օր կը սաստկանային: Յիշեալ (1821) տարւոյն վերջերը երկրի վարձակալները չկրնալով բռնած ագարակներնուն վարձքը վճարել, երկրատեարք ստոտիկ ձմերուան սկիզբները զիրենք իրենց ընտանիքովը դուրս հանեցին: Ասով ամէն տեղ խռովութիւնք ելան. աղքատները մէկտեղ միանալով՝ ընկերութիւններ կազմեցին, զէնք առին, եւ գիշերանց իրենց երկրատէրներուն եւ տէրութեան պաշտօնատէրներուն տները յարձակելով, չարաչար վրէժ կ'առնուին, մինչեւ տեղ տեղ իրենց վրայ խաւրուած զինուորներուն դէմ ալ կռուեցան: Երթալով մեծ դաւակցութիւն մը կաղմուեցաւ, որուն անդամները տներ կ'այրէին, կ'աւարէին, կը սպաննէին եւ միշտ աւելի վտանգաւոր կ'ըլլային: Ան ատեն կառավարութիւնը սաստիկ միջոցներ ոկոաւ բանեցրնել. եւ յառաջագոյն նեղութիւն ու վնաս կրող պաշտօնատեարք ու երկրատեարք նոյն ատեն սկսան կրկին անագորունութեամբ վրէժ առնուլ: Ասոր վրայ սաստիկ սով մ'ալ եկաւ, որմէ այնչափ մարդ մեռաւ, որ խորհրդանոցը վերջապէս խեղճ Իրլանտացւոց վրայ գլթալով, որոշեց որ իրենց 200,000 սգերլին օգնութիւն ըլլայ: Բայց ասիկայ՝ միայն անցողական օգնութիւն մըն էր. չարեաց հիմնական դարման տանելու վրայ ոչ ոք կը մտածէր: — Նոյն միջոցներուն սկսաւ մեծ գործունէութիւն ունենալ Դանիէլ Օ'Գոնէլ փաստաբանը, որն որ իրեն սկիզբ դրած էր՝ չէ թէ մինչեւ նոյն ատեն ի գործ դրուած միջոցներով՝ գաւակցութիւններով ու աւարելով եւ այրելով, հապա օրինաւոր միջոցներով Իրլանտայի իրաւունքները ձեռք բերել: Ուստի Իրլանտացիները համոզեց որ խաղաղ ու հանդարտ կենան, ամենեւին օրինաց դէմ գիմադարձութիւն չընեն, հապա ամէնքը միաբան՝ օրէնքները յարգեն, եւ ասանկով այն բարոյական զօրութիւնը ստանան, որն որ իրենց հարկաւոր է վիճակին տեւական կերպով աղէկցընելու համար:

41. Գասպրի պաշտօնէին մեռնիլն ու քննին-
կին պաշտօնեայ ըլլալը: Անգղիայի աս վիճակին փո-
փոխութեան սկիզբ եղաւ Գասպրի պաշտօնէին մա-
հաւամբը, որն որ մտաց հիւանդութեան մէջ ինկաւ.
եւ խցին մէջ վիզը զմեղինով կտրելով՝ կեանքը կնքեց
(1822, Օգոստ.): Իր տեղն անցաւ Գէորգ Քեննինկ,
որն որ յառաջ ալ հեղ մը արտաքին գործոց պաշտօ-
նեայ եղած էր: Իսկզբան անանկ երեւցաւ որ նոր պաշ-
տօնեան ալ թէ արտաքին եւ թէ ներքին քաղաքա-
կանութեան նկատմամբ իր նախորդին բռնած ընթաց-
քին պիտի հետեւի. հազիւ քիչ մը ետքը՝ երբ որ իր
պաշտօնին մէջ ինք զինքն աղէկ հոտոտաւորած տեսաւ,
ոկսաւ իր ազատական գաղափարները կամաց կամաց
երեւցնել: Երկրորդ տարւոյն (1823) սկիզբը խորհրդ-
դանոցը բացուելու ատեն, գահախօսութեան մէջ
խնայութիւններ ու նորագութիւններ կը խոստացուէին:
Շուտ մը գործքով ալ ցուցուեցաւ որ աս խոստումները
պիտի կատարուին: Տորենեղէնի օրինագիրը՝ բոլորովին
չկրցաւ վերցուիլ նէ, գոնէ քիչ մը մեղմուեցաւ: Իր-
լանտայի պաշտօնատէրներուն մէջէն 200էն աւելի
խիստ ու անիրաւ մարդիկ հեռացուեցան: Եւ չէ թէ
միայն հոնտեղի խեղճ ժողովրդեան դէմ տեղացի հա-
րուտներուն ի գործ դրած անազորունութիւնները
դադրեցան. հապա նաեւ խորհրդանոցին մէջ առա-
ջարկուեցաւ որ մէջտեղաց վերցուի փորձոյ օրինագիրը
(Հատ. Բ. 14), որով ուղղափառք խորհրդանոց մտնե-
լու իրաւունքնին կորսնցուցած էին (1823, Ապր. 30):
Առաջարկութիւնը թէ նոյն անգամ եւ թէ հետեւեալ
տարիները՝ պատգամաւորաց սենեկին մէջ հաւանու-
թիւն գտաւ. բայց ատենակալաց սենեակէն մերժուե-
ցաւ. որով Քեննինկ չկրցաւ իր բաղձանաց կատարումը
տեսնել: Սակայն իր մահունէ (1827, Օգոստ. 27)
գրեթէ տարի մը ետքը՝ Սըր Ռոպերթ Բիլ, զորն որ ինք
իրեւ իրեն յաջորդ ըլլալու յարմար անձ ցուցուցած էր,
Ուելլինկընի դքսին գահերիցութեամբը կազմուած

պաշտօնարանը մտնելով նոյն դքսին գործակցութեամբը քննիչներին բողձանքը գլուխ հանեց։ Երկուքն ալ մեծ ճարտարութեամբ ցուցուցին որ եթէ աս միջոցն ի գործ չդրուի, պէտք է որ ներքին պատերազմ բացուի. այնպէս որ նոյն առաջարկութեան հետեւութիւնն եղաղ՝ ուղղափառաց ազատութիւնը¹, տառնակալաց սենեկին մէջ՝ ամենուն կարծեաց հակառակ՝ 105 քուէի առաւելութեամբ ընդունուեցաւ։ Քանի մ'որ ետքը նաեւ թագաւորն իր հաւանութիւնը տալով (1829, Ապրիլ 23), ուղղափառք ալ ուրիշ Բրիտանացւոց հետ հաւասար իրաւունք ոտացան, խորհրդանոց ու տէրութեան պաշտօններու մտնելու։

42. Լուդովիկոս ԺԸ., Ազատականք եւ Թագաւորականք։ Վաղղիայի Լուդովիկոս ԺԸ. թագաւորը, որն որ նոր սահմանադրութիւն մը տուած էր (Հատ. Գ. 251), ըստ ինքեան սահմանադրական կառավարութեան սէր ունենալով, հաստատութեամբ կ'ուզէր նոյնը կանգուն պահել։ Մէկ կողմանէ ետեւէ կ'ըլլար երկիրը հանդարտեցընել ու կարգաւորել, կրօնքը հաստատել, բարքերը շիտկել, օրէնքներն ու արդարութիւնը յարգել ապա. մէկալ կողմանէ ալ ջանք կ'ընէր պատշաճ զինուորութիւններով՝ անցեալը ներկային հետ հաշտեցընել։ Բայց Գաղղիա անանկ վիճակի մէջ կը գտնուէր, որ միայն սահմանադրութեան սէր ունեցող ու խոհեմ թագաւոր մը բաւական չէր կրնար ըլլալ ըստ պատշաճի կառավարելու. հապա զօրաւոր ու հարստատուն բնութիւն ունեցող վեհապետ պէտք էր, ուր որ Լուդովիկոս ԺԸ. այնպիսի բնութեան տէր էր՝ որ խիստ գծաւարաւ կրնար դէմ գնել իր չորս կողմն եղողներուն ազդեցութեան։ Իսկ իր քովն ըլլողներուն մէջ՝ թէեւ ամէն նկատմամբ երեւելի մարդիկ կային, բայց շատեր ալ կը գտնուէին՝ որոնց միակ արդիւնքն էր թագաւորական ըլլալին։ Գաղղիացիք թէպէտ վերգովմունքներէ ձանձրացած էին եւ իրենց մեծ մասը

1 Emancipation des Catholiques.

խաղաղութեան կը բաղձար. սակայն եւ այնպէս հին յեղափոխական գաղափարները բոլորովին փոխուած եւ հոգիները կատարեալ հանգարտած չէին: Ասանկով կողմնակցութեանց կռիւները շուտ մը սկսան ու սաստկացան: Գէշն ան էր, որ կարծեալ թէ չափաւորեալ մարդիկ մէջտեղաց վերցուած, եւ երկու կողմնակցութեանց ալ միայն չափազանցները մնացած էին: Յառաջուան Ռաւկապետականք, Յակոբեանք ու Հասարակագետականք եւ ըստ մասին Նաբալէոնեանք, որոնք ընդհանուր անուամբ՝ Ազատականք կը կոչուէին, մէկտեղ միացած՝ հին հասարակագետութիւնը նորոգելու կը ջանային: Ասոնց գիմացը կը կենային Թագաւորականք, որոնք թագաւորին հետ՝ չափաւորեալ սահմանադրական միացետութիւնը իրենց հակառակորդաց դէմ պաշտպանելու տեղ, իրենց միակ նպատակ դրած էին նորէն արձակագետութիւն հաստատել: Արդ առ վերջինները, որոնց գլուխն անցած էին թագաւորին եղբայրը՝ Արդուայի կոմսը եւ ասոր հարսը՝ Անկուլէմի դքսուհին, զուգովեկոս ԺԸ. իր կամացը դէմ շատ հեղ կը ստիպէին իրենց գաղափարներուն համեմատ վարուելու:

43. Յիշեալ թագաւորին ժամանակը Գաղղիայի մէջ պատահածները: Ղուգովեկոս ԺԸ.ին խոհեմութեան գործքերէն մէկն էր Ռիշլիէյի դուքսն իր առաջին պաշտօնեան անուանելը: Աս խելացի մարդը գաղթելոց երեւելիներէն մէկն էր, որն որ երկայն ատեն Ռուսի ծառայութեան մէջ կենալով, Օտեսայի կուսակալ եղած եւ իր մարդասիրութեամբը, իմաստուն տեսչութեամբն ու գործունէութեամբը մեծ համբաւ ստացած էր: Իր սկզբունքն էր՝ սահմանադրութեան հոգւոյն համեմատ՝ ատենակալաց ու պատգամաւորաց սենեակներուն հետ միաբան ընթանալով, երկրին մէջ խաղաղութիւնն ու կարգաւորութիւնը շուտով հաստատել, որպէս զի դաշնակիցք Գաղղիա թողուցած զօրքերնին դուրս հանեն: Ստղբ է խել մը մարդիկ բանտարկութեամբ ու ւքսորով, ոմանք ալ մահուամբ պատժուե-

ցան եւ քանի մը զսպողական օրէնքներ գրուեցան, բայց երկրին հանդարտութիւնը պահելու համար հարկաւոր կը սեպուէին. եւ եթէ ան ատենները ուրիշ քանի մը երկիրներու վեհապետաց բռնած ընթացքին միտ գրուի, ասոնք բոլորովին կը մոռցուին: Իսկ ան միջոցին հարաւային դաւառաց մէջ տեղ տեղ, թագաւորականաց՝ հասարակապետականներուն եւ բողոքականներուն դէմ գործած չարիքները չեն կրնար ամենեւին կառավարութեան յանցանք սեպուիլ: Ինչպէս որ է նէ, Լուդովիկոս ԺԸ, մէկ քանի տարի նոյն չափաւորեալ դքսին խորհրդով վարուելէն ետեւ, երբ որ անիկայ հրաժարեցաւ (1818, Դեկտ. 27), անոր տեղը գրաւ զՏեգազ, որն որ իր նախորդէն աւելի ազատական ընթացք մը բռնեց: Ասոր վրայ խիստ այլայլեցան չափազանց թագաւորականք, որոնք արդէն Ռիշլիէօյէն գոհ չէին, եւ ետեւէ կ'իլնային զինքը թագաւորին աչքէն հանելու. եւ թէպէտ իսկզբան անիկայ դէմ կը գնէր, բայց ետեւէ ետեւ պատահող երկու դէպքեր զինքը ստիպեցին չէ թէ միայն պաշտօնեան հեռացընելու, հապա նաեւ կառավարութեան ընթացքը փոխելու: Աս դէպքերէն մէկն էր՝ յառաջուան դաշնաժողովոյն անդամներէն ու Լուդովիկոս ԺԶ.ին մահուան քուէ տուողներէն՝ Կրեկուար անունով մէկուն պատգամաւոր ընտրուիլը, որուն ընտրութեան կ'ընեն ոմանք՝ թագաւորականք ձեռքերնէն եկածին չափ օգնեցին, որպէս զի յայտնի կերպով թագաւորին ցուցընեն թէ իր բռնած ազատական ընթացքը զինքն ուր կը տանի: Եւ թէպէտ պատգամաւորաց սենեակը նոյն ընտրութիւնը մերժելով, թագաւորականք աս կողմանէ ըսելու խօսք չունեցան. ի վերայ այսր ամենայնի թագաւորին միտքը բաւական պղտորեցաւ: Աւելի սաստիկ եղաւ երկրորդ դէպքին հետեւութիւնը: Լուվէլ անունով մէկը գանակով զարկաւ մեռցուց Արդուայի կոմսին երկրորդ որդին՝ Պերրիի դուքսը (1820, Փետր. 13), որն որ Պուրպոնեանց ցեղին միակ յոյսն էր, վասն զի թէ թագաւորն ու

Թէ Արդուայի կոմսին երէց որդին՝ Անկուէմի դուքսն անգաւակ էին: Ա՛լ ասոր վրայ Թագաւորը, ինչպէս ըսինք, ստիպուեցաւ աեղի տալ Թագաւորականնե-
րուն ստիպմանցը եւ պաշտօնէն հանել զՏեգազ, զորն
որ անոնք յիշեալ դքսին սպանալութեան սկզբնապատ-
ճառ կը գնէին: Իր տեղն անցաւ նորէն Ռիշլիէօ, որն
որ որչափ ալ մէկքանի զսպողական օրէնքներ հանեց
նէ, ի վերայ այսր ամենայնի չափազանց Թագաւորա-
կանները գոհ ընել չկրնալով, բռնադատեցաւ վերջաւ-
պէս եւ քաշուիլ, որով իրեն յաջորդեց նոյն չափա-
զանցներուն մէջէն Վիլէլ կոմսը (1822, Դեկտ.):

44. Կարօլոս Ժ. եւ իր կառավարութիւնը: Ինչպէս առ կերպով կառավարութիւնը՝ Լուգովիկոս
ԺԸ-ին անձնական յօժարութեան դէմ՝ յետաշրջական
ընթացք մը կը բռնէր, եւ բուն կառավարողն աւելի
իր եղբայրը՝ Արդուայի կոմսն էր, քան Թէ ինք, սա-
կայն եւ այնպէս նոյն հանգամանաց մէջ իր անգաւակ
մեռնիլն (1824, Սեպտ. 16) ու նոյն Արդուայի կոմ-
սին՝ Կարօլոս Ժ. անուամբ՝ իրեն յաջորդելը, Գաղղիայի
ու բոլոր Եւրոպայի հանդարտութեան համար վնասա-
կար պատահար մը սեպուեցաւ: Ինչպէս քիչ մը յա-
ռաջ յիշեցինք, նոր Թագաւորը չափազանց Թագաւո-
րականներուն գլուխն էր (42). արդ Թէպէտ եւ գահ
ելած ատեն՝ մէկ երկու օրոշումներ ըրաւ, որոնցմով
ազատական կողմնակցութեան հաճելի եղաւ, ինչպէս
էր քիչ մը յառաջ դրուած գրաքննութիւնը (1824,
Օգոստ. 16) վերցնելն ու Օրլէանի տան՝ իր առաջին
ստացուածներն ու տիտղոսները շնորհելը. բայց շուտ
մ'իր սեպհական յօժարութեան համաձայն գործքերու
ձեռք զարնելով, բոլոր ազատականներն իրեն հետ
Թշնամացուց: Յիշեալ գործքերուն մէջ նշանաւորներն
են խորհրդանօցին մէջ ընել տուած որոշումը, որ յե-
ղափոխութեան ժամանակ Գաղղիայէն դաղթող ազ-
նաւականներուն յափշտակուած ինչքերուն տեղ՝ տե-
բութիւնն իրենց տարւէ տարի երեսուն միլիոն ֆրանգ

տայ (1825, Ապր. 27)։ Առ վերջին որոշման վրայ չէ
թէ միայն ազատականները խիստ բարկացան, որոնք
անանկ ձեւացրնելով թէ անով ժողովրդեան ստակն
ազնուականաց պիտի արուի, ստորին ժողովուրդն ալ
զրգուեցին, հապա նաեւ թագաւորականք, որոնք առ
իրենց տրուածը խիստ քիչ բան կը սեպէին՝ ատենօք
իրենց կորսընցուցածին համեմատութեամբ։ Աւելի նե-
ղացան Նաբոլէոնեանք եւ բանակին մէկ մասը՝ Վարոլուս
Ժ.ին տուած ուրիշ մէկ վճռոյն վրայ, որով Նաբոլէոնի
ժամանակէն մնացած 150ի չափ զօրապետներն ու
բարձր պաշտօնականներն իրենց պաշտօններէն հանեց։
Ասոնց բնական հետեւութիւնն եղաւ ազատականնե-
րուն՝ տպագրութեան ազատութիւնը չարաչար գոր-
ծածելով, կառավարութեան դէմ յարձակում ընելը.
որուն համար թագաւորն ուզեց նոյն տպագրութեան
ազատութիւնը չափաւորել, բայց չկրցաւ գլուխ տա-
նիլ։ Նոյն առթիւն մէջ Փարիզ քաղաքին երկու գիշեր
ետեւէ ետեւ լուտաւորուիլը (1826, Ապր. 17 ու 18)
բառ բաւականին կը ցուցնէր ժողովրդեան մէջ տիրող
հոգին, որն որ աւելի եւս տեսնուեցաւ երբ որ երկրորդ
տարին՝ զօրահանգեսի մ'ատեն՝ ազգային պահակա-
պանք աղաղակներով պաշտօնէից իյնալը պահանջեցին
(1827, Ապր. 28)։ Թագաւորը նախ նոյն ազգային
պահակապաններն ու քիչ մը ետքը խորհրդանոցը լու-
ծեց։ Բայց որովհետեւ նոր դումարուած (Նոյ.) խոր-
հրդանոցին մեծ մասն ալ պաշտօնէից հակառակ էր,
անոր համար ոտիպեցաւ զԱլիէլ եւ անոր ընկերները
պաշտօնէն հանել (1828, Յունու. 3), եւ անոնց տեղ
Մարգինեագի գահերիցութեամբ նոր պաշտօնարան մը
գնել, որն որ չափաւորեալ ազատականներէ կազմուած
էր։ Նոր պաշտօնեայք ազատականաց այլեւայլ զի-
ջումներ ընելով, զիրենք քիչ մը գոհ ըրին։ Բայց՝ ինչ-
պէս յայտնի է՝ ազնուապետականք չէին կրնար իրենց
վրայ մեծ յօժարութիւն ունենալ, որոնք վերջապէս
այնչափ ըրին, որ Վարոլուս Ժ. պաշտօնարանը փոխեց

50 Ա. ՄԻՋՅՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ (1815—1830), Ա.

(1829, Օգոստ. 8), որուն ետեւէն եկաւ Յուլիոսի
յեղափոխութիւնը:

45. Իտալիայի եւ Պիւրեննեան թերակղզւոյն
վրայ տեսութիւն: Այլ երջին տարիներուն շփոթու-
թիւններուն ու պատերազմներուն ժամանակը, աս եր-
կիրներուն մէջ հրապարակական բարօրութեան աղբիւր-
ներուն գրեթէ բոլորովին գոցուելովը, թէ տէրութեանց
եղեմնուտը խիստ սղորմելի վիճակի մէջ կը գտնուէր
եւ թէ ժողովուրդն ըստ մեծի մասին սատարիկ աղքա-
տութեան մէջ ինկած էր: Հին վեհապետներն իրենց
գահերն ելլելէն ետեւ ալ, աս դժբախտ հանգամանքն
աղէկնալու տեղ՝ գրեթէ աւելի գէշցաւ. վասն զի կա-
ռավարութիւններն իրենց բոլոր ջանիցը նպատակ դնե-
լով՝ Գաղղիացւոց նոյն երկիրներուն մէջ ըրած փոփո-
խութիւնները ջնջել եւ տարածած ազատական գա-
ղափարները մոռցնել, կրնայ ըսուիլ թէ ուրիշ բանի
միտ դնելու ատեն չէին գտներ: Աս բաներուն հետեւու-
թիւնը կ'ըլլար ժողովրդոց տագոհութիւնը, եւ անոնց
գոնէ մէկ մասին՝ Նաբոլէոնեան ժամանակին բաղձալը,
որուն ետեւէն կու գար իրենց հալածուիլը, եւ ասով
տագոհութեան սաստկանալը: Ան երեւոյթներն ամէն
տեղէն աւելի կը տեսնուէին Նէապոլիս, Սպանիա ու
Սարդինիա: Նոյն երկիրներն ու Բորդուկալ մեծամեծ
բանակներ ալ կը պահէին. բայց պաշտօնականներն ու
զինուորները կարօտութեան մէջ կը ձգէին. Պիւրեննեան
թերակղզւոյն ու Նէապոլսոյ մէջ՝ զինուորներուն ճամբու
վրայ մուրալը՝ սովորական բան էր: Իտալիա ճամբոր-
դութիւն ընողը՝ Աւստրիայի սահմաններէն անդին անց-
նիլը՝ անմիջապէս կ'իմանար ճամբաներուն գէշութենէն,
մուրացողներու բազմութենէն ու գողերու եւ աւազակ-
ներու լըբէն: Իսկ Սպանիայի ու Բորդուկալի մէջ աւա-
զակներու պատճառաւ՝ տեղ տեղ ճամբորդութիւն
ընելը՝ բոլորովին անկարելի կ'ըլլար: Աս երկիրներուն
վիճակին նայելով, ամէն մարդ ինք իրմէ կը տեսնէ թէ
ժողովուրդը բնականապէս պիտի բաղձար որ կառավա-

բուլթեան կերպին մէջ փոփոխութիւն ըլլայ: Եւ որովհետեւ Սպանիացիք իրենց (Գորդէզներու ըստած) ազատական սահմանադրութեան տակ (48) կրցեր էին յաջողութեամբ Գաղղիացիներն իրենց երկրէն մերժել, եւ նոյն սահմանադրութիւնը՝ ժողովրդեան վեհապետութեան գաղափարին վրայ հիմնուած էր, անոր համար վերոյիշեալ երկիրներուն մէջ մեծ եռանդեամբ սկսան ետեւէ իյնալ նոյն սահմանադրութիւնը հաստատելու:

46. Գաղտնի ընկերութիւնք եւ առանձինն Իտալիայի Գարպոնարիա ընկերութիւնը: Հայտնի է որ յիշեալ երկիրներուն գտնուած վիճակը խիստ մեծ գործունէութեան դաշտ կը բանար Գաղտնի ընկերութեանց: Պիւրենեան թերակղզւոյն վրայ ալ կային այսպիսի ընկերութիւնք, որոնք տժգոհներուն օրրստօրէ բազմանալովը՝ միշտ աւելի կ'ընդարձակէին. բայց իրենց մէջ ներքին կապակցութիւն ու կենդրոնական վերին վարչութիւն չկար: Ասոր հակառակ Իտալիա մեծ ընկերութիւն կամ դաւակցութիւն մը կար, որն որ Գալպոնարիա անուամբ խիստ երեւելի եղաւ եւ մինչեւ հիմակ ալ բոլորովին ջնջուած չէ: Արդ թէ այնպէս համարուի որ նոյն ընկերութիւնը հին ընկերութեան մը նորոգութիւնը կամ շարունակութիւնն ըլլայ, թէ այնպէս կարծուի որ Գաղղիայի հասարակապետութեան ու կայսերութեան դէմ եղած պատերազմներուն ժամանակը սկսած ըլլայ, առ ոտոյգ է՝ որ Նաբոլէոնին իյնալէն ետքը մեծ ծանրակշռութիւն ստացաւ: Իսկզբան (1815ին) խիստ քիչուոր եւ հազէւ մէկքանի կողմ տարածուած էր. բայց քանի մը տարւան մէջ այնչափ տարածեցաւ ու ընդարձակեցաւ, որ բոլոր թերակղզին ծայրէ ծայր բռնեց: Կ'ըսուի որ չորս տարի ետքը (1819ին) 60,000էն աւելի անդամ ունէր՝ ամէն կարգի ու աստիճանի մարդիկներէ: Գեղացի ու քաղաքացի, զինուորական ու եկեղեցական, հասարակապետական ու սահմանադրական, հարուստ ու աղքատ,

իշխան ու մուրացիկ, ամէնքն իրենց ներկայացուցիչն ունէին նոյն ընկերութեան մէջ, որուն գլխաւոր նպատակն էր Իտալիայի անկախութիւնն ու միաւորութիւնը: Ոստիկանութիւնն ատեն ատեն ընկերութեան մասնական ժողովները գտաւ. բայց ընդհանրին շարժիչ թեւը գտնելու համար ըրած բոլոր ջանքերը պարապի ելան. որովհետեւ այնպիսի կարգադրութիւններ դրուած էին եւ անանկ միջոցներ կը գործածուէին, որով ամէն կարելի հնարքներու դէմ ամրացած էր ընկերութիւնը: Ստորին աստիճանի դաւակիցք պղտիկ պղտիկ ժողովքներու կը գումարուէին, որոնք վաճառանոց¹ կը կոչուէին: Ասոնց իւրաքանչիւրին անդամներն ուրիշ նոյն տեսակ ժողովներուն վրայ ամենեւին տեղեկութիւն չունէին, եւ միայն գլխաւորներուն բարձր խորհուրդը՝ որն որ առաջիններուն անձանօթ էր, բոլոր ընկերութեան վրայ տեղեկութիւն ունէր: Այսպէսով Իտալիայի մէջ անանկ ստորերկրեայ կրակ մը կը վառէր, որն որ չէ թէ միայն նոյն երկրին՝ հապա նաեւ ուրիշ երկիրներու վրայ մեծ ազդեցութիւն կ'ընէր:

47. Սպանիայի Փերդինանդ թագաւորն ու իր կառավարութեան կերպը: Իրաց աս վիճակին մէջ, տեղ մը յեղափոխութիւն փրթիլը՝ ուրիշ տեղերն ալ պէտք էր որ նմանողներ ունենար: Իրօք ալ այնպէս եղաւ. յեղափոխութիւնը Սպանիա ոկսելով, շուտ մը բոլոր անոր նման վիճակի մէջ գտնուող տեղերն ալ նմանօրինակ յեղափոխութիւնք ելան: — Ինչպէս ուրիշ տեղ ըսինք, Սպանիայի Փերդինանդ Է. թագաւորը իր գահն ելած ատեն՝ Գորդէզներու սահմանադրութիւնը վերցրնելով, արձակապետական կառավարութեան կերպը հաստատած էր (Հատ. Գ. 253): Սպանիացիք մանաւանդ թէ բովանդակ Եւրոպա կը յուսար որ թագաւորը խոհեմութեամբ ու չափաւորութեամբ վարուելով, կողմնակցութիւնները կը հաշտեցընէ ու իրեն հետ կը կապէ. մէկ կողմանէ թագաւորական ի-

¹ Vendita.

բաւուրները հաստատած ու տերութիւնը կորգաւորած ատեն՝ մէկալ կողմանէ ժողովրդեան պատշաճ բաղձանքները կը կատարէ, որով չափաւորականք գոհ ըլլալով՝ չափազանց ուսմկապետականներէն կը բաժնուին, եւ աս վերջինները կը տկարանան ու դիւրաւ կը զուգուին: Բայց թագաւորը բոլորովին անխոհմ ընթացք մը բռնեց: Իր յառաջուան տկար ու դիւրափոփոխ բնաւորութիւնը՝ յամառ, անձնահաճ ու խիստ կերպի մը փոխուած էր: Չորս կողմը պաշարող արքունականաց գրգռելովը, որոնք ըստ մեծի մասին ցած ժողովրդէն առնուած անկարգ ու անպիտան մարդիկ էին, շուտ մը զարհուրելի հալածանք սկսաւ չէ թէ միայն անոնց դէմ՝ որոնք Գաղղիացւոց կողմը բռնած, կամ Յովսէփ թագաւորին տակ պաշտօն մը վարած եւ կամ կերպով մը ծառայութիւն ըրած էին, հապա Գորգէզին զխաւորներուն եւ անոնց հետեւողներուն դէմ: Աս ալ բաւական չէ, նոյն իսկ զանոնք կը հալածէր՝ որոնք զինեալ գնդերուն գլուխն անցած՝ իրեն ու հայրենեաց համար արիւննին թափած էին, եւ իրենց գիւցազնական ջանքին յաջողութեամբ պսակուելէն ետեւ իբրեւ վարձք կ'ուզէին տերութեան գործքերուն մասնակցութիւն ունենալ եւ քիչ մը քաղաքական ազատութիւն վայելել: Ուստի եւ Պիւրենեան պատերազմներուն գիւցազանց շատերը գահճի ձեռքով ուսնուեցան, ուրիշ աւելի շատերը օտար երկիր տքորուեցան եւ կամ իրենք իրենցմէ թող տուին հեռաւոր տեղեր գացին: Իսկ երկրին մէջ մնացողները՝ թէպէտ արտաքուստ լռեցին ու հանդարտ կը կենային, բայց շուտ մը վերոյիշեալ ընկերութիւնները հաստատեցին, որոնց նպատակն էր արձակապետութիւնը ջնջել ու ռահմանադրական կառավարութիւն հաստատել: Աս գաղտնի ընկերութեանց գրգամմն ասդին անդին գաւառներուն մէջ ելած շփոթութիւններն ու ապրտամբութիւնները՝ կառավարութեան խստութիւնն աւելի կը սաստկացընէին: Նոյն շփոթութեանց մէջ

առնչութեան, ելեւմտից ու նոյն իսկ արդարութեան վիճակը խիստ գէշ էր. վաճառականութիւնն ու աւուրեալները դրեթէ ոչընչացան, մանաւանդ որ Հարաւային Ամերիկայի գաղթականութիւնը ալ ապստամբութեան մէջ կը գտնուէին:

48. Բանակին ապստամբութիւնը: Գորգէզներու սահմանադրութիւնը կը հաստատուի: Նոյն միջոցին կառավարութիւնը Գատիքսի մէջ զօրք կը ժողվէր, զորն որ Հարաւային Ամերիկայի գաղթականութեանց ապստամբութիւնը զսպելու կ'ուզէր խաւրել. բայց ստակի պակասութեան համար՝ ոչ թաշակներն կրնար վճարել եւ ոչ ճամբայ հանել, եւ ոչ իսկ նաւ կար՝ զերեւել խաւրելու: Քիչ մը ետքը Ռուսիայէն գնուած նաւեր հասան. բայց այնպէս անպիտան էին, որ զօրաց զնգերը՝ որոնք ըստ մեծի մասին բանակին առգոհ զինուորներէն կազմուած էին, սկսան կոտկածի երթալ թէ կառավարութեան զերեւել խաւրելուն վախճանն է՝ ծոգուն մէջ խղզել: Արդ երբ որ Մատրիտէն հրաման եկաւ ճամբայ ելլելու, յիշեալ զնգերն արդէն շատոնց պատրաստուած ըլլալով, ապստամբութիւն մը հանցին (1820, Յունու. 1), որն որ քիչ ատենուան մէջ Սպանիայի ամէն կողմերը տարածեցաւ: Չանազան գաւառներու եւ քաղաքներու մէջ Գորգէզներու սահմանադրութիւնը հրատարակուեցաւ ու արձակուպետութեան գէմ պատերազմ բացուեցաւ: Թագաւորը՝ ապստամբութիւնը զէնքով զսպելու եւ 1812ին սահմանադրութեան պահանջումն անորոշ խոստումներով լռեցընելու պարսպ տեղ ջանալէն ետեւ, անոնելով որ օգուտ չ'ըներ, հարկադրեցաւ եղած պահանջումներուն զիջանիլ, Գորգէզներու գումարուելուն հաւանիլ, եւ երդում մ'ընել պահելու ան սահմանադրութիւնը՝ որով ինք արձակուպետական թագաւորէ՝ պարզապէս ժողովրդեան երեսփոխաններուն հրամանացը գործադիր կ'ըլլար (Մարտ 7—8): Ասանկով ուր որ կարգաւորեալ սահմանադրական միապետութիւն չէր ուզեր, հաղիւ

միապետութեան կեղծիք մը կրցաւ պահել: Իրգը տլ յանձն առած սահմանադրութեան նայելով, 1. Գորգէղներն իրենց կազմակերպութիւնն ու գումարման նկատմամբ՝ թագաւորէն անկախ էին: 2. Միայն մէկ սենեկէ կը կայանային: 3. Օրէնք առաջարկելն ու տալը՝ միայն իրենց կ'իյնար: 4. Թագաւորը հազիւ կրնար հրաման խնդրել որ օրէնք մ'առաջարկուի, եւ Գորգէղներուն մէջ որոշուած օրէնքին հաստատութիւնը քիչ մ'ատեն ուշացընել: 5. Ամէն տարի իրենց պիտի որոշէին թէ ծովու եւ թէ ցամաքի զօրաց թիւը: 6. Օտար տէրութեանց հետ եղած դաշնաւորութիւններն ու գրուած առեւտրական դաշինքները պէտք էր որ իրենց հաստատէին: 7. Տէրութեան խորհրդոյն անդամներն իրենց պիտի առաջարկէին թագաւորին: 8. Թէ առոնց եւ թէ պաշտօնէից թոշակն իրենց պիտի ոահմանէին: 9. Բոլոր եկեղեցական ու գատաւորական աստիճանները՝ միայն տէրութեան խորհրդոյն առաջարկած անձինքներուն կրնար տալ թագաւորը: 10. Թագաւորը չէր կրնար ամուսնանալ եւ ոչ տէրութենէն դուրս ելլել՝ առանց Գորգէղներուն հրամանին, ապա թէ ոչ՝ գահէն կը զրկուէր:

49. Բորդուկալի յեղափոխութիւնն ու շփոթութիւնները: Ապանիայի յեղափոխութիւնը, վերը յիշածնուս պէս, շուտ մը հետեւողներ ունեցաւ եթէ ըստ սկզբնաւորութեան, այս ինքն բանակներուն հետ զանգելու տեղ՝ հրամայելու ձեռք զարնելովը, եւ եթէ ըստ հետեւութեան, որ էր՝ միապետութեան երեւութիւն տակ՝ ժողովրդեան վեհապետութիւն կամ առաւելապետական հասարակապետութիւն հաստատուելովը: Ինչպէս ուրիշ անգամ ըսինք, Բորդուկալի մէջ մեծ տհաճութիւն ու գրգռութիւն կար գլխաւորաբար արքունեաց հեռանալուն վրայ, որով մայր երկիրն իրրեւ թէ գաղթականութեան երկիր դարձած էր (22): Նոյն տհաճութիւնն աւելի կը սաստկանար աս հեռաւորութեան ատեն՝ Անգղիացւոց բանեցուցած մեծ աղ-

գեցութեան պատճառաւ։ Արդ նոյն երկրին ռամկապետականները, որոնք արդէն յառաջագոյն ալ մէկ երկու հեղ Անգղիացւոց գէմ մասնական դաւակցութիւններ կազմած, եւ ձեռք իյնալով՝ սաստիկ պատժուած էին, Սպանիայի մէջ իրենց կարծեկիցներուն ստացած յաղթութենէն քաջաւերուելով եւ ժողովրդեան գրգռութիւնն իրենց օգտին գործածելով, յեղափոխութիւն հանեցին, որն որ նախ Օբորդոյ փրթաւ զօրաց մէջ (1820, Օգոստ. 24), որոնց հետ քիչ մը ետքը միացան Լիսապոնի զօրքերն ալ։ Ասկից քանի մը ամիս յառաջ ձգած Պրազիլիա գացած էր Լորտ Պերեսֆորտ (Ապր.), որն որ հեռաւոր թագաւորին տնուամբն ու Անգղիայի շահուն համեմատ երկիրը կը կառավարէր, որպէս զի թագաւորին հետ անձամբ խօսելով եւ երկրին գրգռութեան վիճակն առջեւը դնելով, հրահանգներ ընդունի։ Ինք չէր կարծեր որ իր ետ դառնալէն յառաջ ատենն ունենան յեղափոխականք ձեռնարկութիւն մ'ընելու. բայց անոնք իր հեռաւորութիւնը յարմար առիթ սեպեցին ուղածնին աւելի գիւրութեամբ գլուխ հանելու, որով եւ լիազօր իշխանութիւններով ետ դարձած ատեն եւ ոչ իսկ կրցաւ Բորդուկալ ոտք կոխել։ Առժամանակեայ կառավարութիւն մը գրին, եւ նոյն իսկ թագաւորին հաւանութեամբը Գորդէզները գումարեցին (1821, Յունու. 26)։ Նոյն շփոթութիւններէն եւ Պրազիլիա ալ իրեն գէմ ելլող յեղափոխութենէն օտկայեցաւ Յովհաննէս Զ. թագաւորը (22) իր Պետրոս որդին ու թագաժառանգը՝ իբրեւ փոխանորդ Պրազիլիա թող տալով, Բորդուկալ գառնալ, եւ Գորդէզներու շինած սահմանադրութիւնն երգմամբ ընդունիլ։ Բայց նոյն սահմանադրութեամբ թագաւորական իշխանութեան հազիւ ստուերը մնաց, որովհետեւ՝ ըստ էական մասանց՝ տպանիական սահմանադրութեան համաձայն էր, մանաւանդ թէ քանի մը նիւթերու մէջ թագաւորին փշխանութիւնն անկից աւելի կը սեղմէր։

50. Նէապոլսոյ յեղափոխութիւնը: Սպանիայի տուած օրինակին խառնալ ալ հետեւողներ եղան: Հոն՝ գլխաւորաբար Նէապոլսոյ մէջ՝ ամէն տեղէն մանաւանդ թէ Բորգուկալէն ալ յառաջ շփոթութիւնք օկոսան: Փերդինանդ Գ. (Ա.) Երկու Սիկիլիայի գահին վրայ բացարձակ իշխանութեամբ հաստատուած էր. բայց ներքին հանդարտութիւնը պահպանելը՝ խիստ դժուար կ'ըլլար, ինչու որ ժողովուրդը փոփոխութեանց ու շփոթութեանց վարժած էր: Անհանդարտութիւնը մատուոր կերպով ծնունդ կը գտնէր Գարպոնարիայի ընկերութենէն, որուն ձեռքովը գրգռուած հոգին ան առն տէրութեան աւելի վտանգաւոր եղաւ՝ երբ որ բանակին մէջն ալ մուտք գտաւ: Նախ Նէապոլսոյ մօտ Նոլայի մէջ զինուորական դաւաղցութիւն մը կազմեցաւ (1820, Յուլ. 2), որն որ շուտ մը չորս կողմը տարածեցաւ ու մեծ յեղափոխութեան դարձաւ: Ոտք ելլողներուն նպատակն էր թագաւորը ստիպել սպանիական սահմանադրութիւնն ընդունելու, թէեւ իրենց մեծ մասը չէր գիտեր չէ թէ միայն նոյն սահմանադրութեան, հապա ընդհանրապէս սահմանադրութեան ինչ ըլլալը: Թագաւորը նեղի գալով, իր Փրանկիսկոս թագաժառանգը խնամապետ կամ փոխանորդ անուանեց, որն որ շուտ մը՝ հօրն ու եղբորը հետ՝ խնդրուած սահմանադրութիւնը յանձն առաւ ու պահելու երդում ըրաւ (Յուլ. 7): Ասոր վրայ դաւակցաց Բերէ ու Գարապոզա գլխաւորները՝ ապստամբեալ զօրքերուն եւ անոնց հետ միացած Գարպոնարիներուն գլուխն անցնելով, յաղթանակաւ Նէապոլիո մտան, եւ քիչ մը ետքն ալ խորհրդանոցը գումարեցաւ (Հոկտ. 1): Իսկ Սիկիլիացիք նոյն ատեն ոտք ելլելով (Յուլ. 1), իրենք զիրենք անկախ հրատարակեցին. եւ հազիւ արիւնահեղ կռիւներէ ետեւ գլուխ ծռեցին:

51. Սարդինիայի յեղափոխութիւնը: Թագաւորը կը հրաժարի եւ իր եղբայրը գահ կ'անցնի: Նաեւ Սարդինիայի (Բիեմոնզէի) մէջ նոյնպիսի գէպքեր պա-

տահեցան: Նոյն տերութեան մէջ վիկտոր Էմմանուէլ
 Թագաւորն ամէն կերպով կը ջանար հին կարգադրու-
 թիւնները նորէն հաստատելով, Գաղղիական իշխա-
 նութեան ատենէն մնացած յիշատակները ջնջել: Ասով
 ազատականաց մէջ տհաճութիւն ու զրգութիւն
 պատճառած եւ գաղտնի ընկերութիւններ կազմուած
 ըլլալով, Պիւրենեան Թերակղզւոյն ու Նէապոլոյ տուած
 օրինակներուն համաձայն՝ յեղափոխութիւն մը փրթաւ,
 բայց շատ ուշ եւ Նէապոլոյ յեղափոխութեան զըս-
 պուելու վրայ եղած ատեն: Աղէքսանդրիայի ու Գու-
 րինի պահակապան զօրքերն ոտք ելան (1821, Մարտ
 10—12): Ասոնց հետ միաբան էին՝ խել մ'ուրիշ մար-
 գիկներէ եւ ուսանողներէ զատ, մէկ քանի երեւելի ան-
 ձինք ալ, իրենց գլուխն ունենալով զկարօլոս Ալպերդ
 Գարինեան իշխանը, որն որ՝ Թագաւորին ու անոր կա-
 բոյն Փելիքս եղբօրն արու զաւակ չունենալովը՝ Թա-
 գաւորութեան ժառանգն էր, եւ զորն որ յեղափոխա-
 կանք իրենց կողմը շահած էին՝ յուսացընելով որ բոլոր
 Իտալիայի Թագաւոր կ'ըլլայ: Յեղափոխութիւնն ան-
 միջապէս անանկ տարածեցաւ, որ վիկտոր Էմմանուէլ
 Թագաւորն ի նպատտ իր եղբօրը Թագէն հրաժարեցաւ
 (Մարտ 13), եւ նոյն իշխանին ան ատեն Մոտենա
 գանուելուն պատճառաւ, մինչեւ անոր դալը՝ զկարօլոս
 Ալպերդ խնամապետ անուանեց: Աս վերջինը հաւանե-
 ցաւ որ մայրաքաղաքն ու անոր ամրոցը ձեռուընին ու-
 նեցող ապստամբներուն պահանջածին պէս՝ սպանիակա-
 նին վրայ ձեռուած սահմանադրութիւն մը շինուի: Բայց
 նոր Թագաւորը Մոտենայէն աս բանս անվաւեր հրատա-
 րակեց (Մարտ 16), որուն վրայ խնամապետը Թող տուաւ
 Նովարա գնաց (Մարտ 21), վասն զի յայտնի կը տես-
 նէր Թէ Ժողովրդեան մեծ մասը յեղափոխութեան դէմ
 է, եւ մէկալ կողմանէ մեծ տերութիւնք սկսած էին զի-
 նեալ միջամտութիւն ընել, որմէ իրաւամբ կը վախնար
 Թէ ինքն ալ ապստամբաց մէջ սեպուելով, իր յաջոր-
 դութեան իրաւունքը վտանգի մէջ չմտնէ:

52. Գրողաւի ու Լայպպախի արքայաժողովները: Պիւրենեան թերակղզւոյն ու Իտալիայի մէջ պատահած առ շփոթութիւնները՝ պէտք էր որ մեծ անձկութիւն պատճառէին Սուրբ դաշնաւորութեան (29) գլխաւորներուն. վասն զի չէ թէ միայն նոյն դաշնաւորութեամբ պաշտպանել յանձն առած շահերն՝ քոտ նկատմանց ինչ վտանգած էին, հապա նաեւ վտանգ կար՝ որ իրենց մէջ ոմանց սեպհական երկիրներուն մէջ ալ նմանօրինակ յեղափոխութիւններ ելլէին: Իրօք ալ Իտալիայի հիւսիսային կողմերը նոյնպիսի նշաններ կը տեսնուէին, որով Աւստրիա մտածմանց մէջ ինկաւ: Անանկ ալ կ'երեւար թէ նաեւ Գերմանիայի երիտասարդաց վըպ յեղափոխական հոգին՝ որն որ տակաւին կատարեալ չէր մարած, գարձեալ կը սաստկանայ. որով Պրուշ ալ հոգերու մէջ մտաւ: Արգ իրաց առ վիճակին մէջ չուզեցին անգործ կենալ ու ընդհանուր շփոթութիւններու եւ յեղափոխութիւններու անտարբեր հանդիսատես ըլլալ. Մեզդեռնիկ իշխանին խորհրդովն որոշեցին որ զէնքով անոնց առջեւն առնուն: Աս նպատակին հասնելու համար նախ Գրողաւ (1820, Հոկտ. 18 — Դեկտ. 6) արքայաժողով կամ դեսպանաժողով մը գումարեցաւ, ուր Աւստրիայի եւ Ռուսի կայսրներն ու Պրուշի թագաւորն անձամբ գացած, իսկ Գաղղիա եւ Անգղիա դեսպան խաւրած էին: Անձամբ ներկայ եզոզ վեհապետք կ'ուզէին զինուք միջամտութիւն ընելով՝ յեղափոխութիւնները զսպել. բայց Անգղիա ու Գաղղիա ասոր գէմ էին: Երկուքն ալ չէին ուզեր որ Աւստրիա՝ որուն ձեռքովն աս բանս գէթ Իտալիայի մէջ ի գործ պիտի դրուէր, նոյն երկրին մէջ իր ազդեցութիւնն աւելցունէ. ասկից զատ՝ Գաղղիա կը բաղձար՝ թէ Պիւրենեան եւ թէ Իտալական թերակղզիներուն մէջ իր սահմանադրութեան նման սահմանադրութիւններ հաստատել տալով, զանոնք իբր թէ իր պաշտպանութեան տակ առնուլ: Աս նպատակաւ նոյն տէրութիւնը Սպանիայի եւ Նեապոլոյց հետ բանակ-

ցութիւններ սկսաւ: Ինչք զինեալ միջամտութեան դէմ բողոք ըրաւ. իսկ Անգղիա տեղեկագրով մը կը ջանար ցուցնել թէ աս բանս իրաւանց դէմ է: Բայց մէկալ երեք մեծ տերութիւնք աս գիմադրութիւնը բանի տեղ չդնելով, իրենց ժողովքը գոցեցին շրջաբերական թրդ-թով մը (Դեկտ. 6), որուն մէջ կը յայտնէին որ կ'ուզեն, խաղաղական միջոցներով ըլլայ, զինու զօրութեամբ ըլլայ, մասնաւորաբար Նէապոլսոյ մէջ թագաւորական իշխանութիւնը հաստատել: Աս բանս գլուխ հանելու համար շուտ մը Լայպպի քաղաքը նոր արքայաժողով մը գումարեցին, ուր միայն երկու կայսերը անձամբ եկան, իսկ երեք մեծ թագաւորութիւնք գետպան խաւրեցին (1821, Յունու.): Նէապոլսոյ փերդինանդ թագաւորն ալ անձամբ հոն եկաւ, նաեւ ուրիշ Իտալական տերութիւնք գետպան խաւրեցին: Նոյն ժողովոյն մէջն ալ հինգ մեծ տերութեանց կարծիքն ու դիրքը՝ Դրոբաւ ունեցածներնուն նման էին: Ուստի Գաղղիա, որուն՝ Նէապոլսոյ սահմանադրութիւնը չափաւորել տալու եւ Իտալական տերութիւններն Աւստրիայի դէմ գրգռելու ջանքը պարապի ելած էր, եւ Անգղիա ստիպեցան թող տալ որ մէկալ երեք մեծ տերութիւնք, որոնց հետ միաբանած էր Նէապոլսոյ թագաւորն ալ, ուզածնին յառաջ տանելու որոշումն ընեն:

53. Նէապոլսոյ ու Սարդինիայի թագաւորութեանց սահմանադրութիւնները կը ջնջուին ու արձակապետութիւնը կը հաստատուի: Յիշեալ որոշումն ըլլալուն պէս, նախ փերդինանդ թագաւորն (1821, Յունու. 28) ու ետքը դաշնակից Աւստրիայը (Փետր. 9) Նէապոլսեցւոց յայտարարութիւններ հանեցին, որոնց մէջ նոյն որոշումն իրենց կը ծանուցանէին եւ կը յորդորէին որ յօժարութեամբ գլուխ ծռելով, իրենք զիրենք պատերազմի վնասներուն տակ չձգեն: Անմիջապէս ալ Աւստրիական բանակ մը Նէապոլսոյ երկիրները մտաւ, եւ գրեթէ առանց արիւն թափելու՝ հին կարգադրութիւնները նորէն հաստատեց: Ստոյգ է

Բերէ ու Գարապետեան բաւական զօրաւոր բանակով Աւստրիացոց դիմացն ելան, բայց առաջնոյն զօրքերը թեթեւ կռուով մը պարտեցան (Մարտ 7)։ Իսկ մնացածներն իրենց հրամանատարները ստիպեցին անձնատուր ըլլալու։ Ասանկով Աւստրիացիք գիւրաւ Նէապոլիս (Մարտ 24) ու Գաբուա բռնեցին, զթագաւորն իր բացարձակ իշխանութեան մէջ հաստատեցին եւ քանի մը տարի նոյն երկիրը մնացին (մինչեւ 1826, Ապր.)։ Բայց աս հեղ ալ յաղթական կողմն իր յաղթութիւնն արտաքոյ կարգի խտտութեամբ ու անագորունութեամբ արատաւորեց։ — Նէապոլիս իրողութեանց աս կատարածը՝ Սարդինիայի վիճակն ալ որոշեց։ Յառաջագոյն տեսունք թէ խնամապետին վերջին ազդեցութիւն ըրած էր գաշնաւորաց ընթացքը, որուն մէկ հետեւութիւնն էր անշուշտ նաեւ նոր թագաւորին բռնած ճամբան (51)։ Եւ թէպէտ Սարդինիայի ռամկապետականաց բանակը՝ Սանդա Ռոզային հրամանատարութեան տակ՝ Նովարայի քով բաւական քաջութեամբ դէմ դրաւ Աւստրիացոց (Ապր. 8), որոնք թագաւորին հաւատարիմ մնացող տեղացի զօրաց հետ միացած էին։ Բայց վերջապէս յաղթուեցաւ։ Աւստրիացիք եւ հաւատարիմ զօրքերը մէկ երկու օրուան մէջ Գուրին ու Աղէքսանդրիա բռնեցին եւ արձակապետութիւնը հաստատեցին։

54. Վերոնայի արքայաժողովը։ Ասոնցմէ տարբեր կատարած շունեցաւ Սպանիայի յեղափոխութիւնն ալ, որուն պատճառաւ գումարուեցաւ Վերոնայի արքայաժողովը։ Վեհապետք արդէն Լայպպսի արքայաժողովոյն մէջ որոշած էին որ հոն ալ թագաւորական իշխանութիւնը նորէն զենքով հաստատուի։ Բայց գործադրութեան անմիջապէս ձեռք չզարնուեցաւ, հապախտալիայի շփոթութիւններուն հանդարտելէն ետեւ։ Աս նիւթին մէջ ան մեծ դժուարութիւնը կար, որ երեք վեհապետաց որոշման կատարումը՝ Գաղղիայի ձեռքով պէտք էր ըլլաւ։ Իսկ Լուդովիկոս ԺԸ. չէ թէ

միայն զինեալ միջամտութեան գէմ էր, ինչպէս տեսա՜նք (52), հապա Սպանիայի նկատմամբ նոյնին գործակից ըլլալու համար՝ առջեւ մեծ դժուարութիւններ կ'ելէին: Նախ իր երկրին ազատականները նոյնպիսի արշաւանաց բոլորովն հակառակ էին: Երկրորդ՝ կը վախցուէր որ Սպանիացիք օտարականաց գէմ դարձեալ անանկ գիմադարձութիւն չընեն, ինչպէս Նաբոլէոնի բանակներուն գէմ ըրած էին. եւ աս էր գլխաւոր պատճառը կամ պատճառանքը՝ զորն որ գիմադրականք կառավարութեան առջեւ կը գնէին, Սպանիական արշաւանքէն ետ կեցընելու համար: Լայպախի արքայաժողովը գոցուելուն եւ վերոնայինին բացուելուն մէջ անցած ժամանակը վերոյիշեալ երեք վեհապետք գործածած էին Լուգովիկոսին միտքն աս նկատմամբ փոխելու: Վերջին ժամանակները Գաղղիայի մէջ եղած փոփոխութիւններուն նայելով, անանկ կը կարծէին որ աս բանս գիւրաւ կրնան գլուխ հանել: Որովհետեւ նոյն ատենները չափազանց թագաւորականք կառավարութեան սանձերը ձեռուքին անցուցած կամ անցընելու վրայ էին. եւ թէ անոնք թէ թագաւորը պէտք էին աս բանիս հաւանիլ, առաջիններն՝ իրենց սկզբունքները յառաջ տանելու, եւ վերջինը՝ զինուորական քաջագործութիւններով՝ Պուրպոնեանց իշխանութիւնը ժողովրդեան սիրելի ընելու համար: Բայց Լուգովիկոս ԺԸ.ին հակառակութիւնը՝ տակաւին առաջին սաստկութեամբ կը տեսէր, երբ որ յառաջագոյն որոշուածին համեմատ՝ վերոնա քաղաքը նոր արքայաժողովը գումարեցաւ (1822, Հոկտ.): Ասոր մէջ ներկայ էին Աւստրիայի ու Ռուսիայի կայսրները, Պրուշի, Սարդինիայի ու Նէապոլսոյ թագաւորները, Դուկանայի մեծ գուքսը, Մոտենայի դուքսը, Բարմայի ու Լուգգայի դքսուհիները, եւ հինգ մեծ տէրութեանց ղեսպանները: Երեք մեծ տէրութիւնք անմիջապէս սկսան փոյթ տանիլ Սպանիայի խնդրոյն վրայ զԳաղղիա իրենց կողմը շահելու, որն որ ըստ մասին կրցան յաջողընել. վասն զի նոյն տէրութեան

Մանմորանսի դեռպանը՝ որն որ չափազանց թագաւորականներէն ըլլալով՝ իր թագաւորէն աւելի յօժար էր նոյն տէրութեանց հետ միաբանելու, իր հրահանգներէն անգին անցնելով, աս բանիս հաւանեցաւ: Ասանկով առաջինները՝ առանց բանի տեղ դնելու Անգղիայի Ուելլինկզըն դեռպանին հակառակութիւնը, Մատրիտի խորհրդաժողովին պաշտօնագիր մը խաւրեցին, պահանջելով որ սահմանադրութիւնը փոխէ եւ թագաւորին՝ մեծագոյն իշխանութիւն տայ, սպառնալով որ եթէ ասոր չիզիջանիր, սահմանադրութիւնը բալորովին կը ջնջեն (Դեկ. 14):

55. Գաղղիա գրեթէ ակամայ կը ստիպուի Սպանիայի մէջ զինեալ միջամտութիւն ընելու: Լքալաժողովը լմննալուն պէս՝ Մանմորանսի ու Ուելլինկզըն ամապարեցին Փարիզ դացին. առաջինը կ'ուզէր զթագաւորը համոզել որ հիւսիսային տէրութեանց քաղաքականութեան համաձայնի, իսկ երկրորդը՝ նոյնին հակառակ քաղաքականութեան մէջ հաստատուն բռնել: Լուդովիկոս ԺԸ. չէ թէ միայն պաղութեամբ ընդունեցաւ իր դեռպանը, հապա արտաքին գործոց պաշտօնէն ալ հանեց (Դեկտ. 26), եւ Ուելլինկզընի դքսին խորհրդոյն համեմատ՝ սկսաւ Անգղիայի հետ միաբան փոյթ տանիլ Սպանիացիները չափաւորութեան բերելու: Նոյն երկու տէրութիւնք Մատրիտի կառավարութեան խորհուրդ կու տային որ իրենց սահմանադրութեան մէջէն՝ թագաւորական իշխանութեան հակառակ եղող մասերը փոխեն: Բայց իրենց բոլոր ջանքը պարապի գնաց. վասն զի առաջարկութիւննին՝ հիւսիսային տէրութեանց պաշտօնագրոյն հետ գրեթէ միեւնոյն ժամանակ Մատրիտ հասնելով, Սպանիացւոց սէգ բնաւորութիւնը երկուքէն ալ հաւասարապէս վշտացաւ, եւ երկուքին ալ մեծաբանական ու մերժողական պատառխաններ առաւ: Լուդովիկոս աս պատասխանէն ստիպուեցաւ ընթացքը փոխելու, մանաւանդ որ իր չորս կողմը պաշարող ազնուապետականք, որոնց հետ միաբան էր Մանմորանսին հետ Վերոնա գացող եւ ետքը արտա-

64 Ա. ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ (1815—1830), Ա.

քին գործոց պաշտօնեայ եզոզ Շադոպրիան, չէին գա-
դրեր զինքը միջամտութեան յորդորելէն: Ուստի մի-
ջամտութիւնն որոշուեցաւ, եւ քիչ մը ետքը 100,000⁴
գաղղիական բանակ մը Անկուէմի դքսին հրամանատա-
րութեամբը Սպանիա մտաւ (1823, Ապրիլ 5), որուն
հետ գնաց Կարոլոս Ալպերդ ալ՝ Սարդինիայի յեղափո-
խութեան սկիզբը տպատամբներուն հետ միանալուն
բիծը վրայէն մաքրելու համար:

56. Սպանիայի՝ հակառակ յեղափոխութիւնը:
Շփոթութիւնը ու ներքին պատերազմ: Գաղղիական
բանակին գործքը խիստ դիւրին էր, որովհետեւ երկրին
մէջ արդէն շատերը թագաւորին կողմը ոտք ելած ու
զէնք առած էին: — Գորդէզներու սահմանադրութեան
պէս (48) միակողմանի կարգադրութեան եւ անկից
յառաջ եկած անբնական վիճակին հետեւանքը՝ չէր
կրնար կարգաւորեալ ըլլալ, եւ հանդարտութիւնը եր-
կայն ժամանակ հաստատուն մնալ: Թագաւորը, սրն
որ՝ ինչպէս ըստ ինքեան կրնայ գուշակուիլ՝ բոլորովին
հակառակ էր աս բռնութեամբ հաւանութիւն տուած
սահմանադրութեան, իբրեւ գերի կը բռնուէր եւ գրե-
թէ Լուդովիկոս ԺԶ-ին վիճակին մէջ կը գտնուէր:
Խորհրդանոցը՝ վաճառելու, արտօնացեալ կարգերու,
հին ժամանակներէ մնացած կարգադրութիւններու եւ
ազգային սովորութիւններու դէմ զանազան որոշումներ
ու փոփոխութիւններ ընելով, եկեղեցականները, ար-
քունեաց մարդիկը, ազնուականներն ու հնասէրները
ստուտիկ դրդուեց: Չարմաճ ալ չէ, որովհետեւ Սպա-
նիայի նոյն ատենուան խորհրդանոցը՝ Գաղղիայի 1789ին
ազգային ժողովն իրեն օրինակ առած էր, եւ անոր
նման կը խօսէր ու կը գործէր: Խորհրդանոցին վրայ
յեցած՝ շատ մը քաղաքական ժողովականներ կազմեցան,
որոնք ըստ մեծի մասին հասարակապետական նպատակ-
ներ ունէին եւ զանոնք գլուխ հանելու ետեւէ կ'իյնային:
Աս պայպէս ըլլալով, ասոնցմէ վնաս կրողները կամ

վախճալու առիթ ունեցողները՝ ուղեցին մէկտեղ միա-
նալ ու անոնց գէմ դնել, որով աւերութեան այլեւայլ
կողմերը զօրաւոր կողմնակցութիւն մը ձեւացաւ՝ յաղ-
թութիւննին չարաչար դործածող ազատականաց գէմ:
Արձակապետութեան կողմնակիցները նախ մասնաւոր
խնամապետութիւն գրին եւ զատ բանակ մը հոռոտ-
տեցին՝ թագաւորը սահմանադրականաց ձեռքէն աղա-
տելու համար: Ժողովուրդը՝ որն որ ըստ մեծի մասին
սահմանադրականներուն հակառակ էր, եկեղեցական-
ներէն ու ազնուականներէն յորդորուելով, զէնք առաւ,
եւ այսպէս ներքին պատերազմ մը սկսաւ, որով խեղճ
Սպանիա՝ հազիւ քանի մը տարի հանգչեւէն ետեւ՝ դար-
ձեալ իր զաւկքներուն արեամբը կը ներկուէր: Կողմնակ-
ցութեանց կատաղութեամբն ու ռխակալութեամբը՝
կարծես թէ բոլոր մարդկային զգածումները Սպանիաց-
ւոց սրտէն ջնջուած էին. օրէնքն ու իրաւունքը զօրու-
թիւննին կորսնցուցած էին, եւ անիշխանութիւնն իր
բովանդակ չարիքներովը կը տիրէր:

ԾՅ. Սպանիայի յեղափոխութիւնը կը զսպուի
ու արձակապետութիւնը կը հաստատուի: Ա՞ս դժ-
բախտ վիճակին մէջ կը գտնուէր Սպանիա, երբոր Գաղ-
ղեացւոց բանակը սահմաններն անցաւ: Ուստի թէպէտ
Գորդէզները ժողովուրդը զէնքի կանչեցին, բայց իրենց
ձայնին շատ հետեւողներ չգտան, եւ Նաբոլէոնին գէմ
եղածին պէս ազգային պատերազմ յարուցանելու ա-
կընկալութիւննին պարտալի գնաց: Ասոր համար հազիւ
մասնական գիմադարձութիւն կրցան ընել, եւ Գաղ-
ղեացիք յաղթանակաւ Մատրիտ մտան (1823, Մայ.
24) ու թագաւորին անուամբը խնամապետութիւն
գրին. որովհետեւ խորհրդանոցին անգամները Գաղ-
ղեացւոց յառաջանալը տեսնելով, զինքն առած՝ Սեւի-
լեա փախած էին: Երբ որ Գաղղեացիք աս վերջին քա-
ղաքին վրայ քալել սկսան, յեղափոխականը Գառիքս
գացին, ուր անոնցմէ պաշարեցան (Օգոստ. 15): Ասով
իրենց մէջ վհատութիւն ինկաւ, որով քիչ մը ետքը

պաշարողներուն հետ՝ իրենք ցրաւելու եւ զթագաւորն ազատ թող տալու պայմանաւ դաշինք դրին (Հոկտ. 1)։ Փերդինանդ Է. ազատութիւնը գտնելուն պէս՝ վճիռ մը հանեց, որով սահմանադրական կառավարութեան բոլոր բրած գործողութիւններն անվաւեր կը հրատարակուէին ու արձակապետութիւնը նորէն կը հաստատուէր։ Գաղղիացիք սահմանադրականաց ձեռքն եղող բերգերուն հետզհետէ տիրեցին (Հոկտ. 3 — Նոյեմբ. 12), եւ թագաւորը հանդիսութեամբ Մատրիտ մտաւ։ Անկուլէմի դուքսն ալ ետ դարձաւ՝ Սպանիայի մէջ 45,000 գաղղիացի զօրք ձգելով, որոնց վերջինները հազիւ հինգ տարի ետքը ան երկրէն դուրս ելան (1828)։ Յեղափոխութեան գլուխները՝ իրենց գործակիցներուն ու կարծեկիցներուն հետ՝ մեծ խստութեամբ հալածուեցան ու պատժուեցան, կրցողներն ալ ձգեցին օտար տեղեր փախան, եւ երկիրն արձակապետականաց ձեռքը մնաց, որոնք իրենք զիրենք Աւաքեւական կողմնակցութիւն կը կոչէին։ Առանկով Սպանիա արտաքուստ խաղաղցաւ, բայց ի ծածուկ զրգուեալ վիճակի մէջ մնաց, որն որ հետեւութիւն մըն էր մէկ ծայրէն մէկաւ հակառակ ծայրն անցնելուն։

58. Բորգուկալի ներքին շփոթութիւնները։ Տ. Միքայէլ ու Մարիամ թագուհին։ Բորգուկալի թագուհին (Սպանիայի Փերդինանդ Է. թագաւորին քայրը), որն որ եղբօրմէն աւելի ազատականաց հակառակ ըլլալով, նոր դրուած սահմանադրութեան վրայ (49) երգում ընել չուզելուն համար՝ մայրաքաղաքէն արսորուած էր, ազնուականաց, եկեղեցականաց ու գեղացւոց գլուխն անցած՝ նոյն սահմանադրութիւնը ջնջել կ'ուզէր։ Աւստի Գաղղիացւոց Սպանիա մտնելէն հօգի առնելով, իր երկրորդ Տ. Միքայէլ (Միկուէլ) որդւոյն հետ միաբան, զինուորաց մէջէն ալ խել մը մարգիկ իր կողմը վաստակելէն ետեւ, մէկէն հակառակ յեղափոխութիւն մը հանեց, որով սպանիական բռնած սահմանադրութիւնը ջնջեցաւ (1823, Մայ. 27—

Յունիս 2): Ասոր վրայ Յովհաննէս Զ. Թագաւորը՝ զՏ. Միքայէլ զօրաց վերին հրամանատար անուանեց, եւ սկսաւ ջնջուած սահմանադրութեան կողմնակիցները հալածել: Ետքը երբ որ ինք ժողովուրդը հաճեցընել ազելով, երկու կողման իրաւունքները՝ հաստատող հիմնական օրէնք մը գնելու ետեւէ կ'ըլլար, գարձեալ Թագուհին ու Տ. Միքայէլ գէմ գրին, եւ վերջինք փորձեց նոր յեղափոխութիւն հանելու (1824, Ապր. 30 — Մայ. 7), որուն վախճանը՝ ոմանց բաժնին նայելով՝ էր հայրը գահէն վար առնուլ եւ ինք խնամապետ կամ նոյն իսկ Թագաւոր ըլլալ: Իրօք ալ Թէպէտ եւ անանկ հրատարակած էր որ նպատակն է իր հայրն ազատել, բայց իշխանութիւնը ձեռք անցընելէն ետեւ, զանիկա իբրեւ բանտարկեալ կը պահէր, եւ միայն ազատութիւն Թող կու տար իր շինած հրովարտականքն ուն ստորագրելու: Սակայն իր աչք դրած իշխանութեան տեղ՝ հրամանատարութենէն վար առնուելէն զատ, Բորգուկալէն գուրս ելլելու հրաման ընդունեցաւ: Ասոր վրայ երկու տարի չանցած՝ Յովհաննէս Զ. մեռաւ (1826, Մարտ 10), քիչ մը յառաջ իր Իղապելա աղջիկը խնամապետ գնելէն ետեւ: Իր երէց որդին Պետրոս, որն որ Պրազիլիայի կայսր ըլլալով, երկու տէրութեանց ալ նոր դրուած օրէնքներուն համեմատ՝ չէր կրնար միանգամայն Բորգուկալի Թագաւոր ըլլալ, աս վերջին Թագաւորութեան գահը հանեց իր անչափահաս Մարիամ Տա Արքիա աղջիկը, եւ ազատական սկզբունքներու վրայ հիմնուած սահմանադրութիւն մը տուաւ: Եւ որպէս զի իր Տ. Միքայէլ եղբայրն աս որոշմանց գէմ չլառնայ, կ'առաջարկէր որ իր աղջկան հետ կարգուի: Թէպէտ իսկզբան այրի Թագուհին ուզեց աս որոշումները ջնջելով՝ իր նոյն Տ. Միքայէլ որդին գահ հանել, որուն համար Թէ երկրին մէջի արձակապետականներէն ու Թէ Սպանիայէն օգնութիւն գտաւ. բայց Անգղիացիք բանակ մը խաւրելով, յաղութութիւնը Մարիամ Թագուհւոյն ու սահմանադրաւ

կանաց կողմն եղաւ: Նոյն միջոցին Տ. Միքայէլ՝ սահմանադրութիւնը պահելու երդում ըրած եւ թագուհւոյն հետ կարգուելու հաւանութիւն տուած ըլլալով, Պետրոս կայսրն երկու կողմնակցութիւնները հաշտեցընելու համար, զինքը խնամապետ ըրաւ (1827, Յուլ.), առ թէութիւնը դնելով որ իր տուած սահմանադրութեան համեմատ կառավարէ: Տ. Միքայէլ աքսորքէն ետ դարձաւ ու նոյն սահմանադրութիւնը պահելու նորէն երդում ըրաւ (1828, Փետր.): Բայց քիչ մը ետքը խորհրդանոցը լուծեց (Մարտ 14), եւ սահմանադրութեան հակառակ եղող կողմնակցութեան ու իր մօրը օգնութեամբ՝ ինք զինքը Բորդուկալի թագաւոր անուանել տուաւ (Յունիս 23), որ աստիճանն որ քանի մ'որ վերջը ընդունեցաւ (Յունիս 30):

Բ.

Յռնակիան յեղափոխութիւնն ու անկախութեան պատերազմը, նոյնին հետ կապակցութիւն ունեցող զուգընթաց դէպքերով (1821—1830):

59. Յունաց վիճակը: Աւազակք: Անկախութեան բաղձանք: Գաղտնիսգրիա: Ազատութեան ու ինքնակացութեան բաղձանքը կործեն թէ մրկի պէս՝ հարաւային ազգաց շրջանը կ'ընէր: Պիւրենեան թերակղզին ու Խաւքիա՝ նոյն նպատակներով մղուած պատերազմներուն տեսարանն եղած ատեն, Յունաստան ալ նոյնպիսի բայց աւելի արիւնահեղ կռիւներով տակնուվրայ ըլլալու կը սկսէր: — Չորս դարէ վեր Յոյնք Տաճկաց իշխանութեան տակ մտած էին, եւ թէպէտ մեծ նեղութիւններ կրած էին եւ ըստ մասին տակաւին կը կրէին, ի վերայ այսր ամենայնի կրօնքնին ու ազգայնութիւննին պահելէն զատ, վաճառականութեամբ բաւական մեծ բարօրութեան հասած էին, եւ վերջին ասեմները մէջերնին քաղաքակրթութիւն եւ ուսում

մտնելու սկսած էր: Յունաստանի մէջ տեղ տեղ ա-
նանկ ցեղեր ալ կային, որոնք անմատոյց լեռներ ա-
պաւինած, կրնայ ըսուիլ որ երբեք Դրան հպատակու-
թեան տակ մտած չէին: Ասանկ վայրենական ազա-
տութեամբ ապրող մարդիկներու մէջ քաղաքակրթու-
թիւն չէր կրնար փնտռուիլ. բայց մշտնջենաւոր կռիւ-
ներով ու աւազակական արշաւանքներով այնպիսի քա-
ջութիւն ստացած էին, որ եթէ կրթութիւն ըլլային,
կրնային քաջ բանակ մը կազմել: Ասոնք Աւազակք¹
կը կոչուէին, ինչպէս իրօք ալ էին, եւ իրենց բնակու-
թեան տեղերը՝ անբռնաբարելի ապաստանարաններ ե-
ղած էին, ուր իրենց ազգայինները՝ ամէն կերպ չարիք-
ներ գործելով եւ երբեմն հարստահարութենէ փախ-
չելով՝ կու գային կ'ապաւինէին, եւ այսպէս Աւազա-
կաց թիւն օրրոտօրէ կ'ածէր: Արդ առ դարուս սկիզբէն
քանի որ Յունաց մէջ ուսումն ու քաղաքակրթութիւնը
կ'ածէր, ազգային հոգին ալ արթննալով, շատերը կը
մտածէին կերպով մը նոյն քաջ մարդիկներուն աւազա-
կական արշաւանքները՝ կարգաւորեալ զատերազմի
գործընելով, Յունաստան ինքնագլուխ ընելու գործա-
ծել: Խեղ մը յոյն երիտասարդներ՝ որոնք Նաբոլէոնի
ժամանակը ուսում սորվելու համար Փարիզ կ'երթային,
ակնկալութիւն կ'ունենային որ ան կայսրն իրենց հայրե-
նեաց անկախութիւնը գլուխ կը հանէ: Իսկ յիշեալ
կայսեր իյնալէն ետեւ՝ Վիէնայի արքայաժողովոյն ա-
տենը՝ նոյն մայրաքաղաքը խեղ մը Յոյնք կամ Յունա-
սէրք գտնուած էին, որոնց մէջ ամենէն նշանաւորն էր
Գաբրուէլ Կաթիմաթիս կոմսը: Աս մարդը՝ որն որ ծննդեամբ
Գորֆուցի էր, Ռուսի զինուորական ծառայութեան մէջ
գործած քաջութիւններովը՝ մինչեւ գնդապետի առ-
աիճան բարձրացած էր, եւ իբրեւ ղեկավանագէտ՝ հա-
մարում ունենալով, Աղէքսանդր կայսրը զինքը զանա-
զան անգամ ղեկավանական գործքերու գործածելէն
զատ՝ արքայաժողովը հետը տարած էր: Հոն թէ ինք

եւ թէ ուրիշները՝ գլխաւորաբար Յոնիական կղզեաց հասարակապետութեան հիմնուիրն օրինակ առնելով, ետեւէ եղան բուն Յունաստանի համար ալ նոյնպիսի ազատութիւն ձեռք բերելու, բայց չկրցան յաջողցնել:

60. Էգերիայի ընկերութիւնը: Վաթսօթիս-գրիա եւ ուրիշները դեսպանաւորողոյն ձեռքովը Յունաստան անկախ ընելու ակնկալութիւնը կորսնցընելով, ուզեցին ուրիշ կերպ միջոցով նոյնը գլուխ հանելու պատրաստութիւն տեսնել: Արդէն դարուս սկիզբը շատ մը օւսումնական Յոյ՛ք՝ ընկերոս/թիւն Մոռ-նայասիրաց՝ անունով ընկերութիւն մը հիմնած էին, որն որ հասարակօրէն պարզապէս ընկերութիւն (Էդե-րիա) կը կոչուի: Ասոր սկզբնական նպատակն էր՝ Յունաց ազգին մտաւորական ու բարոյական վիճակը լաւացընել. բայց կամաց կամաց ան առաջին նպատակը փոխուելով, բոլորովին քաղաքական կերպարանք առած էր: Արդ Վաթսօթիսգրիա՝ վիէննա եղած ատեն՝ նոյն ընկերութիւնը նորոգեց, կարգաւորեց եւ անանկ վիճակի մէջ դրաւ, որ Յունաստանի անկախութեան գործիք ըլլայ: Ընկերութիւնն աս նոր վիճակին մէջ՝ Խտալիայի Գարպոնարիա ընկերութեան (46) նման բան մ'եղաւ: Ընկերակիցք հինգ ատոիճան կը բաժնուէին, որոնց ամենէն ստորին (հինգերորդ) դասին մէջ եղողները՝ միայն պսալափ գիտէին թէ ընդհանրապէս Յունաստանի վիճակը լաւացընելու պիտի աշխատին: Ասոնցմէ վերինները (չորրորդ դասինները) տեղեակ էին որ աս դիտուած վիճակին հասնելու համար՝ յեղափոխութիւն մը պիտի պատրաստուի: Երրորդ դասիններուն ծանօթ էր որ աս յեղափոխութեան ատենը մօտ է, եւ թէ գլխաւորներ կան, որոնք նոյնին տեղն ու ատենը պիտի որոշեն: Աս գլխաւորները՝ որոնք երկրորդ աստիճանը կը կազմէին, 116 հոգի էին եւ իրենց իշխանութիւնը համաթիւ շրջաններու վրայ տարածուելով, իւրաքանչիւրն իր շրջանին վրայ ճիշդ տեղեկու-

Թիւն պիտի ասար՝ վերին կամ առաջին աստիճանը կազմող կեդրոնական մասնաժողովոյն, որն որ տասնութեց հոգիէ կազմուած էր եւ լիակատար իշխանութիւն ունէր ձեռնարկութեան նկատմամբ: Ընկերութիւնը չէ թէ միայն հիմնական Յունաստանի եւ Յաճկական յունաքնակ գաւառներուն վրայ, հապա գրեթէ աշխարհքիս ամէն կողմը տարածուեցաւ, եւ ընկերներուն աալլու պարտաւարում գումարով ու ամէն դիպաց խաւրում կամաւոր տուրքերով շուտ մը խիստ շատ ստակ ձեռք բերաւ: Այսպէս յաջողութիւն գտնելով՝ Յոյնք մտքերնին դրին որ իրենց խորհրդոյն գործադրութեան շատով ձեռք զարնեն: Իրաց նոյն ատենուան հանգամանքին նայելով, մէկ կողմանէ օգնութիւն կը յուսային Ռուսիայէն, որն որ իրենց ան աստիճանի նպատաւար էր, մինչեւ թող տուած էր որ Էդերիային կեդրոնական մասնաժողովը Մոսկաւ քաղաքը հաստատուի, եւ անոր գահերէց ընտրուի Աղէքսանդր Իփսիլանդի՝ վալաքիայի յոյն Օսփոտարին որդին, որն որ Աղէքսանդր կայսեր օգնական զօրապետներէն մէկն էր. մէկալ կողմանէ ալ ակնկալութիւն ունէին որ Դուռն իրենց դէմ մեծ զօրութիւն չիկրնար բանեցընել, վասն զի արդէն տէրութեան ուրիշ կողմերը բաւական զաւղելու նիւթ ունէր:

61. Վալաքիա, Մոլտաւիա եւ Սերուիա: Հոս հարկ է որ մտադրութիւննիս Օսմանեան տէրութեան քանի մը գաւառներուն դարձընէք, որոնց վիճակէն՝ ինչպէս ըսինք՝ Յոյնք ակնկալութիւն կ'ունենային իրենց ձեռնարկութեան յաջողելուն: — Վալաքիա ու Մոլտաւիա հետզհետէ այնպիսի վիճակի մէջ մտած էին, որ Դրան՝ նոյն երկիրներուն վրայ ունեցած իշխանութիւնը խիստ նուազած էր եւ իբրեւ թէ միայն անուամբ ան անդերուն տէր էր: Քիւչիւք Գայնարճըյի գաշինքով (Հատ. Բ. 235, 2) Ռուսիա իրաւունք ստացած էր նոյն իշխանութեանց իրողութիւնները պաշտպանելու համար՝ Դրան առաջարկութիւններ ընելու, եւ աս

նպատակաւ հոն ընդհանուր հիւպատոս մը կը պահէր, որն որ իբր թէ Ռուսի կռակակալ մըն էր: Պուրբէշի գաշնագրութեամբ (Հատ. Գ. 215) Ռուսի իրաւունքները հաստատուած մանաւանդ թէ աւելի մեծցած էին, եւ նոյն չափով Դրան իշխանութիւնը պզտիկցած էր: Սերուիա ստոյգ տս վիճակին մէջ չէր, բայց հոն ալ Դրան իշխանութիւնը մեծապէս նուազած էր: Հոն տեղաց բնակիչները դարուս սկիզբը ոտք ելած էին, եւ իրենց Չեռնի (Սեւ) Գէորգ դիւցազնին առաջնորդութեամբ, Ռուսներէն ալ օգնութիւն գտնելով, կրցեր էին ձեռնարկութիւննին գոնէ այնչափ յաջողքնել, որ Դուռը յանձն առած էր նոյն երկիրն իբրեւ զատ իշխանութիւն ճանչնալ, եւ նոյն Գէորգ Չեռնի իշխան եղած էր: Վերոյիշեալ Պուրբէշի խաղաղութեան գաշինքով՝ Սերուիա գարձեալ Դրան իշխանութեան տակ դրուած էր: Սերուիացիք նոյնը յանձն չառնելով, Տաճկներն եկան զերենք զէնքով զսպեցին. բայց Միլոշ Օպրենովիչ մէկ երկու անգամ նորէն ժողովուրդը ոտք հանելով, Դռնէն խել մ'ազատութիւններ ընդունեցաւ (1816), այնպէս որ երկրին ներքին իրողութեանց առաջնորդութիւնը Սերուիացւոց ձեռքը մնաց, եւ Դուռը միայն մէկքանի ամուր տեղերը զօրք կեցընելու իրաւունք պահեց: Միլոշ երկրին կառավարութեան գլուխն անցաւ, եւ քիչ մը ժամանակ նոյն պաշտօնը իբրեւ ծերակուտի գահերէց վարելէն ետեւ, իբրեւ իշխան ճանչցուեցաւ (1817):

62. Եանեայի Ալի փաշան: Ուրիշ մերձաւոր գաւառներուն մէջ՝ ստոյգ է՝ Դրան իշխանութիւնը քայքայուած չէր, բայց եւ այնպէս անոնք ալ հոն դարտ չէին: Գլխաւորաբար Ալպանիայի մէջ Եանեայի Ալի փաշան շատոնց անանկ ընթացք մը կը բռնէր, որն որ վերջին ժամանակները Դրան բոլոր մտադրութիւնը գրաւած էր, որովհետեւ իրերը հոն ալ Սերուիայի մէջ ունեցածնաւն պէս՝ վերջ կրնային ունենալ: Ալի փաշան, որն որ խել մը ժամանակէ վեր Գէրգէլէն աիրող

Աւագակաց մէկ ցեղէն ծնած էր, ըստ մասին Դրան ըրած ծառայութիւններովը եւ ըստ մասին իր նենգութիւններովն ու չարագործութիւններովը՝ քիչ քիչ յառաջանալով, մինչեւ Եանեայի դաւառին փաշայութիւնը յափշտակած էր, որ իշխանութեան մէջ Դուռը զինքը հաստատեց (1788)։ Անկէ ետեւ կամ զինուց զօրութեամբ եւ կամ նենգութեամբ բոլոր Ալպանիա ձեռք անցուց. եւ վերջապէս բովանդակ Ռումէլիի փոխարքայ անուանեցաւ (1804)։ Իր իշխանութիւնն այսչափ մեծցրնելէն ետեւ, սկսաւ ջանալ անկախ ըլլալու. իր աշխարհակալութիւնն ընդարձակեց, անթիւ անհամար գանձ ժողովեց, եւ իր զաւկըները մեծամեծ իշխանութիւններու հասցուց։ Դուռը թէպէտ եւ քանի մը տարիէ վեր ասոր ստացած մեծ զօրութենէն անհանգիստ կ'ըլլար, բայց հազիւ նոր ատենները (1819) սկսած էր ետեւէ իյնալու որ զինքը զսպէ, մինչեւ զինքը մահուան դատապարտած էր։ Սակայն իոկզբան Ալի փաշան յաջողութեամբ դէմ կը դնէր իրեն դէմ խաւրուած զօրքերուն, եւ Էդերիայի հետ ալ հաղորդակցութեան մէջ մտած էր, այնպէս որ Դուռը խիստ նեղի եկաւ, վախնալով որ չըլլայ թէ իր զօրաց մէջ եղող քրիստոնեայք, որոնց սիրտն Ալի Փաշային բռնութիւններէն այրած ըլլալով՝ զինքը զսպելու գործակից կ'ըլլային, անոր հետ միանալով՝ շփոթութիւններն աւելի մեծցրնեն։

63. Եգիպտոս ու Մէհմէտ Ալի Փաշան։ Աս երկիրն ու իր Մէհմէտ Ալի փոխարքան այնչափ աւելի արժանի է մեր մտադրութեան, որչափ որ աս եւ առաւել եւս յաջորդ ժամանակի միջոյին մէջ, չէ թէ միայն Օսմանեան տէրութեան, հապա ընդհանուր քաղաքականութեան պատմութեան գլխաւոր նիւթերէն մէկն է։ Մէհմէտ Ալի Փաշան, որն որ Մակեդոնիայի մէջ աննշան մարդիկներէ յառաջ եկած էր, Եգիպտոսի կուսակալ ըլլալուն պէս (1806) անանկ դրից մէջ մտաւ, որով յայտնի կ'երեւար թէ ինքնագլխու-

Թեան ետեւէ կ'ըլլայ: Անանկ ընթացք մը բռնեց, որն որ արեւմտեան քաղաքակրթութեան ու արեւելեան բռնաւորութեան խառնուրդ մըն էր. բայց եւ այնպէս չէ թէ միայն անոնց համարումը ստացաւ, որոնք Արեւելքին՝ Եւրոպական քաղաքակրթութեան ճամբան մտնելուն կը բողձային, հապա նաեւ. նոյն իսկ սաստիկ Մահմետականաց, վասն զի իրօք ալ թէ նորոգիչ եղաւ՝ ըստ Եւրոպական ըմբռնմանց, եւ թէ կրօնի դիւցազն՝ ըստ ճաշակի Տաճկաց: Մամուլէներու պէյերը (Հատ. Գ. 117) ջնջելով՝ բոլոր Եգիպտոս իր իշխանութեան տակ առնելէն ետեւ, պատերազմի ելաւ Ահմադ Սահապներուն դէմ, որոնք Արաբիայի մէջ սաստիկ զօրանալով, Գրան իշխանութեան վնաս հասցնելէն զատ, ան կողմերը գացող Տաճիկ ուխտաւորները կը կողոպտէին ու կը չարչարէին, մանաւանդ Մէտինէ ու Մէքքէ քաղաքները ձեռք անցնելէն ետեւ: Գուռը պարսպ տեղ ասոնց դէմ Պաղտատի ու Ասորիքի փաշաները խաւրելէն ետքը, զիրենք զսպելու պաշտօնը Մէհմետ Ալին յանձնեց, որն որ վերջապէս իր որդւոյն Իպրահիմ փաշային ձեռքը զանոնք զսպեց (1818, Սեպտ.): Նոյն պատերազմներով Մէհմետ Ալի իր վեհապետին ու կրօնակցաց առջեւը մեծ փառք ու համարում ոտանալով, սկսաւ ետեւէ ինչալ իր զօրքերը Եւրոպական կրթութեամբ կարգաւորելու. զորն որ գլուխ տարաւ Նաբօլէոնի կողմնակից կամ դաւակցութեանց մասնակից ըլլալուն համար՝ Եւրոպայէն հեռանալու ստիպուած Գաղղիացի ու Իտալացի պաշտօնակարներու ձեռքով: Այսպէսով մէկքանի տարւան մէջ 25—30,000 կրթեալ ցամաքային զօրք եւ 60էն աւելի մեծ ու պզտիկ պատերազմական նաւ ունեցաւ: Բայց իր մտադրութիւնը միայն զինուորական զօրութեան շնորհեց, հապա ուսմանց, արուեստներու, վաճառականութեան ու երկրագործութեան, զորոնք խիստ ծաղկեցուց, նոր ճամբաներ ու ջրմուղներ շինեց կամ նորոգեց: Թէպէտ առ ամէն գործքերուն մէջ

աստիկ անիրաւութիւններ ու անադորունութիւններ ալ անպակաս էին, սակայն եւ այնպէս ամէն մարդ աւելի արտաքին կարգաւորութեան ու զօրութեան նայելով, ինչպէս զուցեցինք՝ զինքն իբրեւ մեծ նորոգիչ կը նկատէր:

64. Յունաց յեղափոխութեան սկիզբը: Դա-նուբեան իշխանութեանց մէջ եղածները: Ինչպէս վերը յիշատակեցինք, Յոյնք այս ամենայն իրենց նպաստաւոր պարագաներէն հոգի առնելով, որոշած էին որ շուտով իրենց գործողութեան ձեռք զարնեն: Էդերիայի կեդրոնական մասնաժողովը նշան տալուն պէս, բուն Յունաստան, Մոլտաւիա, Վալաքիա, Սերուիա, ինչպէս նաեւ ուրիշ դաւառներուն ու մայրաքաղաքին մէջ գտնուող Յոյնք, ոտք պիտ'որ ելլէին: Նոյն նշանը տուաւ Ալեքսանդր Իփսիլանդի (60), որն որ յեղափոխութեան տեսարանին աւելի մօտ գտնուելու համար՝ կեդրոնական մասնաժողովը Մոսկաւէն Պեսարաբիա փոխադրած ըլլալով, նոյն տեղը ժողոված խել մը Ալպանիացիներով՝ Մոլտաւիա յարձակեցաւ: Որովհետեւ հոնտեղաց Միքայէլ Սուզոյ Օսփոտարն ալ Էդերիայի անդամներէն էր, եւ Իփսիլանդիին պզտիկ գունդը՝ իբրեւ Ռուսաց բանակին յառաջապահը կը նկատուէր, անոր համար տեղացի ժողովուրդը զինքն ուրախութեամբ ընդունեցաւ եւ յաղթանակաւ Եաշ խոթեց (1821, Մարտ 6): Երկու օր վերջը Իփսիլանդի՝ իբրեւ Յունաց ազատիչ ու իրենց տէրութեան նորոգիչ՝ բոլոր ազգին ուղղուած յայտարարութիւն մը հանեց, որ ոտք ելլեն եւ Օսմանեանց լուծը վզերնէն թօթափեն, որուն համար Ռուսիայի պաշտպանութիւնն ու օգնութիւնը կը խոստանար: Քիչ ատենուան մէջ իր գունդը մեծցընելով՝ Վալաքիա դիմեց, ուր նոյն ատեն յեղափոխութիւն ելած էր, բայց ուրիշ նպատակաւ: Հոնտեղաց Օսփոտարը մեռած ըլլալով, Թէոդոր Վլատովի-րէսդոյ՝ Վալաք ազնուականը (Պոյարը), գեղացիները ոտք հանած էր, իբրեւ թէ նոր դրուելու Օսփոտարէն

վախցուած զըկանքներն արգելելու համար, բայց իրօք օսփոտարութեան աստիճանը ձեռք բերելու մտօք, եւ շուտ մը կողմնակիցները շատցնելով, Պուքրէշ մտած էր (Մարտ 27)։ Այսպէսով թէպէտ եւ Իփսիլանդի ու Վլատովիրեսգոյ իրարմէ տարբեր նպատակ ունէին, սակայն իւրաքանչիւր իր վախճանին հասնելու համար՝ մէկտեղ միացան, մանաւանդ որ երկուքն ալ Ռուսիայի յանձնարարութեամբը գործել ձեւացնելով, հարկ էր որ նաեւ արտաքուստ միարան երեւային։ Իսկ մը թափառականք եւ աւարառութեան բաղձադող մարդիկ եկան ասոնց դրօշին տակ մասն, որով եւ յեղափոխութիւնն ըստ արտաքին երեւութին շատ զօրաւոր կ'երեւար. բայց ներքին զօրութիւնը նոյնին համեմատ չէր։ Աոոր գլխաւոր պատճառն էր, Վալաքներուն՝ Յոյն եկեղեցականաց ինչպէս նաեւ իրենց մէջ ապրող երեւելի Յոյներուն գէմ ունեցած ատելութիւնը, որով անմիջապէս սկսան զանոնք հալածել ու մերժել, եւ աս ատելութիւնը նոյն իսկ բանակն ալ մտաւ։ Ստուգիւ ալ Յունաց հպարտութիւնը, երկպառակութիւններն ու նախանձները շատ յարմար չէին առաջիններուն սիրտերը շահելու։ Նոյն իսկ Իփսիլանդին՝ որն որ ատանկ մեծ գործքի ձեռք զարկած էր, այնպէս գէշ ընթացք բռնեց, որ ի հարկէ անյաջող ելք ունենալու էր։ Իր քաջ պաշտօնականներուն տեղ՝ զինքը շողքորթել գիտցողները յառաջ կը տանէր, բարձրամտական վարմունքովն ամենուն սիրտն իրմէ կը հեռացնէր, եւ ատենը Վալաքիայի մէջ անգործութեամբ կ'անցընէր, որով զօրաց ու ժողովրդեան եռանդը կը նուազէր ու երկու ազգայնութեանց երկպառակութիւնները կը ուսատկանային։

65. Յոյնք կոստանդնուպոլսոյ մէջ։ Վալաքիայի ու Մոլտաւիայի յեղափոխութիւնը կը զսպուի։ Իփսիլանդին անգործ կենալուն պատճառն ան էր, որ ասդին անդին խաւրած գործականներուն ձեռքովն ամէն կողմ յեղափոխութեան ոկսելուն կը ուղտէր, որ-

մէ՛ ըստ մասին նիւթական եւ ըստ մասին բարոյական օգնութիւն ընդունիլ կը յաւար: Բայց իր անկաշաւթիւնը պարապի ելաւ, իր գործակալներէն ոմանք ձեռք ինկան, սլաւեան գաւառները եւ մանաւանդ Սերուիա՝ որուն վրայ մեծ յոյս տներ, ամենեւին շարժում չըրին, բուն Յունաստանի մէջ ելած յեղափոխութիւնն իրեն օգուտ չունեցաւ, իսկ Կոստանդնուպոլիս պատահածներն իրեն աւելի վնաս ըրին քան թէ օգուտ: Նոյն մայրաքաղաքին մէջ մեծ գաւակցութիւն մը կը պատրաստուէր. խել մը Յոյն նաւազներ խօսք մէկ ըրած էին որ Սուլթանը՝ մզկիթ գացած ատեն՝ սպաննեն, մեծ նաւարանն օդը հանեն, թնդանօթ ու զէնք ձեռք անցընեն, եւ Յոյները զինելով՝ Տաճիկները կոտորեն: Բայց բանն ատենին յայտնուելով ու գլխաւորը բռնուելով, նպատակին չհասաւ: Նոյն միջոցին Ալալաքիա եւ Մորա պատահածներուն գոյժը հասնելով, Դուռը վտանգին մեծութիւնը տեսաւ, եւ միտքը դրաւ. որ աս ամէն բանին մէջ Ռուսիայի ձեռքը կայ, որն որ ընդհանուր յեղափոխութեամբ երկիրը տակնուվրայ եղած ատեն՝ կ'ուզէ իր բանակները Տաճկաստան քալեցընել: Ասոր համար բոլոր Մահմետականք զէնքի կանչուեցան, որոնք անմիջապէս սկսան մայրաքաղաքին մէջ ու շրջակայ տեղերը Յոյները ջարդել: Միեւնոյն օրերը Իփսիլանդիին՝ իր գործակալներուն ձեռքովը քանի մ'երեւելի Յոյներու խաւրած նամակները բռնուելով, անոնք ամէնն ալ կասկածի տակ ինկան, եւ այսպէս խել մը մարդիկ սպանուեցան, որոնք՝ գոնէ ըստ մասին՝ անմեղ էին: Յունաց Պատրիարքը՝ թէեւ Դրան հրամանին համեմատ՝ յեղափոխութեան մասնակից եղողները նզոված էր, զատկին օրը իր եպիսկոպոսներովը պատարագ մատուցած ատեն՝ բռնուելով կախուեցաւ (1821, Ապրիլ 22): Կոտորածը մայրաքաղաքէն գուրս ուրիշ յունաքնակ տեղերն ալ տարածեցաւ. այնպէս որ երեք ամսուան մէջ 30,000ի չափ մարդ սպանուեցաւ: Իսկ զինուոյ զօրութիւնը նախ Դանուբեան իշխանու-

Թեանց դէմ գարձուցին Օսմանեանք, ուր ապստամբութիւնը խորունկ արմատ չունենալով, դիւրաւ զսպեցաւ: Իփսիլանդի՝ ինչպէս ըսինք՝ ամենեւին տեղէ մը յուսացած օգնութիւնը չկրնալով գտնել, Ռուսաց կողմանէ ալ՝ ակնկալած պաշտպանութեան ու ձեռնտուութեան տեղ՝ տհաճութիւն ու յանդիմանութիւն ընդունելով (69), խիստ նեղի եկաւ: Մանաւանդ որ իր ու Վլատովրէսգոյի մէջ երկպառակութիւն ելլելով, վերջինն իրեն դէմ դաւաճանութիւն նիւթեց. Տաճկաց հետ բանակցելով, խոստացաւ որ եթէ զինքը Վալարայի իշխան ճանչնան, ինք զԻփսիլանդի իրենց ձեռքը կը մատնէ: Եւ թէպէտ Իփսիլանդի բանն իմանալով, աճապարեց զանիկայ մեռցրնել տուաւ, բայց առնանկով ալ ինք խիստ տկարացաւ: Այսպէսով իբրեւ ռաջնորդութեան տակ եղող Սրբազան գունդ ըսուած Յոյն զօրքերը՝ Վալարայի մէջ Տաճկաց առաւել զօրութեան առջեւը պարտեցան. եւ Տրակաշանի քով տրուած ճակատին մէջ՝ քաջութեամբ պատերազմելէն ետեւ, բոլորովին քայքայեցան ու ցրուեցան (Յունիս 19): Իփսիլանդի Աւստրիայի երկիրները փախաւ, իրենները խաբելով որ նոյն տէրութեան հետ յառաջագոյն խօսուածին համեմատ՝ անկից գալու օգնական զօրքին նկատմամբ բանակցելու կ'երթայ: Բայց հոն բռնուելով՝ վեց տարի Հունգարիայի Մունգաչ բերդը բանտարկուած մնաց: Այսպէսով Օսմանեան զօրքերը բոլոր Վալարայի ու Մոլտաւիա բռնեցին:

66. Բուն Յունաստանի մէջ Յունաց ունեցած յաջողութիւնները: Հիշեք այսպէս ուրիշ կողմերը կորսուած ու զսպուած ատեն, բուն իրենց երկրին մէջ մեծ յաջողութեամբ ձեռնարկութիւննին յառաջ կը տանէին: Հոն յեղափոխութիւնը սկսաւ Բադրասի քով Գալապրիգա քաղաքին ոտք ելլելով (1821, Ապրիլ 2): Տաճիկները նոյն տեղերը խիստ սակաւաթիւ ըլլալով, եւ ոչ իոկ տեղացի Յոյներուն կրցան դէմ դնել. իոկ բոլորովին յաղթուեցան՝ երբ որ Աւազակներն իրենց

բռնեալէն իջնելով, առաջիններուն օգնութեան եկան: Երէք յաջող կռիւներով, որոնցմէ առաջին երկուքը՝ Դրբբալեցոյի մօտ Վալդեցոյի քով (Ապր. 24, Մայ. 27) իսկ վերջինը Ցօլեանոյի քով (Մայ. 30) տրուեցաւ, յաւանական յեղափոխութիւնը յաղթող եղաւ: Ցառիկները՝ միայն բերգերը կրցան պահել. անոնցմէ ալ Մանեմպաղեա, Նաւարին ու Դրբբալեցոյ յեղափոխականաց ձեռքն անցան: Իսկ կղզիները դրեթէ բոլորովին իրենց ձեռքը ձեռլով, Յոյնք չէ թէ միայն ծովերու վրայ ազատութեամբ երթեւեկութիւն կ'ընէին, հապա նաեւ Օսմանեան նաւերուն մեծ ֆլոտս կը հասցընէին: — Առ յաջողութիւններուն վրայ վստահելով, Յոյնք՝ Դեմարիտո Իփաիլանդիին (Աղէքսանդրին եղբօրն) առաջարկութեամբը՝ աղբային համաժողով մը գումարեցին եւ հոն հրատարակեցին որ Յունաստան տնկախ ու ինքնիշխան է (1822, Յունու.): Միանգամայն առժամանակեայ սահմանադրութիւն մը շինեցին, որուն նայելով, կառավարութիւնը՝ մէկ օրէնսդիր եւ մէկ գործադիր ժողովքէ պիտի կազմուէր: Առաջինը՝ ծերակոյտը՝ գաւառներու պատգամաւորներէ պիտի բաղկանար. իսկ գործադիր իշխանութեան գլուխը պիտի կենար հինգ հոգիէ կազմուած խորհուրդ մը, զորն որ ծերակոյտը պիտ'որ ընտրէր եւ որն որ ամէն տարի փոխուելու գահերէց պիտ'որ ունենար: Առաջին անգամ՝ գահերէց ընտրուեցաւ Աղէքո. Մարոյ-գորտագոյ:

67. Եւրոպայի ողգերուն Յունաց ցուցուցած միտութիւնը: Յունասէրք: Վայց առով, ինչպէս յայտնի է, ամենայն ինչ լմընցած չէր կրնար բլաւ. իրօք ալ ասկաւին խել մը տարի Յունաց պատերազմը յառաջ գնաց, որուն մէջէն իրենց յաղթող ելլելը՝ չէ թէ իրենց զօրութեամբն եղաւ, հապա նախ Եւրոպական աղգերուն եւ ետքը քանի մը տէրութեանց իրենց օգնելովը: Իսկզբանէ դրեթէ ամէն տեղ Եւրոպայի ժողովուրդները Յունաց կողմը կը բռնէին: Իրենք այնպէս

ըմբռնած էին որ աս յունական պատերազմն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ քրիստոնէութեան կռիւ՝ մահմետականութեան դէմ, քաղաքակրթութեան կռիւ՝ բարբարոսութեան դէմ: Աս Եւրոպական սխալ ըմբռնումը՝ Յունաց մեծապէս օգտակար եղաւ. չէ թէ միայն ասդին անդին Յունասիրաց ընկերութիւնք հաստատուեցան, օրոնք իրենց ստակ, զէնք, ռազմավթեր մինչեւ նաւեր կը հոգային, հապա նաեւ խել մը մարգիկ իրենց հայրենիքը թող տալով, կ'երթային անոնց համար արիւննին կը թափէին եւ կեանքերնին կը զօհէին: Աս վերջիններուն մէջ թէեւ շատ բախտախնդիրներ ալ կը գտնուէին, որոնք ուր որ ըլլայ նէ՝ գործունէութեան դաշտ մը կը փնտռէին, կամ իրենց հայրենեաց գտնուած վիճակին վրայ տժգոհ ըլլալով՝ հոնկից հեռանալ ուրիշ տեղ մ'երթալ կ'ուզէին. բայց երեւելի մարդիկ ալ պակաս չէին: Ասոնց կարգէն է Անգղիացի Լորտ Պայրըն նշանաւոր բանաստեղծը, որն որ իր ինչքն ու բազուկը Յունաց նուիրեց: Սակայն աս Յունաստեղծ հասարակօրէն իրենց սպասած ընդունելութիւնը չգտան: Իրենց մէջ բաւական ճարտար զօրապետներ կային. բայց Յոյնք իրենց՝ նախանձովը չէ թէ միայն անոնց խօսքերուն միտ չէին դնել, չէ թէ միայն անոնցմէ քանի մը հոգի սպաննեցին, հապա երբ որ անոնք ամէնքը մէկտեղ ժողովելով՝ առանձին գունդ մը կազմեցին, ղերենք Օսմանեանց մատնեցին, որով Բեդայի քով յուսահատական ու դիւցազնական կռուի մը մէջ ըստ մեծի մասին ջնջուեցան (1822, Յուլ. 16):

68. Իպրահիմ ֓աշային հրամանատարութեամբը՝ Յունաստան Եգիպտացի զօրք ու նաւատորմիդ խաւրովիլը: Միսոլունկիի իյնալը: Յունաց յեղափոխութիւնը սկսելէն չորս տարի վերջը, երկիրը 'Իրան նկատմամբ գրեթէ ան գրից մէջ կը գտնուէր, որուն մէջ մտած էր յեղափոխութեան առաջին տարին: Յունաց մեծապէս օգնած էր Եանեսայի Ալի ֓ա-

շան, որն որ իրենց սահմաններուն վրայ Դրան զօրաց
գէմ կը պատերազմէր, բայց երբ որ անիկայ խաւրջիտ
Փաշային ձեռքն իյնալով՝ սպանուեցաւ (1822, Փետր.
5), իբրեւ թէ Յունաստանի նախապարիսպն ինկաւ,
որով սահմանի գաւառներուն մէջ պատերազմող զին-
դերը կ'երթային կու գային: Իսկ բուն Յունաստանի
միջին կողմերը եւ ծովեզրներու վրայ Յոյնք գրեթէ բո-
լորովին ազատ էին եւ հոն տեղերը Օսմանեանց ձեռքը՝
միայն քանի մը բերդեր կային: Ծովու վրայ առաջին-
ները միշտ աւելի կը զօրանային. թէպէտ ծովային մեծ
պատերազմներ չտրուեցան, հապա Յունաց քաջու-
թիւնը յանդունդն յարձակումներով Օսմանեան նաւերն
այրելու վրայ կը կայանար. սակայն եւ այսպէս Տաճկա-
կան մեծամեծ նաւերուն յունական փոքր նաւերէն այ-
րուիլը՝ Տաճիկներուն աչքն այնպէս վախցուց, որ ծովի
անոնց գրեթէ բոլորովին ազատ թող տուին: Իրերն
առ վիճակին մէջ գտնուած ատեն, Սուլթան Մահմուտ
վերջին փորձ մ'ալ ընել ուզեց՝ իր ապստամբ հպատակ-
ները զսպելու. Եգիպտոսի Մէհմմէտ Ալի Փաշային՝
կրետէ ու Կիպրոս կղզիները, եւ անոր Իպրահիմ որդ-
ւոյն՝ Մորայի կուսակալութիւնը խոտտանալով, իրեն
յանձնեց Յունաստանի յեղափոխութիւնը նուաճելու
պաշտօնը: Մէհմմէտ Ալի անմիջապէս իր Իպրահիմ
որդւոյն հրամանատարութեամբ՝ Յունաստան կրթեալ
բանակ եւ զօրաւոր նաւատորմիդ մը խաւրեց: Աս զօր-
քերէն 12,000 հոգի՝ բազմութիւ թնդանօթներով,
ճարտար զօրապետներու առաջնորդութեամբը Մոտոն
ցամաք ելան (1825, Փետր. 28 — Մարտ 16): Ինչ-
պէս կրնային Յունաց պզտիկ ու երկպառակեալ զնգերը
գէմ՝ զնեւ՝ յաղթութեան վարժած ու կրթեալ Եգիպ-
տական բանակին: Ստոյգ է՝ ամէն ճիգերնին ի գործ
դրին, իրենց գլխաւորներէն ոմանք նախանձնին ու երկ-
պառակութիւննին մէկգի ձգելով՝ միաբանեցան, որով
եւ տեղ տեղ քիչ մը գիմադարձութիւն կրցան ընել.
բայց չկրցան երկայն ժամանակ գիմանալ: Իպրահիմ

Փաշան Նաւարինի տիրեց (Մայ.), Դրիբուլիցցա առաւ. եւ գլխաւոր բանակատեղին հոն հաստատելով, ամէն կողմերը գնդեր կը խաւրէր, որոնք գեղերը կը կործանէին, հունձքերը կ'այրէին, ծառերը կը ջարդէին, եւ լեռները քաշուողները անօթութեամբ անձնատուր ըլլալով կը ստիպէին: Նոյն ժամանակներն եղած գործքերուն մէջ ամենէն նշանաւորն է Միսոլունկիի առնուիլը: Արդէն երկու անգամ նոյն ամուր բերդը Տաճիկներէն պաշարուած ու ազատած էր. Եգիպտացիք գալէն ետքը Օսմանեանք Ռէշիտ Փաշային հրամանատարութեամբ՝ Եպիրոսէն գալով՝ երրորդ անգամ պաշարեցին (Յուլ.): Ան հեղ ալ պաշարումը պարապի ելլելու վրայ էր, մէյ մ'ալ Իպրահիմ իր կանոնաւոր զօրքերովն երեւցաւ (1826, Յունու.). եւ քիչ մը ատեն ինք ալ իր նախորդներուն սխալման մէջ մնալէն, այս ինքն՝ բերդը միայն ցամաքի կողմանէ պաշարելով՝ ծովու կողմը բաց ձգելէն ետեւ, որով պաշարեալք ամէն կերպ օգնութիւն կ'ընդունէին, իր մտադրութիւնն ան կողման ալ դարձուց: Ասանկով քիչ ատենուան մէջ ներսիններն ան աստիճանի նեղի եկան, որ ուզեցին դուրս յարձակելով՝ թշնամեաց բանակը պատռել՝ լեռները փախչիլ: Բայց աս խորհուրդը կատարած ատեննին (Ապր. 22), կամ դուրսը դաշտի վրայ, եւ կամ ետ մղուելով՝ քաղաքին մէջ, մեծաւ մասամբ ջարդուեցան, եւ հազիւ 1800 էրիկ մարդ ու 200 կանայք կրցան փախըտեամբ ազատիլ:

69. Եւրոպայի դահլիճներուն Յունաց նկատմամբ բռնած ընթացքը: Միսոլունկիին իյնալովը՝ Յունաց յեղափոխութիւնը ճնշուած կարծուեցաւ. որովհետեւ ալ անկէ ետեւ՝ անոնց ձեռքը ամուր տեղ չմնալով, քաջալերութիւննին կորսնցուցին, եւ իրենց գլխաւորները դարձեալ յառաջուրնէ աւելի երկպառակութեան մէջ ինկան: Բայց իրենք այսպիսի վիճակի մէջ գտնուած ատեննին, գեսպանագիտութեան հանդամանքը՝ որն որ իսկզբան խել մը ժամանակ իրենց հա-

կառավարելու ետեւ՝ կամաց կամաց իրենց յաջող կերպարանք մ'առնելու սկսած էր, նոյն ատեն բոլորովին իրենց նպաստաւոր եղաւ։ Աս փոփոխութեան վրայ չիօսած, մինչեւ նոյն ատեն Եւրոպայի դահլիճներուն՝ Յունաց նկատմամբ բռնած ընթացքը տեսնելու ենք։ Յունաց յեղափոխութեան լուրը՝ նախ Լայպպիտ արքայաժողովոյն մէջ (52) առին վեհապետք ու իրենց պաշտօնեաները։ Աս պարագան Մեղդեանիկ իշխանին առիթ տուաւ նոյն դէպքը՝ Սպանիայի, Բարդուկալի ու Խաւիւրայի ժամանակակից դէպքերուն հաւասար սեպելու եւ դաշնաւոր վեհապետներն ու առանձինն Ռուսիայի կայսրը՝ Յունաց պաշտպանութիւն ու օգնութիւն ընելէն ետ կեցրնելու։ Ասոր համար ալ էր որ յեղափոխութեան գլուխները՝ որոնք Աղէքսանդր կայսեր վրայ մեծ ակնկալութիւն ունէին, իրմէ տահաճութիւն ու յանդիմանութիւն ընդունեցան (65)։ Յոյնք նոյն Լայպպիտի դեսպանաժողովը պատգամաւորներ խաւրած էին՝ վեհապետաց ձեռնտուութիւնը խնդրելու համար. բայց իրենց եւ ոչ իսկ ունկնդրութիւն չնորհուեցաւ։ Հազիւ այնչափ սրողուեցաւ որ Դուռը համազուի Ռուսիայի հետ դրած Պուքրէշի խաղաղութեան դաշանց (Հատ. Գ. 215) պայմանները բոլոր ընդարձակութեամբ կատարելու։ Մեղդեանիկ իշխանին աս ընթացքին մէկ պատճառն ալ ան էր, որ կ'ուզէր Դրան ու Ռուսիայի մէջ պատերազմ բացուիլ խափանել։ Յունական յեղափոխութեան սկսած ատենը՝ ամէն մարդ անանկ կը կարծէր թէ նոյն երկու տէրութեանց մէջ պատերազմ պիտի բացուի։ Իրօք ալ ան միջոցներուն՝ Կոստանդնուպոլսոյ Յունաց եւ նոյն իսկ Ռուսաց հետ Դրան բռնած ընթացքին համար, Ռուսի դեսպանը մայրաքաղաքէն ելած էր. Ռուսք քիչ մը ժամանակէ վեր Բրուքի քովերն ունեցած բանակնին շատ մեծցուցած էին։ Եւթէն Դրան չափաւորեալ ու խոհեմական վարմունքովը եւ ուրիշ մեծ տէրութեանց ջանքովը, գէթ քիչ մը ժամանակ պատերազմը խափանուեցաւ։ Այսպէսով Աղէ-

քանոր կայսրը Դրան դէմ պատերազմ չբանալով, Յունաց յայտնապէս օգնութիւն չէր կրնար ընել: Միայն վերջին ատենները մէկալ չորս մեծ տէրութիւններուն առաջարկեց որ Յունաստան երեք չորս Օսմաններու տակ գրուի, եւ Դրան հետ այնպիսի յարաբերութեան մէջ մտնէ՝ ինչպէս էին Վալաքիա ու Մոլտաւիա: Բայց նոյն տէրութիւնք առ առաջարկութեան չհաւանեցան, մէյ մը օրինաւորութեան սկզբունքը հաստատուն պահելու համար, մէյ մ'ալ վախնալով որ Ռուսիային Արեւելքի վրայ արդէն ունեցած ազդեցութիւնը ասով չափազանց չմեծնայ: Աս կերպով յառաջ գացին բաները, մինչեւ որ՝ ինչպէս ըսինք՝ դահլիճներու մէկ մասին քաղաքականութիւնը փոխուեցաւ, որուն գլխաւոր պատճառներն եղան, Նիկողայոս կայսեր՝ Ռուսիայի գահն անցնիլը, որով եւ քեննինկ՝ որն որ Անգղիայի արտաքին գործոց պաշտօնեայ ըլլալուն պէս նոյն տէրութեան քաղաքականութիւնը փոխած էր, անկէ ետեւ բոլորովին Յունաց կողմը բռնեց:

70. քեննինկին ձեռքով Անգղիայի արտաքին քաղաքականութեան փոխուիլը: Վեննինկին՝ Անգղիայի պաշտօնարանը մտնելուն՝ նոյն տէրութեան ներքին քաղաքականութեան համար ունեցած ազդեցութիւնը տեսանք (41): Բայց կրնայ ըսուիլ որ աւելի մեծ եղաւ արտաքին քաղաքականութեան նկատմամբ ունեցած ազդեցութիւնը: Նոյն ժամանակէն առ նիւթին մէջ անանկ մեծ փոփոխութիւն մտաւ, որ կրնայ զըցուիլ թէ բոլոր Եւրոպայի ընդհանուր իրողութեանց կերպարանքը փոխեց: Մինչեւ ան ատենները Անգղիայի կառավարութիւնը՝ նոյն ընդհանուր իրողութեանց նկատմամբ մէկալ չորս մեծ տէրութեանց համեմատ էր, որովհետեւ հասարակօրէն անոնց պէս կ'ուզէր ամէն ազատական շարժումներն արգելուլ ու զապել, որպէս զէ չըլլայ որ քիչ մը յառաջ մարած յեղափոխական կրակը նորէն բողբոջի: Եւ թէպէտ ազգին խիստ մեծազոյն մասն ասոր հակառակ կարծիք ունենալով, պաշ-

առնեալք չէին կրնար մէկալ տէրութեանց հետ միաբան ըլլալնին շատ հեղ գործքով ալ ցուցնել, բայց գոնէ անոնց գործածը չէին արգելուր եւ կամ անոնց դէմ ձեռնարկութիւն չէին ընել։ Հապա պարզապէս չէզոք կենալով եւ կամ բողոք ընելով գոհ կ'ըլլային։ Ինչպէս գլխաւորաբար Իտալական ու Սպանիական արշաւանաց ժամանակ ըրած էին (52, 54)։ Իսկ քեննինկ պաշտօնի մտնելուն պէս՝ ցուցուց թէ աս քաղաքակաշտութիւնը պիտի փոխուի։ Առաջին գահախօսութեան մէջ դնել տուաւ որ Անգղիա կը պարծի Սպանիայի դէմ ի գործ դրուած խիստ միջոցներուն մասնակից չըլլալուն համար։ Անկէ ետեւ Բորդուկալի մէջ սահմանադրականաց կողմը բռնեց։ Սպանիայէն բաժնուող Ամերիկեան գաղութականութեանց անկախութիւնը ճանչցաւ, եւ ընդհանրապէս խիստ ազատական կերպ մը սկսաւ բռնեցընել։ Միտքը դրած էր որ Սուրբ դաշնաւորութեան (29) Եւրոպայի վրայ բանեցուցած առաւել զօրութիւնը նուազեցընէ, եւ եթէ կարելի է՝ բոլորովին ջնջէ։ Ասոր անմիջապէս ձեռք զարկաւ, եւ մինչեւ իր մահը նոյն խորհուրդը գլուխ հանելու ջանք տարաւ։

71. Անգղիա Յունաց կողմը կը բռնէ։ Աս քաղաքականութեան պատճառը։ Անգղիայի արտաքին քաղաքականութեան այսպէս փոխուիլը՝ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ Յունաց իրողութիւններուն վրայ։ Ստոյգ է՝ նոյն յեղափոխութեան սկիզբէն, Անգղիացիք ուրիշ ամէն ազգերէն աւելի ոէր կը ցուցնէին Յունաց։ Բայց աս միտութիւնը հազիւ մասնական օգնութիւններով եւ լրագիրներու հատուածներով կը յայտնուէր։ Իսկ քեննինկին պաշտօնեայ ըլլալէն ետեւ, սկիզբ եղաւ նոյն իսկ պաշտօնական կերպով՝ Յունաց կողմը բռնուիլ։ Անմիջապէս Արեւելք հրաման խաւրուեցաւ որ Յունաց կողմանէ դրուած պաշարման յայտարարութիւնները՝ Տաճկաց կողմանէ դրուածներուն պէս յարգուին։ Յոյնք կրցան Անգղիայի դրամատէրներէն 800,000 սգերլին փոխ ստակ առնուլ (1824)։ Իսկզբան անոանկ կար-

Ծուեցաւ որ քեննինկին այսպէս Յունաց կողմը բռնելը՝ անոնց ունեցած անձնական յօժարութեան հետեւութիւնն է. բայց շուտով իմացուեցաւ թէ աս բանս քաղաքական ներքին շարժառիթ ունի: Առաջին եւ գրեթե աւոր պատճառն ան էր՝ որ Սուրբ դաշնաւորութիւնը, զորն որ՝ ինչպէս ըսինք՝ ինք կ'ուզէր տկարացընել, նոյնին դէմ էր: Ասկից զատ՝ հետեւեալ պատճառն ալ կար: Որչափ որ ալ Ռուսիա Յունաց յեղափոխութեան ձեռք չէր բռներ, ի վերայ այսր ամենայնի ամէն մարդ կը տեսնէր որ իր գաղափարաց համաձայն է, եւ եթէ յաջողութեամբ գլուխ ելլելու ըլլայ, Յունաց հետ ունեցած կրօնի միութեամբը՝ Արեւելքի վրայ արդէն բանեցուցած ազդեցութիւնը խիստ կ'աւելնայ: Անոր համար չէ թէ միայն Անգղիայի, հապա նաեւ ուրիշ եւրոպական տէրութեանց շահը կը պահանջէր որ աս բանս գլուխ չելլէ: Ուստի քեննինկին պաշտօնեայ ըլլալէն յառաջ, չորս մեծ տէրութիւնք ջանացած էին բաներն անանկ կարգադրել, որ Դուռն ինք իրմէ կարենայ յունական յեղափոխութիւնը զսպել, որուն համար Աղէքսանդր կայսրը համոզած էին որ Տաճկաց դէմ թշնամական ընթացք չբռնէ եւ Յունաց չօգնէ: Բայց քեննինկին պաշտօնի անցնելէն ետեւ՝ իրերն ուրիշ կերպ դարձան: Ինք մէկ կողմանէ Յունաց անկախութեան գլուխ ելլելուն բաղձալով եւ մէկալ կողմանէ ալ ստոյգ քիտնալով որ Ռուսիա՝ երբ որ է նէ՝ նոյն բանը յառաջ պիտի տանի, որով եւ կանգնուելու նոր տէրութիւնը՝ իբրեւ թէ Ռուսի աւատապետութեան տակ պիտի մտնէ, սկսաւ ետեւէ ըլլալ որ Անգղիա ալ նոյն տէրութեան կանգնուելուն գլխաւոր գործակիցներէն մէկն ըլլայ, որպէս զի անոր վրայ ազդեցութիւն ունենայ, զոր ազդեցութիւնն որ Յունական կղզիներէն՝ կրնար դիւրաւ բանեցընել:

72. Նիկողայոս կայսրը Ռուսիայի գահը կ'ելլէ: Իր ու Աղէքսանդր կայսեր արտաքին քաղաքականութիւնը: Իրերն աս վիճակին մէջ էին՝ երբ որ Նի-

կողայոս կայորն իր Աղէքսանդր եղբօրը յաջորդեց, որն որ Անգղիայի քաղաքականութեան փոխուելէն աւելի ազդեցութիւն ունեցաւ Յունաց իրողութիւններուն վրայ: Ինչպէս մինչեւ հիմայ տեսանք, Աղէքսանդր կայսրը ուրիշ մեծ տէրութեանց կարծիքին հետեւելով, Յունաց չէր օգնած: Բայց աս ընթացքը բռնեց չէ թէ՛ ոմանց բսածին՝ պէս՝ կամ՝ տկարութենէ եւ կամ՝ Ռուսիայի մէջ ալ յեղափոխութիւն ելլելէն վախնալով, հապա պարզապէս քաղաքականութեան համար: Ինք անանկ կը կարծէր թէ ինչ կերպով որ ըլլայ, Յունաց յեղափոխութիւնը վերջապէս պիտի յաջողի՝ նաեւ առանց իր գործակցութեան, որ գործակցութիւնն որ միշտ կրնար մատուցանել: Ուր որ եթէ անմիջապէս Դրան դէմ պատերազմ բանար, յուսահատական դիմադարձութիւն գտնելէն զատ, ուրիշ մեծ տէրութեանց նախանձը կը գրգռէր, եւ գուցէ ոմանց հետ ալ պատերազմի կը բռնուէր: Ինչպէս որ է նէ, ան միջոցներուն կայսրը տէրութեան հարաւային կողմերը ճամբորդութիւն ըրած ատեն, Ազախու ծովուն քովերը Դականրոգ քաղաքը կարճ հիւանդութեամբ իր կեանքը կնքելով (1825, Դեկտ. 1), կարծես թէ մինչեւ նոյն ատեն բանեցուցած քաղաքականութիւնն ալ իրեն հետ գերեզման մտաւ: Աղէքսանդր մանչ զաւակ չունենալով, եւ երկրորդ Կոստանդին եղբայրը յառաջագոյն գահէն հրաժարած ըլլալով ու նոյն ժամանակ աս իր հրաժարումը կրկնելով, իրեն յաջորդեց իր երրորդ Նիկողայոս եղբայրը, զինուորական գաւակցութիւն մը զսպելով, որուն նպատակն էր՝ Ռուսիայի թագը Կոստանդինին անցընելով, արձակապետութեան տեղ՝ սահմանադրական կառավարութիւն դնել: — Նոր կայսրը ճանչցողներն անմիջապէս գուշակեցին որ հաստատութեամբ ու որոշ կերպով Յունաց կողմը պիտի բռնէ, ինչպէս իրօք ալ եղաւ: Ուստի եթէ քեննինկ Եւրոպայի ազատականաց գաղափարներուն զօրաւոր պաշտպան եղած էր նէ, Նիկողայոս կայսրն ալ ուրիշ

կերպով իրենց օգնեց՝ բոլորովին քայքայելով հինգ մեծ տերութեանց մէջ մինչեւ նոյն ատեն տիրող միաբանութիւնը, որն որ քեննինկին ձեռքովը սասանելու սկսած էր։ Նաբոլէոնին իյնալէն վեր Աւստրիային՝ իր Մեդգեռնիկ պաշտօնէին ձեռքովը՝ մէկալ մեծ տերութեանց վրայ բրած ազդեցութիւնը նուազելու սկսած էր, երբ որ անոր հետեւող Գապրիին տեղ՝ քեննինկ անցած էր. իսկ երբ որ Աղէքսանդրին տեղ՝ Նիկողայոս գահ ելաւ, կրնայ ըսուիլ թէ նոյն ազդեցութիւնը՝ գէթ քանի մը նկատմամբ՝ կատարելապէս ջնջուեցաւ։ Աղէքսանդր կայսրը երբեմն, գոնէ գրասնց, Ռուսիայի առանձնական շահը՝ Եւրոպայի ընդհանուր շահուն զոհած էր. իսկ Նիկողայոս կայսրը նոյն ատենէն սկսեալ՝ յայտնապէս կը ցուցնէր որ միշտ եւ ամէն նիւթի մէջ Ռուսիայի առանձնական շահն ամէն բանէն վեր կը բռնէ։ Աս առաջին անգամն էր՝ որ Ռուսիա բոլոր Եւրոպայի դիմացը կ'ելէր, ինչպէս որ քիչ մը յառաջ Նաբոլէոնի ժամանակ Գաղղիա ելած էր։

73. Պետրոբուրգի դաշինքը։ Աքերմանի պայմանագրութիւնը։ Ա՛յ երբ յիշածնուս պէս, ոչ ոք կը տարակուսէր թէ Նիկողայոս կայսրը ուղբ ելող Յունաց ամէն կերպով ձեռք չբռնէ։ Քեննինկ առ բանս ամենէն աղէկ ճանչնալով, Ուելլինգթոնի դուքսը Պետրոբուրգ խաւրել տուաւ՝ իբրեւ թէ արքունեաց կողմանէ ըստ սովորութեան՝ նոր կայսրը շնորհաւորելու համար. բայց իրօք Յունական իրողութեանց նկատմամբ միաբան սրոշում ընելու մտօք։ Անգղիա կ'առաջարկէր որ Յունական տերութիւն մը կանգնուի, որն որ միայն անուամբ՝ Դրան վերին իշխանութեան տակ ըլլայ։ Նիկողայոս կայսրը չէր կրնար ասկից աւելի բանի բազձալ, որովհետեւ Անգղիա կերպով մը հաւանութիւն կու տար Օսմանեան տերութեան կտոր կտոր ըլլալուն եւ Յունական տերութիւն մը կ'սզէր կանգնել, որուն մէջ ի հարկէ Ռուսիա աւելի ազդեցութիւն կ'ունենար՝ քան թէ ուրիշ որ եւ իցէ տերութիւն։ Ուստի

եղած առաջարկութեան յօժարութեամբ հաւանելով, անմիջապէս գաղտնի դաշնադրութեան մը ստորագրեց (1826, Ապր. 4), որով կ'որոշուէր որ Յունաց տէրութիւն մը կանգնուի, որն որ Դրան տարեկան տուրք վճարելու պարտականութիւն ունենայ: Աս նպատակին հասնելու համար՝ Դրան ըստ պատշաճի առաջարկութիւն պիտ'որ ընէին. եւ եթէ անիկայ իր հաւանութիւնը զլանար նէ, երկուքը միաբան պիտի ստիպէին: Միանգամայն կը հաստատուէր որ աս որոշումն ուրիշ մեծ տէրութեանց ալ ծանուցուի եւ անոնք ալ հրաւիրուին իրենց հետ միաբանելու: Պետրոսուրգի աս գաղտնի դաշինքը գրուելուն պէս, Նիկողայոս կայսրը Դռնէն պահանջեց որ Վալաքիայի ու Մոլտաւիայի մէջ ամենայն ինչ յառաջուան վիճակը դարձնէ, Սերուիացաց բաղձանքները կատարէ, եւ լիազօր իշխանութեամբ դեսպաններ խաւրէ Ռուսիա, որպէս զի մէջերնին տակաւին անորոշ մնացող խնդիրները կարգի գրուին: Սուլդանը՝ որն սը Ռուսիայի ու Անգղիայի մէջ գրուած դաշինքն իմացած էր, գիւրաւ զիջաւ աս պահանջմանց՝ Մեգդեռնիկին խորհրդեան համեմատ, որն որ կ'ուզէր որ Ռուսիային պատճառ չտրուի Դրան դէմ պատերազմ բանալու. իր զօրքերը Դանուբի իշխանութիւններէն հանեց, եւ Աքերման լիազօր գործակալներ խաւրեց: Ասոնց ձեռքով քիչ մը ետքը Դրան ու Ռուսիայի մէջ՝ իբրեւ Պուրէշի խաղաղութեան դաշանց բողանգակութիւն՝ Աքերմանի պայմանագրութիւնը շինուեցաւ. (Հոկտ. 6), որով կը հաստատուէր որ 1. Ռուսք կատարեալ ազատութեամբ կարենան Սեւ ծովուն մէջ նաւարկել: 2. Վալաքիա ու Մոլտաւիա ատեան (պէլան) մը հիմնուի, եւ երկուքին իշխաններն ալ նաեւ եօթը տարի իրենց աստիճանին մէջ մնալէն ետեւ, նորէն կարենան ընտրուիլ. 3. Սերուիայի կրօնական ու քաղաքական արտօնութիւնները նորէն հաստատուին. եւ Օսմանեանք ամրոցները միայն կարենան զօրօք բռնել:

Պէ. Եէնիշէրիններու ջնջումը: Շատերը կը կարծեն թէ Սուլթանին այսպէս դիւրաւ զիջանելուն պատճառն ան էր՝ որ կ'ուզէր ժամանակ վատարկիլ, վասն զի քիչ մը յառաջ Եէնիշէրինները ջնջած ըլլալով, բռնակները խիստ տկարացած էին: — Եէնիշէրիններն իրենց առանձնաշնորհութիւնները չարաչար գործածելով, շատ հեղ մեծամեծ անկարգութիւններ գործելէն զատ, չէին ուզեր կեցած գլխաւոր քաղաքներնէն ու բերդերնէն ելլել՝ պատերազմի երթալ: Անոր համար Սուլթանը կը ստիպուէր բանակներուն մէջ մեծաւ մասամբ Ալպանիացի զինուորներ գործածել, որոնց վրայ հասարակօրէն գոհ չէր. իսկ վերջին ատենները Եգիպտացիներն օգնութեան կանչած էր, որոնց քաջակիրթ գնդերն իրեն աղէկ ծառայութիւն կ'ընէին: Ասով՝ պետութեան մէջ նոյնպիսի կանոնաւոր գնդեր կազմելու շատոնց ունեցած բաղձանքը խիստ աւելցաւ. բայց աս բանս գլուխ հանել կարենալու համար, նախ Եէնիշէրինները կարգի խոթելու էր: Ամենայն ինչ պատրաստելէն ետեւ՝ հրովարտակ մը հանեց, որով կը հրամայէր որ Եէնիշէրիններու գնդերը կարգաւորուին: Եւ թէպէտ տակաւին անոնց մեծամեծ առանձնաշնորհութիւններ կը ձգէր. ոսկայն անոնք ամենեւին փոփոխութիւն յանձն առնուլ չուզելով, ոտք ելան ու սաստիկ անկարգութիւններ գործելու ձեռք զարկին (1826, Յունիս 14): Սուլթանն ան ատեն իրենց դէմ քալեցուց ուրիշ հաւատարիմ զօրքերը. եւ չէ թէ միայն խիստ շատ մարդ ջարդել տուաւ, հապա անոնց բոլոր գնդերն ալ ջնջեց: — Արդ աս կերպով ներքին թշնամիները մէջտեղաց վերցուած էին. բայց բանակն ալ խիստ տկարացած էր, եւ նոր կարգաւորեալ գնդերով նորէն զօրացընելը ժամանակի կը կարօտէր: Անոր համար էր որ՝ ինչպէս ըսինք՝ Սուլթանը Ռուսիայի պահանջմանց այնպէս դիւրաւ զիջաւ: Ոմանք ասոր ուրիշ պատճառ մ'ալ կու տան, որն որ մինչեւ հիմայ տակաւին կատարելապէս ստուգուած չէ: Ամէն մարդու

աչքը պէտք էր զարնել որ Աքերմանի պայմանագրութեան մէջ Յունական խնդրոյն վրայ ամենեւին յիշատակութիւն չկայ : Արդ ոմանք կը հաստատեն թէ նոյն տեղն եղած բանակցութեանց մէջ Ռուսիա զԴուռն ապահովեց որ եթէ վիճի տակ եւ յիշեալ դաշանց նիւթ եղող մէկալ խնդիրներուն մէջ զիջանելու ըլլայ, ինքն ալ Յունաց իրողութիւններուն մէջ չիխառնուիր. եւ աս ալ, կ'ըսեն, խիստ զօրաւոր միջոց մ'եղաւ, որով Դուռը համազուեցաւ անանկ գիւրութեամբ զիջանելու Ռուսիայի բոլոր պահանջմանց :

75. Գաբոտիսդրիա կոմսը Յունաստանի գահերէց կ'ըլլայ : Տեսնենք հիմայ նոյն միջոցին Յունաստան եղածները : Իպրահիմ Փաշային ձեռքովը Յունաց յեղափոխութիւնը զոպուելու վրայ եղած ատեն, իրենց մէջ երկպառակութիւններն ամէն ժամանակներէն աւելի ուստկացած էին : Երբ որ մէկ կողմանէ Ռէշիտ Փաշան Աթէնք առնելով, անոր Ակրոպոլիս ամրոցը նեղի կը խօթէր, իսկ Իպրահիմ Փաշան Պեղոպոնեսոս գաւառն աւեր անապատ կը դարձնէր, Յոյնք երկու իրարու հակառակ ազգային ժողովք գումարած էին, մէկը Եգիպտոս մէկայլը Գասդրի, որոնք մէկմէկու հետ սաստիկ թրշնամութեամբ կը վարուէին. հազիւ խել մը ժամանակ ետքը երկուքը մէկտեղ միաբանելով, Տրիզենա նոր ազգային ժողովք մը գումարեցին, որն որ զԳաբոտիսդրիա կոմսը եօթը տարւան համար Յունաստանի գահերէց անուանեց (1827, Ապր. 14) : Ասոր մեծապէս օգնեցին Ծովային զօրութեան ու ցամաքային զօրաց հրամանատարութիւն ընող Գոքրան ու Չրըշ Անգղիացիները, որպէս զի գաղթեցընեն վերդիշեալ փնասակար հակառակութիւններն ու կռիւները, որոնց մէկ հետեւութիւնն եղաւ քիչ մը ետքը Ակրոպոլիսին ալ իյնալը (Յունիս) : Բայց ասով Ռուսիա նոր տէրութեան մէջ խիստ մեծ ազդեցութիւն կը ստանար, որովհետեւ ինչպէս յայտնի է՝ Գաբոտիսդրիա յառաջագոյն Ռուսի ծառայութեան մէջ էր (59), եւ յեղափոխութեան

սկիզբները Աղէքսանդր կայսրմէ մերժուելէն ետքը, վերջէն ժամանակները դարձեալ Նիկողայոս կայսրմէ շնորհք գտած ու անոր սիրելին եղած էր: Իրօք ալ նոր գահերէցն անմիջապէս՝ Փարիզէն ու Լոնտոնէն անցնելով՝ Պետրոբուրգ գնաց, երեք արքունիքէն ալ եղածին հաւանութիւն ու ապագային համար օգնութիւն խնդրելու եւ ամենէն ալ յուսացուցիչ խոստումներ ու առանձինն Ռուսիայէն մանրամասն հրահանգներ ընդունած՝ Յունաստան դարձաւ: Բայց ասով ամէն բան լմնցած չէր. երկիրը հանգարտեցընելու եւ կարգաւորելու համար՝ տակաւին խիստ մեծ դժուարութիւններ կային: Թող իրենց մէջ եղած երկպառակութիւնն ու նախանձը՝ որն որ հազիւ առերեսս վերցած էր եւ ներքուստ տակաւին առաջին սաստկութեամբ կը շարունակէր, թող ան գրեթէ անյաղթելի դժուարութիւնը՝ որ կար, կեանքերնին աւազակութեամբ ու ծովահենութեամբ անցընելու վարժած սրիկաններէն՝ կանոնաւոր ջամաքային ու ծովային զօրքեր եւ կարգաւորեալ քաղաքացիներ կազմելու, երկրին մեծ մասը գեռ Եգիպտացի ու Օսմանեան զօրքերով բռնուած էր:

ՊԵ. Լոնտոնի դաշինքը: Յունաց իրողութիւններն աս վիճակի մէջ եղած ատեն, Ռուսիա գլխաւորաբար, եւ իրեն հետ Անգղիա ու Գաղղիա, անոնց համար մեծ գործունէութիւն կը բանեցրնէին: Աս նկատմամբ նոյն երեք տերութեանց Գրան հետ ըրած բանակցութիւններն ան վերջն ունեցաւ, որ Սուլթանը վերջնագրով մը իրենց յայտնեց որ կամ սկսած բանակցութիւննին մէկդի ձգեն եւ կամ ուրիշ ընթացք բռնեն (1827, Յունիս 7): Ան ատեն միջնորդող տերութիւնք լեզունին ու ընթացքնին փոխեցին: Ռուսաց Լոնտոն կեցող դեսպանը Անգղիայի կառավարութիւնը կամ զՔեննինկ կը ստիպէր որ իրենց սկզբնական գաղափարէն անդին անցնելով, Յունաց ազատութեան գործունեայ կերպով օգնեն. որուն՝ նոյն պաշտօնեան իր կամացը գէտ բռնադատեցաւ հաւանիլ: Առջեւն ուրիշ ճամբայ

չկար, բայց եթէ կամ Ռուսաց հետ միաբան գործել եւ կամ թողուլ որ անոնք սւղածնին իրենք իրենցմէ յառաջ տանին: Քեննինկ խիստ նեղի մէջ կը գրտնուէր. չէր կրնար ուզել որ զօրաւոր ու ծաղկեալ Յունական տէրութիւն մը կանգնուի, վախնալով որ նոյն տէրութեան ծովային վաճառականութիւնը՝ Անգղիայի առեւտրոյն վնաս հասցընելու չափ յառաջ չերթայ: Աս նկատմամբ Անգղիայի շահը կը պահանջէր որ ինք ամէն կերպով գէմ դառնայ Յունաց անկախութեան: Մէկալ կողմանէ ալ չէր ուզեր՝ իբրեւ ազատական եւ ազաատականաց գլուխ՝ ստացած պարծանքը կորսնցընել. միանգամայն կը յուսար որ Ռուսաց հետ միաբան ընթանալով, եթէ պատերազմ բացուելու ըլլայ՝ նոյն տէրութեան ուղածին պէս վարուին աւելի դիւրաւ կրնայ խափանել, քան թէ մէկգի քաշուելով: Ուստի Անգղիային՝ Յունաց անկախութեան կողմը բռնելը, բռնադատութեամբ եղած բան մըն էր, իբր թէ երկու շարեաց մէջէն փոքրագոյնն ընտրելու պէս: Միեւնոյնը կրնայ ըսուիլ Գաղղիայի նկատմամբ ալ, որովհետեւ նաեւ նոյն տէրութիւնը ստիպեցաւ աս զիջումն ընել դիմագրական կողմնակցութեան, որն որ բարձրաձայն կը պահանջէր որ Յունաց օգնուի: Այսպէսով յիշեալ երկու տէրութիւնք եւ Ռուսիա Լոնտոնի դաշինքը դրին (1827, Յուլ. 6), որուն մէջ կ'որոշէին որ յառաջագոյն մէջերնին միաբանած նպատակին գործադրութեան համար՝ երեքը մէկ եղած՝ գործունեայ միջոցներու ձեռք զարնեն, ի հարկին նաեւ զէնք գործածեն, եւ անկէ ետեւ Յունաց իրողութիւններուն վրայ Լոնտոն խորհին: Իբրեւ ամէն բանի սկիզբ՝ որոշեցին որ Յունաց հետ անմիջապէս առեւտրական կապակցութեան մէջ մտնեն, եւ երկու կողմն ալ ստիպեն զինագաղար ընելու՝ նաեւ նոյն իսկ Դրան ու Յունաց կազմին գէմ:

ԾԾ. Նաւարինի ծովամարտը կամ աղէտալի պատահարը: Երբ որ դաշնակցեալ տէրութեանց դեսպանները՝ Լոնտոնի դաշինքը Դրան ներկայացուցին, եւ

պահանջեցին որ անոր համեմատ՝ զինագադար ընէ, Դուռն աս առաջարկութիւնը մերժեց, ըսելով թէ Սուլթանն իր ապստամբ հպատակները զսպելով՝ ան սկզբունքներուն համաձայն կը վարուի, զորոնք Եւրոպական տէրութիւնք ի գործ կը դնեն՝ իրենց երկիրներուն մէջ կարգաւորութիւնը հաստատուն պահելու համար։ Աս իրաւացի պատասխանին դէմ՝ դեսպանները դարձեալ իրենց պահանջումը կրկնեցին՝ վրան սպառնալիք ալ աւելցրնելով. բայց նաեւ աս անգամ Դուռը հաստատուն կեցաւ, իր հրամանատարներուն ալ ստիպողական հրամաններ խաւրեց՝ մեծ փութով իրենց գործողութիւնները յառաջ տանելով, յեղափոխութիւնը շուտով զսպելու։ Իպրահիմ փաշան վերջին ժամանակները Եգիպտոսէն նոր զօրքեր ու նաւեր ընդունած էր, այնպէս որ Օսմանեան-Եգիպտական նաւատորմիդ՝ մեծ ու պզտիկ 92 նաւ ունէր։ Բայց գաշնակցեալ տէրութիւնք ալ մօտ տեղեր մեծկակ նաւատորմիդ մը խաւրած էին, որն որ թէեւ առաջնոյն չափ բազմաթիւ չէր, բայց աւելի մեծ նաւեր ու թնդանօթներ ունէր։ Երբ որ աս վերջին նաւատորմիդն հրամանատարները՝ Լոնտոնի դաշինքը Իպրահիմ փաշային խնացուցին, անիկայ իսկզբան խուսափական պատասխաններ տալէն ետքը, վերջապէս յանձն առաւ պատերազմական գործողութիւններն այնչափ ատեն դադրեցնել՝ մինչեւ որ Աոստանգնուպոլսէն ու Գահիրէէն նոր հրահանգներ ընդունի։ Յոյնք ալ իրենց կողմանէ զինագադարը յանձն առած էին. բայց Աորթթոսի ծովածոցը Սգալայի քով ինը Օսմանեան նաւերու վրայ յարձակում ընելով, նոյնքը ջնջեցին։ Իպրահիմ փաշան Յունաց աս անհաւատարմութեամբ՝ իր տուած խօսքէն ազատելով, թող տուած արշաւանքները սկստաւ, եւ խել մը գեղեր այրելով՝ Յոյներէն վրէժ առաւ։ Դաշնակից հրամանատարը ասով իրենց փնտառած պատճառանքը գտնելով, յառաջ քալեցին ու նաւաւորինի մօտեցան, ուր կը կենար Օսմանեան նաւատոր-

միղը : Երբ որ Անգղիայի հրամանատարին նաև՝ որն որ ամենուհն առջեւէն կ'երթար, խիստ մօտ եկաւ, Եգիպտական նաւէ մը թնդանօթ մը արձակեցաւ, որմէ յառաջ եկաւ Նաւարինի ծովամարտը կամ աղէտալի պատահարը (1827, Հոկտ. 20), որով գրեթէ բոլոր Օսմանեան նաւատորմիղը ջնջուեցաւ :

78. Դաշնակցաց ու Դրան քաղաքականութիւնը : Լրեք դաշնակից տէրութեանց աս արտաքին կարգի վարմունքէն, որոնք առանց Դրան դէմ պատերազմ հրատարակելու՝ ասանկ թշնամական գործք գործած էին, իրաւամբ կը վախցուէր որ անմիջապէս մեծ կակ պատերազմ չբացուի : Իրգք ալ երբոր Սուլթան Մահմուտ նոյն անպատշաճ գործողութեան գոյժն առաւ, խիստ նեղանալով, յայտնեց որ մինչեւ ան ատեն նոյն երեք տէրութեանց հետ դրած բոլոր դաշինքները ջնջուած կը համարի, որովհետեւ իրենք զանոնք ուղբի տակ առին (Նոյ. 7) : Աւստրիայի դեսպանը մեծ դժուարութեամբ հազիւ կրցաւ զինքը համոզել որ յիշեալ տէրութեանց դեսպաններուն ճամբայ չտայ : Բայց անոնք քիչ մը ետքը իրենք իրենցմէ Կոստանդնուպոլէն ելան (Դեկտ. 8—10), վասն զի ինչ որ ըրին՝ չկրցան զինքը հաւանեցընել, որ Լոնտոնի դաշանց համեմատ՝ Յունաց տէրութեան մը կանգնուիլը յանձն առնու : Ասեղած բաները Ռուսիայի քաղաքականութեան համաձայն էին, որն որ գլխաւորաբար կը գիտէր Օսմանեան տէրութիւնը տկարացընել. իսկ մէկալ տէրութիւնք կրնայ ըսուիլ թէ իրենց շահուն ու կամացը դէմ կը ստիպուէին անոր գործակից ըլլալ : Լոնտոնի դաշինքը դրուելէն քիչ մը ետքը քեննինկ մեռած էր (1827, Օգոստ. 8), եւ անոր տեղը պաշտօնէից գահերէց եղող Ուելլէնկդընի գուբօը, ինչպէս նաեւ Գալլիի, չէին ուզեր Դրան դէմ պատերազմի ելլել. ուստի եւ Նաւարինի աղէտալի պատահարին վրայ ցաւ ցցուցած էին : Եւ ոչ իսկ Սուլթանը կրնար ուզել Եւրոպական երեք մէծ տէրութեանց հետ պատերազմի բռնուիլ, այնպիսի

ատեն մը՝ որ ամէն կարելի զիջումներն ընելով՝ ջանա-
ցած էր միայն Ռուսիայի հետ պատերազմի չբռնուիլ
(73)։ Մանաւանդ որ նաւատորմին մեծ մասը կորսն-
ցուցած ըլլալով, աւելի տկարացած էր։ Բայց եւ ոչ
կրնար սպասուիլ որ այնպէս մէկէն հաւանի իբրեւ ինք-
նագլուխ տէրութիւն ճանչնալ ապստամբ գաւառ մը՝
զորն որ զսպելու վրայ էր։ հազիւ այնչափին կը զիջանէր
որ կատարեալ թողութիւն տայ։

79. Ռուսական-Պարսկական եւ Ռուսական-
Տաթկական պատերազմներ։ Այսպէսով թէպէտ ընդ-
հանուր պատերազմ չբացուեցաւ. բայց խիստ դժուար
էր որ ամենայն ինչ խաղաղութեամբ լմըննար։ Օսմա-
նեան տէրութեան նոյն ժամանակուան վիճակը, եւ իր՝
Անգղիայի ու Գաղղիայի հետ ունեցած յարաբերու-
թիւնը, որով անոնք՝ եթէ իրեն դէմ պատերազմի չել-
լէին նէ ալ գոնէ չէին կրնար իրեն հետ միանալ կամ
իրեն օգնել, Նիկողայոս կայսեր մեծ գրգիռ էր անոր
դէմ պատերազմ բանալու, մանաւանդ որ քիչ մը յա-
ռաջ յաղթանակաւ լմընցուցած էր Պարսից դէմ բրած
պատերազմը։ Նոյն Պարսկական պատերազմն անկից
ծագած էր, որ Պարսից Ապպաս Միրզա շահը՝ կայսեր
գահակալութեան ժամանակ Պետրոբուրգ ելած զինուո-
րական փոքր շփոթութիւնը (72) մեծ յեղափոխու-
թեան տեղ դնելով, նոյնը յարմար առիթ սեպած էր
իր նախորդներուն կորսնցուցած տեղերն ետ առնելու։
Բայց հին կորուստները ձեռք բերելու տեղ՝ անոնց վրայ
նոր կորուստներ աւելցուցած էր, Հայաստանի Երիւան
ու Նախջիւան գաւառները Ռուսի թող տալու ստի-
պուելով (1827, Հոկտ.)։ — Իրերն աս վիճակի մէջ
եղած ատեն, երկու կողմանէ իրարու դէմ գործածուած
թշնամական ու նախատական լեզուն՝ գրգռութիւնն
աւելի ոռասկացընելով, վերջապէս Գրան ու Ռուսիայի
մէջ պատերազմ բացուեցաւ։ Դուռը Ռուսիայի դէմ
կը տրտնջէր որ Յունաց իրողութիւններուն մէջ՝ բարե-
կամ տէրութեան մը չվայելելու կերպով կը վարուի, եւ

Նաւարինի պատահարին սկզբնապատճառն ինքն է։ Իսկ Ռուսք իրեն դէմ կ'ըսէին որ Ա.քերմանի պայմանագրութիւնը (73) կատարելու կը դանդաղի, միանգամայն կը արանջէին Ռուսիայի դէմ հանուած հրովարտակին վրայ (1827, Դեկտ. 20), որուն մէջ Սուլ-դանը՝ նոյն տէրութեան մինչեւ ան ատեն բռնած թըշնամական ընթացքը յառաջ բերելով եւ վախ ցուցընելով որ կ'ուզէ Օսմանեան տէրութիւնը կործանել ու մահաձեռնականութիւնը ջնջել, բոլոր Ցաճիկները զէնքի կը կանչէր։ Ինչպէս որ է նէ, նախ Ռուսիա Դրան դէմ պատերազմ հրատարակեց (1828, Ապր. 26)։

80. Ռուսական-Օսմանեան պատերազմին եւրոպական դէպքերը։ Ռուսք պատերազմ հրատարակելէն մէկ քանի օր վերջը, Վիդկենշդայնի հրամանատարութեան տակ 130,000ի բանակ մը քալեցուցին, որուն մէջ էր անձամբ կայսրն ալ. Բրութ (Մայ. 7) ու Դանուբ (Յունիս 7) գետերն անցան, Մոլտաւիա ու Վալաքիա բռնեցին, եւ Պրայիլա, քանի մ'ուրիշ բերդեր ու վերջապէս Վարնա (Հոկտ. 11) առին, զորն որ թէ ցամաքէն եւ թէ ծովէն կը գնդակոծէին։ Բայց Շուվա չկրնալով առնուլ՝ Պալզան լեռները կարող չեղան անցնիլ. մանաւանդ թէ նոյն Շուվա քաղաքը քաջութեամբ պաշտպանող Հիւսէին փաշան գիշերանց յարձակում ընելով (Օգոստ. 26), Ռիւտիկէր զօրապետին գնդին մեծ ջարդ տուաւ, եւ ետ քաշուելու՝ իրենց մեծ բանակին հետ միանալու ոտիպեց։ Նոյնպէս պարապի գնաց Սիլիստրիա առնելու համար ըրած ջանքերին, զորն որ չորս ամիս պաշարելէն եւ Վիտինի փաշայէն գիշերական յարձակման մէջ յաղթուելէն ետեւ (Հոկտ. 28), պաշարումը վերցուցին (Նոյ. 2)։ Ռուսաց աս արշաւանքը՝ որն որ գժախտ կրնայ կոչուիլ, լինցաւ Դանուբէն անդին անցնելովն։ Բանակը խիստ մեծ նեղութիւններ կրած եւ ծանր կորուստներ ըրած էր։ Ռուս զօրապետներն աս անյաջողութեան պատճառ կը բռնեն կայսեր ներկայութիւնը, որով պատերազմա-

կան գործողութեանց միութիւնն ու շուտութիւնը կը խափանուէր: — Աւելի յաջող գնաց երկրորդ տարւոյն արշաւանքը: Զմեռը Տիպիչ զօրապետը կայսեր յիշատակագիր մը տուած էր, որուն մէջ նախընթաց արշաւանքին անյաջողութեան պատճառները կը յայտնէր, միանգամայն ցուցնելով թէ Բնչ կերպով նոյներուն առջեւը կրնայ առնուիլ: Ուստի կայսրը Վիգկենշդայնին տեղ զինքը վերին հրամանատար անուանեց: Ասիկայ միտքը դրաւ որ առանց ուրիշ բերդերուն քով զբաղելու, միայն Սիլիստրիա առնելով եւ նոյն կողմերը քիչ մը զօրք ձգելով, Պալգան լեռներն անցնի՝ դէպ ի կոստանդնուպոլիս քալէ: Եւ թէպէտ իր 130,000ի բանակը Հիրշովայի քով Գանուբի վրայէն անցած ժամանակ՝ Ռոթ զօրապետին գունդը Ռէշիտ Փաշային հրամանատարութեան տակ ըլլող Օսմանեան բանակէն յարձակում կրելով, մեծ կորուստ բռաւ (1829, Մայ. 15), բայց Տիպիչ առանց արգելքի յառաջ գնաց ու Սիլիստրիայի պաշարումը սկսաւ (Մայ. 17): Նոյն տեղերը Գուլբէշայի մօտ յիշեալ Փաշային դէմ մեծ յաղթութիւն բռաւ (Յունիս 11), Սիլիստրիա առաւ (Յունիս 30), քիչ դիմադարձութիւն գտնելով՝ Պալգան լեռներէն անցաւ, որուն համար ալ Սապալգանդի բոսեցաւ, եւ եկաւ Ադրիանուպոլիս մտաւ (Օգոստ. 30):

81. Ռուսական-Տաճկական պատերազմին Ասիական դէպքերը: Աս կողման առաջին (1828ին) արշաւանքը՝ Եւրոպայինէն շատ ետքը սկսաւ. որովհետեւ նոյնին հրամանատարութիւնն ունեցող Բապրեւիչ, գործքի ձեռք զարնելու համար՝ պէտք էր սպասել որ Սեւ ծովուն մէջ նաւատորմիդը կարենայ դիւրութեամբ նաւարկել, եւ ցամաքի ձիւները մաքրուելով, զօրացնելով արգելքը վերցուի: Հոն պատերազմական գործողութիւններուն սկիզբ եղաւ՝ Ռուսի նաւատորմիդին Անարայի (1828, Յունիս) եւ Բողիի (Յուլ.) բերդերն առնելովը: Նոյն միջոցներուն Բապրեւիչ ալ իր արշաւանքը սկսաւ, եւ շուտ մը կարօ հասաւ, զորն որ

չորս հինգ օրուան մէջ յարձակմամբ առաւ (Յուլ. 1—5): Աւելի դժուարութիւն կրեց Ախլխա առնելը. բայց քիչ մը ժամանակ պաշարելէն ետեւ՝ անոր ալ յարձակմամբ տիրեց: Հետզհետէ նուազ ծանրակշիռ տեղեր ալ առնելով, բոլոր նոյն կողմերը ձեռք անցուց, այնպէս որ Նոյեմբերի սկիզբները՝ պատերազմական գործողութիւնները դադարեցուցած ատեն՝ կայսեր տուած տեղեկագիրին մէջ, կը զրուցէր թէ չորս ամսուան արշաւանքով Կարսի, Ախլխայի ու Պայազիտի կուսակալութիւնները ձեռք անցուցած է: Զմեռը Տաճիկները մեծ պատրաստութիւն տեսած էին, եւ երկրորդ տարին (1829) արշաւանքն իրենք սկսան՝ Ախլխայի վրայ յարձակելով, զորն որ առին ալ. բայց Ռուսք նորէն տիրեցին: Երբ որ ան տեղի կռիւնները դադարեցան, Բաքու քեւիչ ուղեց Կարնոյ (Էրզրումի) վրայ քալել: Նոյն քաղաքը տանող դիւրագոյն ճամբուն վրայ իրեն սպասող Տաճկական բանակն առերեւոյթ շարժումներով ու յարձակումներով խաբելով, ուրիշ ճամբով կրնակն առաւ, եւ անոր երկու բաժիններուն վրայ յանկարծակի յարձակում ընելով, ետեւէ ետեւ յաղթեց (Յուլ. 1—2): Ասով Օսմանեանք անանկ սարսափի ու շփոթութեան մէջ ինկան, որ Ռուսք առանց պատերազմելու՝ Կարնոյ տիրեցին (Յուլ. 7): Անկէ ետեւ նոյն կողմերը նշանաւոր դէպք չպատահեցաւ. միայն Բապքեւիչ՝ աշնան անձրեւներով ճամբան անանցանելի ըլլալուն պատճառաւ՝ ետ դարձած ատեն, Բայբուրդ առաւ (Հոկտ. 9), որն որ իր վերջին յաղթութիւնն եղաւ, որովհետեւ անկէ անմիջապէս ետքը Ադրիանուպոլսոյ խաղաղութեան դաշնաց լուրն ընդունեցաւ:

82. Պատերազմին ատենը մեծ տէրութեանց բռնած ընթացքը: Ռուսաց առաջին Եւրոպական արշաւանքին անյաջողութիւնը՝ Մեդիւնիկ իշխանին ակնկալութիւն տուաւ որ ձմեռը, երբ որ պատերազմն ըստ ինքեան՝ թէ ան կողմերը եւ թէ Արիա՝ դադարածի պէս էր, կրնայ Տաճկաստանին նպաստաւոր պայման-

ներով խաղաղութիւն ընել տալ: Բայց իր բոլոր Զանգը պարապ ելաւ, ինչու որ մինակ մնաց: Պրուշ արգէն բոլորովին Ռուսի կողմն էր. նոյնպէս Վիկոդայոս կայսրը կրցաւ Գաղղիա ալ իր կողմը շահիլ: Իսկ Անգղիայի կառավարութիւնն ըստ մասին իր ներքին իրողութիւններուն զբաղած էր, ըստ մասին ալ անանկ կը համարէր թէ Անգղիայի շահուն համար բաւական է որ կանգնուելու Յունական տէրութիւնը Արեւմանան տէրութեանց պաշտպանութեան տակ, եւ իբր թէ իրենց ձեռքը պատանգի պէս ըլլայ: Աս պարագայից մէջ սկսաւ երկրորդ տարւոյն արշաւանքը, որն որ ամէն կողմն Ռուսաց յաջող երթալով, Գոււր մեծ անձկութեան մէջ ձգեց: Եւ թէպէտ Տիպիշ Ադրիանուպոլիս հազիւ 30,000 զօրք ունէր, վտան զի պատերազմներու մէջ ինկածնէրէն ու ասդին անդին թող տրուածներէն զատ, խիստ շատ մարդ ալ կերակրոյ պահառութեամբ եւ հիւանդութիւններով մեռած էին, եւ անկարելի էր որ այնչափ քիչ մարդով Կոստանդնուպոլսոյ վրայ քալելու յանդգնէր. ի վերայ այս ամենայնի նոյն մայրաքաղաքին մէջ իր զօրութիւնը շատ աւելի մեծ կարծելով, սաստիկ վախի մէջ ինկան: Ասոր մեծապէս օգնեցին օտար տէրութեանց զեապաններն ալ, որոնք խօսք մէկ բրածի պէս՝ Սուլթանին անձկութիւնը կը մեծցընէին: Ասոնց մէջ ամենէն աւելի գործունէութիւն բանեցընողն եղաւ Պրուշի զեապանը: Վիկոդայոս կայսրն աղէկ դիտնալով թէ Տիպիշ բաւական զօրութիւն չունի Կոստանդնուպոլիս առնելու, եւ թէ կարողութիւն ալ ունենայ՝ ուրիշ տէրութիւնք թող չեն տար, Պրուշի Փրեզերիկոս Գուլիելմոս Գ. Թագաւորին աղաչեց որ Սուլթանը տեղի տալու հաւանեցընէ: Թագաւորն աս բանս յանձն առաւ, ան կերպով որ նոյն նպատակաւ Կոստանդնուպոլիս խաւրած Միւլլինկ զեապանն իր հրահանգները՝ չէ թէ Պերլինէն, հապա Պետրոբուրգէն կ'ընդունէր: Մէկալ կողմանէ ալ Տիպիշ Սեւ ծովուն եզրները եւ Կոստանդնուպոլսոյ ճամբուն վրայ եզոզ

քանի մը տեղերը զօրօք բռնել տուաւ, որով Գուռն անանկ կարծեց թէ Յեւ ծովէն դալու Ռուս նաւատորմին հետ կապակցութեան մէջ մտնել կ'ուզէ՝ մայրաքաղաքն առնելու համար։ Աս բաներէն ստիպեալ՝ Սուլթանը զինադադար խնդրեց, որուն Տիպիչ սիրով հաւանեցաւ, եւ քիչ մը ետքը Ազրիանուպոլսոյ մէջ խաղաղութեան բանակցութիւնք սկսան (Սեպտ. 1)։

83. Ազրիանուպոլսոյ խաղաղութեան դաշինքը։ Յիշեալ բանակցութիւնք ուրիշ տէրութեանց կողմանէ ամենեւին միջամտութիւն չկրելով, բոլորովին Ռուսիայի կամաց ու շահուն համեմատ ելք ունեցան։ Քանի մը օրուան մէջ դրուած Ազրիանուպոլսոյ խաղաղութեան դաշինքը (1829, Սեպտ. 14) հետեւեալ պայմաններն ունէր. 1. Եւրոպայի մէջ Բրութ գետը երկու տէրութեանց սահմանը կը մնայ. բոլոր առնուած տեղերը ետ կը տրուին, միայն Սիւլիսարիա հիմնադրուած. Դանուբի քանի մը կղզիներն ալ Ռուսի ձեռքը կը մնան։ 2. Ասիայի մէջ սահմաններն անանկ կարգի կը դրուին որ Սեւ ծովուն բոլոր արեւելեան եզերքը, Գուպանի բերաններէն մինչեւ Ս. Դիկոդայտի նաւահանգիստը, Անարայի ու Բոգիի ամրոցներով՝ Ռուսաց ձեռքը կը մնան։ 3. Մալտաւայի ու Վալաքիայի իրաւունքներն ու առանձնաշնորհութիւնները կը հաստատուին. միանգամայն իշխանները բոլոր իրենց կենացը մէջ իշխանութիւննին պիտի պահեն, եւ նոյն երկիրները Տաճիկ պիտի չընապի։ 4. Յեւ ծովուն վաճառականութիւնը բոլորովին ազատ է, եւ Ռուսաց՝ ինչպէս նաեւ Դրան հետ խաղաղութեան մէջ եղազ ազգաց՝ առեւտրական նաւերը բոլոր նեղուցներէն կրնան անցնիլ։ 5. Պատերազմի ծախքին համար Գուռն տասը միլիոն տուգազ պիտի վճարէ։ 6. Լոնտոնի մէջ Յունաց նկատմամբ դրուած դաշինքը (76), ինչպէս նաեւ նոյն (1829) տարին Մարտի 22ին հոն եղած արձանագրական միաբանութեան որոշումները (85) Գուռն կը ճանչնայ եւ անոնց կը համաձայնի։ — Աս Ազրիանուպոլսոյ խաղա-

ղութեան գաշինքով Ռուսք մեծ առաւելութիւններ ձեռք բերին: Ստոյգ է՝ ըրած աշխարհակալութիւննին, ընդարձակութեան կողմանէ նայելով՝ խիստ քիչ բաներ էին, բայց զինուորական կամ մարտայտորդարական նկատմամբ՝ խիստ ծանրակշիռ: Դանուբի բերնին կղզիներով՝ Ռուսիա բոլոր նոյն գետին կը ափէր. Սեւ ծովուն արեւելեան եզրներն եղող պզտիկ ամրոցներով՝ Չէրքէզներուն ծովու հետ ունեցած հաղորդակցութիւնը կը կտրէր. Ախլխա ստանալով՝ Ցաճկական Հայաստանի ճամբան առջեւը բաց կ'ունենար: Դանուբի իշխանութիւնները գրեթէ Դրան իշխանութենէն ելած էին, եւ իր անոնց վրայ կորսնցուցած ազդեցութիւնը՝ Ռուսիայի անցած էր, որն որ Պուքրէշ ու Եաշ պահած գործակալներով՝ հոն ուղածին պէս կրնար իշխել: Այնչափ մեծ էին Ռուսին աս ստացած առաւելութիւնները, որ ուրիշ մեծ տէրութիւնները հանդարտեցնելու համար՝ իրենց նկատմամբ ալ առեւտրական ազատութիւններ ընդունեցաւ. իսկ Դանուբի կղզիները չամրացնելու պայման դրաւ:

ՏԷ. Անգղիա ու Գաղղիա Օսմանեան զօրքերը Յունաստանէն կը հանեն: Երկրին կողմնակցութիւնները: 'Ռուսք Ռուսիայի հետ պատերազմի մէջ եղած ատեն՝ Անգղիա ու Գաղղիա իր նեղութեան վիճակը գործածեցին իր զօրքերը Յունաստանէն հանել տալու: Իպրահիմ Փաշան Նաւարինի պատահարէն ետքը խոստացած էր որ ետ քաշուի. բայց երկայն ժամանակ կը դանդաղէր խոստումը կատարելու: Աս բանս գլուխ հանել տալու համար՝ Անգղիա Եգիպտոս նաւատորմիդ մը խաւրեց, որով Մէհէմէտ Ալի Փաշան նեղի գալով, գաշինքով յանձն առաւ Գիպրահիմ Փաշան Մորպէն ետ կանչելու: Իսկ Գաղղիա նոյն նպատակաւ 14,000 բանակ մը խաւրեց Մորա (1828, Օգոստ.): Առանկով Իպրահիմ առանց գժուարութեան՝ իր Եգիպտացի զօրքերովը նաւ մտաւ Յունաստանէն մեկնեցաւ (Հոկտ.): Բայց Գորոնի, Մոտոնի ու Նաւարինի բերդերուն մէջ

եզոզ Օսմանեան պահակապանք հազիւ ան ատեն յանձն առին թողուլ ելլել՝ երբ որ Գաղղիացիներէն ստիպուեցան: Նոյն Գաղղիացի զօրքերն ասկից ուրիշ նպատակ մ'ալ ունէին. կառավարութեան թիկունք ըլլալով՝ երկրին աւտզակները զուգելու եւ ամենայն ինչ կարգաւորելու պիտի օգնէին: Իրզք ալ երկրին հանդարտութեան ու կարգաւորութեան համար ասանկ զօրաւոր միջոց հարկաւոր էր: Գաբոտիսդրիա կոմսը բոլորովին Ռուսի կողմն ըլլալով եւ ամենայն ինչ նոյն արքունիքէն ընդունած հրահանգներուն համեմատ կարգադրելու զգելով, չէր կրնար գոհ ընել մէկալ կողմնակցութիւնները, որոնք արդէն առանց ուրիշ պատճառի ալ, միայն նախանձէն՝ իրեն դէմ ելած կ'ըլլային: Կողմնակցութիւն՝ որ կ'ըսուի, պէտք չէ Եւրոպական տէրութեանց մէջ եղածին պէս՝ Ազաւական ու Պահպանողական կամ Սահմանադրական ու Արձակապետական կողմնակցութիւն իմանալ: Եռնատտան ասանկ բան չէր կրնար ենթադրուիլ: Հոն երեք կողմնակցութիւնք կային. մէյ մը յառաջուան սրիկայից կողմնակցութիւնը, որոնք ամենեւին կարգաւորութիւն չէին ուզեր. երկրորդ Ռուսի կողմնակցութիւն, որուն գլխաւորն էր Գաբոտիսդրիա եւ որուն կը վերաբերէր նաեւ Գոլոգոգրոնիս. երրորդն էր Անգղիական կողմնակցութիւնը, որուն գլուխ կը սեպուէր Մաւրոգորտադոս. իսկ Գաղղիական կողմնակցութիւն չկար, որովհետեւ ան ատեն նոյն իսկ Գաղղիացիք Ռուսաց հետ կապուած էին, անանկ կարծելով որ իրենց Եռնատտանի մէջ ունեցած զօրքովն արդէն ըստ ինքեան բաւական ազդեցութիւն կ'ունենան: Գաբոտիսդրիա գահերէց ընտրուելուն պէս, Անգղիական կողմնակցութեան գլուխ եզոզ Մաւրոգորտադոս տէրութեան ծառայութենէն ելած՝ զօրաւոր դիմադրական կողմնակցութիւն մը ձեւացուցած էր, որն սր անմիջապէս Զմիռնակիսն սոռոյնակիսն անունով լրագիր մը սկսաւ հրատարակել: Գաբոտիսդրիա իսկզբան՝ ժողովրդեան մեծ մասին ուզածին դէմ՝ ազգային ժողով

չգումարեց, ըստ մասին գործադրական իշխանութեան գործունէութիւնը՝ նոյնին աւելորդ մանաւանդ թէ վնասակոր միջամտութիւններովը չտկարացնելու, ըստ մասին ալ Ռուսիայի անհաճոյ չըլլալու համար: Բայց գիմադրականք պնշտի բոլին, որ գահերէցը վերջապէս ստիպուեցաւ նոյն ազգային ժողովը գումարել (1829, Յուլ. 23) Արգոսի ամփիթէաթոնին մէջ: Սակայն ան ժողովոյն բացուած օրն ամենուն աչքը զարկաւ անոր Ռուսական համագգեստով երեւնալը, որով աւելի իբրեւ Ռուսիայի կուտակալ՝ քան թէ անկախ տէրութեան մը գահերէց կրնար սեպուիլ: Միանգամայն բարձրագոյն իշխանութեան մը տակ ըլլալն ալ գործքով ցուցուց՝ ինք իրմէ ծերակոյտ մը հաստատելով, որն որ իբր թէ իր ու ազգային ժողովոյն մէջտեղը միջին իշխանութեան մը պէս կ'ըլլար:

85. Յունաստան բոլորովին անկախ տէրութիւն կ'ըլլայ: Դրուած թագաւորը կը հրաժարի: Գաբտիսդրիայի մահը: Գանք հիմոյ գեսպանագիտական բանակցութիւններուն, որոնցմով կատարեալ հիմնուեցաւ Յունական տէրութիւնը: Ռուսական - Ցածկական պատերազմին ժամանակը, Անգղիա, Գաղղիա ու Ռուսիա Արձանագրութեան մը ստորագրեցին, որով նոյն Յունական տէրութիւնն առժամմ իրենց պաշտպանութեան տակ կ'առնուին (1828, Նոյ. 28), եւ անոր համար ալ Պաշապան տէրութիւնք կոչուեցան: Ինչպէս վերը տեսանք, Դուռը Ադրիանուպոլսոյ խաղաղութեան դաշանց մէջ հաւանած էր՝ Լոնտոնի դաշինքով Յունաց նկատմամբ եղած որոշման, ինչպէս նաեւ Մարտի 22ին Արձանագրական միաբանութեան մէջ գտնուած որոշումներուն զեջանելու (83, 6): Եւ թէպէտ աս վերջին որոշումներով Պաշապան տէրութիւնք Դրան Յունաստանի վրայ ունեցած վերին իշխանութիւնը ճանչցած էին. բայց ետքէն մէջերնին միաբանեցան որ բոլորովին անկախ ու ինքնագլուխ ընեն՝ ժաւանգական իշխանի մը տակ (1830, Փետր. 3): Ասով

կ'ուզէին փոխարինութիւն ընել Յունաց՝ իրենց սահմաններուն անձկութեան համար, զորոնք նոյն տէրութիւնները չէին ուզեր ընդարձակել, վասն զի իրենց սեպհական շահուն համար կը բաղձային որ Յունաստան պզտիկ ու տկար տէրութիւն մ'ըլլայ, միշտ իրենց տէրութեան ու պաշտպանութեան կարօտ: Իսկ Գուռը՝ քիչ մը ժամանակ առ վերջին որոշման իր հաւանութիւնը զլանալէն ետեւ՝ վերջապէս զիջաւ (Ապր. 24): Ա'լ Սուլթանը չէր կրնար Յունաց անկախութիւնը խափանել, ուստի եւ հարկ էր որ ամէն պահանջմանց հաւանէր, որովհետեւ ասանկով քանի մը կղզիք եւ Յունաստանի հիւսիսային կողմերն իր ձեռքը կը մնային: Յունաստան անկախ միապետութիւն ընելու որոշող գեապանաժողովը միանգամայն որոշեց որ նոյնին վեհապետ դրուի Սաքսոնիա-Գոթա-Բերկի Լէոբոլտ իշխանը, որն որ Անգղիայի Գէորգ Դ. Թագաւորին Շարլոտ աղջկան (+ 1817) հետ կարգուած ըլլալով, Անգղիայի արքունական տան անդամներէն կրնար սեպուիլ: Բայց աս իշխանը՝ որ իրեն մատուցուած Թագը Թէութեամբ ընդունած էր (Փետր. 11), տեսնելով որ Յունաց տէրութիւնը խիստ պզտիկ ըլլալուն համար՝ միշտ տկար պիտի մնայ եւ երբեք պիտի չկարենայ անկախութեամբ վարուիլ, բոլորովին հրաժարեցաւ (Մարտ 21): Աս հրաժարման շատ օգնեց Գաբոնիսդրիա կոմսին իրեն դրած մէկ նամակը, որուն մէջ Յունաստանի վիճակն այնպէս ախուր գոյնեցրով կը նկարէր, սահմաններու անձկութիւնն այնպէս անվերջ կռիւներու եւ տկարութեան պատճառ կը ցուցնէր, որ իշխանը՝ եթէ տակաւին տարակոյս մ'ունէր նէ, ան ալ փարատեցաւ: Խորամանկ գահերիցուն բուն միտքն ան էր որ իշխանը գահէն հրաժարեցընելով, ինք իշխանութեան մէջ գէթ քիչ մը ժամանակ ալ մնայ: Իրօք ալ իր ենթագրութիւնը կատարուեցաւ. բայց ինքն ալ իր իշխանասիրութեան զոհ եղաւ. որովհետեւ մէկ կողմանէ բոլորովին Ռուսի կողմը բռնելուն, եւ մէկալ կողմանէ ժողովուրդը

աուգքերով ճնշելուն պատճառաւ, իրեն գէմ եղող հակառակութիւնը խիստ սաստկացաւ, տեղ տեղ յեղափոխութիւններ ելան, եւ վերջապէս իր խստութիւններուն զոհ եղողներէն երկու հոգի եկեղեցւոյ մէջ զինքը սպաննեցին (1831, Հոկտ. 9): Իր տեղն անցնող Ագոստոս Գաբոտիսգրիա եղբօրը ատենն ալ նոյն շփութութիւնը շարունակեցին, մանաւանդ թէ սաստկացան, մինչեւ որ Լոնտոն Յունաստանի բախտն որոշուելով, ամէն բան կարգի մտաւ:

86. Պաւիերայի թագաւորին Ոթոն որդին Յունաստանի թագաւոր կ'ըլլայ: Լոնտոնի գեսպանաժողովը երկայն ու ճղճղկած բանակցութիւններ կ'ընէր Յունական խնդրոյն վրայ, զորն որ հաղիւ ան ատեն կրցաւ կարգի գնել՝ երբ որ նորենոր երեւան ելլող խռնդիւնները լմնացան: Լէոբոլտ իշխանին ընտրութեան վրայ երկու տարի անցնելէն ետեւ՝ կարելի եղաւ իր տեղը Յունական գահն ելլելու մէկը գտնել, որ էր՝ Պաւիերայի Լուդովիկոս թագաւորին կրտսեր որդիներէն Ոթոն իշխանը: Յիշեալ թագաւորը՝ որն որ բանաստեղծական աշխուժով Յունաց մեծ յօժարութիւն ունէր, եւ անոնց յեղափոխութեան սկիզբէն՝ սաստիկ գործունեայ յունասէրներէն մէկն եղած էր, աս բանն սիրով յանձն առաւ իր անչափահաս որդւոյն անուամբ: Ուստի եւ Լոնտոնի արձանագրով (1832, Փետր. 13) ու Պաւիերայի հետ եղած միաբանութեան դաշինքով (Մայ. 7) նոյն Ոթոն իշխանը Յունաց թագաւոր անուանեցաւ: Պաշտպան տէրութիւնը յանձն առին 60 միլիոն Ֆրանգի երաշխաւորութիւն տալ նոր կառավարութեան. իսկ Պաւիերա յանձն առաւ նոյն կառավարութեան կողմնակիւն եւ թագաւորին պաշտպանութեան համար 3500 հոգով գունդ մը դրուելուն հարկաւոր եղած ծախքը քաշել: Յունաց զանազան կողմնակցութիւնները, յառաջուրնէ Պաւիերացի բանասիրի մը ձեռքով վաստրկուած ըլլալով, կամ իւրաքանչիւր կողմնակցութիւն՝ նոր կառավարութեան մէջ աւելի ազդե-

ցութիւն ունենալու համար՝ ինք զինքը նորընտիր թա-
գաւորին կողմը ցուցնել ուզելով, ազգային ժողովոյն
մէջ Լուգովիկոս ու Ոթոն թագաւորներուն մեծարա-
նաց ու ընդունելութեան թուղթ մը գրեցին (Օգոստ.
8)։ Ասկից զատ՝ մասնաւոր պատգամաւորութիւն մը
գնաց Ոթոն թագաւորը հրաւիրելու, որն որ հետեւեալ
տարւոյն սկիզբները Յունաստան եկաւ եւ մեծ ուրա-
խութեամբ ընդունուեցաւ (1833, Փետր. 5)։ Բայց
մէկ կողմանէ Յունաց անկարգութիւններն ու օտարա-
տեցութիւնը, եւ մէկալ կողմանէ Պաւերացւոց՝ գեր-
մանական սովորութեան համեմատ՝ ճիշդ ու կարգաւո-
րեալ օրէնքներ դնել ուզելն ու մեծ պաշտօնները իրենց
ազգայնոց տալը, թէ՛ թագաւորին անչափահասու-
թեան ատեն եւ թէ՛ անձամբ կառավարելու սկսելէն
ետեւ (1835, Յունիս 1), մեծ շփոթութիւններու ա-
ռիթ տուին։

ԵՐԿՐՈՐԿ ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

ՅՈՒՆԻՍԿՈՒՄԻ ՅԵՂԱՓՈԹՈՒԹԵՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒԻ ԵՒՐՈՊԱՅԱՆ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՅԵՂԱՓՈԹՈՒԹԻՒՆԸ

(1830—1848)

ՅԺ. Եւրոպայի տէրութեանց տիրող սկզբունքներուն փոխուիլը: Անմիջամտութեան սկզբունք: Տասնուհինգ տարի էր որ Եւրոպայի մէջ՝ Օրինաւորութեան, Սուրբ գաշնաւորութեան ու Հնգապետութեան (հինգ մեծ տէրութեանց աւաւելլութեան) սկզբունքներուն վրայ հիմնուած քաղաքականութիւն մը ի գործ կը գրուէր, որմէ ինք իրմէ յառաջ կու գար Միջամտութեան սկզբունքը: Նոյն սկզբանց համեմատ, Աւստրիա՝ Իտալիայի մէջ (ՅՅ), իսկ Գաղղիա Սպանիայի մէջ (ՅԾ, ՅԷ) օրինաւորութեան պաշտպանութեան համար զինեալ միջամտութիւն բրած էին: Բայց մէյ մը՝ որ քեննինկ առ սկզբունքները ջնջելն իրեն նպատակ դրաւ (70), եւ նոյն նպատակը իբրեւ ժառանգութիւն անցաւ Անգղիայի ազատական պաշտօնարաններուն, ալ անկէ ետեւ խիստ դժուար էր անոնց հաստատուն մնալը: Քեննինկին նպատակին խիստ յարմար եկան ժամանակին պարագաները, վասն զի անոնցմով իրեն գործակից գտաւ ան տէրութիւնը՝ որն որ ուրիշ պարագայից մէջ ամէն տէրութիւններէն աւելի իրեն դէմ ելած կ'ըլլար, այդ ինքն՝ զՌուսիա, որուն Նիկողայոս կայսրը Յունական խնդրոյն նկատմամբ, Անգղիայի հետ՝ հակառակ ընթացք բռնեց վերոյիշեալ սկզբունքներուն, ինչպէս արդէն իր տեղը տեսանք: Ասանկով նոյն սկզբունքները սկսան ոսոսանիլ: Եւ թէպէտ շատերը՝ նոյն տէրութիւններուն ու Գաղղիային՝ Յունական խնդրոյն մէջ բռնած ընթացքը՝ օրինաւորութեան սկզբունքին բռնաբարութիւն չէին համարեր, ինչու որ Օսմանեան տէրութիւնը Սուրբ գաշնաւորութեան մէջ չըլլալով, իբրեւ թէ նոյն սկզբանց տակ ինկած չէր սեպտեմբ, սա-

կայն մէյ մը որ նոյն սկզբունքը՝ ինչ կերպով որ է նէ՝ եղծուելու սկսաւ, ժամանակին հոգւոյն նայելով, ալ չէր կրնար հաստատուն մնալ: Իրգը ալ շուտ մը վրայէ վրայ անանկ պարագաներ եկան, որոնցմէ մեծ տերութիւնք՝ ըստ մասին իրենց կամացը դէմ՝ ստիպեցան չէ թէ միայն նոյն սկզբունքները մէկդի ձգելու, հապա ի գործնականն անոնց հակառակ կերպով վարուելու, եւ սկզբամբ իբրեւ ապստամբութիւն դատապարտածին՝ գործքով ընդունելու: Ան ժամանակէն ետեւ՝ քանի մը մասնական դէպքեր գուրս հանելով՝ արժողութիւն ունենալ սկսաւ Անիշխանութեան սկզբունքը, որով թող կը տրուի որ իւրաքանչիւր տերութիւն կամ մանաւանդ իւրաքանչիւր ժողովուրդ, իր ներքին իրողութիւններն ուղածին պէս փոխէ ու կարգադրէ: Ինչպէս որ յառաջագոյն նշանակեցինք (31), Միջամտութեան սկզբունքին բարոյովն փոխուելուն առիթն եղաւ՝ նոյն սկզբունքին հաստատուելուն գլխաւոր պատճառն եղող տերութիւնը, այսինքն Գաղղիա, որուն օրինաւոր թաւաւորական ցեղը գտհէն իյնալով, տեղը՝ նոյն ցեղին կողմնական գիծը ժողովրդեան ձեռքով դահ հանուեցաւ:

Ա.

Գաղղիայի Յոռիսի յեղափոխութիւնը (1830):

88. Յուլիսի յեղափոխութեան նախաշաւիղները: Կարողութեամբ Մարդինեագի պաշտօնարանին (44) տեղը՝ սաստիկ պահանջողականներէ կազմուած պաշտօնարան մը գրաւ (1829, Օգոստ. 8), զորն որ ազատական կողմնակցութիւնն անմիջապէս իր յարձակմանց նիւթ ընելով, Անկարելի պաշտօնարան անուանեց, ցուցնելու համար թէ կարելի չէ որ իշխանութեան մէջ մնայ: Շուտ մը Պրորդանեի մէջ ընկերութիւն մը հաստատուեցաւ. հարկերը զլանալու վախճանաւ, որն որ բոլոր Գաղղիա տարածեցաւ: Նոյն միջոցին Լաֆայէդ (Հատ. Գ. 31...) Գաղղիայի մէջ ճամբորդութիւն

մ'ըրաւ, որն որ դիմադրականաց ջանիւքը՝ յաղթանակի ընթացքի մը նմանեցաւ, եւ իրեն համար եղած առնական հանգէսներուն մէջ՝ աս յեղափոխութեան գիւցազնին խօսած ճառերը՝ կրակի վրայ լեցուած եղ եղաւ։ Նոյն Լաֆայէդ գաղտնի մասնաժողովոյ մը գլուխ կը կենար, որն որ Փարիզէն բոլոր դիմադրականաց կ'առաջնորդէր։ Հարկերը զլանալու ընկերութենէն զատ, ուրիշ խիստ տարածեալ գաղտնի ընկերութիւն մ'ալ կազմեցաւ, որուն նպատակն էր իբրեւ թէ ժողովրդեան իրաւունքները կառավարութեան դէմ պաշտպանել, եւ Յակոբեանց ժողովականներուն հետ շատ նմանութիւն ունէր։ Պաշտօնեայք աս շարժումներուն ու լրագրաց յարձակումներուն դէմ կրնայ ըսուիլ թէ անգործ կը կենային, որուն պատճառն ան էր՝ որ իրենց մէջ երկպառակութիւն կար։ Լապուրատոնէ՝ ներքին գործոց պաշտօնեան՝ կ'ուզէր սաստկութեամբ գործել, եւ ազատականները զսպելով՝ թագաւորին իշխանութիւնն աւելցընել, որուն հետ միաբան էր՝ կ'ըսուի՝ թագաւորն ալ, որն որ միշտ կը կրկնէր թէ Ամենեւին զիջում չըլլայ։ Իսկ Բոլինեազ՝ արտաքին գործոց պաշտօնեան՝ աս բանիս դէմ էր։ Վերջինն իր առտիճանը Անգղիայի ազդեցութեամբ ձեռք բերած ըլլալով, եւ գիտնալով որ Ռուսիայի Բոցցոյ տի Պորկոյ դեսպանը՝ որն որ զՄարդինեազ կ'ուզէր, իրեն դէմ հնարքներ բանեցընելէն չիզագորի, հաստատուն մնալու համար՝ Անգղիայի հետ տւելի անձկութեամբ կապուելու ետեւէ կ'ըլլար։ Իսկ Ուելլինկդըն իրեն խրատ կու տար որ չափաւորութեամբ վարուի։ Երկպառակութիւնն ուրիշ կերպով չկրնալով դադրիլ, Լապուրատոնէ պաշտօնէն ելաւ, եւ Բոլինեազ պաշտօնէից գահերէց անուանեցաւ (Նոյ. 17)։

89. Սննեակներուն բացուիլն ու գոցուիլը։ Պաշտօնէից գահերէցը քանի մը լրագիրներու մէջ հրատարակել առաւ որ Գաղղիայի գահն ազատել կ'ուզէ թէեւ սննեակներուն մեծ մասն իր կողմը չըլլայ։ Աս յայտարարութեան համեմատ սկսաւ ալ վարուիլ, միան-

գամայն ջանալով հասարակաց համարումն իր կողմը վաստակիլ. բայց պարապ տեղ : Թագաւորը սենեակներուն նիստն անձամբ բացած ատեն (1830, Մարտ 2) գահախօսութեան մէջ թէպէտ անանկ ցուցուց որ անոնց վրայ վստահութիւն ունի, բայց միանգամայն յայտնեց որ եթէ գիմադրականք իր իրաւունքները չեն յարգեր, ինքն ալ պէտք է որ անոնց իրաւունքները չափաւորէ : Պատգամաւորաց ասոր տուած պատասխանէն յայտնապէս կը տեսնուէր թէ իրենց մեծ մասը պաշտօնէից հակառակ է. իսկ ատենակալաց պատասխանը կերպով մը կը յայտնէր թէ կառավարութեան դէմ կռիւ մ'որ ելլէ, իրենք ալ պատգամաւորներուն հետ պիտի միաբանին : Բայց աս գիմադրութիւնը չէ թէ այնչափ ազատականաց շատուորութենէն ու թագաւորականաց քիչուորութենէն յառաջ կու գար, հապա գլխաւորաբար անկից՝ որ խել մը թագաւորականք եւ առանձինն ինկող պաշտօնեայք եւ անոնց կողմնակիցները Բոլինեագին հակառակ ըլլալով, կ'ուզէին զինքը վար առնուլ : Թագաւորն ասանկ զօրաւոր գիմադրութեան՝ տեղի տալու էր, եւ իբրեւ սահմանադրական վեհապետ՝ պէտք էր մէկդի ձգել ան պաշտօնեաները, որոնց կողմն անկարելի էր սենեակներուն մեծ մասը վաստակել : Աս նիւթին մէջ իրեն օրինակ առնելու էր Անգղիայի թագաւորները, որոնք զօրաւոր վեհապետք կը սեպուին՝ թէ եւ իրենց պաշտօնարանները միշտ խորհրդանոցէն կախում ունենան : Բայց ինք ասոր հակառակ ճամբայ բռնեց : Պատգամաւորաց պատասխան տուաւ թէ իրաւունք ունէի կարծելու որ սենեակները ինծի գործակից կ'ըլլան ան ամէն բան գլուխ հանելու՝ զորն որ ժողովրդեանս բարւոյն համար միտքս դրած եմ : Տրամութեամբ կը լսեմ ձեզմէ որ աս գործակցութիւնը կը պակսի : Բայց որոշմանս մէջ հաստատ եմ. ժողովրդեանս բարիքը թող չիտար որ անկից հեռանամ : Իբրեւ սահմանադրական վեհապետ՝ կրնար պատգամաւորաց սենեակը լուծել, եւ նորէն ընտրու-

Թիւն ընել տալով՝ պատգամաւորներէն ժողովրդեան բողոքել, սակայն առ սաստիկ միջոցին չուզեց մէկէն դիմել, հապա նոյն ատեն սենեակներուն նիստերը մինչեւ Սեպտեմբերի սկիզբը գոցեց (Մարտ 19) . իսկ պատգամաւորաց սենեակը լուծելն աւելորդ ընարութիւն ընել տալը՝ աւելի աշատենտան ձգեց, յուսալով որ նոյն միջոցին կառավարութիւնը կարենայ նշանաւոր գործքով մը ժողովրդեան համարումը ոտահալ:

90. Ալճերիի եւ մետաւոր տէրութեանց ծովահէնները: Գաղղիայի ու Ալճերիի մէջ եղած վէճը: Ժողովրդեան համարումը ոտահալու համար Կարոլոս Ժ.ին յոյս տուող միջոցն էր՝ Ալճերի բլալու պատերազմական արշաւանքը՝ որմէ թագաւորական դրօշին յաղթանակներու ակնկալութիւն կար: — Ափրիկէի հիւսիսային ծովեզրներու տէրութիւնները՝ հին ժամանակներն ըրածներնուն պէս ծովահէնութեան կը զբաղէին: Իրենց նաւահանգիստներէն բազմաթիւ նաւեր ելլելով, Եւրոպական տէրութեանց նաւերը կը կողոպտէին եւ անոնց ծովեզրները յարձակում կ'ընէին: Մարտագոյի, Ալճերիի, Գուենուզի ու Տրիպոլիսի մէջ քրիստոնեայ գերիները շղթաներու եւ շարաշար ծառայութեան տակ կը հեծէին: Պզտիկ աւերութեանց դրօշներուն հաւած նախատինքը մէկդի ձգենք, նոյն իսկ մեծ տէրութիւնք երբեմն նոյնպիսի թշնամանք կը կրէին, որոնց համար երբեք չէին կրնար կատարեալ հասուցում ընդունիլ: Հիւսիսային Ամերիկայի, Բրիտանիայի, Հոլանտայի, Աւստրիայի պատերազմական նաւեր նոյն ծովեզրները ժամանակ ժամանակ յարձակում ընելով, հազիւ կարող կ'ըլլային անոնց աւազակական արշաւանքները քիչ մը ատեն խափանել, բայց ոչ երբեք բոլորովին վերջացնել: Նոյն իսկ Գաղղիա՝ որուն ծովեզրները ան երկիրներուն շատ մօտ ըլլալով, ուրիշ ամէն տէրութիւններէն աւելի վտանգի մէջ կը գտնուէր, ուստի եւ ամենէն աւելի պատճառ ունէր փոյթ տանելու որ յիշեալ շարիքները դադրեցնէ, ուրիշ տէրութեանց պէս ա-

նոնցմէ վնաս կը կրէր: Անոնք չէ թէ միայն իր Գոնա ունեցած բուստի որոտքները կ'աւրէին ու կ'աւարէին, հապա նաեւ իր վաճառականութեան նաւերը կը կողոպտէին: Աս պատճառներով Ալճէրիի ու Գաղղիայի մէջ շատոնցուրէն վեր երկպառակութիւններ կային, որոնք վերջին ժամանակները սաստկացած էին: Ասոնց գլխաւոր առիթներէն մէկը հետեւեալն էր: Գաղղիայի կառավարութիւնը՝ Ալճէրիի ծովահէններուն յափշտակած գաղղիական սատարածներուն տեղ, որոնց հատուցում չէր կրցեր ընդունիլ, երկու Ալճէրիցի վաճառականներէն առնուած ցորենեղէնին դիմացը հատուցուելու եօթը միլիոն ֆրանգէն՝ երկուք ու կէս միլիոն վար տուաւ, վնաս կրող Գաղղիացիներուն հատուցում բրաւ: Ալճէրիցի վաճառականք իրենց եղած աս նուազ հատուցման համար իրենց Բոքշէին (Յէյն) դիմեցին, որն որ փոխանակ ծովահէնները ստիպելու որ նոյն գումարը վաճառականաց հատուցանեն, Գաղղիացւոց բանեցուցած միջոցին դէմ սաստիկ նեղանալով, հրապարակական հանդիսի մը մէջ Գաղղիայի հիւպատոսը շարաւար նախատեսցու թշնամանց: Ասոր վրայ նոյն հիւպատոսը Ալճէրիէն ելաւ (1829, Յունիս 16)։ Ալճէրիցիք ալ Գաղղիացւոց հոնտեղի ստաղուածներն աւարեցին ու կործանեցին: Աս եղածներուն հատուցում պահանջելու համար Գաղղիա դեսպան մը խաւրեց. իսկ Բոքշէնը հատուցում չտարէն զատ՝ դեսպանին նաւուն վրայ կրակ ընել տուաւ:

91. Ալճէրիի արշաւանքն ու աշխարհակալութիւնը: Գիմնադրականաց ջանքովը՝ կառավարութիւնն իր նպատակին չիհասնիր: Առով Գաղղիա իրաւունք ունեցաւ Ալճէրիի դէմ պատերազմ բանալու. իսկ կարողութ. կ'ուզէր, ինչպէս ըսինք, նոյն առիթը գործածել յաղթական արշաւանքով մը ժողովդեան աչքը մանելու, որովհետեւ Գաղղիացւոց համարումը՝ ամէն բանէն աւելի պատերազմական փառքով ձեռք կը բերուի: Ուստի իր նպատակը չէ թէ այնչափ պզտիկ

Ծովահեն տերութիւն մը պատժել էր, որչափ քաղաքական մեծ ցոյցք բնել: Բայց մէկալ կողմանէ Անգղիացիք սկսան հոգի մէջ իյնալ, որ չլլայ թէ Գաղղիացիք Ալճերի աշխարհակալել ու պահել ուզեն. անոր համար նախ առաջարկեցին որ միջնորդութիւն բնեն, եւ երկայն ատեն արշաւանքին գէմ գնելէն ետեւ՝ վերջապէս ան պայմանաւ զիջան թող տալու, որ Գաղղիացիք Ալճերիի երկիրներն իրենց չսեպհականեն: — Կառավարութիւնն արշաւանքին ժամանակն անանկ յորմարացոյ, որ յառաջատմ յաղթութեան լուրը Գաղղիա տարածուած ատեն՝ նոր ընտրութիւնք ըլլան: Ուստի եւ. տնտեսիներուն լուծուելուն հրամանին ելած օրը (1830, Մայիս 16), 30,000 զօքք Գալունէն նաւ պիտի մանէին: Սակայն իրերն յուսացուածին պէս չյաջողեցան: Նաւատորմիղը երկայն ժամանակ միբիկներէ արգելուելով, ստիպեցաւ Բալմայի նաւահանգիստը մնալ, ետքէն ալ երկու նաւ Ալճերիի ծովեզերքը զարնուելով, ծովահեններու ձեռք ինկան: Վերջապէս նաւատորմիղը Ալճերի հասաւ. զօքքերը ցամաք ելան, թշնամեաց հեռ զարնուեցան ու յաղթեցին (Յունիս 19): Քանի մը օր ետքը Ալճերիի ամրոցին ալ տիրեցին (Յուլ. 4), որուն վրայ քաղաքն անձնատուր եղաւ, աս պայմանաւ որ Բալեշէն ազատութեամբ երկրէն գուրս ելլէ՝ իր անձնական ստացուածներն ու Տաճիկ վարձկանազօրը հետը տանելով: Իսկ Գաղղիացիք խօսք կուտային որ երկրին բնակչաց կրօնին բռնութիւն չընեն եւ առանձնականաց ոտացուածքին ձեռք չգալցնեն: — Կառավարութիւնն ամէն կերպով ջանք ըրաւ աս յաղթութիւնը բոլոր Գաղղիայի մէջ իբրեւ նշանաւոր գէպք հռչակել. բայց յուսացած օգուտը չգտաւ: Արդէն խկզբան Գաղղիացիք խիստ նեղացած էին, իմանալով որ արշաւանքը սկսելու համար՝ իբր թէ Անգղիայէն հրաման առնուած է: Գարձեալ արշաւանքին երկրնալովը՝ կառավարութեան հաշիւը պարտաւ ելաւ. վասն զի նոր ընտրութիւնք՝ յաղթութեան լրերուն հասած ժամա-

նախն ըլլալու տեղ՝ ճիշդ ան տտենն եղան, երբ որ առաջին դժբախտութեանց գոյժը Գաղղիա կը տարածուէր։ Այսպէսով գաղտնի ընկերութեանց ջանքն ու դժբախտութեանց գոյժը մէկտեղ գալով, չէ թէ միայն պատգամաւորաց սենեկին յառաջուան գիմագրական անգամները, հապա նաեւ խել մ'ուրիշ նոր ազատական պատգամաւորը ընտրուեցան։ Ընտրութիւնը արգէն եղած լմնեցած էին, երբ որ յաղթութեանց ու Ալճէրիի աշխարհակալութեան լուրը հասաւ։

ՅՁ. Հրամանագիրը եւ անոնցմէ պատճառած յեղափոխութիւնը։ Այսպէսով կարողա ժ. սաստիկ գէշ վիճակի մէջ ինկաւ, որմէ ազատելու համար պարտադր տեղ հնարք կը փնտռէր։ Խրատ տուողներ եղան որ Փարիզ եւ ուրիշ մեծ քաղաքները բազմաթիւ զօրք ժողովելով, սահմանադրութիւնը վերցուի. բայց ինք աւելի ազէկ սեպեց սահմանադրական ճամբէն դուրս չելլել։ Եւ որովհետեւ սահմանադրութեան ժ. Գ. Ե. դուածովը կ'որոշուէր որ արտաքոյ կարգի գէպքերու մէջ՝ թագաւորն արտաքոյ կարգի միջոցներու ձեռք կրնայ զարնել, անանկ կարծեց որ սահմանադրութեան հակառակ չընելով, կրնայ չարեաց առջեւն առնուլ։ Ուստի պաշտօնական լրագրոյն մէջ վեց հրամանագիրներ¹ հրատարակուեցան (1830, Յուլ. 26), որոնցմով՝ Ա. Մամլոյ կամ տպագրութեան ազատութիւնն ի կախ կը պահուէր եւ գրաքննութիւն կը հաստատուէր, Բ. Պատգամաւորաց ընտրութեան օրէնքը կը սեղմուէր, Գ. Տակաւին չգումարուած պատգամաւորաց սենեակը կը լուծուէր, Դ. կ'որոշուէր որ նոր ընտրութիւնը ըլլան եւ սենեակներուն նիստերը Սեպտեմբերի 28ին բացուին, Ե. ու Զ. Տէրութեանն նոր խորհրդականք կ'անուանուէին, ամէնքն ալ չափազանց թագաւորականներէն։ — Ստոյգ է ամէն մարդ կը տեսներ որ նոյն հրամանագիրներուն սկիզբը պաշտօնէից հրատարակած տեղեկութեան մէջ՝ անսանձ տպագրութեան

1 Ordonnances.

պատճառած չարիքներուն վրայ զըցուածը ճշմարիտ էր. նոյնպէս ամէն անկողմնակալք գիտէին որ թաղաւորը՝ չէ թէ գիմադրականաց բռածին պէս՝ բռնակալութեան բաղձանքով առ արտաքոյ կարգի միջոցներուն ձեռք կը զարնէր, հապա իր իշխանութիւնը հաստատուն պահելու մասը. բայց ազատականք այդ ամենայն ուրիշ աչքով տեսնել ուզեցին, եւ նոյնէն առիթ առին մեծ յեղափոխութիւն հանելու: — Հրամանագիրները հրատարակուելուն պէս, Փարիզի մէջ սոստիկ գրգռութիւն սկսաւ: Ազատական մեծ ապարաններու եւ ուրիշ շատ գործարաններու տէրեր անմիջապէս իրենց գործաւորներն արձակեցին, որով հազարաւոր մարդիկ առանց գործքի մնալով, իրենց գործատեարց գիտածին պէս՝ շուտ մը շփոթութիւններ հանեցին, նոյն գիշեր Բուլ-նեագի պալատին ապակիները կոտորելն սկսելով: Երկրորդ օրը (Յուլ. 27) Փարիզի ազատական լրագիրներու խմբագիրները բողոք մը հրատարակեցին, որուն մէջ կը զրուցէին թէ սահմանագրութիւնը թոյլ չիտար հրամանագիրներ հանելու, առափ անոնցմով իրաւանց դէմ գործուած բլլալով, ամենայն Գաղղիացի պատաւորուած է անոնց դէմ դնել: Նոյն բողոքը հրատարակուելէն ետեւ՝ կառավարութիւնը ձեռք զարկաւ ազատական ապարանները կնքելու. բայց գրեթէ ամէն կողմ գիմադարձութիւն գտաւ, տեղ տեղ ալ աղմուկներ ելան ու ժողովուրդը սոսիկաններու հետ զարնուեցաւ: Երթալով աղմուկն ու գրգռութիւնը սաստկացաւ: Խեղ մը գիմադրական պատգամաւորք ալ բողոք մը հրատարակեցին, որ թագաւորն իշխանութիւն չունի տակաւին նիստերը չբացուած սենեակ մը լուծելու: Շատ ազգային պահակապաններ՝ ուսանողներու եւ բանուորներու հետ՝ պահանջներու վրայ յարձակեցան, պրեցին, զէնք ու ռազմամթեր ձեռք բերին, շատ տեղ քարակոյտներ կանգնեցին: Զինուորներուն հետ իրենց զէնքով կռուած ատեն, տներէն ալ անոնց դէմ քարերով, կղմիւնտներով, փայտի կոճղներով, եռացեալ

նիւթերով կը պատերազմէին: Քաղաքային խորհրդա-
րանը յեղափոխականաց ձեռքն իյնալով, վրան երեք-
գուշեան գրօշը կանգնեցին, որն որ շուտ մը մայրա-
քաղաքին գրեթէ ամէն կողմերն երեւան ելաւ:

ՅՅ. Յուլիսի 29-երորդ օրը: Քաղաքային խոր-
հրդոյ մասնաժողով: Աս կերպով անցան յեղափո-
խութեան առաջին երեք օրերը (Յուլ. 26, 27, 28):
Յեղափոխականաց պայտէս յաջողութիւն գանձու-
ն պատճառն ան էր, որ Փարիզի մէջ քիչ զօրք կար,
անոնց ալ մէկ մասը ժողովրդեան կողմն անցաւ, մէկ
մաս մ'ալ ժողովրդեան դէմ կռուիլ չուզելով՝ չէզոք
կեցաւ: Ի վերայ այսր ամենայնի հաւատարիմ մնացող
քիչերը՝ գլխաւորաբար Հելուեաացի գնդերը՝ տեղ տեղ
ժողովուրդը ցրուեցին, մէկ երկու անգամ ալ քաղա-
քային խորհրդարանը յեղափոխականաց ձեռքէն առին:
Կարելի էր որ յեղափոխութիւնը բոլորովին զուլուեր,
եթէ զօրաց Մարմնն հրամանատարը՝ հաստատութեամբ
ու քաջութեամբ վարուէր. բայց անիկայ իսկզբանէ երկ-
դիմի ընթացք մը կը բռնէր, ոչ զօրքերը շատցնելու
փոյթ կը տանէր եւ ոչ առաքնանէն կը հրաժարէր,
հապա գրեթէ անփոյթ կը կենար: Նոյն միջոցին պատ-
գամաւորներէն ոմանք, որոնց մէջ էին Գաղիմիր Բերիէ,
Լաֆայէզ, Լաֆիգ, Սեպաստիանի ու Վիզոյ, իրմէ խն-
դրելով որ զինադադար ըլլայ, ինք անոնց անուամբ
թագաւորին գրեց որ տեղի տայ, որովհետեւ վառանգն
երթալով կը մեծնայ: Եւ երբ որ թագաւորը շուզեց
հաւանիլ, ինք իրմէ կրակ ընելը գաղբեցնելու հրա-
ման տուաւ զինուորաց, որոնք Գիւլիլի, Լուիս ու Բալէ
Ռուայալ ժողովուած՝ վրանին յարձակող բազմութեան
դէմ կը կռուէին: Անգիւն ժողովուրդը՝ ուր որ աւելի
զօրութիւն ունէր, կռիւը յառաջ կը տանէր, որով
կամ յարձակմամբ եւ կամ զինուորաց իր կողմն անց-
նելով՝ շատ տեղեր ձեռք անցուց, անանկ որ Սէն Գե-
տին բոլոր ճակակողմը յեղափոխականաց ձեռքն ին-
կաւ: Քիչ մը ետքը հրամանատարը լսելով որ 20-000ի

չափ զինեալ մարդիկ Սէն Գլուի վրայ կը քայլեն, ուր պաշտօնեայք թագաւորին եւ արքունեաց քով ժողովուած էին, Դիւիլիբի ու Լուվրի պալատները պաշտպանող զօրքերը հետն առած՝ հոն դիմեց։ Ասանկով նոյն երկու պալատներն ալ ժողովրդեան ձեռքն ինկան։ Դաեւ Բալէ Ռուայալ ու արքեպիսկոպոսին պալատն առնուեցաւ, եւ աս վերջնոյն մէջ սաստիկ աւեր ու աւարառութիւն եղաւ։ Արնայ ըսուիլ որ Փարիզի մէջ յեղափոխութիւնը կատարեալ յաղթութիւն օտացած էր։ — Փողոցներու մէջ այսպէս կռիւ ու արիւնհեղութիւն եղած ատեն, յեղափոխականաց գլխաւորներն անգործ չէին կենար։ Լաֆայէզ իրեն հետ եղող պատգամաւորներուն համոզելովը՝ ազգային պահակապաճայ հրամանատարութիւնն առնելով, իր գլխաւոր բանակատեղը՝ քաղաքային խորհրդարանին մէջ հաստատեց։ Հետեւեալ օրը (Յուլ. 30) նոյն տեղը՝ Քաղաքային խորհրդոյ մասնաժողով անունով առժամանակեայ կառավարութիւն մը հաստատուեցաւ, որուն գլխաւոր անդամներն էին Գազիմիր Բերիէ, Լաֆիդ, Ժերար, Լաֆայէզ. եւ ընդհանրապէս ընդունելութիւն գտաւ։ Զօրքերն ալ՝ Սէն Գլու գացողներէն զատ՝ յեղափոխականաց կողմն անցան։ Աս կերպով յեղափոխականք՝ առանց խօսքով բացայայտ զրուցելու՝ գործքով անանկ կը վարուէին իբրեւ թէ թագաւորական իշխանութիւնը ջնջուած ըլլար։

94. Արքունեաց զիջումները կը մերժուին։ Տեսնենք հիմայ նոյն միջոցին արքունեաց մէջ եղածները։ Թագաւորն իսկզբան՝ ի գործ գրուած զինուորական միջոցները բաւական սեպելով, անհոգ կը կենար եւ ամենուին զիջում ընել չէր ուզեր։ Անգիէն մայրաքաղաքէն հետզհետէ գոյժ գուժի վրայ կը հասնէր. այնպէս որ իր քովը գտնուող ազնուականներէն ու մեծամեծներէն շատերը վախի մէջ իյնալով եւ զինքը կորսուած սեպելով, կ'ուզէին գոնէ ցեղը գահին վրայ պահել։ Ասոնք կը բաղձային Պորտոյի Հենրիկոս

դքսին (վարդուռ Ժ.ին երկրորդ որդւոյն՝ Պերիի դքսին՝ որդւոյն) անուամբը խնամապետութիւն դնել, ոմանք ալ խրատ կու տային որ Թագաւորը գաւառներու մէջ հաւատարիմ մնացող բանակ մ'երթայ, եւ հոն իրեն կողմն եղողներէն խորհրդանոց մը գումարելով, յեղափոխականաց հետ բանակցի: Արջապէս ըստ մեծի մասին յայնմ կը միաբանէին, որ զանազան զինուորներով յեղափոխութեան մըրիկը հանդարտեցընելու ջանացուի: Թագաւորը՝ որն որ վերջապէս վտանգին մեծութիւնը տեսնելով, միակերպ պաշտօնէից հետ խորհուրդ կ'ընէր, աս մտօք հաւանեցաւ որ Բողինեազ պաշտօնէն ելլէ եւ անոր տեղը Մորգմարի դուքսը դրաւ (Յուլ. 29), որն որ Պետրոբուրգ Գաղղիական դեսպան եղած ու Նիկողայոս կայսեր խիստ սիրելի ըլլալով, անանկ կը կարծուի թէ վարդուռ Ժ. կ'ուզէր ասով Ռուսիա իր կողմը վաստակիլ: Նոր պաշտօնեան շուտ մը հարկաւոր զինուորներ բովանդակող զրուածներով՝ Փարիզ երկու տեսնակալ խաւրեց. եւ ասոնց թէ քաղաքային խորհրդոյ մասնաժողովոյն մէջ ու թէ պատգամաւորաց քով ըրած փորձերուն պարապի երթալէն ետեւ, ինք անձամբ վերջին փորձ մ'ընել ուզեց: Բայց որչափ որ աւելի մայրաքաղաքը կը մօտենար, այնչափ աւելի կը սաստկանային Պուրպանեանց իյնալը պահանջող աղաղակները, եւ երբ որ ատենակալի մը ձեռքով քաղաքային խորհրդարանին հետ խօսիլ ուզեց, ոչ ոք յանձն առաւ զինքն իբրեւ պաշտօնեայ ճանչնալ:

95. Լուդովիկոս Փիլիպպոս՝ Օրլէանի դուքսն ու իր կողմնակիցները: Դալերան: Լսողք ըլլալու տեսն՝ մէյ մ'ալ պատերուն վրայ յորդորագիր մը կը պնդեցաւ, որ Լուդովիկոս Փիլիպպոս Օրլէանի դուքսը Թագաւոր հրատարակուի: — Լուդովիկոս Փիլիպպոս՝ որուն հայրը Գաղղիայի մեծ յեղափոխութեան ոկիւրը յեղափոխականաց հետ միացած էր, Տիւմուրէի բանակին մէջ գտնուելով, նոյն զօրապետին հետ թշնամեաց կողմն անցած էր, ինչպէս յառաջագոյն տեսանք:

(Հաս. Գ. 26, 57, 77): Քանի մը տարի Եւրոպա ու Ամերիկա պարանքէն, ապրելու համար ուսուցչութիւն ընելէն ու շատ տարիներ Լոնտոն կենալէն ետեւ, Փարիզ դարձած էր: Արտաքուստ անանկ կ'երեւցընէր որ Գաղղիայի մէջ եղած շարժումներն իր հոգը չէ. բայց միտ գնողը՝ շատ առիթներու մէջ կրնար տեսնել թէ թագաւորական դահին աչք տնկած է, որուն նշան էր վերջին ատենները բռնած ընթացքն ալ: Իր պալատն ազատականներուն եւ անձնական տոգոհութիւն ունեցողներուն ժողովարանն եղած էր: Դալերան, Սեպատգիանի, Պենտամէն, Գանսգան, Գաղիմիր Բերիէ, Լաֆիդ եւ երկու սենեակներուն ուրիշ գիմագրականներէն երեւելիները, բոլոր նշանաւոր լրագրագետները հոն կ'ընդունուէին, կը գովուէին, կը շոյուէին: Այսպէսով Լուգովիկոս Փիլիպպոս շատ կողմնակիցներ ստացած էր, որոնք արտաքոյ կարգի գործունէութեամբ անոր կողմը կը գործէին, մանաւանդ Լաֆիդ՝ որուն հետ գրամական գործողութիւններ կ'ընէր, եւ Թիէր՝ որուն գրիչը գնած էր: Բայց իր ամենէն մեծ բարեկամն էր Դալերան: Աս անուանի քաղաքագետը ոչ Նաքոլէոնին եւ ոչ Պաւլոնեանց երէց ճիւղին հետ որտանց կապուած էր, հապա ան ատեն անոնց կը ծառայէր՝ երբ որ իշխանութեան լիութեան հառած կը տեսնէր (Հաս. Գ. 42, 247): Ուստի եւ երբ որ տիրող ցեղը կամ անձը վտանգի մէջ կը մտնէր եւ իշխանութենէն իյնալու վրայ կ'ըլլար, Դալերան անմիջապէս կ'աժապարէր ան ցեղին կամ անձին կողմն անցնելու կամ անոր իշխանութիւնը հաստատել ջանալու, որն որ հնոյն տեղը պիտ'որ անցնէր: Արդ նոյն ատեն ճանչնալով որ Պաւլոնեանց երէց ճիւղը գոհաբաւ կրնայ դահին վրայ մնալ, եւ գիտնալով որ Եւրոպայի տերութիւնը թող չեն տար որ հասարակատեւութիւն հաստատուի, իսկ Նաքոլէոնի ցեղէն մէկու մը դահ ելլելը՝ չէր կրնար մտածուիլ, ամենէն աւելի պատշաճ կամ գիւրին կը սեպէր Պաւլոնեանց կրտսեր

Օրբէանեան ճիւղին՝ երեց ճիւղին տեղն անցնիլը: Լուգովիկոս փիլիպպոս ալ բանի մը ձեռք չգորկած՝ Գալեբանին խորհուրդ հարցուց, եւ երբ որ անիկայ հաւանութիւն տուաւ, անկէ ետեւ իրօք ձեռքը Գաղղիայի թագին երկընցուց:

96. Լուգովիկոս փիլիպպոս թագաւորութեան ընդհանուր տեղակալ կ'ըլլայ: Լաֆայէդ: Լս առթին մէջ Թիէր եղաւ՝ որ իր ճարտարխօսութեամբը՝ նոյն դքսին Գաղղիայի գահուն ճամբան բացաւ: Լաֆիդին առնել ժողովուող խել մը պատգամաւորները համազեց որ եթէ հասարակապետութիւն հաստատուի, հետեւութիւնը պէտք է որ ըլլայ Եւրոպական պատերազմ ու Պուրպոնեանց նորէն գահ ելլելը: Իսկ եթէ զԼուգովիկոս փիլիպպոս գահ հանեն, անիկայ իրենց ամէն կերպ զինուորներ կ'ընէ. թէ Գաղղիա զինքը կ'ընդունի եւ թէ օտար տէրութիւնք մեծ ընդդիմութիւն չեն ընել, որովհետեւ թագաւորական ցեղէ է եւ իր հասակովն ու բնաւորութեամբը բաւական երաշխաւորութիւն կու տայ ընդհանուր խաղաղութեան հաստատուն պահուելուն: Առ պատճառներով զիրենք համազելով, վերը յիշուած յորդորագիրը շինեց, որուն մէջ նոյն պատճառներն ըստ մասին յառաջ կը բերուէին: Ետքը ինք եւ իրեն հետ եղող պատգամաւորը Պուրպոնեան ըսուած պալատը՝ Լաֆիդին գահերիցութեամբը՝ մեծագոյն ժողով մը գումարեցին՝ իբրեւ կերպական սենեակ. եւ հոն դրուածքի մը ստորագրեցին, որով Օրբէանի գուքսը կը հրաւիրէին առ ժաման տէրութեան վերին առաջնորդութիւնը յանձն առնուիլ՝ թագաւորութեան ընդհանուր տեղակալ՝ անուամբ: Լուգովիկոս փիլիպպոս ձեւի համար հրաւիրին քիչ մը գէժ գառնալէն ետեւ, նոյն իրիկունը (Յուլ. 30) Նեոյլեիէն ոտքով Փարիզ եկաւ եւ անմիջապէս սկսաւ աշխատիլ Եւրոպայի տէրութիւններն իր կողմը վստահեցնելու եւ թագաւորը կերպով մը հրաժարել տալու: Գալերանին հետ խորհրդակցելէն

1 Lieutenant.

ետեւ, Մորգամարի դուքսն իրեն կանչեց, եւ անոր ձեռքով թագաւորին տոմսակ մը խաւրեց, որուն մէջ իր հաւատարմութիւնը կ'ապահովեցնէր: Երկրորդ օրը (Յուլ. 31) պատգամաւորք իր քովը ժողովեցան եւ նորէն աղաչեցին որ իրեն մատուցուած իշխանութիւնն ընդունի: Լուգովիկոս Փիլիպպոս իրեւ թէ իրենց թախանձանաց զիջանելով, յայտարարութիւն մը հրատարակեց, որուն մէջ կը զրուցէր թէ պատգամաւորաց իրեն առաջարկած ընդհանուր տեղակալի աստիճանը կ'ընդունի եւ ինք զինքը Փարիզի գիւցազնական բնակչաց նուիրելով, զիրենք անիշխանութենէն պահել կ'ուզէ: Թէ ինք աս յայտարարութեան մէջ եւ թէ պատգամաւորք ուրիշ մէկ յայտարարութեան մէջ՝ զանազան խոստումներ կ'ընէին, որոնցմով ժողովրդեան մէկ մասն իրենց կողմը վաստակեցան: — Բանը կը մնար քաղաքային խորհրդարանը վաստակիլ, ուր հազիւ նոյն առտու՝ եղածն իմացած եւ անոր գէմ բողոք մը շինած էին: Բայց ան բողոքը տանող Օտիլոն Պարոյ ընդհանուր քարտուղարը՝ ճամբան դքսին պատահեցաւ, որն որ Լաֆիգին եւ ուրիշ պատգամաւորաց հետ գէպ ի քաղաքային խորհրդարանը կ'երթար՝ Կեցցէ Օրլէանի դուքսը, Կեցցէ Լաֆիգ կանչող բաղմութեամբ մը: Հոն հասած ատեննին՝ Լուգովիկոս Փիլիպպոս զԼաֆայէզ բարեւեց ըսելով, Ազգային պահակապան մը տեսէք, տեսէք իմ, որն որ իր յառաջուն զօրապետին սցեկութեան կու գայ: Լաֆայէզ այսպիսի պատուադիր խօսքերու չկրցաւ գէմ դնել, ուստի եւ իբր թէ միաբանեցան որ ժողովրդական գահ մը կանգնուի՝ հասարակապետական կարգադրութիւններով: Ասոր վրայ իրար գրկեցին եւ Լաֆայէզ զդուքսը ժողովուած բաղմութեան ներկայացուց պատշգամին վրայէն որուն վրայ երեքգունեան դրօշը կը ծփար:

97. Կարոլոս Ժ. իր ու թագաժառանգին անուամբը գահէն կը հրաժարի եւ ընտանեզքը Գաղղիայէն կ'ելլէ: Մայրաքաղաքին մէջ ասոնք եղած ա-

տեն՝ Սէն Գլուի պալատը մեծ անձկութիւն ու շփոթութիւն կը տիրէր։ Կարողո՞ ժ. Օրլէանի դքսին իրեն դրած տոմսակին կեղծաւորական խոստումներուն հաւատք ընծայելով, առանձին հրովարտակաւ զինքը թագաւորութեան ընդհանուր տեղակալի աստիճանին մէջ հաստատեց (Յուլ. 31), միանգամայն իրեն նամակ մը գրեց, յորդորելով որ իր իրաւունքները պաշտպանէ։ Այսպէսով նոյն իսկ իր կողմնակիցները ստիպեց դքսին կողմն անցնելու, որով եւ ինք աւելի տկարացաւ։ Աս վիճակին մէջ թագաւորն իր ընտանեացը հետ նախ Գրիանոն ու ետքը Ռանպուլլէէ քաշուեցաւ (Օգոստ. 1), եւ հոն Լուդովիկոս Փիլիպպոսէն՝ դրած թղթոյն պատասխանին կը սպասէր։ Արջուպէս նոյն պատասխանն եկաւ, որուն բովանդակածը թէպէտ յայտնի չէ, բայց կ'երեւայ որ գաւթը մէկ կողմանէ տակաւին հաւատարմութիւն կեղծաւորելով, մէկալ կողմանէ թագաւորին յայտնած ըլլայ որ ժողովրդեան սէրն ու համարումը կորսնցուցած ըլլալով, պէտք է որ հրաժարի։ Իրօք ալ Կարողո՞ ժ. թուղթ մը հասնեց (Օգոստ. 2), որուն մէջ թէ իր եւ թէ թագաժառանգին՝ Անկուլէմի դքսին անուամբը գահէն կը հրաժարէր, եւ թագն իր Հենրիկոս թոռան կը թողուր. ընդհանուր տեղակալին ալ կը յանձնէր որ նոյն իշխանը թագաւոր հրատարակէ, եւ անոր անուամբը խնամապետութիւն ընէ։ — Անգիլէն Լուդովիկոս Փիլիպպոս եւ իր կողմնակիցներն ամէն կերպով կը ջանային անոր բովանդակ ցեղն ալ գահէն մերժելու։ Աս նպատակաւ մէկ կողմանէ Փարիզի բնակիչները սուտ լրերով վախի մէջ ձգեցին՝ որ թագաւորը զօրքով վրանին յարձակում ընելու կը պատրաստուի. մէկալ կողմանէ պաշտօնական կերպով դքսին ու սենեակներուն հրամանաւր երկու անգամ երեք ոստիկանք խաւրուեցան որ թագաւորին հետ մինչեւ սահման երթան։ Երկրորդ անգամուն ասոնց ետեւէն զինեալ անհնարին բազմութիւն մը կ'երթար։ Ոստիկանք բազմութենէն յառաջ Ռանպուլլէէ հասնե-

լով, Կարոլոս Ժ.-ին ծանուցին որ ընդհանուր տեղակայող զորքներ խաւրած է իմացընելու համար թէ փարիզի Ժողովուրդն իր վրայ կու գայ, ուստի եւ հաճի հեռանալ: Ան ատեն թագաւորը հասկըցաւ Լուգովիկոս ֆիլիպպոսին անհաւատարմութիւնը: Բայց ինչ օգուտ, բանը բանէն անցած էր: Ուստի պարտաւ տեղ արիւնհեղու թեան պատճառ չաւրաւ համար, որոշեց բոլոր ընտանեզքը Գազդիայէն ելլել Անգղիա երթալ (Օգոստ. 4): Ճամբան Գազդիայիք չէ թէ միայն իրեն թշնամանք մը չհասցուցին, հապաւ ամէն տեղ արքայաւայել մեծարանքով ընդունեցան, մինչեւ զինքը չվշտացընելու համար՝ շատ տեղաց երեքգունեան գրօշները վերցուցին: Թագաւորն իր ընտանեզքը Շերպուրէն նաւ մտաւ (Օգոստ. 14) ու Բորթոմութ ցամաք ելաւ (Օգոստ. 17): Բայց Անգղիայիք Գազդիայիներուն հակառակ ճամբայ բռնեցին. Կարոլոս Ժ. նաւէն ելած տաւն՝ բոլոր ծովեզերքը կեցող բազմութիւնը երեքգունեան ծովերով զարդարուած էր, շատ տեղ ալ երեքգունեան գրօշներ բացած. կառավարութենէն ալ իրեն ազգարարութիւն եղաւ որ Անգղիայի մէջ իբրեւ ամենապարզ տաւանձնական մարդ պիտի բնակի:

98. Լուգովիկոս ֆիլիպպոս թագաւոր կ'ըլլայ: Կարոլոս Ժ. տակաւին Գազդիայի սահմաններէն չելած, Լուգովիկոս ֆիլիպպոս իր բազմանքին հառած էր: Գաւառներէն եկած լեբը կը հաստատէին թէ ըստ մեծի մասին եղածներուն վրայ գոհ են կամ թէ գոնէ դէմ դնելու միտք չունին: Արտաքին տէրութիւններէն՝ Անգղիա Գալերանին ձեռքով աս նկատմամբ եղած առաջարկութիւնները հաճութեամբ ընդունած էր: Լուգովիկոս ֆիլիպպոս կը յուսար որ Անգղիայի օրինակաւ կամ միջնորդութեամբ մէկալ մեծ տէրութիւններն ալ կը վաւարկի, մանաւանդ որ զիրենք կ'ապահովցընէր որ իր զգածմանքները բոլորովին խաղաղական են, եւ չէ թէ միայն չ'ուզեր հասարակապետութեան ու Նաբոլէոնեան ժամանակին պահանջումները նորոգել, հա-

պա բոլոր իր ջանքն ի գործ կը դնէ Գաղղիայի մէջ յեղափոխութեան ու պատերազմի կողմնակիցները զսպելու: Առանկով թէ բնակչաց մեծ մասին եւ թէ արտաքին տէրութեանց հաւանութեան վրայ գրեթէ ապահով ըլլալով, ուզեց շուտ մը գահ ելլել, գիտնալով որ եղած կատարուած գործքը: Եւ գարձընելն աւելի դժուար է՝ քան թէ ըլլալէք խափանել: Ուստի շուտ մը սննեակները բացաւ (Օգոստ. 3) ճառով մը, որուն մէջ բոլոր վերջին դէպքերն իբրեւ սահմանադրութեան դէմ գործուած գործքերու հետեւութիւն կը ցուցնէր, վրան աւելցնելով որ ինք օրինաւոր իշխանութիւնը հաստատելու եւ սահմանադրութիւնն ապահովընելու համար՝ իրեն մատուցուած իշխանութիւնն ընդունեցաւ: Փարիզոց ընթացքը կը գովէր: Կը խոստանար որ Գաղղիա հանգարտ ու երջանիկ կ'ըլլայ, եւ բոլոր Եւրոպայի հետ խաղաղութեան մէջ կը մնայ: Աերջապէս Կարոլոս Ժ.ին ու անոր թագաժառանգին հրաժարիլը կը ծանուցանէր: Պատգամաւորաց սենեակը յայտարարութիւն մը շինեց, որուն մէջ կային սահմանադրութեան մուրհակին մէջ ըլլալու փոփոխութեանց որոշումները: Ետքը նոյն սենեկին մէջ Լաֆիդին գահերիցութեամբ 219 քուէով (33 քուէի գէմ, 39 հոգի ալ քուէ չտալով) Լուդովիկոս Փիլիպպոս՝ եղած որոշումները պահելու պայմանաւ՝ թագաւոր ընտրուեցաւ. որուն վրայ Լաֆիդ ուրիշ ի նպաստ քուէ ձգողներուն հետ դքսին պալատն երթալով, սենեկին որոշումը կարգաց: Լուդովիկոս Փիլիպպոս անանկ ձեւացուց որ աս որոշումն իրեն խիստ անհաճոյ է, ժառն զի առանձնական կեանքը գահէն վեր կը սեպէ, որուն երէք բաղձացած չէր. միայն թէ հայրենասիրութեան համար իրմէ պահանջուած զոհը յանձն կ'առնու եւ իրեն մատուցուած թագը կ'ընդունի: Աս ըսելէն ետքը՝ զԼաֆիդ ողջագուրելով, անոր ու Լաֆայէդին մէջտեղը կեցած՝ պալատին պատշգամն ելաւ, որուն առջեւը կե-

ցող բազմութիւնը զինքը՝ Կեցցէ՛ արքայ աղաղակաւ ընդունեցաւ (Օգոստ. 7)։ Այս ամենայն եղած էր առանց ատենակալաց սենեկին կարծիքը հարցնելու. բայց ամէն բան լմննալէն ետեւ՝ ան ալ 89 քուէով (15 քուէի դէմ) զնոր թագաւորը ճանչցաւ. որմէ ետքը երկու սենեկին անդամները մէկտեղ ժողովուելով, նոյն սրահին մէջ գահակալութեան հանդէսը կատարուեցաւ, եւ Լուդովիկոս Փիլիպպոս սահմանադրութեան մուրհակն ու նոր շինուած յայտարարութեան որոշումները պահելու երդում ըրաւ (Օգոստ. 9)։

99. Սահմանադրութեան մէջ ըլլալու փոփոխութիւնները կամ՝ նոր որոշումները։ Յեղափոխութեան առաջնորդները՝ միայն թագաւորական ցեղին փոխուելովը գոհ չէին ըլլար, հապա կ'ուզէին նաեւ սահմանադրութեան մէջ փոփոխութիւններ ընել. ուստի եւ պատգամաւորաց սենեկին մէջ շինուած յայտարարութիւնը հետեւեալ որոշումները կը բովանդակէր։ 1. Գահը դատարկացած է, Պուրպոնեանց երիցագոյն ճիւղը նոյնէն օրինաւորապէս հրաժարեցաւ, Կարոլոս Ժ-ին ու իր թագաժառանգին հրաժարելովը եւ գործքով ալ Գաղղիայէն հեռանալովը։ (Պորտոյի դքսին վրայ յիշատակութիւն չէր ըլլար։) 2. Ա'լ ուղղափառ կրօնը՝ տէրութեան նախապատիւ կրօնքը չէ, հապա ամէն պաշտամունք հաւասար պատիւ ունին։ 3. Մամլոյ ազատութիւնը բոլորովին անկոպար է, գրաքննութիւն երբեք չիկրնար դրուիլ։ 4. Նոր թագաւորը չիկրնար ամենեւին օրէնք մը ի կախ պահել կամ չգործադրուած թողուլ։ 5. Երբեք չիկրնար հասարակ ատեաններ թող տալով առանձնական մասնաժողովներ դնել։ 6. Ամենեւին չիկրնար օտար վարձկանազօր (չեղուետացի զօրք) առնուլ։ 7. Ամէն քսանուհինգամեայ Գաղղիացի ընտրող է, եւ ամէն երեսնամեայ՝ կրնայ ընտրուիլ։ Պատգամաւորք հինգ տարւան համար կ'ընտրուին։ 8. Կարոլոս Ժ-ին առանձնաժողովներ կը ջնջուին. ատենակալաց սենեկին նիստերը հրապարակական են։ 9. Թէ՛ սենեակներն

Եւ թէ թագաւորը կրնան օրէնք առաջարկել: 10. Թագաւորին տիտղոսն է՝ թագաւոր Գաղղիացուց, եւ ոչ՝ թագաւոր Գաղղիայի: 11. Ճերմակ գրօշը վերցուած է, անոր տեղը կանցնի երեքգունեան գրօշը:

Բ.

Յեղգիական ու լեհական յեղափոխութիւնները
(1830—1833):

100. Մեծ տէրութիւնները զ'ուղովիկոս Փիլիպպոս կը ծանշնան: Ինչպէս վերը նշանակեցինք, Լուգովիկոս Փիլիպպոս գահ ելելուն պէս, օտար տէրութեանց նկատմամբ այնպէս խորագէտ ընթացք մը բռնեց, ինք զինքն այնչափ չափաւորեալ ու զիջանող ցուցուց, օրինաւորութեան պաշտպան ըլլալու եւ յեղափոխութիւնները զօպելու անանկ հաստատուն խոստումներ տուաւ, որ մեծ տէրութիւնք՝ օրինաւորութեան եւ իրաւանց խնդիրները մէկգի ձգելով՝ զինքը Գաղղիայի թագաւոր ճանչցան: Միայն Նիկողայոս կոյսորն իսկզբան քիչ մը հակառակութիւն ցուցուց, եւ հրամայեց որ Ռուսիայի նաւահանգիստները երեքգունեան գրօշին գոցուին. բայց քիչ մը ետքը նոյն հրամանը ետ առաւ, երբ որ տեսաւ թէ նոր գահն ու հանդարտութիւնը հաստատուեցան: Եւ թէպէտ նոր թագաւորին գրած թղթին մէջ յանդիմանական կերպ մը բանեցուց, ցուցնելով թէ ըրած յափշտակութիւնը ծածկելու համար յառաջ բերած պատճառներէն չի խաբուիր. սակայն Լուգովիկոս Փիլիպպոս նոյն յանդիմանութիւնը լռութեամբ յանձն առաւ, գոհ ըլլալով որ Նիկողայոս կոյսորը զինքը կը ճանշնայ: Տէրութեանց նոյն թագաւորն այնպէս գիւրաւ ընդունելուն շատ օգնեցին Ժամանակին դէպքերն ալ: Անգղիա՝ քեննինկին քաղաքականութեան համեմատ՝ զինքն ընդունելէն զատ, ամէն կերպով իր կողմը կը բռնէր, վասն զի անիկոյ այնպէս կը ձեւացընէր որ ամէն նիւթերու մէջ նոյն տէրութեան ուղածին պէս պիտի վարուի: Աւստրիա եւ

Պրուշ՝ Գերմանիայի ու Իտալիայի գրգռութեան վեճակին նայելով, վախցան իրենց ընդունելութիւնը զանաալու, որպէս զի չըլլայ թէ նոյն երկիրներուն յեղափոխականաց ձեռք բռնէ Գաղղիա, ինչպէս որ բնաւ Սպանիայի նկատմամբ, նոյն տէրութեան՝ քիչ մը ժամանակ զինքն ընդունել չուզելուն համար, որմէ ստիպեալ՝ ան ալ ածապարեց իր հաւանութիւնը տալու։ Իսկ Ռուսիային իր ընդգիմութիւնը մէկգի ձգելուն եւ ամենայն ինչ յանձն առնելուն գլխաւոր պատճառն ան եղաւ, որ ինքն ալ Լեհաստանի մէջ կարենայ ուղածը յառաջ տանիլ։ Ինչպէս որ է նէ, յառաջ նշանակածնուս պէս (87) ասով ջնջուեցան այն սկզբունքները՝ որոնք առանուհինգ տարիէ ի վեր Եւրոպայի մէջ կը տիրէին, այս ինքն՝ Օրինաւորութեան եւ նոյնին հետեւութիւնն եւ զող Միջամտութեան սկզբունքները, եւ անոնց տեղ սկսան արժէք ունենալ անմիջամտութեան եւ պատշաճաւորութեան սկզբունքները։

101. Անգղիայի ու Գաղղիայի կամ Արեւմտեան սահմանադրական տէրութեանց սրտակից միաբանութիւնը։ () Ըլեանեան ցեղին Գաղղիայի գահն ելելով՝ Եւրոպայի տէրութիւնք երկու գլխաւոր մաս բաժնուեցան. սահմանադրական Արեւմտեան տէրութիւնք՝ Անգղիայի ու Գաղղիայի ազդեցութեան տակ, եւ արձակապետական արեւելեան կամ Հիւսիսային տէրութիւնք՝ Աւստրիայի, Ռուսիայի ու Պրուշի գլխաւորութեամբ։ Միջին փոքր տէրութեանց եւ առանձինն Գերմանիայի ու Իտալիայի մէջ, ժողովուրդք ըստ մեծի մասին սահմանադրական կարգադրութեանց կողմն էին, եւ անոր համար աշուրնին Անգղիայի ու Գաղղիայի կը դարձնէին. իսկ կառավարութիւնք արձակապետութեան կողմն էին. ուստի եւ աւելի Աւստրիայի ու Ռուսիայի վրայ կը յենուին։ Գաղղիայի մէջ՝ Լուդովիկոս Փիլիպպոսին, եւ Անգղիայի մէջ՝ Ուիկերուն կառավարութեանց միակերպ դիտումը, Եւրոպայի վրայ ուրիշ տէրութիւններէն աւելի ազդեցութիւն ունենալու բաղ-

ձանքնին, եւ Լոնտոն կեցող գաղղիական դեպքան Դա-
բարանին՝ դեպքանագիտական ճարտարութիւնը, շատ
օգնեցին հաստատուն պահելու նոյն երկու տէրութեանց
կապակցութիւնն ու բարեկամութիւնը, որն որ մաս-
նաւոր աճուամբ մը՝ Սրտակից միաբանութիւն։ Կոչուե-
ցաւ։ Եւ թէպէտ նոյն միաբանութիւնը՝ միայն արտա-
քին առերեւոյթ բան էր. եւ երկու տէրութիւնք հին
ժամանակէ վեր միշտ իրարու ոտիս ըլլալով, եւ իւրա-
քանչիւրը՝ շատ անգամ նաեւ մէկալին փնասովը՝ իր
սեպհական օգուան ու շահը փնտռելով, մէջերնին ե-
ղած բարեկամական յարաբերութիւնը՝ ատեն ատեն
այլեւայլ դէպքերով աւրուելու վտանգի մէջ ինկաւ.
ի վերայ այսո՛ր ամենայնի երկուքին ալ օգուտը, եւ եր-
կու կողման պաշտօնեաներէն ոմանց՝ մէկալ տէրու-
թեանց ունեցած սէրը, ինչպէս Կիզդիին անգղիասիրու-
թիւնը եւ Պրակէմին գաղղիասիրութիւնը, թող չէին
տար որ նոյն երկպառակութիւնը երկայն ժամանակ
տեւէ։ Աս մէջերնին եղած կապն ու բարեկամութիւնը
աւելի ամրացաւ երկու տէրութեանց վեհապետներուն
իրարու փոփոխ այցելութիւն ընելովը։ Սակայն վերջա-
պէս իրենց միաբանութիւնն անանկ աւրուեցաւ, որ
Լուդովիկոս Փիլիպպոսին գահին կործանման ալ օգնեց։

102. Արեւելեան կամ արձակապետական տէ-
րութեանց միաբանութիւնը եւ յեղաշրջական հոգին
զսպելու ջանքը։ Ինչպէս որ երկու գլխաւոր սահմանա-
դրական տէրութիւնք իրենց շահուն համար մէկտեղ
կապուած մնացին, այսպէս ալ երեք գլխաւոր արձա-
կապետական տէրութիւնք, այս ինքն՝ Աւստրիա, Ռու-
սիա ու Պրուշ, գրեթէ ամէն բանի մէջ միաբան ըն-
թացք մը կը բռնէին, իշխանաց վեհապետական ի-
րաւունքը՝ ժողովրդեան վեհապետութեան սկզբունքին
գէմ՝ պաշտպանելու, միշտ աւելի տարածուող ռամկա-
պետական ու յեղափոխական հոգին զսպելու, եւ գլը-
խաւորաբար գաղթեալ կամ փախստեայ Լեհերուն ա-

1 Entente cordiale.

աւջնորդութեամբը կամ գործակցութեամբը նիւթուած դաւակցութիւններն ու յեղափոխութեան փորձերը ճշեղու մտօք: Իրօք ալ Եւրոպայի շատ տեղերն անանկ վիճակի մէջ կը գտնուէին, որ կառավարութեանց կողմէն մեծ հոգաբարձութիւն հարկաւոր էր, ընդհանուր շփոթութիւններ ելլելն արգելելու համար: Արդէն յառաջունէ ամէն տեղ տօգահներ կային, որոնք գործքի ձեռք զարնելու համար առթի կը սպասէին, եւ որոնց խիստ նպաստաւոր էին Գաղղիայի նոյն ատենուան հանգամանքը, ուր յեղափոխութիւնը վրայ ելած եւ իր յաղթական գահը հաստատած ըլլալով, ամէն իր դրօշին հետեւողներուն քաջալերութիւնն ու ակնկալութիւնը կը մեծցընէր: Անմիջապէս Փարիզի մէջ գաղտնի ընկերութիւն մը հաստատուեցաւ, որուն նպատակն էր՝ Գաղղիայի նոր գահին հիմն ըլլող սկզբունքը չորս կողմը տարածել, եւ շուտ մը ամէն տեղ նոյն կարծիքին ետեւէն գացողներուն հետ կապակցութեան մէջ մտաւ: Աս ընկերութիւնը՝ որուն հոգին էր Լաֆայէզ, կը կարծէր թէ Յուլիսի յեղափոխութեամբ Գաղղիա կը պարտաւորի եւ բաւական զօրութիւն ունի՝ իր չորս կողմի ազգերուն ազատական ջանքերուն ղէնքով օգնելու. միանգամայն կը բաղձար 1814ին ու 1815ին գաշինքները քակելով, Բեղդիա, Ռեննսի ձախակողմն ու Իտալիայի մէկ մասը Գաղղիայի հետ միացընել, որով եւ նոյն տէրութիւնն ան բարձրութեան հանել՝ ուր կը կենար Նաբոլէոն կայսեր ատենը: Իր աս նպատակին դիւրաւ հասնելու համար, ամէն տէրութեանց տօգահներուն յոյսն իր գործակալներուն ձեռքովը կ'արթնցընէր, որպէս զի արտաքին յեղափոխութեանց շղթայով՝ նոյն իսկ Գաղղիայի մէջ յեղափոխական տարրը սնունդ գտնէ, եւ այսպէս Լազովիկոս Փիլիպպսին խաղաղական ու չափաւորեալ քաղաքականութիւնն անգործ ըլլայ: Յեղափոխականաց աս ջանքը թէպէտ եւ բոլորովին պարապ չգնաց, սակայն եւ այնպէս ասդին անդին ելլող յեղափոխութիւնք ու շփո-

Թու.թիւնք՝ վերոյիշեալ տէրութեանց միաբան ջանքով՝ ոչ մեծցան եւ ոչ ընդհանրացան, հապա գրեթէ ամէն կողմ ալ զուպուեցան:

103. Բեղգիայի վիճակն ու թագաւորին հետ ունեցած յարաբերութիւնը: Ամէն տեղերէն յառաջ՝ յեղափոխական տենդէն բռնուեցաւ Բեղգիա, ուր կառավարութեան դէմ ատելութիւնը խորունկ արմատացած ու երկայն ատենէ վեր աճած էր, եւ դիմագրականք մեծամեծ գործքերու ձեռք զարնելու յարմար՝ զօրաւոր կողմնակցութիւն մը կը կազմէին: Ինչպէս իր տեղը տեսանք, Վիեննայի արքայաժողովը՝ Գաղղիայի սահմանները զօրաւոր տէրութիւններով պատելով՝ ապագայ ժամանակներն անոր աշխարհակալութեան բազմաւնեցումն առջեւն առնելու մտօք, ուրիշ սահմանակից տէրութիւնները զօրացընելէն ու մեծցընելէն զտո, Աւստրիական Ստորին իսկանդները կամ՝ Բեղգիա՝ Հռլանտայի հետ միացուցած, եւ երկուքը մէկտեղ՝ իբրեւ միակ թագաւորութիւն՝ Օրանեան ցեղին տուած էր (16): Նոյն ցեղին առաջին թագաւորը Գուլիելմոս Ա. ամենեւին իրաւունք չունէր ոչ թագաւորական աստիճանին եւ ոչ մանաւանդ Բեղգիայի, ուստի եւ մեծ տէրութիւններէն իբրեւ պարզեւ ընդունեցաւ, որուն նպատակն էր անոնց եւ կամ Եւրոպայի ընդհանուր շահը: Ինք իրմէ կ'իմացուէր որ աս պարզեւն իրեն ան թէութեամբ տրուած էր՝ որ իմաստուն ու հայրական կառավարութեամբ՝ Բեղգիացւոց սէրը վաստակելով, անոնց սրտէն Գաղղիայի հետ միանալու յօժարութիւնները ջնջէ: Իսկ Գուլիելմոս Ա. աս նպատակին հասնելու համար՝ ուզեց Բեղգիացիները հոլանտացընել, որով ամէն բանի մէջ Հոլանտացիները յառաջ քաշելով ու Բեղգիացիները ետ ձգելով, եւ իբր թէ Բեղգիա՝ զէնքով աշխարհակալուած գաւառի տեղ զնելով, նոյն երկրին մէջ իրեն բազմութիւ ու անհաշտ թշնամիներ յարոյց: Չիկրնար ուրացուիլ որ խիտ դժուար էր թագաւորին գործքը, ինչու որ շուրջ երեքհարիւր տարիէ

վեր Բեղգիացւոց ու Հսլանտացւոց մէջ կրօնական սկզբաբանց արապաբոյ կարգի հակառակութիւն կար. գրեթէ անկարելի էր աս հակառակ տարրներն իրարու հետ հաշտ ու միաբան պահել: Բայց Գուլիելմոս գոնէ իր ընթացքով՝ երկու ազգաց մէջ եղած երկպառակութիւնը պէտք չէր աւելի մեծցընել, եւ հին ատելութիւնը նորէն նորէն բորբոքելէն զգուշանալու էր: Վասն զի անկարելի էր որ Բեղգիա՝ որն որ Հոլանտայէն մեծ էր, առանց ձայն հանելու տեսնէ որ ինք յետադատուելով՝ ամէն բանի մէջ Հոլանտա յառաջ կը քաշուի. անկարելի էր որ համբերէ յայտնապէս իմանալով թէ թագաւորին եւ իր կառավարութեան միտքն ան է՝ որ բեղգիական տարրը միշտ աւելի ճնշուելով՝ Հոլանտականին մէջ կորսուի:

104. Եկեղեցականաց ու ազատականաց միաբանութիւնը: Բեղգիացւոց տօգոհութիւնն որչափ ալ շուտով սկսաւ նէ, ի վերայ այսր ամենայնի. երկրին հանդարտութիւնը քանի մը տարի գոնէ երեւելապէս չաւրուեցաւ, որովհետեւ թէ խորհրդանոցին մէջ եւ թէ դուրսը դիմադրականք տկար էին: Թէպէտ եւ Բեղգիա չորս միլիոն բնակիչ ունէր, իսկ Հոլանտա՝ երկուք ու կէս. սակայն երկու գաւառներէն հաւատարմութեամբ պատգամաւորք կ'ընտրուէին. ուստի Հոլանտացիք միշտ կառավարութեան կողմն ըլլալով, եւ պաշտօնեայք Բեղգիացիներէն քանի մը հոգի իրենց կողմը վաստակելով, դիմադրականք չէին կրնար զօրանալ: Մանաւանդ որ բուն Բեղգիացիք ալ մէջերնին միաբան չէին, որովհետեւ ազատականք՝ եկեղեցականաց առանձնական պահանջումներուն դէմ կը դնէին, իսկ եկեղեցականք՝ ազատականներուն: Բայց վերջապէս երկու կողմանք մէկտեղ միացան՝ կառավարութեան դէմ դնելու համար. եւ այսպէս երկու իրարու հակառակ տարրներէ կազմուած՝ զօրաւոր դիմադրական կողմնակցութիւն մը ձեւացաւ: Ալ անկէ ետեւ երկուքը միաբան միեւնոյն պահանջումները կ'ընէին, թէպէտ իւրա-

քանչիւրին դիտած նպատակը մեկալին դիտածէն տար-
բեր էր: Եկեղեցական կողմնակցութիւնը՝ ազատակա-
նաց պահանջած մամլոյ ազատութիւնը կը պաշտպա-
նէր, որպէս զի ինքն ալ կարենայ իր սկզբունքները ա-
զատութեամբ հրատարակել: Իսկ ազատականք կը
նպատակէին եկեղեցական կողմնակցութեան՝ ուսումնա-
րանները տէրութեան հակադրութենէն ազատելու ջան-
քին, որպէս զի իրենք ալ կարենան աշխարհական հա-
մալարաններու եւ վարժարաններու համար ուսման ա-
զատութիւն ձեռք բերել: Սկզբամբ իրարու հակառակ
եզող երկու կողմնակցութեանց աս անբնական միա-
բանութիւնը՝ երկուքին համար ալ գործնական շահու-
նեցաւ: Գիմադրականաց կեդրոնը կամ գլխաւոր միու-
թեան կէտը կը կացուցանէին Գաղղիայի հին կողմնա-
կիցները. որոնց ազդեցութիւնն անով աւելի մեծցաւ,
որ Գաղղիայի եկեղեցականք մեծ առաւելութիւն ստա-
ցած ըլլալով, ուր որ Բեղգիայիները կառավարութե-
նէն շատ նեղութիւն կը կրէին, աս վերջինները սկսան
Գաղղիայի իշխանութեան բաղձալ: Իրգը ալ մեծ էր
կառավարութենէն իրենց եղած բռնութիւնը, մա-
նաւանդ ուսումնարանաց նկատմամբ: Թագաւորը Պրիւս-
սելի, Սէնդի (Վանի), Լիւզգիխի (Լիէժի) ու Լովա-
նիայի համալսարանները նորէն հաստատեց. բայց որով-
հետեւ եկեղեցականաց ձեռքը տալ չէր ուզեր եւ ոչ
ալ կրնար բաղձացածին պէս հոլանտացընել, անոր հա-
մար գերմանական ուսուցիչներ գրաւ, որոնց խորունկ
գիտութեամբն իբր թէ Բեղգիացիները խաբել կ'ու-
զէր: Սակայն իր նպատակին չկրցաւ հասնիլ, մէյ մ'որ
աս բանս միայն Բեղգիա ըրաւ՝ եւ ոչ թէ Հոլանտա
ալ. գարձեալ եկեղեցական կողմնակցութիւնը բոլորո-
վին եւ իրաւամբ գրգռեց համալսարանները գրուելու
գերմանացի ուսուցիչներն ընտրելու գործքը Հայտել-
պերկի Պօզուս անուն եկեղեցական խորհրդականին յանձ-
նելով, որն որ բողոքական ըլլալէն զատ՝ յայտնութիւ-
նը կ'ուրանար, եւ նոյն միջոցին Քրիստոսի վարքը կը

Հրատարակէր, որուն մէջ Կենտրոնին հրաշքները իբրեւ խորհական ու շինծու գործքեր կը նկատէր: Դիմադրականը ասոր վրայ ձայներնին ան աստիճանի բարձրացոյցին, որ թագաւորը ստիպեցաւ Հռոմի հետ կրօնական գաշինք գնել (1827), որուն նայելով, պզտիկ կղերանոցները՝ տէրութեան հոկոզութենէն գուրո կ'ելլէին ու եկեղեցականաց կը յանձնուէին:

105. Յեղափոխութեան նախընթաց դէպքերը: Խաղաւորին տալէն մէկ պզտիկ զիջողութիւնը դիմադրականաց քաջալերութիւնը կ'աւելցընէր, վասն զի կամ տկարութենէ եւ կամ խարդախութենէ յառաջ եկած կը սեպէին: Դիմադրականը երթալով աւելի կը զօրանային. իրենց ամենամեծ զօրութիւնը՝ եկեղեցականաց ու ազատականաց մէջ եղած միաբանութենէն կը ծագէր. իսկ ազատականը՝ իրենց կարծեկիցներուն Գաղղիայի մէջ զօրանալովը՝ կը զօրանային: Պրիւսսիը՝ պզտիկ Փարիզ կը կոչուէր. Գաղղիայէն մերժուած հասարակապետականներուն ու Նաբոլէոնեաններուն շատերը հոն կը ժողովուէին: Գաղղիա տպագրուիլ չկրցած բաները՝ հոն կը տպուէին. բաւանդակ Եւրոպայի աբժգոհներուն կրակեալը հոն էր: Այսպիսի գրգռութեան մէջ գտնուող քաղաքին վրայ կառավարութիւնն ըստ պատշաճի հոկոզութիւն ալ չէր ըներ. թագաւորը խիստ քիչ ատեն հոն կը կենար՝ ժամանակին մեծագոյն մասը Հասկ կ'անցընէր. նաեւ զինսուորական զօրութիւնը քիչ էր: Դիմադրականը իրենց ստացած զօրութեան վրայ վստահելով, ընդհանուր կարգաժողովոյն մէջ աղմկալից կերպով խնդրեցին որ տէրութեան պաշտօնները Բեղգիացոց ու Հոլանտացոց հաւասարապէս տրուի, նոյնպէս պատգամաւորաց ընտրութեան օրէնքը տէրութեան երկու մասին մէջ հաւասար ըլլայ. ինչու որ քառասուն մեծ պաշտօնատեարց եւ երեսունուերկու դեսպանաց ու հիւպատոսաց մէջ՝ հազիւ երկ'երկու Բեղգիացիք կը գտնուէին, եւ ուր որ Հոլանտայի մէջ 41,000 հոգւոյ՝ մէկ պատգամաւոր կ'իյնար, Բեղգիայի

մէջ՝ հազիւ 70,000 հոգւոյ մէկ պատգամաւոր կու գար : Ասկից զատ, գիմագրականք՝ կրօնական դաշանց ճշգիւ կատարուիլը, մամլոյ ազատութիւն, պաշտօնէից պատասխանատուութիւն եւ ուրիշ ասոնց նման ազատութիւններ կը պահանջէին : Թագաւորն այս ամենայն տեսնելով, ոկսաւ քիչ մը վախ զգալ ու անդի տալ : Բայց նոյն (1829) տարին Բեղգիա բրած ճամբորդութեամբ ամենայն ինչ տակնուվրայ եղաւ : Բեղգիացիք ցուցնելու համար որ գիմագրութիւննին իր անձին չէ, հապա իր կառավարութեան, զինքն արտաքոյ կարգի պատուով եւ ուրախութեան նշաններով ընդունեցան : Թագաւորն ասով խաբուեցաւ, կարծելով թէ գիմագրութիւնը սակաւաթիւ անձինքներու գործքն է, եւ ժողովրդեան մեծ մասն իր կողմն է : Աս իր սխալ կարծիքը Լիւդգիխի մէջ հրապարակաւ ալ յայտնեց, ըսելով թէ հիմայ կը տեսնեմ որ բոլոր եղած աղմուկը քանի մը հոգւոյ գործք է եղեր, որոնք իրենց առանձնական շահերը իբրեւ հասարակաց բաղձանք կ'ազեն ցուցնել : Ասկայ ամօթալի բան է, անպատիւ վարմանք է : Նոյն խօսքերը ստատիկ գէշ ազդեցութիւն ըրին : Ինչպէս որ երբեմն Հոլանտացիք՝ Սպանիացւոց գէմ ելած ժամանակնին՝ Մուրացիկ նախառտկան անունը իրենց պարծանաց անուն բրած էին (Հատ. Ա. 91), նոյնպէս հիմակ ալ Բեղգիացիք անպատիւ անունն ըրին : Շատ կողմեր դրամապատկերներ տպուեցան՝ Հաւարի՛ միւլէ՛ ցանպարսոսիւն բառերով, եւ ամէնքը սկսան վրանին կրել : Ասկից զատ՝ կարգաժողովը նորէն գումարուած ատեն (Հոկտ.), Թագաւորն իր սխալ ըմբռնման համեմատ՝ Բեղգիացւոց գէմ մեծ խստութեամբ վարուելու սկսաւ, գիմագրականաց սւ իրենց լրագրաց բանեցուցած լեզուէն դառնանալով, նոյն ժողովոյն սաստիկ ու սպառնալից գեոպանագիր մը տուաւ, պաշտօնեայք ալ բոլոր ան պաշտօնատէրները վար առին՝ որոնք կառավարութեան գէմ քուէ տուած էին : Աս կերպով գրգռութիւնը միշտ աւելի սաստկացաւ,

տեղ տեղ մասնական շփոթութիւնք ալ պատահեցան : Բայց կառապարութեան հաստատուն կենտրոնը՝ վերջապէս դիմադրականք յոգնեցան . անանկ որ բնութեան կարգափոխութիւնն գոցուելու ատենը (1830, Յունիս 2) Բեղգիացիք բարոյապէս յաղթուած կ'երեւային :

106. Պրիւսսիի յեղափոխութիւնը : Ա՞ն ճակին մէջ էր Բեղգիա՝ երբ որ Գաղղիայի մէջ Յուլիոս յեղափոխութիւնը փրթելով, դիմադրականաց ակնկալութիւնները կենդանացուց : Տը Բողդէր, որն որ ազատականաց ու եկեղեցականաց մէկտեղ միանալուն գլխաւոր գործիքն եղած, եւ վերջին տառնները պատահող շփոթութիւններուն պատճառաւ պըսորուած էր, նամակով մը թագաւորին խրատ կու տար որ Բեղգիացոց պահանջումները կատարելով, յեղափոխութեան մը սկսելուն առջեւն առնու : Թագաւորը՝ ինչպէս կրնար ենթադրուիլ՝ պատասխան չտուաւ, եւ ամենեւին վախ կամ տկարութիւն ցուցնել չուզեց : Քանի մը շաբաթ հանգաբարութեամբ անցաւ, թէեւ Գաղղիացիք գրտնուեցան, որ Փարիզէն Պրիւսսիէ գացին՝ յեղափոխութիւն հանելու համար : Նոյն օրերը թագաւորին ծննդեան տարեդարձը եւ միանգամայն իր Մարիամ ազջրկան հարսանեաց հանդէսը պիտի կատարուէր (1830, Օգոստ. 25), որն որ Պրիւսսիցիք ուզեցին յեղափոխութիւն հանելու գործածել, եւ մինչեւ պատերուն վրայ կպցուած յայտարարութեամբ ալ յառաջունէ ծանուցին : Եւ թէպէտ կառավարութիւնը ուրիշ հանդէսները խտիանեց, բայց թող տուաւ որ թէառքոնի մէջ Բողդէիկէ համբը ներկայացուի, որուն նիւթը՝ յաջողուած յեղափոխութիւն մ'ըլլալով, յեղափոխական կիրքերը գրգռելու միակ միջոցն էր : Իրօք ալ խաժամուժը նոյն գիշերը պաշտօնական լրագրոյն տպարանը դիմեց, մամուլները խորտակեց ու գինւոյ շտեմարանն աւարեց : Ասով գրգռութիւնն աւելի ուստականալով, ոստիկանութեան վերակացուին տունն ու արդարու-

Թեան պաշտօնէին պալատը յարձակեցաւ, աւրեց, կողպտեց, խորտակեց, կործանեց: Երկրորդ առաւ խել մը քաղաքացիք խնդրեցին որ ազգային պահակապանք դրուին, որպէս զի ժողովրդեան ու զինուորաց իրարու հետ զարնուիլն արգելուի եւ կարգաւորութիւնը հաստատուի: Բայց նոյնը չգործադրուած՝ ժողովուրդն ու զօրքը մէյ մը սաստիկ զարնուեցան, որուն վրայ զինուորներուն հրամանն եղաւ զօրանոցները քաշուելու: Հետեւեալ գիշերն ալ խել մը բանուորներ մեծ գործարաններու վրայ յարձակեցան, մեքենաները կոտրեցին ու աւրեցին: Հագիւ յեղափոխութեան երրորդ օրը (Օգոստ. 27) ազգային պահակապահը մայրաքաղաքը հանդարտեցուցին՝ շատ հեղ ժողովրդեան վրայ կրակ ընելէն ետեւ: Բայց իրենց գլուխն անցնող Պարոն Հօսկվորադ Թէպէտ մէջ կողմանէ անիշխանութիւնը կը զուպէր, սակայն մէկալ կողմանէ ալ կառավարութեան դիմացը հաստատուն դիրք մը կը բռնէր: Նոյն միջոցին Թուղթ մը տպուեցաւ, որուն մէջ Բեզգիացոց բաղձանքները կամ պահանջումները կը յայտնուէին: Յեղափոխութեան երկրորդ օրը (Օգոստ. 26) քաղաքային խորհրդարանին վրայ Պրապանդի հին երեքգունեան (կարմիր - նարնջագոյն - սեւ) դրօշը կանգնուած էր՝ իբրեւ անկախութեան նշան. բայց Բեզգիային՝ Հոլանտայէն բաժնուելուն վրայ խօշը չկտր, եւ շատերը կը բողձային ու կը յօռային որ իրենց արդար պահանջմանց կատարմամբն ամէն բան կարգի կը դրուի: Սակայն երկու կողմանէ ալ կիրքերը գրգռուած ըլլալով, ասոնց ակնկալութիւնը պարապ ելաւ: Կռուասէր ժողովուրդը, որ Հոլանտացիները մահուչափ կ'ատէր, եւ ազգային պահակապաններուն իրեն դէմ կռուելուն վրայ ազգայ կը կրճտէր, չէր կրնար այնչափով գոհ ըլլալ. մանաւանդ որ գաւառներուն ժողովուրդներն ալ մեծ քաղաքներուն մէջ շփութութիւններ հանելէն ետեւ՝ մեծ բազմութեամբ Պրիւսիա կը գիմէին, որպէս զի հոն տեղը յեղափոխութեան յարթօղ ըլլալուն օգնեն:

107. Թագաւորն ու թագաժառանգը: Ասոնք եղած տանն՝ Պրիւստէլի քաղաքացիներէն քառասուն հոգի մէջներին ժողովք կազմելով, թագաւորին պատգամաւորութիւն խաւրեցին, աղաչելու համար որ ժամանակին պարագայից զիջանի եւ այնչափ տոնէ վեր խնդրուած բաները Բեղգիացւոց շնորհէ: Թագաւորը պատասխանին մէջ ըսաւ թէ իրենց պահանջումները սահմանադրութեան դէմ են. ինք նոյնին վրայ կը յենու եւ սպառնալիքներէ չի վախնար: Բայց խնդիրքնին մէկէն բոլորովին մերժած չերեւալու համար՝ որոշումն ընդհանուր կարգաժողովոյն թողուց: Նոյն միջոցին իր թագաժառանգը՝ Օրանիայի Գուլիելմոս իշխանը Պրիւստէլ խաւրեց, որ Բեղգիացւոց հետ բանակցի: Աս իշխանը նոյն մայրաքաղաքը չմտած՝ Բեղգիացւոց մեծերէն մէկ քանի հոգի իրէն կանչելով, խոստացաւ որ իր հօրը միջնորդ կ'ըլլայ եւ ձեռքէն եկածը կ'ընէ անոնց բաղձանքները կաատրել տալու համար: Պրիւստէլ մտնելէն ետեւ ալ հաւանութիւն ցուցուց Բեղգիացւոց խընդիրքին, որոնք կ'առաջարկէին որ Բեղգիա՝ օրէնսդրութեան ու վարչութեան կողմանէ՝ Հոլանտայէն բաժնուի, անանկ որ երկու երկիրները զատ խորհրդանոց եւ զտա պաշտօնարան ունենան, եւ միայն մէկ թագաւորի տակ ըլլան (Սեպտ. 3). բայց որովհետեւ միայն իր հաւանութեամբը ամենայն ինչ չէր լմըննար, անոր համար Հաակ գնաց՝ որպէս զի հայրը հաւանեցընէ: Իր Փրեզերիկոս եղբայրն ալ, որն որ զօրքով եկած՝ մայրաքաղաքէն դուրս կեցած էր, Անգուերբիա քաշուեցաւ: Ասանկով Պրիւստէլ քիչ մը ժամանակ հանդարտեցաւ: Իսկ թագաւորն առ անգամ ալ առանց միտքը կատարեալ յայտնելու, խնդիրը դարձեալ ընդհանուր կարգաժողովոյն ձգեց, որն որ մէկ քանի օր ետքը Հաակի մէջ բացուեցաւ (Սեպտ. 15): Հոլանտայի ժողովուրդն ընդհանրապէս կը բաղձար որ Բեղգիա վերոյիշեալ կերպով՝ Հոլանտայէն բաժնուի, մինչեւ Ամստերդամցիք աղաչանաց թղթով նոյնը խնդրեցին: Բայց

Հսկանտական պատգամաւորը, որոնք թագաւորին անհաճոյ չըլլալու համար՝ իրմէ յառաջ չէին ուզեր նոյն որոշումն ընել, յայտնեցին որ ընդհանուր կարգաժողովոյն մէջ չեն ուզեր Բեղգիայի ապստամբութեան վրայ խօսիլ, քանի որ Բեղգիացի պատգամաւորը ներկայ են:

108. Գաւառներուն եւ մայրաքաղաքին մէջ եղած կռիւները: Հոլանտացիք կը յաղթուին: Լքելու մայրաքաղաքներուն մէջ ասոնք եղած ատեն, Բեղգիային ամէն կողմերը ժողովուրդը զէնք առնելով եւ շատ մը Գաղղիացիք գալով իրենց հետ միանալով, բաժանդակ երկիրը սաստիկ գրգռութեան մէջ ինկաւ, եւ շուտ մը շփոթութիւնք ալ սկսան: Լիւզգիխի խաժամուժը ոտք ելլելով, թագաւորական զօրաց հետ զարնուելէն ու զանոնք մերժելէն ետեւ (Սեպտ. 15, 16), ինչ մը մարդիկ Պրիւտեյ գացին: Հոն ալ տեղացի խաժամուժին հետ միացած՝ ազգային պահակապանները զինաթափ ըրին, բոլոր զէնքերու մթերքներն ու հրապարակական շէնքերը ձեռք անցուցին (Սեպտ. 20): Հետեւեալ օրը Փրեդերիկոս իշխանը՝ ըստ մասին անիշխանութենէ վախցող չափաւորեալ Պրիւսսէլիներէն յորդորուած՝ յայտարարութիւն մը հրատարակեց, որուն մէջ կը զրուցէր թէ իր զօրքերը ներս պիտի խաթէ, եւ թեթեւ դիմադարձութիւնն իսկ սոստիկ պատժելու կը սպառնար: Բայց յայտնի է որ ժողովրդեան կիւքերը սպառնալիքներով աւելի կը սաստկանան՝ քան թէ կը հանդարտին: Զանգակները զարնուեցան, նոր քարակոյտներ շինուեցան, մինչեւ զինաթափ եղող ազգային պահակապանք սկսան քաղաքին պաշտպանութեան համար աշխատիլ: Իշխանն ալ իր սպառնալիքն ի գործ դնելով, զօրքով Պրիւտեյի վրայ յարձակեցաւ. բայց կարծածէն աւելի դիմադարձութիւն գտնելով, երեք օրուան կռուով՝ հաղիւ քաղաքին մէկ քանի կողմերուն կրցաւ տիրել (Սեպտ. 23—25): Հետեւեալ օրը (Սեպտ. 26) երկու կողմանց մէջ սոստիկ արիւնահեղ կռիւ մ'եղաւ,

շատ աներ պրեքան եւ նոյն իսկ թագաւորական պալատը վտանգի մէջ ինկաւ: Վերջապէս իշխանը մէկ կողմանէ՝ սպասած նոր գնդերը չընդունելով, մէկալ կողմանէ ալ իմանալով որ գաւառներէն զինեալ բազմաթիւք վրան կու գան, նոյն գիշերը զօրքերովը քաղքէն դուրս ելաւ: Ստուգիւ ալ գաւառներուն մէջ ժողովուրդը ոտք ելլելով, Հոլանտացի զօրքերը շատ քաղաքներէն կը մերժէր, Պրիւսսիի վրայ քաղդները ետ քաշուելու կը ստիպէր, եւ անհնարին բազմաթեամբ հոն իր հայրենակցաց պաշտպանութեան կը դիմէր: Ասանկով Հոլանտացւոց ձեռքը՝ հազիւ Անգուերթիւս (Անվէր), Մասգրիխտ, Մեխէլն (Մալին), Տենտերմոնտ, Վանլու եւ Կենդի ամրոցը մնացած էր: Ամէն գի ալ Բեղգիացի զօրքերը Հոլանտացիներէն բաժնուած ու իրենց հայրենակցաց կողմն անցած էին:

109. Բեղգիացիք իրենք զիրենք անկախ կը հրատարակեն: Օրանիայի իշխանն ու Բեղգիացւոց ազգային համաժողովը: Ընդհանուր կարգաժողովն յեղափոխութեան պայքարի յառաջանալը տեսնելով, որոշեց որ Բեղգիա օրէնսդրութեան ու վարչութեան նկատմամբ Հոլանտայէն բաժնուի (Սեպտ. 29): Բայց ի՞նչ օգուտ, բանը բանէն անցած էր. Բեղգիացիք իրենց յաղթութեանց վրայ վստահացած՝ ալ չէին ուզեր հաշտութեան խօսք լսել: Արդէն Հոլանտական զօրաց Պրիւսսիէն ելած օրը՝ Տը Բագգէր հոն մտած ու առժամանակեայ կառավարութեան մը գլուխն անցած էր, որն որ քանի մ'օր ետքը Բեղգիայի անկախութիւնը հրատարակեց (Հոկտ. 5), սահմանադրութիւնը շինելու համար մասնաժողով մը գրաւ, եւ որոշեց որ Պրիւսսիի մէջ ազգային համաժողով մը գումարաւ: Աս համաժողովոյն համար անմիջապէս ընտրութիւնք սկսան ըլլալ եւ ըստ մեծի մասին չափաւորեալ անձինք ընտրեցան: Ասով կ'ուզէին Բեղգիացիք թէ ներքին հանդարտութիւնը պահպանել ու անիշխանութեան չարիքները խափանել, եւ թէ միանգամայն իրենց պահ-

պանողական դիտմանց վրայ օտար տերութիւններուն ապահովութիւն տալով, անոնց ընդունելի ընել Բեղ-դիայի անկախութիւնը: Իսկ Օրանիայի իշխանը՝ որն որ վերջին օրերը Անդուերբիա գալով, իբրեւ Բեղդիայի առանձին վարչութեան գլուխ կամ խնամապետ՝ միջ-նորդութեան փորձ մը փորձած եւ առժամանակեայ կառավարութենէն մերժուած էր, աս չափաւորեալ անձանց ընտրութիւնը անանելով, ակնկալութիւն ու-նեցաւ որ գուցէ անոնց ձեռքովն իր դիտածը գլուխ կրնայ տանիլ: Անոր համար յայտարարութիւն մը հա-նեց (Հոկտ. 16), որուն մէջ Բեղդիա իբրեւ անկախ տերութիւն կ'ընդունէր, ինք զինքը շարժման գլուխը կը դնէր, եւ իբր թէ անանկ կը ձեւացընէր որ նաեւ իր հօրը կամացը դէմ՝ Բեղդիական յեղափոխութիւնը կ'ուզէ յառաջ տանիլ: Բայց աս յայտարարութիւնն իրեն ամենեւին օգուտ չընելէն զատ՝ շատ ալ վնաս առաւ: Որովհետեւ Բեղդիացիք մտածեցին որ եթէ իրօք իր հօրը կամացը դէմ կը գործէ, անհնազանդ ու ապստամբ որդի մըն է, որուն հետեւելով՝ իրենց դատն անարգ կ'ընեն. իսկ եթէ անոր գաղտնի խորհրդովն է, միտքն ուրիշ բան չիկրնար բլլալ՝ բայց եթէ զերենք առ ժամն հանդարտեցընել, որպէս զի ետքէն դիւրաւ զսպէ: Անոր համար առժամանակեայ կառավարութիւնն իրեն պատասխան տուաւ, որ անկէ ետեւ Բեղդիայի իրողութեանց մէջ չխառնուի (Հոկտ. 18). որմէ քանի մ'օր ետքը իշխանը Անդուերբիայէն տրամութեամբ ե-լաւ, եւ քիչ մը վերջը Անգղիա գնաց: — Նոյն մի-ջոցին գաւառներուն մէջ կռիւն ու շփոթութիւնը կը շարունակուէր թէ Հոլանտացւոց հետ եւ թէ չափաւո-րականաց ու խաժամութիւն մէջ. Հոլանտացիք իրենց ձեռքն եզոյ տեղերը հեռզհետէ կը կորսընցընէին:

110. Բեղդիա ինքնագլուխ սահմանադրական միապետութիւն կ'ըլլայ: Բեղդիացիք աս կերպով ի-րենց գրեթէ բոլոր երկիրը Հոլանտացիներէն մաքրելէն ետեւ, Պրիւսսիայի մէջ ազգային համաժողովը գումա-

րեցին (Նոյ. 10): Նոյնը բացողն եղաւ Տը Բողգէր՝ իրբեւ առժամանակեաց կառավարութեան գահերէց, որմէ անմիջապէս ետքը համաժողովը զինքը մէկգի ձգելով, իրեն գահերէց ընտրեց Սիւրլէ աը Շպքիէ անուանով հարուստ երկրատէրը, որն որ խիստ չափաւորեալ կարծեաց տէր մէկն էր: Բեղգիային Հոլանտայէն բաժնուած ըլլալն իրբեւ հիմ գրուած ըլլալով, համաժողովոյն ամենէն յառաջ մտածելէքն տն էր՝ որ իրենց հայրենիքն ինչ կերպարանք պիտ'որ առնու, կամ ինչ տեսակ կառավարութիւն պիտ'որ ունենայ: Աս նիւթոյն նկատմամբ՝ երեք գլխաւոր կարծիք կար. ոմանք կ'ուզէին որ Բեղգիոս Գաղղիայի հետ միանայ եւ անոր ամբողջացուցիչ մասն ըլլայ, ոմանք կը բաղձային որ անկախ հասարակապետութիւն մը ձեւացընէ, վերջումէն ոմանք կ'ուզէին որ ինքնագլուխ սահմանադրական միապետութիւն մը գառնայ: Արդէն յայտնի էր որ վերջին կարծիքը յաղթող պիտ'որ ըլլայ, չէ թէ միայն անոր համար որ համաժողովոյն անգամաց խիստ մեծագոյն մասն այնպէս կ'ուզէր, հապա միանգամայն անոր համար որ ասիկայ ամենէն աւելի գիւրտու գլուխ տարուելու կերպն էր: Աս պատճառաւ հասարակապետութեան կողմնակիցները գրեթէ չկրցան իրենց կարծիքը պաշտպանել, որովհետեւ ամէնքը յայտնի կը տեսնէին որ Եւրոպական տէրութիւնք աս բանիս երբեք չեն հաւանիր, եւ Բեղգիական հասարակապետութիւն կանգնել ուղելը՝ իրենց անկախութիւնն իրենց ձեռքովը կորսընցընել է: Իսկ Գաղղիական կողմնակցութիւնը՝ միայն անոր համար իր կարծիքը պաշտպանեց, որպէս զի Ղուգովիկոս Փիլիպպոս Բեղգիայի անկախութեան կողմը վաստակուի. վասն զի աղէկ գիտէր որ թէեւ համաժողովը Բեղգիային Գաղղիայի հետ միանալը վճռէ, խահմութիւնը թող չիտար որ նոյն վեհապետն աս բանիս հաւանի: Ուստի համաժողովը՝ միաբան Բեղգիայի անկախութիւնը վճռելէն ետեւ (Նոյ. 18), որոշեց որ նոյն անկախ տէրութիւնը՝ միապետութիւն ըլլայ (Նոյ. 23),

Հետեւեալ օրն ալ վճիռ տուաւ որ Նաասաւ - Օրանեան ցեղը՝ նոյն միապետութեան գահը չիկրնար ելլել: Բանը կը մնար գահ ելլելու իշխանին ընտրութեան վրայ. բայց առ նիւթին վրայ չխօսած, պէտք է որ մտադրութիւնն զարձնենք մեծ տէրութեանց՝ Բեղգիայի նկատմամբ բռնած ընթացքին վրայ, եւ նոյնին պատճառներն ու հետեւութիւնները տեսնենք, որն որ ի հարկէ կ'ենթադրէ Լեհական յեղափոխութեան ալ պատմութիւնը:

111. Լեհաստանի սահմանադրութիւնը եւ նոյնին անպատշաճութիւնները: Լեհաստանի թագաւորութիւնը՝ վիճնայի արքայաժողովոյն քանի մը գործքերուն պէս՝ անընական բան մըն էր, որն որ ժամանակին պարագաներուն ստիպմանէն, եւ իրարու հակառակ եզոյ շահերն ըստ կարելոյն միաբանելով՝ նորահաստատ խաղաղութիւնը գոնէ առ ժամ մը չարելու բաղձանքէն յառաջ եկած էր: Նոյն միապետութիւնը՝ դժուարաւ կրնար Լեհաստան կոչուիլ, վասն զի յառաջուան Լեհական պետութեան հազիւ մէկ պզտիկ մասը կը բովանդակէր. եւ ոչ ալ թագաւորութիւն կրնար ըսուիլ, որովհետեւ իրզք Ռուսական կուսակալութիւն մըն էր: Ուստի եւ նոյն երկրին՝ Լեհաստանի թագաւորութեան անուն տալով եւ անկախութեան երեւոյթ մը ձգելով, Լեհաց սրաին մէջ անպտուղ բաղձանք մը գրգռեցին՝ Լեհաստանի բովանդակ հին պետութիւնը նորէն կանգնելու եւ յառաջուան կատարեալ անկախութիւնը զարձեալ ձեռք բերելու: Աւելի եւս անյարմար էր Աղէքոանդր կայսեր՝ նոյն երկրին տուած սահմանադրութիւնը, որն որ Գաղղիական սահմանադրութեան վրայ ձեւուած էր, ոչ ազգին կը յարմարէր եւ ոչ ալ արձակապետական կայսեր մը: Լեհաստանի ընտելիչները՝ հպարտ ու անմիաբան ազնուականներէ եւ խոր նուատուութեան մէջ ինկած ու ազնուականաց գերի եզոյ գեղացիներէ կը կազմուէին: Առ երկու կարգերուն մէջտեղը կարգաւորեալ քաղաքացւոց կարգ չէր

գտնուեր, հապտ ըստ մեծի մասին Հրեաներէ ձեւա-
ցած խառնուրդ մը, որն որ ազնուականներուն՝ բարձր
տոկոսեօք ստակ փոխ կու տար, իսկ գեղացւոց՝ օղի
խմցընելու համար մինչեւ վերջին դանկը կը յափշտա-
կէր: Արդ անանկ ազգի մը ինչպէս կրնար յարմարիլ
անանկ սահմանադրութիւն մը, որն որ գլխաւորաբար
քաղաքացւոց կարգին վրայ հիմնուած պէտք է ըլլալ:
Բայց թէեւ նոյն ժողովուրդը սահմանադրութեան յար-
մար ըլլար, Ռուսի կայսրը դժուարաւ կրնար թողուլ
որ իր բացարձակ իշխանութիւնը նոյնով կապուի. չէր
կրնար իրեն հպատակող մէկ գաւառին սահմանադրու-
թեան կապուիլ, որովհետեւ առով մէկալ գաւառնե-
րուն բնակչաց ալ բաղձանքը կը գրգռուէր:

112. Յեղափոխութենէն յառաջ Լեհաստանի
ունեցած վիճակը: Կողմնակցութիւնք: Լս այսպէս ըլ-
լալով, Լեհաց սահմանադրութիւնը չէր կրնար հա-
տատուն պահուիլ: Իրօք ալ նոյնին որոշմանց դէմ՝ Լե-
հաստանի մէջ Ռուս զօրքեր կը կենային, զինուորական
մասնաժողովներ դատաստան կ'ընէին ու կը պատժէին,
խորհրդանոցին նիստերը հրապարակաւ չէին ըլլար, ե-
լեւմտից գրոյն վրայ խորհրդանոցն ամենեւին տեղեկու-
թիւն չէր ունենար, բազմութիւ Ռուսք պաշտօններու
կ'անցընէին. իսկ մամլոյ ազատութեան եւ ոչ իսկ ե-
րեւոյթը կար: Լեհք առ ամէն բաները մեծ տհաճու-
թեամբ կը տեսնէին, եւ առ տոգոհութեան սաստկա-
նալուն աւելի առիթ կ'ըլլար իրենց կուսակալ Աոստան-
դին մեծ իշխանին անձնակախ բնաւորութիւնը, որն որ
ազնուատոհմ՝ Լեհերն ու մեծ պաշտօնականներն իսկ
մարմնոյ պատժոյ տակ կը ձգէր: Իր օրինակին հետեւե-
լով՝ բարձրագոյն պաշտօնակալք խոնարհագոյնները կը
ծեծէին, իսկ հասարակ զինուորներուն հետ աւելի խրա-
տութեամբ վարուելէն զատ, շատ անգամ ուտելիքի
եւ զգեստի կարօտութեան մէջ կը ձգէին: Այսպէսով
բոլոր զինուորականք խիստ տոգոհ էին: Իսկ քաղաքա-
կան կարգի մարդիկ շատ կը նեղուէին Ռուսի ոստիկա-

նութենէն ու լրտեսներէն: Լեհք բնութեամբ ապարիւն, զուարթ ու շատախօս եւ երկայն ժամանակէ վեր անիշխանութեան վարժած ըլլալով, դժուարաւ կրնային իրենց խօսակցութեան վրայ հսկել. բայց ամէն մէկ անգոյշ խօզքին հետեւութիւնը կամ բանտարկութիւն էր եւ կամ Սիպերիա քշուիլ: Լեհաստանի տժգոհութեան ուրիշ մէկ պատճառն ալ էր սահմաններուն գոցուիլը: Արդէն Աղէքսանդր կայսրը մեծ պատերազմներէն ետեւ նոյնը հրամայած էր՝ Ռուսիայի ճարտարութիւնը ծաղկեցընելու համար. իսկ Նիկողայոս կայսեր ժամանակը աս կարգադրութիւնը շատ աւելի ոտստկացաւ: Եւ աս բանը՝ ամէն տեղերէն աւելի նեղութիւն կը պատճառէր Լեհաստանի պէս սահմանափակ երկրի մը: Ուստի Լեհք ընդհանրապէս իրենց գրտնուած վիճակէն տժգոհ ըլլալով, կ'ուզէին որ նոյնը փոխուի. բայց աս փոփոխութեան միջոցներուն վրայ մէջերնին միաբան չէին, հապա երեք գլխաւոր կողմնակցութիւն կը բաժնուէին: Առաջինը՝ Դեսպանապետականաց կողմնակցութիւնն էր, որն որ իր ակնկալութիւնը քաղաքական դիպուածներու վրայ դնելով, կը կարծէր որ անոնց պատահելուն սպասելու է, որպէս զի օտար տէրութիւններէն օգնութիւն գտնուի: Աս կողմնակցութեան գլուխն էր Ադամ Չարդորիպի իշխանը, որն որ յոյսը մինչեւ Լեհական թագը կը ամսէր: Երկրորդն էր Սահմանադրականաց կողմնակցութիւնը, որն որ կը համարէր թէ պէտք է ժողովուրդը սահմանադրական կենաց վարժեցընելով եւ հետզհետէ նորոգութիւններ խօթելով, Լեհական ազգայնութիւնը զօրացնել: Աս կողմնակցութեան առաջնորդներն էին Արադիուա Օսդրովսքի կոմսը, Նիեմյեւսքի եղբարք եւ ուրիշ պատգամաւորք: Երրորդ կողմնակցութիւնն էր Յեղափոխականաց, որոնք ոչ օտար տէրութեանց վրայ ակնկալութիւն եւ ոչ ժողովրդեան կամաց կամաց կրթութիւնուն յոյս ունէին, հապա ամենայն ինչ յեղափոխութեամբ գլուխ ամսիլ կ'ուզէին: Ասոնց գլխաւոր-

ներուն մէջ խել մը պաշտօնակալք ալ կային, որոնք մեծապէս ջանք կ'ընէին բանակին իրենց կողմը վաստակելու:

113. Յեղափոխութեան պատրաստութիւններն ու սկզբնաւորութիւնը: Յեղափոխական կողմնակցութիւնը խել մը ժամանակէ վեր իր գործունէութիւնը սկսած էր, եւ իր նպատակին հասնելու համար՝ ամենեւին մէկ շարագործութենէ ետ չէր քաշուեր: Իրօք ալ իր առաջին գործողութիւնը՝ ստրուափելի եղեռնագործութիւն մը պիտ'որ ըլլար, զորն որ բարեբախտութեամբ չկրցաւ գլուխ տանիլ: Խել մը երիտասարդք դաւակցութիւն մը կազմեցին, որ Նիկողայոս կայսրը՝ հանդիսութեամբ Լեհաց թագաւոր պսակուելու համար՝ Վարսաւիա եկած ատեն՝ զինքը մեռցնեն. բայց ժամանակն որ հասաւ, չկրցան սիրտ ընել (1829, Մայ.): Քաջալերութիւննին աւելի մեծցաւ Յուլիոսի յեղափոխութենէն ետքը, ժամանակէ կը յուսային որ Գաղղիայէն ու գուցէ Անգղիայէն ալ օգնութիւն կը գտնեն: Յուլիոսի յեղափոխութենէն անմիջապէս ետքը Նիկողայոս կայսրը պատերազմի մեծ պատրաստութիւններ տեսած էր. իր բանակներուն Լեհական ու Լիթուանեան զօրաբաժինները՝ սահմանած էր յառաջապահ ըլլալու ան բանակին, զորն որ յեղափոխութեան գէժ պատերազմի պիտի հանէր, եթէ Գաղղիայէն դուրս տարածուէր եւ Լուգովիոս փիլիպպոս նոյնը չճնշէր: Գաղղիա եւ Անգղիա աս բաներն իմանալով, բնական էր որ ուզէին Նիկողայոս կայսրը պատերազմի բաղձանքը՝ նոյն իսկ իր երկրին սահմաններուն մէջ փակել: Իրենք թէեւ Լեհաստան անկախ ընելու դիտում չունենային, ի վերայ այս ամենայնի բանակցութեանց մէջ մեծ առաւելութիւն կը ստանային՝ եթէ Ռուսիա իր երկրին մէջ զբաղում ունենար, որով եւ իր ձայնն ազդեցութիւնը կը կորսնցնէր, վստիք չի նոյնին նեցուկ ըլլալու՝ պատրաստ սուխներ չէին գտնուեր: Արդ աս ամէն պատճառներուն համար դաւակիցք ժամանակին պարագա-

ները յարմար սեպեցին իրենց գործքին ձեռք զարնելու : Ամէն պատրաստութիւնները տեսնելէն ետեւ, քսան եւրիտասարդք իրիկունը մթննայլու ատեն՝ վարսաւիպոյ մէջ մեծ իշխանին պալատը յարձակեցան (1830, Նոյ. 29), որպէս զի զինքը բռնեն կամ մեռցնեն. բայց իշխանն ատենին իմացած ու պահուրտած ըլլալով, աս ձեռնարկութիւննին չյաջողեցաւ : Նոյնպէս անյաջող ելք ունեցան ձիաւոր ու հետեւակ Ռուս զօրաց զօրանոցները յարձակողներուն փորձերը : Ասոր հակառակ զինանոցին վրայ եղած յարձակումը յաջողեցաւ, եւ յափշտակուած զէնքերով զինեցաւ Ժողովուրդը՝ զորն որ յեղափոխականք ստատիկ գրգռած էին հաւատացընելով որ Ռուսը Լեհաց վրայ կը յարձակին ու կը մեռցնեն, որով եւ Լեհք սկսան Ռուսաց հետ զարնուիլ : Ռուս զօրապետներէն ամանք՝ Թէաթրոնի մէջ, ամանք ալ իրենց բնակարաններէն ելած ատեննին սպանուեցան. եւ այսպէս ռուս զնգերն առանց առաջնորդի մնալով, հաւատարիմ ձեւացող Լեհ զօրապետներէն մատնուելով, իրենց Լեհ ընկերներէն թող տրուելով, վստահութիւննին ու քաջալերութիւննին կարսնցուցին, այնպէս որ մէկ կողմէն մէկալ կողմ կը հալածուէին : Այս ամենայն գիշերը կ'ըլլար : Երկրորդ առաւ Կաստանգին մեծ իշխանը հրաման տուաւ որ զօրքերը ետ քաշուին, եւ ինք անոնցմով սահմանները քաշուեցաւ : Մինչեւ նոյն ատեն տակաւին Ռուսաց հետ մնացող Լեհ զնգերն ալ՝ անկէ ետեւ անոնցմէ բաժնուեցան, որով եւ բոլոր Լեհ զօրքն ու բովանդակ ազատանին յեղափոխութեան կողմն անցան :

114. Յեղափոխականը, Գետպանագիտականը ու Սահմանադրականը : Խլորիցքի հրամանապետ : Այս ամենայն Յեղափոխականաց գործքն էր, որոնք յեղափոխութեան կռիւն առանձին կուռած էին. բայց նոյնին ներքին առաջնորդութիւնը չէին կրնար իրենք իրենցմէ յառաջ տանիլ, հապա կարօտ էին Գետպանագիտականաց ու Սահմանադրականաց, որոնց մէջ էին

գրեթէ բոլոր մեծ պաշտօնատէրներն ու նշանաւոր մար-
դիկ: Ուստի եւ քիչ մը ետքը կազմուած առժամանա-
կեայ կառավարութեան (Դեկ. 4) բոլոր անդամները
(Չարգորիսքի, Օոդրովսքի, Բագ, Գոխանովսքի, Տեմ-
պովսքի, Նիեմցեւիչ) դեպքանագիտական ու ռազմանա-
դրական կողմնակցութիւններէն էին, եւ յեղափոխա-
կաններէն՝ միայն Լըլեւէլ կար: Ասոնք կ'ուզէին յե-
ղափոխութիւնը դադրեցընել, վասն զի թէ որ յառաջ
տանելով՝ կայսեր նորենոր թշնամանքներ հասցընէին,
անկարելի կ'ըլլար իրենց նպատակին հասնել, որ էր՝
ռազմանագրութիւնն ամբողջ նորէն հաստատել: Յե-
ղափոխական կողմնակցութիւնն առ քաղաքականու-
թիւնը կը մերժէր, համարելով որ ան ատեն Լեհք
յաղթող կ'ըլլան՝ երբ որ առանց ամենեւին նկատմունք
ընելու՝ Ռուսները կը ջնջեն, եւ Լիթաւիա, Աւստրի-
նիա, Բատուիա՝ հին Լեհական գաւառներուն վրայ յար-
ձակում ընելով, անոնց բնակիչները ոտք կը հանեն ու
իրենց հետ կը միացընեն: Բայց մէկալ երկու կողմնա-
կցութիւնք իրենց կարծեաց մէջ հաստատուն մնացին:
Խլորիցքի ծեր զօրապետը, որն որ ռամկապետական
շարժմանց թշնամի էր, առաջին օրերը զօրաց հրամա-
նատար եղած էր: Ասիկայ անկարելի կը սեպէր որ Լեհք
Ռուսաց հետ յաջողութեամբ պատերազմ կարենան
ընել. եւ կը կարծէր թէ բանակցութիւնները՝ որոնցմէ
միայն կը յուսար որ բան մը կրնայ յառաջ գալ, ան
ատեն կրնան յաջողիլ, երբ որ կը զսպուի ռամկապե-
տական կողմնակցութիւնը՝ որն որ շուտ մը գլուխ վեր-
ցուցած էր, եւ քաղաքական աղմկալից ժողովակե-
րով իրերն աւելի կը շփոթէր: Ուստի Դեպքանա-
գիտականաց ու Սահմանագրականաց գլխաւորներուն
հետ միաբանելով, հրամանապետական իշխանութիւնն
յանձն առաւ, որպէս զի կարող ըլլայ անկարգութիւն-
ները վերջացընել: Առժամանակեայ կառավարութեան
անդամներն ալ բաց ի Լըլեւէլէն՝ իր պաշտօնեաներն
անուանեց:

115. Լեհաց պատգամաւորութիւնը, կայսեր պատասխանն ու նոյնին հետեւութիւնը: Լյուպէս չափաւորեալ կողմնակցութիւնը վրայ ելլելով, Խլրբիքքի Պետրոբուրգ երկու հոգի խաւրեց, որ կայսեր հետ բանակցելով՝ Լեհաստանի իրողութիւնները կարգի դնեն: Նիկողայոս կայսրը պատասխան տուաւ որ ապստամբներու հետ չիքանակցիր. եթէ Լեհք միայն հրացան մը պարպեն իր գնդերուն վրայ, որոնց հրաման տուած է Լեհաստանի վրայ քալելու, ան ատեն իրենց երկիրը տակնուվրայ կը դարձնէ: Իսկ թողութիւն տալու համար՝ հետեւեալ պայմանները դրաւ. բռնուած Ռուսներն ազատ թողաւ, Ռուս պաշտօնատէրներն իրենց տեղերը հասաատել, յեղափոխութեամբ կազմուած բոլոր պաշտօնները վերցնել, զինաւանէն յափշտակուած զէնքերն ետ դարձնել, Լեհական գնդերը Բլոգի քով ժողովել՝ որպէս զի հոն իր հրամաններն ընդունին: Դեսպանները Վարսաւիա դարձան (1831, Յուլ. 15) առանց խօսք մը խօսելու Լեհաց պահանջումներուն ու Ռուսաց բանեցուցած խտուրթիւններուն վրայ՝ որոնք յեղափոխութեան առիթ տուած էին: Ճամբան՝ Լեհաստանի վրայ քալող բազմութիւ գնդեր տեսած էին: Խլրբիքքի առաջարկեց որ կայսեր պայմաններն ընդունին, այս ինքն՝ հպատակին. բայց նոյն իսկ իր կողմնակիցներն աս առաջարկութիւնը մերժեցին. ժողովուրդն ալ իրեն գէժ սաստիկ դաւանացաւ: Ասոր վրայ ինք ստիպեցաւ հրամանապետական իշխանութիւնը թողուլ. եւ թէպէտ զօրաց հրամանատարութիւնն իրեն ձգել կ'ուզէին, սակայն ինք յանձն չառաւ: Դեսպանագիրտական ու սահմանադրական կողմնակցութիւններէն կազմուած նոր առժամանակեայ կառավարութիւն մը դրուեցաւ, որուն մէջ մտաւ նաեւ Լլիւեւէլ. իսկ զօրաց հրամանատար եղաւ Խլրբիքքիին բարեկամը՝ Ռաճիվիլ իշխանը: Նոր կառավարութիւնը ժողովրդեան երաշխաւորութիւն մը տալու համար որ ալ Ռուսաց հետ չիքանակցիր, հաւանեցաւ զահր դա-

150 Բ. ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ (1830—1848), Բ.

առիւթացած հրատարակելու: Առ բանը խորհրդանոցին մէջ առաջարկեցաւ (Յունու. 29) եւ երկու սենեակներէն ալ ընդունուեցաւ. Եւրոպայի արքունիքներուն եւ ազգերուն ուղղուած յայտարարութեան մը մէջ ալ ասոր պատճառները յառաջ կը բերուէին:

116. Պատերազմին գլխաւոր գէպքերը: Օսրոյ լինգայի ծակատը: Ալ արսուխայի մէջ ասոնք եղած ատեն, Ռուսաց Տիպիչ զօրապետը 150,000ի բանակով սահմանները հասած էր: Ասոր գիմացը Լեհք 80,000 հոգի ունէին, որոնցմէ հազիւ 45—50,000 հոգի կրնային բաց գաշտի վրայ դործածուիլ, անոնք ալ ըստ մեծի մասին երիտասարդ ու անվարժ զօրքեր էին: Նոյն պզտիկ բանակը մայրաքաղաքին ժոռաղէկ գիրք մը բռնած՝ Ռուսաց յարձակման կը սպասէր: Խլարիցքի՝ որն որ իբրեւ Ռաճիվիլին խորհրդականը՝ իրօք հրամանատարութիւն կ'ընէր, կ'ուզէր հոն քաջութեամբ ճակատ մը վաստակելով, Լեհերուն պատերազմական համբաւը հաստատել, եւ անկէ ետեւ մէյ ժ'ալ խրատ տալ հպատակելու: Տիպիչ Լեհաց վրայ յարձակում րբաւ (1831, փետր. 25), եւ անոնց գիրքին մուտքը մէյ ժ'աւանելէն ու կորսնցնելէն ետեւ, նորէն առաւ ու պահեց: Լեհք պատերազմի դաշտը թող տունն ու կարգաւորեալ կերպով ետ քաշուեցան: Բրաւա արուարձանին նեղ փողոցներուն մէջ շփոթութիւն փրթելով, Տիպիչ անշուշտ մեծ հետեւութիւն ունեցող յաղթութիւն մը կրնար ձեռք բերել, թէ որ վարսուխայի կամրջագլխոյն վրայ գիշերական յարձակում ընել համարձակէր, բայց ինք ետ քաշուելով, իբր թէ ճակատն անորոշ մնացած սեպուեցաւ: Ասոր ետեւէն եկած զինուոց հանդարտութիւնը Լեհք իրենց օգտին դործածեցին, Ռաճիվիլին տեղն անցնող Սգրժինեցքի հրամանատարը՝ նոր զօրագլուխներ գրաւ ու զօրքերը շատցուց: Քիչ մը ետքը թշնամութիւնները նորէն սկսան: Տիպիչ վայքոյնէն քովէն գէպ ի վեր կը քալէր՝ անցնելու յարմար տեղ մը գտնելու համար, բայց

աս շարժումն ըրած տանն՝ իր բանակին բաժիններն իրարմէ այնչափ բաժնեց, որ Լեհք կրցան տեղ տեղ անոնց վրայ իյնալ ու յաղթել: Լեհաց աս մասնական յաղթութիւններուն դիմացը՝ Ռուսք ալ մեծ առաւելութիւն ստացան Տվենիցքիին դէմ: Աս ջորապետը 4000 հոգւով կը խաւրուէր, որպէս զի վաշինիա ու Բոտոլիա գաւառները ոտք հանէ, որոնց բնակիչներն արդէն պատրաստ էին, եւ ասանկ օգնութեան կը սպասէին՝ գործքի ձեռք զարնելու համար: Բայց Ռուսաց Ռիւտիկէր զօրապետէն յարձակում կրելով, ստիպեցաւ Աւստրիայի երկիրն անցնիլ (Ապր. 18 — Մայ. 2), ուր զինաթափ եղաւ: Քիչ մը ետքը Ռուսք Օսթրոլենգոյի քով Լեհաց գլխաւոր բանակին վրայ յարձակեցան (Մայիս 28), ուր ամբողջ օր մը կռիւ ըլլալէն ու պատերազմի գաշտը 16,000 դիակներով լեցուելէն ետքը, Լեհք ետ քաշուեցան: Սգրծիւնեցքի ուղեց անկէ վերջը օգնութիւն խաւրել՝ յառաջագոյն Լիթաւիա դադող զօրաց, որով նոյն գաւառին մէջ 12,000 Լեհ զինուորք եղան, որոնց նպասակն էր՝ յեղափոխութիւնը մինչեւ հին Ռուսիայի սահմանը տարածել. բայց աս արշաւանքն ալ անյաջող ելք ունեցաւ: Զօրաց մեծ մասը ստիպեցաւ Պրաւլի երկիրն անցնիլ (Յուլ. 15), ուր՝ Աւստրիա եղածին պէս՝ զինաթափ եղան. միայն 4000 հոգի՝ Տեմպինպրիի հրամանատարութեամբը՝ արտաքոյ կարգի քաջութեամբ վարսաւիտ գարձան (Օգոստ. 3):

117. Արտաքին տէրութեանց վրայ ակնկալութիւն: Ներքին երկպառակութիւն: Լիթաւիայի արշաւանքին ժամանակը երկու գլխաւոր բանակները գրեթէ բոլորովին անգործութեան մէջ մնացին: Տիպիչ չէր կրնար ձեռնարկութիւն մ'ընել, որովհետեւ իր զօրքին գրեթէ կէոր կորսնցուցած էր, ասկից զատ՝ կերակրեղինաց պահատութենէն, հիւանդութիւններէ եւ առանձինն մաղձայուղէ խիստ մեծ նեղութիւն կը կրէր: Վերջապէս ինքն ալ նոյն հիւանդութեան զոհ

եղաւ ան միջոցին՝ երբ որ կայսրն իր մինչեւ նոյն տառն ձեռք բերած թեթեւ յաջողութիւններուն վրայ տեղւոյ ըլլալով, որոշած էր զինքն աստիճանէն վար առնուլ։ Քիչ մը ետքը կաստանդին մեծ իշխանն ալ միեւնոյն հիւանդութեամբ մեռաւ։ Իսկ Լեհք թէպէտ ոչ կերակրեղինաց եւ ոչ ռազմավթերի կողմանէ նեղութիւն կը կրէին եւ բանակինն օրըստօրէ կ'աճէր, բայց այնպէտով ալ պատերազմը զօրաւոր կերպով յառաջ տանելէն կ'արգելուէին, չափաւորեալ կողմնակցութեան արտաքին տէրութեանց վրայ ունեցած ակնկալութեան պատճառաւ։ Նոյն կողմնակցութիւնն անորոշ խոստումներու հաւատարմով եւ խաբէական յոյսերու վրա տախանալով, այնչափ կը վախճար որոշիչ պարտութեանէ՝ որով իր առջեւը դեռպանագիտական բանակցութեանց ճամբան կրնար գոցուիլ, որչափ որոշիչ յաղթութեանէ՝ որով ռամկապետական կամ յեղափոխական կողմնակցութիւնը մեծ զօրութիւն ձեռք կը բերէր։ Չափաւորականաց գլխաւոր յոյսը Գաղղիայի օգնութեան վրայ էր. կը յուսային որ Լուգովիկոս Փիլիպպոս՝ կամ Անգղիայի հետ միաբան եւ կամ նաեւ առանձին՝ միջամտութիւն կ'ընէ։ Հասերը կը հաստատեն որ Գաղղիացւոց թագաւորը խոստացած ըլլայ Լեհերն անկախ ընելու, բաւական որ իրենց յեղափոխութիւնը տակաւին երկու ամիս գիմանայ։ Այլուի նաեւ որ նոյն միջոցին շատ ջանացած ըլլայ զԱւստրիա, զԱնգղիա, զՇուէտ եւ զԳրուռն իր քաղաքականութեան կողմը վաստակելու. բայց երեք առաջին տէրութեանց կողմանէ իր առաջարկութեան ընդունելութիւն չգտնելով, արդէն պատերազմի պատրաստուած Տաճիկներն ետ կեցուցած ու Լեհերն իրենց բախտին թող տուած ըլլայ։ Ինչպէս որ է նէ, առ ստոյգ է որ Լեհք յոյսերինն արտաքին տէրութեանց եւ գլխաւորաբար Գաղղիայի ու Անգղիայի օգնութեան վրայ դնելով, առանձին վաստակելու կը ջանային, որով եւ չէին ուզեր Ռուսաց հետ զարնուիլ։ Բայց զինուց հանգչելու ժա-

մանակը՝ կողմնակցութեանց կռիւը խիստ սաստկացաւ. երկպառակութիւնն ամէն կողմ մուտք գտաւ, խորհրդանոցին մէջ, պաշտօնականներուն մէջ, զօրապետներուն մէջ: Շատ զօրապետք վերին հրամանատարը վար ձգելու կը ջանային. իրեն գէմ եղած կասկածն ու աժդոհութիւնն անո՞ղ աւելի սաստկացաւ, որ ինքն ալ միաբանեցաւ՝ հրապարակական իրողութեանց բովանդակ առաջնորդութիւնը Չարդորիզի իշխանին յանձնել ուղղակիքուն հետ: Առ նիւթին վրայ խորհրդանոցին մէջ ալ առաջարկութիւն եղաւ, բայց պարապ տեղ. հակառակ կողմնակցութիւնը յայտնապէս կը զուցէր թէ ազնուապետականք հրամանապետութիւն կ'ուզէն հաստատել, որպէս զի ՂԵՀաստան Ռուսաց մասնեն:

118. Վարսաւիայի իյնալը: Եւրո որ ԼԵՀք կողմնակցութեանց կռիւներով ու երկպառակութիւններով ժամանակնին կը կորսնցընէին, Բաղբեւիչ Ռուսաց նոր հրամանատարը՝ նոր զօրքերով բանակը հասած էր (1831, Յունիս 25): Ատիկայ սզեց իր նախորդին ընտրած. Վայքսէլի աջակողմեան եզրը թող տալով՝ ձախակողմեան եզրէն մայրաքաղաքին վրայ յարձակիլ, որովհետեւ առաջին կողմը երկայն կռիւներով ամայացած ու ապականած էր, եւ միանգամայն հոնկից Ռուսք քաղաքին սաստիկ ամրացած կողման կը հանգիստէին: Եւ թէպէտ ասով Ռուսիայի հետ ունեցած հաղորդակցութիւնը կը կտրուէր. սակայն աս բանն հոգը չէր բւար, վասն զի Պրուշէն՝ ուտելիք, ռազմամթեր, կամբըջի նիւթեր եւ նոյն իսկ զինուորական ճարտարականներ կրնար ունենալ: Բաղբեւիչ աս իր ծրագիրը գլուխ հանեց, եւ Պրուշի օգնութեամբ գետին վրայէն անցնելէն ետեւ՝ սկսաւ Վարսաւիայի վրայ քալել: Նոյն ատեն ԼԵՀաց բանակին անգործ կենալը՝ ռամկապետականաց առիթ տուաւ Սգրթինեցքի զօրապետն իր հրամանատարութենէն հանելու եւ նոյն պաշտօնը քանի մ'որ յառաջ ետ դարձած Տեմպինգքիին (116) տալու:

154 Բ. ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ (1830—1848), Բ.

(Օգոստ. 10): Բայց ան ալ իր նախորդին հետ անձկութեամբ կապուելով, շուտ մը համարումը կորսնցուց, որով եւ այնպիսի վտանգաւոր ատեն Ղեհք առանց հրամանատարի մնացին: Քաղաքական ժողովակներն իրենց բոլոր զօրութիւնը բանեցընելով՝ խաժամուժը ոտք հանեցին, եւ գիշերանց բանտերուն վրայ յարձակելով՝ սասաիկ անազորութիւններով երեսունսերկու հոգի մեռցուցին, որոնց մէջ զօրապետներ, պաշտօնականներ եւ ռուս տիկին մը կար (Օգոստ. 15): Աոոր վրայ կառավարութիւնը հրաժարեցաւ, որով եւ բովանդակ իշխանութիւնը ձեռք տնցուց Գրուզովիէքքի զօրապետը՝ ինք զինքը Վարսաւիայի կառավար անուննել աալով. զօրաց հրամանատարութիւնն ալ քիչ մը ետքը եօթանասունուհինգ տարւան Մալախովզիին տուաւ: Վարսաւիա առ չփութութեանց մէջ եղած ատեն՝ Բազքեւիչ երթալով կը մօտենար: Քաղաքին մէջ ուտելեաց պակասութիւնն ալ միշտ աւելի կը զգացուէր: Նոյն նեղութեան դարման տանելու համար՝ 20,000 հոգւով Ռամոնինոյ զօրապետը խաւրուեցաւ (Օգոստ. 20). բայց անիկայ ուղածը ձեռք բերելէն ետեւ ալ՝ ետ չգարձաւ, թէեւ զինքը կրկին կրկին կը կանչէին: Ասանկով քաղաքին մէջ միայն 35,000 զօր կը գտնուէր: Ռուսաց հրամանատարը պատրաստութիւնները տեսնելէն եւ Վարսաւիացիներն անձնատուր ըլլալու պարապ տեղ յորգորելէն ետեւ, գնդակածութիւնն ու յարձակումը սկսաւ (Սեպտ. 5): Թէպէտ Ղեհք քաջութեամբ ու յուսահատութեամբ իրենք զիրենք կը պաշտպանէին, ի վերայ այս ամենայնի Ռուսաց միշտ աւելի յառաջանալը չէին կրնար արգելու: Գրուզովիէքքի մէկ երկու անգամ բանակը պատգամաւոր խաւրելէն ու քանի մը ժամ զինադադար ընդունելէն (Սեպտ. 7), եւ խորհրդանոցին ոտիւմամբը դարձեալ կռուի սկսելէն ետեւ, վերջապէս ստիպեցաւ իշխանութիւնը թողսլ: Ասով կառավարութեան գլուխն անցաւ Մալախովզիի ծերունին, որն որ

խորհրդանոցին մեծ մասին հաւանութեամբը քաղաքը Բաղքեւիչին յանձնեց (Սեպտ. 8) ան պայմանաւ՝ որ զօրքն ու իշխանութիւն ունեցողները կարենան ազատութեամբ գուրտ ելլել:

119. Լեհները բոլորովին ինչպէս զսպուին ու իրենց ազատութիւնները կը կորսընցընեն: Մէկ կողմանէ Բաղքեւիչին վարսաւիա մտած եւ հոն ամենայն ինչ յեղափոխութենէն յառաջ եղած վիճակը դարձուցած ատեն, հոնտեղէն ելլող Լեհական խորհրդանոցը Զագրոչիմ Ժողովուելով (Սեպտ. 11), Ռամորինոյին հրաման խաւրեց որ աճապարէ իր զօրքովը գայ բանակին հետ միանայ: Բայց նոյն զօրապետը չհնազանդեցաւ, հապա կ'ուզէր անկախ դիրք մը բռնել. իսկ Չարդորիսքի՝ որն որ նոյն զօրապետին քովը կը գտնուէր, թող տուաւ գէպ ի Գրադաւ գնաց, որպէս զի սահմաններուն մօտ ըլլալով, կարենայ ի հարկին փախչիլ՝ Գաղղիա երթալ: Նոյն միջոցին՝ Մալախովսքիէն ետքը Լեհ զօրաց հրամանատար եղող Ռիպինսքի, Բաղքեւիչին հետ բանակցութիւն կ'ընէր, յուսալով որ Լեհաց համար՝ յեղափոխութենէն յառաջ ունեցած ազատութիւններին նորէն կրնայ ձեռք բերել: Ռուսք իսկզբան զինքը նոյն ակնկալութեան մէջ կը պահէին, որպէս զի նախ Ռամորինոյին հետ գլուխ ելլեն, որուն ետեւէն ինկած էր Ռիւտիկէր: Արդ երբ որ նոյն Լեհ զօրապետը՝ որն որ Աւստրիայի ուսհմանը կը մօտենար, քանի մը հեզ Ռիւտիկէրին հետ զարնուելն ետեւ՝ իր զօրաց 11,000 մնացորդին հետ նոյն կայսրութեան երկիրներն անցաւ (Սեպտ. 17), ալ Բաղքեւիչ Ռիպինսքիին հետ մինչեւ նոյն ատեն բանեցուցած լեզուն փոխեց, ու պահանջեց որ առանց պայմանի հպատակի, եւ զօրքովը՝ Բլոգի մէջ կայսեր իրենց վրայ ընելու որոշման սպասէ: Արդէն բանակցութիւններն եղած ատեն, թէ խորհրդանոցի անդամներէն եւ թէ զինուորներէն շատերն աւելքը գուշակելով, ձգած փախած էին, անանկ որ Ռիպինսքի ալ գիմագարձութեան անկարելի ըլլալը

տեսնելով, զօրքին մնացորդովը Պրուշի սահմանն անցաւ (Հոկտ. 5)։ Ուրիշ պզտիկ գունդ մ'ալ Աւստրիա մտաւ։ Աս ամէն գնդերն երկու կողմերն ալ զինաթափ ըլլալէն ետեւ, իրենց հետ եղող նշանաւոր մարգիկ՝ նոյն երկու կառավարութեանց օգնելով՝ կրցան փախչիլ եւ ըստ մեծի մասին Գաղղիա գացին։ Իսկ հասարակ զինուորներէն ամանք ան կողմերը մնացին, ամանք ալ ետ դառնալու ստիպուեցան։ — Աս կատարածն ունեցաւ Լեհաստանի յեղափոխութիւնը, որն որ ըստ մասին իրենց ներքին երկպառակութեան եւ ըստ մարին Ռուսի եւ արապքին տէրութեանց քաղաքականութեան բնական հետեւութիւնն էր։ Բառքեւիչ, որն որ Աւստրիայի իշխան անուանուած ու Լեհաստանի կուսակալ եղած էր, Լեհաց ձեռքը մնացած մէկ երկու տեղերն ալ առնելէն ետեւ՝ Ռուսի իշխանութիւնը կատարեալ հաստատեց։ Թէպէտ Լեհաց ընդհանրապէս թողութիւն շնորհուեցաւ, բայց այնչափ չափաւորութիւններով՝ որ կրնայ ըսուիլ թէ ոչ ոք ապահով էր։ Սակայն Լեհք ալ կոյսեր այնչափ տառելութիւն ցուցուցած եւ այնչափ նախատինք հասցուցած էին, Ռուսիայի այնչափ մեծամեծ զոհեր պատճառած եւ անոր իշխանութեան այնչափ վնաս ըրած էին, միանգամայն իրենց մէջ տակաւին այնչափ գրգռութիւն կը տիրէր, որ գրեթէ անկարելի կ'ըլլար ուրիշ ընթացք բռնելը։ Եւ որովհետեւ Լեհք իրենց ոտք ելլելով՝ Ռուսիայի հետ ունեցած գաշինքնին աւրած ու իրենց սահմանագրական ազատութիւնները չարաչար գործածած էին, եւ գարձեալ ինչպէս հիմայ պիտի տեսնենք՝ նիկողայոս կայսրը, Գաղղիայի ու Բեղգիայի մէջ եղած փոփոխութիւններուն զիջանելուն դիմացը, Լեհաստանի նկատմամբ ընելիքներուն մեծ տէրութեանց հաւանութիւնն առած էր, անոր համար չէ թէ միայն Լեհաստանի սահմանագրութիւնը ջնջեց, հապա նաեւ առանձին զօրք, սեպհական տեսչութիւն ու ելեւմտից մասնական կարգաւորութիւն

ունենալու իրաւունքնին վերցուց, որով եւ Ռուսիայի ուրիշ գաւառներուն հաւասար եղաւ:

120. Մեծ տէրութեանց քաղաքականութիւնը եւ Բեղզիայի անկախութիւնն ընգոյնենին: Վառնայի հիմայ Բեղզիայի: Նոյն երկրին յեղափոխութեան արտաքին տէրութեանց համար ունեցած ծանրակշռութիւնը, մէկդի թող տալով Վիէնայի արքայաժողովոյն որոշումներուն ու օրինաւորութեան սկզբունքին հակառակ ըլլալը, գլխաւորաբար անոր վրայ կը կայանար, որ Յուլիսի յեղափոխութեան նմանութիւնն էր: Եւ որովհետեւ նոյն վերջին յեղափոխութեան դիւցազունքը մեծապէս կը բաղձային ու ետեւէ ալ կ'ըլային որ Բեղզիա Գաղղիայի հետ միանայ, անոր համար մեծ տէրութիւնք ուրիշ ամէն նկատում կամ հայեցում իբր թէ մտնալով, անոր միայն միտ գրին կամ անով գոհ եղան որ նոյն միաւորութիւնը խափանեն: Աս նկատմամբ գեսպանագիտութիւնը մեծ գործունէութիւն բանեցուց: Նոյն պարագայից մէջ Լուգովիկոս Փիլիպպոսին առջեւ երկու ճամբայ կար. կրնար Բեղզիայի ազատականներուն օգնել, նոյն երկիրն անմիջապէս Գաղղիայի հետ միացնել, եւ միանգամայն իր զէնքերը գործածել յեղափոխութիւնը յառաջ տանելու, որն որ Եւրոպայի շատ կողմերը գլուխ վերցուցած էր. եւ կամ կրնար մեծ տէրութիւններուն հետ միաբանելով եւ Գաղղիայի մէջ յեղափոխական տարրը զրկելով, անկից դուրս բռնող յեղափոխութիւններն ալ նոր ծլած ատեն՝ խլելու օգնել: Լուգովիկոս Փիլիպպոս գոնէ ըստ մասին աս վերջին ճամբան ընարեց, եւ ասով մեծ տէրութեանց բրած ծառայութիւնն եղաւ գլխաւորաբար, որ սրիշ պարագաներու հետ միանալով, զանոնք հաւանեցուց զինքն իբրեւ Գաղղիացւոց թագաւոր ճանչնալու: Լուգովիկոս Փիլիպպոս խօզր տուաւ որ Բեղզիան Վաղղիայի հետ չիմիացնեն, միանգամայն չիթողուր որ հոն հասարակապետութիւն հիմնուի: Բայց ինքն ալ մեծ տէրութեանց խմացուց որ

Բեղդիայի անկախութեան հակառակ ելլելու շնո՛ւ, ապա թէ ո՛չ Գաղղիացւոց ընդհանուր բաղձանքը չկրնարով զտպել, իր կամացը գէժ՝ կը ստիպուի զէնք առնուլ։ Աս վերջին խորհրդածութեան հիմնական ու խոհեմական ըլլալը՝ շէր կրնար տարակուսի տակ ձգուիլ։ Մեծ տէրութեանց Բեղդիայի անկախութիւնը գիւրաւ ճանչնալուն առ զլիաւոր շարժառթէն զատ, իւրաքանչիւր տէրութիւն առանձին պատճառներ ալ ունէր։ Անգղիա իր շահուն համաձայն կը գտնէր Ստորին նահանգաց երկուքի բաժնուիլն ու առ բաժանմամբ տկարանալը։ Ինչու որ Հոլանտա՝ ծովային զօրութեան կողմանէ իրեն հետ կրնար զուգընթանալ, իսկ Բեղդիա՝ ճարտարութեան նկատմամբ, եւ երկուքին մէկտեղ միացած մնալը՝ իրեն համար կրկին վտանգաւորութիւն ունէր։ Ասկէց զատ Անգղիա՝ Լուգովիկոս Փիլիպպոսին կողմէ բռնելով, Գաղղիայի վրայ առէն ժամանակ ունեցածէն աւելի ազգեցութիւն կը ոտանար։ Պրուշ կը վտանար որ յեղափոխութիւնն իր Ռենական դաւառներուն մէջ շտարածուի։ Աւստրիա իր Իտալական ու Լեհական դաւառներուն նկատմամբ վախ ունէր։ Ռուսիա թէպէտ իսկզբան ուզած էր Հոլանտայի իրաւանց պաշտպանութեան համար զէնք առնուլ, բայց ուրիշ նկատմունքներէն զատ՝ Լեհական յեղափոխութիւնը զինքն առ դիտաւորութենէն ետ կեցուց։ Ասանկալ բոլոր մեծ տէրութիւնք յայտնեցին որ պատրաստ են Բեղդիայի անկախութիւնը ճանչնալ, բաւական որ ո՛չ Գաղղիայի անցնի եւ ո՛չ հասարակապետութիւն ըլլայ։ Ուստի եւ երկու կողմանք միաբանեցան Բեղդիայի մէջ զինեալ միջամտութիւն չընելու, ո՛չ Հիւսիսային տէրութիւնք՝ Գուլիելմոս թագաւորին օրինաւոր իշխանութիւնը հաստատելու համար, ո՛չ ալ Արեւմտեան տէրութիւնք՝ Բեղդիացւոց օգնելու համար, կամ գոնէ Լուգովիկոս Փիլիպպոս՝ նոյն երկիրը Գաղղիայի հետ միացընելու մտք։

121. Լիւքսեմպուրկի ու Թագաւորի ընտրութեան խնդիրները։ Բեղդիայի վիճակն որոշող գես-

պանական խօսակցութիւնները Լոնտոն կ'ըլլային։ Աս մայրաքաղաքը հինգ մեծ տէրութիւնք գեապանաժողով կազմելով, Բեղգիայի իրողութեանց վրայ բանակցեցան եւ յաջողութեամբ դուրս տարին։ Ամէն բանէն յառաջ նոյն գեապանաժողովն իր առաջին արձանագրովը (1830, Նոյ. 4) Բեղգիացիներն ու Հոլանտացիները զինադադար ընելու ստիպեց, եւ անմիջապէս Բեղգիայի ազգային համաժողովոյն հետ հաղորդակցութեան մէջ մտնելով, զինքը չափաւորութեամբ ու խոհեմութեամբ վարուելու յորդորեց։ Եւ երբ որ տեսաւ թէ անիկոյ պատշաճ ընթացք կը բռնէ, առանձին արձանագրով մը պաշտօնական կերպով Բեղգիայի անկախութիւնը ճանչցաւ (Դեկտ. 20)։ Անկէ ետեւ ընելիքն էր՝ երկու տէրութեանց սահմաններն որոշել ու Բեղգիայի՝ յարմար թագաւոր գտնել։ Առաջին նկատմամբ գծուաւ թութիւնը՝ մասնաւոր կերպով Լիւքսեմպուրկի մեծ դքսութեան վրայ էր, որն որ անով աւելի կը մեծնար՝ որ Գերմանական գաշնակցութեան կը վերաբերէր։ Նոյն դքսութեան երկիրները Բեղգիացւոց ձեռքն էին, բայց ի Լիւքսեմպուրկ մայրաքաղաքէն, ուր՝ իրեւ գաշնակցութեան ամրոց՝ Պրուշ պահակապան զօրք ունէր։ Բեղգիացիք կ'ուզէին նոյն ծանրակշիռ գաւառը պահել։ Իսկ Լոնտոնի գեապանաժողովը՝ Հոլանտայի համար 1790ին ունեցած սահմանն որոշեց՝ Լիւքսեմպուրկ ալ իրեն տալով, եւ Բեղգիացւոց պարտաւորութիւն գնելով որ Հոլանտայի տէրութեան պարտքին մէկ մասը յանձն առնուն (1831, Յունու. 20 ու 27)։ Գուլիելմոս թագաւորը յայտնեց որ ասով գոհ կ'ըլլայ, իսկ Պրիւսսիէի համաժողովն ասոր դէմ բողոքեց (Փետր. 1), ամենեւին չէր ուզեր Լիւքսեմպուրկ թողուլ։ Ասոր համար ալ Հոլանտացիք տակաւին իրենց ձեռքն եղող Անգուերբիայէն չէին ելլեր։ — Աս խնդրէն նուազ գծուար չէր թագաւորի ընտրութեան խնդիրը։ Բեղգիացիք աչուրնին գլխաւորաբար երեք հոգւոյ վրայ դրած էին. որոնք էին Աւստրիայի կայսեր եղբայրը՝ Կարոլոս արքի-

դուքսը, Լայխդենպերկի դուքսը (Իտալիայի Եւգենէսս փոխարքային որդին) ու Լուդովիկոս Փիլիպպոսին երկրորդ որդին՝ Նրմսլերի դուքսը: Առաջնայն նոյն պատիւը չընդունելէն իմանալով, իսկ Լայխդենպերկի իշխանին ընտրութեան՝ թէ Լուդովիկոս Փիլիպպոսին եւ թէ մեծ տէրութեանց անհաճոյ ըլլալէը տեսնելով, համաժողովը Նրմսլերի դուքսը թագաւոր ընտրեց (Փետր. 3): Բայց առ ընտրութեան չէ թէ միայն չորս մեծ տէրութիւնք չէին հաւանիր, հապա եւ ոչ Լուդովիկոս Փիլիպպոս, թէեւ ինքն եղած էր նոյն իշխանին ընտրուելուն գլխաւոր շարժառիթը՝ բայց միայն Լայխդենպերկի իշխանին ընտրութիւնը խափանելու համար: Իրգը ալ երբ որ Բեղգիացւոց պատգամաւորութիւն մը Փարիզ գալով՝ իր որդւոյն թագաւոր ընտրուիլը ծանոյց, Լուդովիկոս Փիլիպպոս խնդիրքնին մերժեց, բայց զերեւր տապահովաց որ իրենց անկախութիւնն ամէն թշնամեաց դէմ կը պաշտպանէ (Փետր. 17): Համաժողովը տեսնելով որ խնդրոյն որոշումը տակաւին պիտի ուշանայ, զՍիւրէ տը Շաբէ (110) Բեղգիայի խնամապետ անուանեց (Փետր. 24):

122. Սաքսոնիա-Գոպուրկի Լէոբոլտ իշխանը Բեղգիայի թագաւոր կ'ըլլայ: ԺԸ. Յօդուածք: Նոյն միջոցին Լանտոնէն Բեղգիացիները կը ստիպէին որ իրենց թագաւոր ընտրեն Սաքսոնիա-Գոպուրկի ցեղէն Լէոբոլտ իշխանը, որն որ Յունաստանի թագը մերժած էր (85): Բայց անոնք չէին ուզեր, մէյ մ'որ նոյն իշխանը բողբոջական էր, մէյ մ'ալ վասն զի անանկ կը համարէին որ իբրեւ Անգղիայի կուսակալ պիտ'որ ըլլայ: Աս նիւթին վրայ երկպառակութիւն ծագելով, Օրանիայի իշխանը շատ ջանաց ձեռքը բան մ'անցընել եւ տեսնելով որ Լոնտոնի մէջ Լէոբոլտ իշխանին գէմ բանեցուցած միջոցներն օգուտ չեն ընել, Հոլանտա դարձաւ (1831, Մարտ 21) եւ իր կողմնակիցներուն ձեռքովը շատ աշխատեցաւ ինք զինքը թագաւոր ընտրել տալու, բայց ամէն բան պարտապ զնաց: Աւերջա-

պէս Լոնտոնէն Բեղգիայի համաժողովոյն իմացուցին որ եթէ գեապանաժողովոյն հաճելի չեղող մէկը թագաւոր գնելու ըլլայ, ալ անկէ ետեւ յոյս չունենայ որ մեծ տէրութիւնք իր շահը յառաջ տանին: Համաժողովը՝ որն որ Լէոբոլտ իշխանին վրայ համարում ստանալու փառք էր, աս սպառնալիքով բռնադատեցաւ զանկայ թագաւոր ընտրել (Յունիս 4): Աոոր ետեւէն եկաւ Լոնտոնի արձանագիր մը (Յունիս 27), որն որ ԺԸ. Յօդուածներու մէջ Բեղգիացւոց խիտ նպաստաւոր պայմաններ կը բովանդակէր. այս ինքն՝ Բեղգիացիները Հռլանտացւոց պարտքին մէկ մասը յանձն առնելէն ահառ կ'ըներ, Մառգրիխգ քաղաքն իրենց կու տար, կը պահանջէր որ Հռլանտացիք Անգուերբիայէն ելլեն, իսկ Լիւքսեմպուրկի նկատմամբ կ'որոշէր որ նոյն տտեն գտնուած վիճակին մէջ մնայ: Եւ թէպէտ Գուլիելմոս թագաւորն ու Հռլանտայի ընդհանուր կարգաժողովն աս որոշմանց գէմ սաստիկ կերպով բողոք բրին, եւ նոյն բողոքը Լոնտոն հասած ատեն՝ Ռուսի, Աւտտրիայի ու Պրուշի գեսպանները յայտնեցին որ աս պարագայից մէջ իրենք առժամն ղԼէոբոլտ ճանչնալը կ'ուշացընեն. ի վերայ այսր ամենայնի Բեղգիայի համաժողովը յիշեալ ԺԸ. Յօդուածներն ընդունելէն ետեւ, նոյն թագաւորը Բեղգիա եկաւ, Օսգէնտէն մինչեւ Պրիւսիէ՝ ամէն կողմ մեծ ընդունելութիւն գտաւ եւ արտաքոյ կարգի հանդիսիւ նոյն մայրաքաղաքը մտաւ (Յուլ. 21): Խնամապետն ազգային համաժողովոյն տնդամներովը զինքն ընդունեցաւ, եւ թագաւորը նոր շինուած սահմանադրութիւնը պահելու երդում ըրաւ: Լէոբոլտ քանի մ'օր մայրաքաղաքը նստելէն ետեւ՝ սկսաւ տէրութեան երկիրներն անձամբ պտրտիլ՝ իր հպատակաց սիրտը շահելու համար. ամէն տեղ ալ զինքը մեծ սիրով ու յարգութեամբ կ'ընդունէին, եւ անանկ կ'երեւար որ բովանդակ երկիրը հարսնիք կը կատարէ:

123. Հոլանտացիք նորէն պատերազմի կը սկսին: Գաղղիա եւ Անգղիա զինեալ միջամտութիւն կ'ընեն: Զինադադար: Բայց ասանկ ամէն տեղ ջըն-ծութեան հանդէսներ կատարուած ատեն, կայծակի հարուածի պէս Բեղգիացիները օարտափեցուց զարհու-րելի դոյժը՝ թէ բազմաթիւ Հոլանտական բանակ մը սահմաններն անցած է: Գուլիելմոս թագաւորը, որն որ՝ ինչպէս ըսինք՝ ԺԸ. Յօդուածներուն դէմ բողոքած էր, շուտ մը ծածուկ պատրաստութիւն տեսնելով, զինադադարը լինցած հրատարակեց, եւ իր զօրքերը՝ հինգ գնդի բաժնած՝ Օրանիայի իշխանին հրամանա-տարութեամբ Բեղգիա քալեցուց (1831, Օգոստ. 1): Բեղգիացուոց սարսափն անսր համար էր, որ իրենց զօր-քերը խիստ ողորմելի վիճակի մէջ կը գտնուէին: Ստոյգ է՝ Պրիւսսիէ եւ ուրիշ տեղեր ժողովուրդը քարակոյտ-ներու ետեւէն ու տներու մէջէն Հոլանտացուոց սահաւա-թիւ գնդերը յաղթած էր. ստոյգ է՝ այլեւայլ բերդե-րու մէջ գտնուող Հոլանտացի պահակապան զօրքը՝ Բեղգիացի զինուորներուն իրենցմէ բաժնուելովը՝ զին-աթափ եղած էր. բայց ցրուած եւ հրահանգը կոր-սընցուցած Բեղգիական զօրքերն ու անվարժ ժողովուր-դը չէին կրնար բաց դաշտի վրայ դէմ գնել կրթեալ ու բազմաթիւ բանակի մը: Իրօք ալ զինուորներէ, ազ-գային պահակապաններէ ու գործազարներէ կազմուած Բեղգիական գնդերը զանազան անգամ Հոլանտացիներէն յաղթուեցան, եւ ոչ թագաւորին ներկայութիւնը բաւական եղաւ Դիւրլմանի քով զերենք ամօթալի փախստենէ ետ կեցընելու (Օգոստ. 11): Աս կերպով Հոլանտացիք շուտով յառաջ կը քալէին ու Բեղգիայի քաղաքները հետզհետէ ձեռք կ'անցընէին. բայց երբ որ Օրանիայի իշխանն իր յաղթական ընթացքը յա-ռաջ տանելով, Պրիւսսիէի վրայ քալել կ'ուզէր, մէյ մ'ալ լուր առաւ որ 50,000ի Գաղղիական բանակ մը Բեղգիա մտած է՝ զէնքը մերժելու համար: Նոյն բա-նակը, որն որ քիչ մը ժամանակէ վեր սահմանը ժող-

վաւած էր, թերաւ սպարապետին հրամանատարութեան տակ՝ թագաւորին երկու երիցազոյն որդիքն ալ մեկտեղ՝ յառաջ կը քալէր։ Բեղդիացիք Աթ, Մոնս, Շարլըուա, Նամիւր բերդերն անոնց առջեւը բացին։ Առկից զատ՝ Գաթրինկդընի հրամանատարութեամբ անգղիական նաւատորմիդ մը դէպ ի Շելտէ յառաջացաւ։ Երկու տէրութեանց կողմանէ ալ մէյ մէկ հազի բանակցելու համար Հոլանտական բանակը դացին։ Օրանիայի իշխանը չուզեց կամ՝ չհամարձակեցաւ անկէ ետեւ կռիւր յառաջ տանիլ. ուստի եւ շուտ մը զինագաղար բնելով (Օգոստ. 31), զօրքերը ետ քաշեց. Գաղղիացիք ու Անգղիացիք ալ հեռանալով, ամենայն ինչ յառաջուան վիճակը դարձաւ։

124. Արեւմտեան տէրութեանց ու Բուրիայի քաղաքականութիւնը։ ԻԳ. Յօդուածները։ Մեկնե՛ք հիմայ Արեւմտեան տէրութեանց բռնած առ ընթացքը։ Խիստ դժուար էր Լուգովիկոս Փիլիպպոսին հանդարտութեամբ տեսնել, որ Բեղդիացւոց իրազեկիւններուն վրայ իր սաացած ազգեցութիւնը՝ Հոլանտացւոց յաղթութիւններովը կորսուի, եւ միանգամայն զերենք իրենց թշնամեաց ձեռքը թող տալով՝ այնչափ շուտով դէմ ընել զերենք պաշտպանելու խստաման (121)։ Եւ որովհետեւ շուտով գործել պէտք էր, անոր համար Լոնտոնի գեապանաժողովոյն հաւանութեան չսպասեց, հապա ինք իրմէ իր զօրքերուն հրաման խաւրեց յառաջ քալելու։ Իսկ իր Գալերան դեպանը՝ թագաւորին առ ընթացքը գուշակելով կամ յառաջուրնէ հրահանգուած ըլլալով, Հոլանտացւոց յարձակումը լուելուն պէս՝ Անգղիայի պաշտօնարանը համոզեց պաշտօնագիր մը հանելու, որով Գաղղիացիք համարձակութիւն կը ստանային Բեղդիայի մէջ Հոլանտացւոց դէմ գործելու։ Բայց նոյն պաշտօնագիրը Փարիզ հասած ատեն՝ արդէն Գաղղիացւոց զօրքը Բեղդիա մտած էր։ — Սակայն եւ այնպէս Հոլանտացիք Լոնտոնի գեապանաժողովոյն կողմանէ՝ յառաջուրնէ աւելի

նպաստաւոր պայմաններ ընդունեցան։ Ասոր ալ պատճառն ան է, որ միայն աս կերպով կրնային գոհ ընել երեք հիւսիսային տէրութիւնները, որոնք՝ ինչպէս տեսանք՝ Լէոբոլտ իշխանին թագաւոր ըլլալը տակաւին չէին ընդունած (122), եւ իրաւունք ունէին Արեւմտեան տէրութեանց զինեալ միջամտութեան գէմ ձայներնին բարձրացընելու։ Արդէն ալ Աւստրիա եւ Պրուշ Գերմանական գաշնակցութեան ժողովոյն ձեռքովք Լիւքսեմպուրկի բերդին հրամանատարին հրաման խաւրած էին որ նոյն դքսութեան մէջ Բեղգիայի մեծերը չճանչնայ։ Բայց գլխաւորաբար աս որոշումն ընել տուողն եղաւ Ռուսիա։ Նիկողայոս կայսրը նոյն ատեն Լեհաստանի յեղափոխութիւնը զսպելու վրայ էր (118, 119)։ Պրուշ բոլորովին Ռուսիայի կողմն էր, եւ հարկ որ ըլլար՝ Ռուսի եւ Պրուշի դնդեր կրնային Հռլանտացոց օգնութեան գալ։ Արգ. Եւրոպական մեծ պատերազմ մը խափանելու համար, Արեւմտեան տէրութիւնք ազէկ սեպեցին այն նպաստաւոր պայմանները դնել, զորոնք Ռուսիա կը խնդրէր Հռլանտայի համար։ Մէկալ կողմանէ ալ Ռուսիայի կայսրը չուզեց աւելի յաւաջ երթալ եւ մէկգի ձգեց Հռլանտայի թագաւորին՝ Բեղգիայի վրայ ունեցած իրաւունքը պաշտպանելու գիտաւորութիւնը, ան պայմանաւ՝ որ Արեւմտեան տէրութիւնք ալ թողուն որ ինք Լեհաստանի մէջ ուզածն ընէ, այո ինքն՝ ան Եւրոպական գաշնակցները ջնջէ, որոնցմով Լեհաց թագաւորութեան անկախութիւնն ու ռահմանագրութիւնը երաշխաւորուած էին։ Աս պատճառներով Լոնտոնի գեոպանաժողովը ծանօթ ժ. Թողուածները (122) ուրիշ ԻԳ. Թողուածներու փոխեց (Հոկտ. 15), որոնք Հռլանտացոց նպաստաւոր էին, որովհետեւ Բեղգիացիներէն Լիւքսեմպուրկի ու Լիմպուրկի մէկ մասը պիտ'որ ընդունէին, եւ տէրութեան պարտքին համար՝ տարին 8,400.000 Ֆիւրին մուտք պիտ'որ աւնուին։ Բեղգիացիք աս փոփոխման վրայ տհաճեցան. բայց գէմ գնելու զօրութիւն չունե-

նախով՝ գլուխ ծռեցին: Ուստի յիշեալ Յօգուածները ստորագրեցան, եւ Արեւմտեան տէրութիւնք անմիջապէս նոյնին պահպանութիւնը երաշխաւորեցին, Աւստրիա ու Պրուշքիչ մը ետքը իրենց հաւանութիւնը տուին. ետքն ալ Ռուսիա վաւերագրեց (1832, Մայ. 4) եւ Հոլանտացիներն իրենց բախտին թողուց, թէեւ յառաջագոյն չէր ուզած Բեղգիայի անկախութիւնը ճանչնալ՝ մինչեւ որ Հոլանտայի թագաւորը հաւանութիւն չտայ:

185. Վերջին կռիւներն ու նախակարգ պայմանները: Խժւպէտ ԻԴ. Յօգուածները Հոլանտայի նպատաւոր էին եւ Արեւմտեան տէրութիւնք ետքէն ոպառնալէք ալ զԳուլիեթոս զանոնք ընդունելու ստիպել ուզած էին. բայց նոյն թագաւորը՝ հիւսիսային տէրութեանց եւ առանձինն Ռուսիայի պաշտպանութեան վրայ վստահելով, եւ յուսալով որ դարձեալ բովանդակ Բեղգիա ձեռք կը բերէ, չուզեց զիջանիլ ու Նոյեմբերի 15ին արձանագրոյն (124) դէմ բողոքեց (1831, Դեկտ. 13): Աս ալ բաւական չէ, հիւսիսային տէրութեանց ու Ռուսիայի իսկ զիջանելէն ետեւ՝ ինք տակաւին հաստատուն կը կենար: Բայց որովհետեւ մեծ տէրութիւնք միաբան էին, անոր համար Հոլանտայի հետ գիւրաւ գլուխ ելան: Երբ որ Գաղղիա ու Անգղիա մէջերնին միաբանելէն ետեւ (1832, Հոկտ 22), իրեն նորէն ոպառնալէք բրին որ բռնութեան միջոցներ կը բանեցընեն, եւ Գուլիեթոս ասոր ալ տեղի չտուաւ, իրենք ալ իրօք նոյն միջոցներուն ձեռք զարկին: Անգղիական նաւատորմիդ մը Հոլանտական ծովեզրները պաշարելու սկսաւ (Նոյ. 6). Գաղղիական բանակ մ'ալ նորէն Բեղգիա մտաւ (Նոյ. 14) եւ Անգուերրիա պաշարեց (Նոյ. 30): Քանի մ'օր ետքը զընգակոծութիւնը սկսաւ (Դեկտ. 4) ու քսան օր շարունակեցաւ, մինչեւ որ ալ բերդը չկրնալով գիմանալ, անձնատուր եղաւ (Դեկտ. 23): Արտաքոյ կարգի պատերազմ մըն էր ասիկայ. Հոլանտացիք բոլորովին անգործ կենալով՝ միայն Անգուերրիա կը պաշտպանէին.

իսկ Գազզիացիք Հոլանտացուց դէմ ուրիշ թշնամական գործք չգործելով՝ միայն նոյն բերդը կը զարնէին, եւ առնելէն ետեւ՝ թողութիւն գնացին: Աերջապէս Գուլիելմոս՝ վաճառականութեան հասած վնասէն եւ վաճառականաց տրտնջէն ստիպուելով, տեղի տուաւ ու Գազզիական - Անգղիական պահանջումներն ընդունեցաւ: Ասանկով նոյն երկու տէրութեանց ու Հոլանտայի մէջ նախակարգ պայմաններու դաշինք գրուեցաւ (1833, Մայ. 21), որով ծովեզերաց պաշարումը վերցաւ, բոլոր թշնամութիւններուն վերջ տրուեցաւ, Շեւտէ գետը՝ զորն որ Բեղգիացիք գոց կը պահէին, բացուեցաւ. իսկ երկու կողմանց ստացուածքին կամ սահմաններուն վրայ որոշուեցաւ որ նոյն ժամանակուան վիճակին մէջ մնան, մինչեւ որ որոշ խաղաղութեան գաշինք գրուած ատեն՝ նոյն նիւթն ալ ուրիշ երկրորդական խնդիրներու հետ կատարեալ կարգի դրուի:

Գ.

Եւրոպայի ուրիշ տէրութեանց ներքին իրողութիւններն ու Վեժ տէրութեանց յարաբերութիւնները: Եգիպտական (Արեւելեան) խնդիր (1830—1848):

126. Գերմանիայի զանազան տէրութեանց յեղափոխութիւնները: Դաշնակցութեան ժողովոյն որոշումները: Բեղգիական ու Լեհական յեղափոխութիւնները՝ Յուլիսի յեղափոխութենէն ծագած գրեթէ յեղափոխութիւններն էին, բայց առանձին չմնացին, հապա ուրիշ շատ տեղեր ալ նոյնին հետեւութիւններն երեւցան, ու Եւրոպայի գրեթէ ամէն տէրութիւնները քիչ շատ անոր ազդեցութիւնը կրեցին: — Գերմանիայի մէջ յառաջուան գրգռութիւններն ու շարժումները՝ հաղիւ արտաքուստ զսպուած էին եւ ոչ ներքստ ջնջուած: Աս գրգռութեանց պատճառն էր ընդհանրապէս ազատական սահմանադրութեանց բաղձանքը, որն որ քանի մը տեղ վեհա-

պետաց անպատշաճ ընթացքովն ու կառավարութեանց անկարգութեամբը՝ աւելի կը մեծնար։ Արդ Յուլիսի յեղափոխութեամբ հոգիներուն գրգռութիւնը խիստ սաստկանալով, շատ տեղ եւ առանձինն Սպարսնիայի թագաւորութեան, Պրանշուպիի դքսութեան, Հեսսենի կայսրընարութեան մէջ յեղափոխութիւնք ելան. որոնք միեւնոյն օրերը (1830, Սեպտ. 6—15) պատահելով, ընդհանուր յատակագծէ մը յառաջ եկած կարծուեցան, եւ գաշնակցութեան ժողովոյն մտադրութիւնը գրաւեցին։ Ուստի եւ քիչ մը ետքը նոյն ժողովը որոշեց որ գաշնակցութեան մէջ գանուող տէրութիւնք՝ խնդրուած տոնն՝ իրարու զինուց օգնութիւն մատուցանեն յեղափոխութիւնները զսպելու համար, միանգամայն զօրքերնին պատրաստ բռնեն եւ լրագրաց վրայ մտադրութիւննին աւելցնեն (1830, Նոյ. 30)։ Իսկ ետքը երբ որ Սպարսնիա (1831, Ապր. 17 ու 18) ու Պաւիերա (1832, Մայ.) առաջիններէն տառտիկ շփութութիւնք ու յեղափոխութիւնք պատահեցան, յիշեալ ժողովքն ալ աւելի ազգու միջոցներ ուզեց բռնեցընել։ Երկու անգամէն զանազան օրոշմանք բրաւ (1832, Յունիս 28, Յուլ. 5), որոնցմով պղեւայլ տէրութեանց կառավարութիւններուն ու կարգաժողովներուն յարաբերութիւնները կարգի կը դրուէին, եւ վերջիններուն իշխանութիւնը կը չափաւորուէր. գաշնակցութեան մասնաժողով մ'ալ կը հիմնուէր՝ նոյն նիւթերուն վրայ հսկելու համար։ Գաւառի լրագիրներու, քաղաքական ժողովներու, արտաքոյ կարգի տօնահանգէոներու, այլեւայլ նշաններ կրելու կամ դրօշներ բանալու, քաղաքական յանցաւորներն իրարու ձեռք տալու նկատմամբ զանազան հրամաններ կը տրուէին։ Եւ թէպէտ ազատականք աս որոշմանց գէմ ձայներնին բարձրացուցին ու բողբոջան թղթեր շինեցին, բայց գաշնակցութեան ժողովը հաստատուն կեճալով եւ կառավարութիւնք նոյն որոշմանց համեմատ վարուելով, խռովարարներուն առէն

Նախըը պարտադիր գնաց : Ինչպէս ան միջոցներուն Գրանդ-
ֆուրդի մէջ ուսանողաց՝ խել մ'օտարականներու եւ
գլխաւորաբար Լեհերու հետ միանալով՝ հանած ադ-
մուկը (1833, Ապր. 3) շուտ մը զսպուեցաւ : Ասոր
վրայ վեհապետաց ժողով մ'ըլլալէն (142) ետեւ,
վիէննա Գերմանական պաշտօնէից խորհուրդներ գա-
մարեցան (1834, Յունու. — Յունիս), որոնց մէջ գաշ-
տակցութեան ժողովոյն որոշումներուն նման՝ բոլոր աւելի
խիստ որոշումներ եղան :

127. Իտալիայի խռովութիւններն ու Աւս-
տրիացոց ձեռքով զսպուիլը : Յուլիսի յեղափոխու-
թիւնը՝ Գերմանիայէն աւելի Իտալիայի վրայ ազդեցու-
թիւնն ըրաւ : Նոյն երկրին մէջ 1821ին շփոթութիւն-
ներէն վերջը հանդարտութիւնը երեւեալպէս աւրուած
չէր . բայց աս հանդարտութիւնն առերեւոյթ բան էր,
ի ծածուկ ոգիները միշտ գրգռեալ վիճակի մէջ էին,
եւ յեղափոխական խմբումը Գարպոնարիայի ընկերու-
թեան ձեռքովը միշտ աւելի կը սաստկանար : Յիշեալ
գաղտնի ընկերութեան բուն վառարանն ալ Հռոմի
տէրութիւնն էր, վրան զի Իտալիայի ուրիշ կողմերը
սաստիկ խտութեամբ հալածուելով, անդամները կու-
գային աս երկիրը կը ժողովուէին : Ստոյգ է հոն ալ եր-
բեմն երբեմն ձեռք կ'իյնային, ինչպէս մէկ անգամէ 500
հոգիէ աւելի Ռաւեննա բանուեցան (1825, Օգոստ.
31) . բայց այսպէսով ալ բոլորովին չէին զսպուեր : Աս
այսպէս ըլլալով, բնական էր որ նոյն ժամանակներն
Իտալիա պատահած շփոթութիւններուն միջակէտը
Հռոմի տէրութիւնն ըլլար : Իրօք ալ Յուլիսի յեղա-
փոխութենէն քանի մ'ամիս ետքը նոյն շփոթութիւն-
ները Հռոմի գաւառներուն մէջ սկսան : Պիոս Է. քա-
հանայապետին յաջորդած էր Լէոն ԺԲ. (1823), ա-
սոր ալ՝ Պիոս Ը. (1829) : Հետեւեալ տարին նոյն
Ժերունի հայրապետն ալ մեռնելով (1830, Նոյ. 30),
յեղափոխականը անմիջապէս սկսան խլրտել . բայց յոյ-
սնապէս գործքի ձեռք զարնելին՝ Գրիգոր ԺԶ. ին ըն-

տրուեցին (1831, փետր. 2) ետքը եղաւ: Ընտրութիւնն ըլլալուն պէս՝ մերիկը Պոլսնեա փրթաւ (փետր. 4). զինսուրնեքն ըստ մասին յեղափոխականաց հետ միացան, ըստ մասին ալ անգործ կեցան, որով անոնք կուսակալի տեղակալին պաշտօնը պաշարելով, զինքը տեղի տալու ստիպեցին: Անմիջապէս ութը հոգւով մասնաժողով մը գրուեցաւ, որն որ յայտարարութեամբ մը բոլոր զէնք կրեւ կրցողները կը յորդորէր գաւառական պահակապանաց զնգեր կազմելու, երեքգունեան ծոպք գնել տուաւ. եւ ինք զինքն աւստամանակեայ կառավարութիւն անուանեց: Յեղափոխութիւնը շուտ մը Հռոմի տէրութեան մեծ մասին վրայ տարածուեցաւ, այնպէս որ մէկ երկու օր վերջը յեղափոխականք իրենք զիրենք բաւական զօրաւոր սեպեցին քահանայապետին աշխարհական իշխանութիւնը ջնջուած հրատարակելու (փետր. 8): Նոյն միջոցին Մոտենա ալ նմանօրինակ գործողութիւններ պատահեցան, որոնցմով տեղւոյն Փրանկիսկոս Դ. դուքսը ստիպեցաւ ձգել Մանգուա փախչել, ուսկից՝ նոր գրուած կառավարութեան դէմ բողոքեց: Ասկից զատ՝ նաեւ Բարմա շփութութիւնք ելան (փետր. 12), եւ Մարիամ Լուիզա դքսուհին բռնադատեցաւ փախչել Բիաչենցա երթալ: Բոլոր յեղափոխականք ասոր վրայ Պոլսնեա համաժողով մը գումարեցին (փետր. 26), եւ իրենք զիրենք անկախ հրատարակելէն զատ, որոշեցին որ իրենց (Հռոմի տէրութեան, Մոտենայի, Բարմայի) երկիրները միացած՝ մէկ տէրութիւն եղած են: Աս ամէն բան կ'ընէին կարծելով որ անմիջամտութեան սկզբունքին համեմատ՝ Գաղղիա ու Բեղգիա եղածին պէս՝ հոն ալ օտար տէրութիւնք թող կու տան որ իրենն իրենց բնական ընթացքովը յառաջ երթան: Բայց Աւստրիայի Փրանկիսկոս կայսրը նոյն սկզբունքին միտ չգնելով եւ նեղ մտած վեհապետներուն խնդրուածքին լսելով, շուտ մը բաւական զօրք քալեցուց, որն որ սահմաններն անցաւ (Մարտ 5), Ֆերրարա բռնեց, Մոտենայի

դուքսն իր մայրաքաղաքը խոթեց, Բարմա մտաւ, եւ վերջապէս Պոլսնեա առնելով (Մարտ 21), յեղափոխութեան բոյնը ցրուեց: Ասանկով քիչ ատենուան մէջ բոլոր քահանայապետական ու մերձաւոր երկիրներն առնանկ հանդարտեցան, որ օտար զօրքերը կրցան ետ քաշուիլ (Յուլ. 15):

128. Հռոմի երկիրները նորէն ուր կ'ելլեն ու դարձեալ կը զսպուին: Գաղղիացիք Անգոնայի մէջ: Բայց առ հանդարտութիւնը երկայն չտեսեց: Աւստրիացւոց Հռոմի երկիրներէն ետ քաշուելէն քանի մ'ամիս վերջը, Պոլսնեայի մէջ դաշնակցական միութիւն մը կազմուեցաւ (1831, Դեկտ.), որն որ երկրորդ տարւոյն սկիզբը (1832, Յունու.) յայտնի յեղափոխութեան դարձաւ, եւ դարձեալ բովանդակ Իտալիա տակնուվրայ ըլլալու վտանգի մէջ ինկաւ: Սակայն առ հեղ ալ յեղափոխականաց ակնկալութիւնը պարապ ելաւ. Աւստրիացիք նորէն քահանայապետական երկիրները մտան (Յունու. 24) եւ Պոլսնեա բռնելով, հանդարտութիւնը պահպանելու համար հոն մնացին: Բայց քիչ մնաց նոյն անգամ մեծ եւ ընդհանուր շփոթութիւնք կը պատահէին: Արդէն առաջին անգամ Աւստրիացւոց Իտալիայի մէջ միջամտութիւն ընելը՝ Գաղղիայի ազատականք մեծ տհաճութեամբ տեսած էին, եւ Լուդովիկոս Փիլիպպոս՝ ըստ մասին իրենց գրգռութիւնն իջեցընելու եւ ըստ մասին Աւստրիային նոյն միջամտութեամբ Իտալիայի վրայ ստացած ազդեցութիւնը նուազեցընելու համար՝ ջանացած էր որ անոր զօրքերը շուտով դուրս ելլեն. ուստի եւ Աւստրիական զօրաց ետ դառնալուն պատճառներէն մէկն ալ առ եղած էր: Արդ երբ որ յեղափոխութեան նորոգուելովը՝ Աւստրիացիք նորէն Հռոմի երկիրները մտան, Փարիզի մէջ դիմադրականք արտաքոյ կարգի գրգռուելով, Գաղղիացւոց թագաւորն ուղեց՝ ցոյց մ'ընելու մտօք՝ իր կողմանէ ալ միջամտութեան ձեռք զարնել: Ուստի Գաղղիական նաւախուժք

մը Անգոնայի առջեւ երեւնալով (Փետր. 23), խել
մը զօրք ցամաք հասնեց, որոնք քահանայապետական
կառավարութեան կամացը դէմ ներս մտան քաղաքը
բռնեցին: Աս բանս իբր թէ յեղափոխականաց խոր-
կուած օգնութեան պէս առնուելով, անոնց ակնկալու-
թիւնները նորոգեցան, որով եւ ասդին տնդին ապրա-
տամբական շարժումներ եղան: Գրիգոր ԺԶ. առ ան-
պատշաճ գործողութեան դէմ բողոքեց (Մարտ 3 ու
10). բայց պարապ տեղ: Եւ թէպէտ Գաղղիացիք
զօրքերնին շատցուցին եւ աւելի ամրացան. սակայն ետ-
քէն եկող բուն հրամանատարն իր նախորդին կամ տե-
ղակալին յառաջագոյն բռնած անկարգ ընթացքը պար-
ուանց, անոր վար տուած քահանայապետական պաշ-
տօնատէրներն իրենց առտիճանին մէջ հաստատեց, եւ
չորս կողմը ժողոված յեղափոխականները մերժեց: Ասով
եւ Լուդովիկոս Փիլիպպոսին ետքէն մեղմագոյն լեզու-
մը բանեցրնելովը, որով քահանայապետին աղաչեց որ
Գաղղիայի գրգռեալ վիճակին պատճառաւ՝ թոյլ տայ
որ իր զօրքերը քիչ մը ժամանակ ալ Անգոնա մնան,
նոյն քահանայապետը հաւանեցաւ (Ապր. 15), որակայն
պայման դրաւ որ Գաղղիացիք Անգոնայի պարիսպներուն
մէջ միայն մնան եւ զօրաց ծախքն իրենք քաշեն: Քիչ
մը ետքը նոյն տեղը քահանայապետական զօրքեր ալ
մտան (Մայ. 2) եւ Գաղղիացւոց հետ միաբան պահ-
պանութիւն կ'ընէին. այնպէս որ ամէն մարդ համոզուե-
ցաւ որ Լուդովիկոս Փիլիպպոս ալ՝ Աւստրիայի կայսեր
պէս՝ միայն քահանայապետին իշխանութիւնը յեղա-
փոխականաց դէմ պաշտպանել կ'ուզէ:

129. Նէապոլսոյ՝ Փերդինանդ Բ. եւ Սարդի-
նիայի՝ Կարոլոս Ալպերդ թագաւորները: Օւրմանալի
կերպով Նէապոլիս ու Սարդինիա նոյն ատեն յեղափո-
խական մըրիկներէն բոլորովին ազատ մնացին: Բայց ան
միջոցներուն երկու տէրութեանց վեհապետներն ալ
մեռնելով, իրենց գահերը երիտասարդ իշխաններու
թող տուին: Երկու Սիկիլիայի Փրանկիսկոս Ա. թա-

գաւորին յաջորդեց (1830, նոյ. 8) իր որդին Փերդինանդ Բ., որն որ խել մը նորոգութիւններ ըրաւ եւ քաղաքական յանճարնաց համար բանաւր գոնուողներէն շատերուն թողութիւն տուաւ: Իսկ Սարդինիայի Կառոլոս Փելլէքս թագաւորին մեռնելովը (1831, Ապր. 27), արքունական տան գլխաւոր ցեղին արական ձեռունդը սպառելով, իրեն յաջորդեց կողմնական Գարի-նեան գծէն՝ Կարոլոս Ալպերդ իշխանը (51), որն որ նոյն ատեն Սարդինիա կղզւոյն փոխարքան էր: Աս թագաւորը, որն որ յառաջագոյն յեղափոխականաց հետ միաբանած ու ետքը անոնցմէ բաժնուած էր, հաւատարմպէս կը վախնար Աւստրիայէն՝ որ չըլլայ թէ իր յառաջուան ընթացքին համար իրեն հետ պազութեամբ վարուի կամ իր գահակալութեան գէմ ելլէ, եւ ազատականներէն՝ որ իրենց դատը մատնելուն համար իրմէ վրէժ տռնուլ չուզին: Բայց երկուքն ալ չպատահեցաւ: Աւստրիայի կողմնէ պազութիւն կամ ընդդիմութիւն չցուցուեցաւ: Իսկ ազատականիք առժամին հանդարտ մնացին, յուսալով որ զինքը դարձեալ իրենց կողմը կը վաստակին, որուն համար Յովսէփ Մածծինի՝ որն որ ան ատեն տակաւին անժամութ երիտասարդ մըն էր, առանձին նամակաւ զինքը յորդորեց որ Իտալիայի երկիրներն օտար լծէն ազատէ եւ իր թագին տակ միակ աւերութիւն մը կազմէ: Թագաւորը նոյն ժամանակ աս յորդորին ականջ չկախեց, մանաւանդ թէ երկու տարի ետքը՝ Երիտասարդ Իտալիա անուամբ երեւան ելլող գաւակցութեան անդամները շարաշար խստութեամբ պատժեց, նոյնպէս ուրիշ առիթներու մէջ ալ յեղափոխականներուն հետ սաստիկութեամբ կը վարուէր եւ անոնց շարժումները կը զսպէր:

130. Հելուետիայի շփոթութիւնները: Նոյն միջոցներուն աս երկիրն ալ ներքին շփոթութիւններով տահնուվրայ կ'ըլլար: Հոն թէպէտ շատերը իսկըբանէ 1814ին ու 1815ին դրուած կարգադրութիւններուն վրայ տոգոհ էին. սակայն այնպէսով ալ խել

մը տարի մեծ շփոթութիւն չէր ելած, եւ հազիւ վերջին աստիճանները լրագիրները սկսած էին ձայներնին բարձրացընել: Իսկ Յուլիսի յեղափոխութենէն ետքը նաեւ հոն աղմուկներ փրթան, որոնց մէջ Գաղղիացի ազդեցութիւն ալ կար. որովհետեւ Գաղղիացի յեղափոխականք յայտնապէս կը զրուցէին թէ Պէպք է որ Հելլենտիա՝ Գաղղիացի ձեռքով եւ Գաղղիացի շահուն համեմատ՝ կերպարանափոխ ըլլայ: Երթալով գրգռութիւնն ու տհաճութիւնը սաստկացաւ. ասգին անգին ազատութեան ծառեր կանգնեցան. գեղացիք տեղ տեղ ուք ելան եւ ուզածնին ձեռք բերին, որոնց գլխաւորն էր՝ նոր սահմանադրութիւն շինելու համար՝ պատգամաւոր ընտրելու ժողովներ կազմել: Աս բանս զանազան շփոթութիւններով ու կռիւներով գլուխ հանելէն ետեւ, Լիւցեան, Տիւրիս, Պեռն, Սալթուռն, Ս. Կալլ, Աարկաւ ու Թուրկաւ նահանգները Եօթանց դաշինքը դրին՝ նոր սահմանադրութիւնը հաստատուն պահելու նպատակաւ (1832, Մարտ 17): Անկէ ետքը սկսան ջտնք տանիլ՝ Հելլենտական կեդրոնական կառավարութիւն մը հաստատելու, ինչպէս որ անցեալ դարուն վերջերն ու ներկայ դարուն սկիզբները մէկ երկու հեղ եղած էր (Հատ. Գ. 115, 149): Նոյն վախճանաւ դրուած մասնաժողովն առ կերպով սահմանադրութիւն մը շինեց ու առանձին նահանգներուն խաւրեց որ հաստատեն. բայց ան սահմանադրութիւնը յեղափոխականաց բազմացածին չափ ազատական չլլալով, մերժուեցաւ, որով իրենք ալ իրենց գլխաւոր նպատակին չկրցան հասնիլ: Սակայն նոյն ժամանակներէն սկսեալ, Հելլենտիա՝ բոլոր յեղափոխականաց գլուխներուն ժողովատեղին եղաւ, որոնց մէջ ամենէն աւելի գործունէութիւն ունեցաւ Մածծինի: Ասիկայ Մարտիկացի մէջ Երիտասարդ Իտալիայի ընկերութիւնը հաստատուէն զատ (1832), զանազան կողմերէն Հելլենտիա ժողովուող փախստականներէն՝ Երիտասարդ Եւրոպայի ընկերութիւնը կազմեց (1834, Ապր.), որուն

իւրաքանչիւր բաժինները՝ իրենց ազգայնութեան համմատ՝ Երիտասարդ Գերմանիա, Երիտասարդ Լեհաստան, Երիտասարդ Հելլենտիա եւ այլն կոչուեցան։ Ասոնք զանազան կողմեր եւ առանձինն խտալիա ու Գերմանիա յեղափոխութիւն հանելու փորձեր ըրին, որոնք չէ թէ միայն պարտաւ եղան, հապա առ հեռեւութիւնն ալ ունեցան՝ որ Գերմանիայի տէրութիւնները գաշնակցական ժողովոյն տրտունջներ ընելով եւ եղբէն սահմանները գտցել սպառնալով, վերջապէս Հելլենտացիք ստիպեցան յանձն առնուլ գրգռիչ յեղափոխականներն իրենց երկրէն հեռացնելու (Յուլ.)։ Ի վերայ այոր ամենայնի անկէ ետեւ ալ գործեալ խել մը Գերմանացի գործաւորը տեղ տեղ քաղաքական ժողովներ գումարելով, Հելլենտիայի ու Գերմանական տէրութեանց մէջ պաշտօնագիրներու շարքի մը պատճառաւին։ Իսկզբան Հելլենտացիք երկայն ժամանակ դէմ գրին նոյն տէրութեանց պահանջմունքը կատարելու։ Բայց վերջապէս տեղի տուին, որուն շատ օգնեց Գաղղիայի կառավարութեան ալ առ նկատմամբ մեկալ անբութեանց հետ միտնալը (150)։ Ասիկայ իմանալու համար Գաղղիայի ու Անգղիայի վեճակն ու իրենց իրարու հետ ինչպէս նաեւ ուրիշ տէրութեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնը նկատելու ենք։

131. Գաղղիացիք սահմանադրութեան նկատմամբ, եւ Լուզովիկոս ֆիլիպպոսին ընթացքը։ Անանկ կը կարծուէր որ աղաատական օկզբունքներուն Գաղղիայի մէջ յաղթող ըլլալովը եւ ան օկզբանց վրայ Լուզովիկոս ֆիլիպպոսին գահին բարձրանալովը, նոյն տէրութեան մէջ սահմանադրական կերպը խորունկ արժանապիտի ձգէ, որով Գաղղիա՝ երեսփոխանական կառավարութեան նկատմամբ՝ Անգղիայի բարձրութեան պիտի վերանայ, եւ Գաղղիական սենեակներն իրենց երկրին վրայ այնչափ ազդեցութիւն պիտ'որ ընեն, ինչչափ որ Անգղիայի խորհրդանոցն առ վերջին երկրին վրայ կ'ընէր։ Բայց առ ակնկալութիւնը պարտաւ ելաւ, չէ թէ

միայն անոր համար՝ որ Լուգովիկոս Փիլիպպոս սահմանադրական կերպին յօժարութիւն ունեցող մարդ չէր, հապա անոր համար ալ որ Գաղղիացիք՝ Անգղիացւոց պէս՝ հանգարաբնասութիւն չունենալով, չէին կրնար անոնց պէս կարգաւորեալ եղանակաւ ու պատշաճ չափին մէջ սահմանադրական կերպը յառաջ տանիլ: Գաղղիացւոց թագաւորը չէր կրնար իր առաջնորդող ձեռքը կառավարութեան գործքերէն եւ քաշել, ապա թէ ոչ՝ ամէն բան տակնուվայ կ'ըլլար. ուր որ Անգղիայի թագաւորը չի կրնար երեւք. ձեռքը նոյներուն երկնցքնել՝ խորհրդանոցին որսչ ու միակերպ ընթացքը փոխելու համար: Աս բանս շատերը շուտ մ'իմացան, բայց մեծագոյն մասը Լուգովիկոս Փիլիպպոսին բրած ազատական փոփոխութիւններէն ու անձնական վարմունքէն խաբուեցաւ: Իրօք ալ իսկզբան նոր թագաւորին գլխաւոր ջանքն եղաւ Գաղղիացւոց սէրը վաստակիլ: Աս նպատակին հասնելու համար՝ անանկ ձեւացուց որ բուն թագաւորոզն ինք պիտի չըլլայ, հապա ժողովուրդը, եւ տա պատճառաւ՝ Պուրպոնեանց պէս՝ Գաղղիայի թագաւոր չըսուեցաւ, այլ՝ Գաղղիացւոց թագաւոր, իր թէ ցուցընելու համար որ ինք Գաղղիական ազգին երեոփոխանն է եւ անոր անուամբը պիտի կառավարէ: Մասնաւորապէս փոյթ տարաւ Փարիզոց աչքը մանելու, ուստի եւ այն ամենայն ի գործ դրաւ, որն որ գիտէր թէ անոնց եւ գլխաւորաբար ազատականաց հաճելի է: Նախընթաց թագաւորին պահակապան գնդերը լուծեց, Հելուեաիացիները տեղերնին խաւրեց, մինչեւ ստիկանութեան համար քաղաքային պահակապաններ գրաւ: Նաբոլէոնեան բանակին հանուած կամ անթոշակ մնացած ու ազքաաացած բազմաթիւ պաշտօնականները նորէն ծտուայութեան մէջ խոթեց: Քաղաքական պաշտօնատեարց մէջ ալ շատ փոփոխութիւններ ըրաւ, եւ Պուրպոնեանց գրածներուն տեղ՝ ազատամիտ մարդիկ անցուց: Քաղաքական յանցանաց համար դատապարտուողներն ազատեց

ու քաղաքական տքորեւելներն ետ կանչեց . անանկ որ միայն Նաբոլէոնեան ընտանիքը յառաջուան պէս Գաղղիայի սահմանէն տքորուած մնաց : Իր առանձնական վարմունքին մէջ ալ ուզեց ցուցնել թէ իր գահը՝ Ժաղպղական գահ է, հասարակապետական կարգադրութիւններով : Աղբունիքը քաղաքական կերպարանք ընդունեցաւ . կարծես թէ առտիճանի ու վեճակի տարբերութիւնը վերցուած էր, ամէն մարդ ուղածին պէս կրնար մտնել երէւ : Թագաւորը խիստ յաճախ պատուհան կ'ելլէր՝ պալատին չորս կողմը ժողովուած բազմութիւնը բարեւելու համար . ճամբան շատ անգամ սպրով կը պտըտէր քաղաքացւոյ զգեստով, ամենուն սիրով բարեւ կու տար ու բարեկամաբար կը խօսէր, ամենուն ձեռքը կը թօթուէր :

132. Քաղաքացիք ու իրենց իշխանութիւնը : Ազգովիկոս Փիլիպպոս շատ իրաւունք ունէր ջանադու որ փարիզոց եւ առանձինն քաղաքացւոց ոէրը վաւարէր . որովհետեւ նոյն տանն քաղաքացիք ընկերութեան ուրիշ ամէն կարգերէն աւելի ղօրաւոր էին : Գաղղիայի մեծ յեղափոխութեամբ՝ կարգերու միջին դարեան զանազանութիւնը կատարեալ վերցուած էր . ազնուականաց ու կղերականաց ձեռքէն բոլոր իրենց արտօնութիւններն առնուած էին, եւ բովանդակ իշխանութիւնը՝ միջին կամ քաղաքացւոց կարգին անցած էր : Պաշտօններն չէին կրնար աս բանս հաճութեամբ տեսնել, սուրի եւ բնականապէս պէտք էին ջանալ յեղափոխութենէն յառաջ եղող վեճակը ետ դարձնելու, որն որ արդէն ըստ մասին Նաբոլէոնին ձեռքովն ալ գլուխ ելած էր : Նոյն հանգամանաց մէջ պատահեցաւ Յուլիսի յեղափոխութիւնը : Ազատական գիմադրականաց գլխաւորները, որոնք ըստ մեծի մասին քաղաքացւոց կարգէն էին, օտար երկիրներէն ետ դարձող Նաբոլէոնեանց հետ միացած, նորահաստատ գահին չորս կողմը պատեցին . Առով քաղաքացիք բովանդակ իշխանութիւնը ձեռք անցուցին, եւ սկսան՝

ինչպէս արձակապետութեան՝ նոյնպէս հասարակապետութեան հաստատուիլն արգելելու ջանք ընել: Յուլիսի յեղափոխութեան ունեցած առ կատարածին վրայ Պուրպոնեանց կողմնակիցներուն (Օրինաւորականաց) չափ նեղացան սոստիկ հասարակապետականը, որով եւ երկուքն ալ միապէս Յուլիսի գահին դէմ մեծ թշնամութեամբ կը վարուէին: Պուրպոնեանք աղքունիքէն ու հրապարակական պաշտամունքներէն հեռանալով, եւ օրինաւորական ըրագրոց մէջ կառավարութեան աւմէն գործքերը վար զարնելով, իսկ հասարակապետականք՝ երբեմն գաղանի դաւակցութիւններով, երբեմն յեղափոխութեամբ ու եղբէն՝ նաեւ տպանութեան փորձերով, ղևազովիկոս Փիլիպպոս կործանելու կը ջանային: Սակայն եւ այնպէս քանի որ նոյն թագաւորը քաղաքացւոց սէրը կը վայելէր, առ ամէն հակառակութիւնները գիւրաւ կրցաւ յաղթել: Արապքին տէրութեանց նկատմամբ իր բռնած խաղաղական ընթացքն ալ Գազդիացւոց շատերուն եւ մասնաւորաբար քաղաքացւոց խիստ հաճելի եղաւ. վասն զի թէեւ պատերազմական համբաւը կը սիրէին, ի վերայ այսր ամենայնի կ'իմանային որ աւելի խաղաղութեան ատեն՝ քան թէ պատերազմներու մրդկաց մէջ՝ կրնան պահել ձեռք բերած իշխանութիւննին եւ հարստութիւննին վայելել:

133. Թագաւորն իր ժողովրդականութիւնը կը կորսընցընէ: Իր ու պաշտօնէից ընչասիրութիւնը: Բայց ժողովրդեան յիշեալ թագաւորին վրայ ունեցած առ միտումը շուտով սկսաւ նսւազիլ. որովհետեւ մէկ կողմանէ՝ իր իշխանութիւնը մեծցընելու, մէկալ կողմանէ ալ՝ քաղաքացւոց չափազանց իշխանութիւնն ու զօրութիւնը չափաւորելու համար, կամաց կամաց աւանկ ընթացք մը բռնեց՝ որ Պուրպոնեանց դէմ եղած տրտունջները՝ իրեն դէմ ալ սկսան ըլլալ: Պատագամաւորաց ընտրութեան ժամանակը զանազան միջոցներ բանեցընելով, անձնցմէ շատերը պաշտօններով կամ խոստումներով ու պարգեւներով կառավարութեան

կողմը վտարելով, գրեթէ իր ամէն ուղածին հաւանութիւն կ'առնուր: Իսկ ատենակալաց անեակը, որուն անգամներն ինք կ'անուանէր, եւ ոչ իսկ կրնար իբրեւ օրէնսդիր ժողովք նկատուիլ, հապա իբրեւ պարզ անկենդան գործիք մ'եղած էր, զորն որ կառավարութիւնը կը գործածէր տէրութեան գէմ յանցանք գործողները դատելու համար: Լուգովիկոս Փիլիպպոսին աս անկախութեամբ գործելու բաղձանքը տեսնելով Յուլիսի յեղափոխութեան գլուխները կամ իր գահ ելլելուն գլխաւոր պատճառներն ըլլողները, ինչպէս էին Լաֆայէզ ու Լաֆիդ, շուտով իրենց պաշտօններէն հեռացան (1830, Գեկտ. 27. 1831, Մարտ 12). որով թագաւորին չորս կողմն անտնկ մարգիկ մնացին, որոնք անոր կամացը կը հնազանդէին, անոր խորհուրդները կը կատարէին եւ անոր տան շահը յառաջ տանելու կը ծառայէին: Ինք թէեւ արդէն խիստ մեծ հարստութիւն ունէր, իր բարձր գիւրքը կը գործածէր նոյնը միշտ աւելի շատցընելու: Թէ իրեն եւ թէ իր զաւիրներուն՝ մեծամեծ թռչակներ կապել տուաւ տէրութենէն. եւ թէպէտ խոստացած էր որ կառավարութեան ծախքը շատ պիտի թեթեւնայ, ի վերայ այսր ամենայնի նոյն ծախքն այնչափ աճեցաւ, որ բոլոր յառաջուան կառավարութեանց ծախքերն անցուց: Հարստութիւնը շատցընելու համար ամենեւին միջոցէ մը չէր քաշուեր. հրապարակական կարծեաց նայելով, տէրութեան մէջ ալ՝ գրոթի երկիրներն ալ գրամական շահագիտութիւններ կ'ընէր: Կառավարութեան գլուխը կեցողներն ալ աս նկատմամբ խիստ անպատշաճ ընթացք կը բռնէին. պաշտօնները ծախել, կաշառ առնուլ, ստակով շնորհումներ ընել, ընկերութեանց տրուած արտօնութիւններուն գիմացը՝ անոնց բաժնորդութիւններուն մասնակից ըլլալ, եւ ուրիշ անկարգութիւնք՝ սովորական եղան. գրամանենդութիւնն ու խաղերու մէջ խաղաղութիւնը՝ Գաղղիայի քանի մը երեւելի ընտանեաց տնունը նախատանաց նիւթ ըրին:

134. Կողմնակցութիւնը: Օրինաւորականաց ջանքն ու ետ քաշուիլը: Հասարակապետականը, Ընկերվարականը ու Հասարակավարականը: Առաջին կոս ֆիլիպպոս կը կարծէր թէ ան ատեն աւելի ապահովութեամբ կրնայ իր իշխանութիւնն ու գահը հաստատել, երբ որ մեծ կողմնակցութեանց մէկուն հետ չիմիանար, հապա անոնց մէջտեղը միջին ճամբայ մը կը բռնէ. յուսալով որ ասով ամէն կողմնակցութեանց շփաւորեալ մարդիկն իրեն հետ կը միանան: Առ թութացքը բռնեցին իր ժամանակը պաշտօնեայ բլլադներէն շատերը՝ Գաղիմիր Բերիէէն († 1832, Մարտ) սկսեալ¹: Իսկ իրենց գէմ եզող կողմնակցութիւնք էին Օրինաւորականը, Հասարակապետականը ու Նաբոլէոնեանը: Ամենէն յառաջ Օրինաւորականը սկսան շարժիլ. բայց ժողովրդեան մէկ մասին՝ Պուրպոնեանց գէմ ունեցած ատելութիւնը աակաւին իր ոտստկութեան մէջ բլլալով, չկրցան բան մը յաջողցնել: Պերրիի դքսին (43) մահուան օրը՝ Փարիզի Ս. Ժերմէն եկեղեցին Պուրպոնեանց ճերմակ գրօշը բացուիլը (1831, Փետր. 13), սաստիկ գրգռութիւն պատճառեց, որուն հետեւութիւնն ան եղաւ որ խաժամուժը արքեպիսկոպոսին պալատն աւարեց, ապականեց ու մէջի աղէամաղըը Աէն դեաը նետեց: Անկէ ետեւ Օրինաւորականը աչուրնին վանտէ գարձուցին, ուր որ անձամբ եկաւ Պերրիի դքսուհին. բայց հոն ալ յեղափոխութիւնը մեծ յառաջագիմութիւն չբրաւ, եւ դքսուհին բռնուելէն ետեւ (1832, Նոյ. 7), հոգիները կամաց կամաց պաղեցան: Օրինաւորականը՝ որոնց գլուխը կը կենար Շադոպրիան ծեր բանաստեղծը (55), ալ անկէ ետեւ յոյսերնին կարեցին Պուրպոնեանց վերջին արու զաւակը՝ Պորտոյի դուքսը (94) գահ հանելէն, զորն որ իրենց մէջ Հենրիկոս Ե. կը կաշէին: Աւստի եւ Փարիզի Ս. Ժերմէն թաղը քաշուեցան, յուսալով որ չփութու-

¹ Ասոնց գրութիւնը *Juste milieu* բռուեցաւ, իրենք ալ *Doctrinaires* կոչուեցան:

Թիւն մը փրթի նէ, իրենց յաջողութեան աստղը նորէն կը ծագի: — Աւելի վաանգաւոր եղան Հասարակապետականաց յանդուգն ձեռնարկութիւնները: Ասոնք կառավարութեան բռնած ընթացքին վրայ նեղանալով, Լիոնի մէջ զէնք առին (1831, Նոյ.), եւ մետաքսի գործատանց տոգոհ բանուորներուն հետ միանալով, շաբաթ մը նոյն քաղաքն իրենց իշխանութեան տակ պահեցին, մինչեւ որ զէնքի զօրութեամբ դսպեցան: Իրենց այսպէս գիւրաւ նուաճիլը՝ նոյնպիսի ձեռնարկութենէ ետ չկրցաւ կեցընել Փարիզ եղող իրենց կարծեկիցները, որոնք Լամարգ զօրապետին յուզարկաւորութեան առթով՝ յեղափոխութիւն մը հանեցին (1832, Յունիս 5), որն որ գործակիցներուն գլուխը սաստիկ պատիժներ բերելէն ուրիշ հետեւանք չունեցաւ: Նոյն ելքն ունեցաւ նաեւ Լիոնի մէջ իրենց հանած երկրորդ յեղափոխութիւնը, որն որ հինգ վեց օր տեւեց (1834, Ապր. 9—14): Ա՛լ անկէ ետեւ Հասարակապետականք չէին համարձակեր հրապարակաւ շփոթութիւն հանելու. գրասանց գլուխին կը ծռէին, բայց գաղտնի ընկերութիւններով ու լրագիրներու հատուածներով կարծիքնին տարածելու կը ջանային: Շուտ մ'ալ զանազան մասերու բաժնուեցան: Ուր որ զուա Հասարակապետականք՝ միայն թագաւորական գահը կործանելով՝ հասարակապետութիւն հաստատել կ'ուզէին, ուրիշները՝ որոնք ընկերվարականք ու Հասարակավարականք¹ ըսուեցան, սեպհական ինչք ունենալը՝ գողութիւն կը համարէին, բոլոր ստացուածոց տէրերուն դէմ պատերազմ կը հրատարակէին, բանուորներուն վարձքը շաւցընել եւ տէրութեան ձեռքով կարգաւորել կ'ուզէին. մէկ խօսքով՝ իրենց նպատակ ունէին, տէրութեան վիճակը փոխելէն զատ, բոլոր մարդկային ընկերութեան հանգամանքը տակնուվրայ ընել: Եւ թէպէտ հարուստներն ու մեծերը ասոնց կարծիքները ցնորական երազներու տեղ գնելով՝ կ'ար-

1 Socialistes, Communistes.

համարհեին, բայց ընկերութեան ազգաւոր ու նեղեալ դասերը՝ իրրեւ բարձր իմաստութիւն եւ իրենց ազատութեան խորիւսը՝ սիրով կ'ընդգրկէին, որով եւ ռամկավարք գիւրաւ կրցան զանոնք ամէն կողմ տարածել:

135. Լուղովիկոս Փիլիպպոսին կենացը դէմ գաւաճանութիւնը: Փարիզի ամբուսթիւնները: Թագաժառանգին մահը: Հիշեալ կարծեաց գլխաւոր պաշտպաններն ու կողմնակիցները մտքերնին զննելով որ Գաղղիայի կառավարութեան շինուածքը՝ միայն Լուղովիկոս Փիլիպպոսին անձնական ճարտարութեամբը հաստատուն կը կենայ, զանազան անգամներ անոր կենացը դէմ գաւաճանութիւն նախապէս, որպէս զի անոր մահաւմբը պատճառած աղմկին մէջ՝ հասարակապետութիւն հաստատեն եւ իրենց ընկերական նորոգութիւններուն ձեռք զարնեն: Այս մտքը նոյն թագաւորին դէմ ութը հեղ պայանութեան փորձեր ըրին, որոնց մէջ ամենէն զարհուրելի էր Ֆիէզըի անուն Գորոխագւոյն՝ դժոխային ըսուած մէքենայով ըրածը (1835, Յուլ. 28), որով թագաւորին քովի մարդիկներէն 21 հոգի մեռան, եւ որուն համար Ֆիէզըի իր երկու գործակիցներովը սպանուեցաւ: Սակայն ասոնց մահն ուրիշները նոյնպիսի եղեռնագործութենէ ետ չկեցուց, եւ թագաւորին կեանքը մինչեւ վերջը անոնց գաւազործութեանց նպատակն եղաւ: Ի վերայ այս ամենայնի անիկայ ինք զինքն ու իր ցեղը գահին վրայ հաստատուն կը տեսէր. մանաւանդ երբ որ Թիւրին օգնութեամբն արտաքայ կարգի ծախելով կրցաւ գլուխ հանել շատոնց ունեցած բաղձանքը՝ Փարիզ քաղաքը չորս կողմանէ ամբուսթիւններով պատելու: Անոր գրասնց պատճառ կը բերէր՝ մայրաքաղաքն արտաքին թշնամիներու դէմ ամրացնել. բայց իրական նպատակն ան էր, որ հասարակապետական շարժումները գիւրաւ կարենայ զնալել. ինչու որ Գաղղիայի մէջ տիրող սաստիկ կեղտնականութեան նայելով, որով բոլոր քաղաքական կեանքը Փարիզ ամփոփուած է, նոյն մայրաքաղաքին

վրայ իշխողը՝ ապահով կրնայ ըլլալ տերութեան ամէն կողմերն ալ իր ձեռքին տակ ունենալու: Բայց թաւաւորին վստահութիւնը խիստ նուազեցաւ, երբ որ թագաժառանգը՝ Օրլէանի գուբը, որն որ ամենուն սիրելի էր, կառքէն իյնալով՝ մեռաւ (1842, Յուլ. 13): Եւ որովհետեւ նոյն իշխանին ժառանգը՝ որն որ ըստ կարգի Լուդովիկոս Փիլիպպոսին պէտք էր յաջորդել, տակաւին պզտիկ տղայ էր, անոր համար թագաւորը սենեակներուն մէջ որոշել տուաւ, որ եթէ անիկայ չափահաս չեղած՝ ինք մեռնելու ըլլայ, իր երկրորդ որդին՝ Նրմուրի գուբը ինամապետութիւն ընէ:

136. Նաբոլէոնեանք: Նաբոլէոնին որդւոյն մահը: Լուդովիկոս Նաբոլէոն եւ Նաբոլէոնին ոսկրներուն փարիզ փոխադրուիլը: Լուդովիկոս Փիլիպպոսին գէմ եզող կողմնակցութիւններէն մէկն ալ՝ ինչպէս վերը յիշեցինք՝ Նաբոլէոնեանցն էր, որոնց դիտումն էր Գաղղիայի գահը հանել Մեծ Նաբոլէոնին որդին, որն որ ծնանելու ատենէն՝ Հռոմի թագաւոր կոչուած էր (Հատ. Գ. 208) եւ նոյն ատեն Վիեննայի արքունիքը կը դանուէր: Իրենց ակնկալութիւնը՝ որն որ Գաղղիացւոց մէկ մասին եւ մանաւանդ զինուորականաց շատերուն սրտին մէջ նոյն կայսեր ու անոր որդւոյն վրայ եղած յօժարութեան, եւ երիտասարդ իշխանին անձնական միտութեան ու զինուորական հոգւոյն վրայ հիմնուած էր, ասով աւելի կը մեծնար որ կը յուսային թէ Աւստրիայի կայսրը՝ որն որ զանազան նկատմանց համար լռութեամբ ընդունած էր Պուրպոնեանց ցեղին մերժուիլն ու Օրլէանի ցեղին գահ ելլելը, գէմ չի գառնար իր սեպհական թողան գահ անցնելուն, եւ թէպէտ նոյն երիտասարդ իշխանին մեռնելովը (1832, Յուլ. 22), աս կողմանէ ակնկալութիւննին նուազեցաւ, բայց ուրիշ իշխան մ'երեւան ելաւ, այս ինքն՝ Հոլանտայի հրաժարող թագաւորին (Հատ. Գ. 210) որդին, Լուդովիկոս Նաբոլէոն: Անիկայ Լուդովիկոս Փիլիպպոսին գէմ ժողովրդեան մէջ եղած ատելութե-

նէն քաջալերուելով. սկսաւ ջանք ընել տնոր գահը կործանելու, եւ Նաբոլէոնին գահը նորէն կանգնելով, ինք վրան ելլելու: Առաջին անգամ իր հօրեղբորը կողմնակիցներէն քանի մը հոգւոյ օգնութեամբ՝ ուզեց Սգրապուրի մէջ զինուորները ոտք հանել, որոնք իր կողմը վառարկուած էին. բայց կառավարութիւնը բան խնայած եւ հանտեղաց զնգերը փոխած ըլլալով, չէ թէ միայն փորձը պարապ ելաւ, հապա նաեւ ինք ձեռք ինկաւ (1836, Հոկտ. 30): Լուգովիկոս Փիլիպպոս ան ատեն ինք զինք անանկ ապահովութեան մէջ եւ Նաբոլէոնեաններն անանկ տկար կը համարէր, որ իշխանն Ամերիկա խաւրեղը բաւական սեպեց: Անկից քանի մը տարի ետքը ուզեց Մեծ Նաբոլէոնին սոկրները փորձը բերել, եւ Անգղիայի կառավարութեան հետ խօսելէն ետեւ, իր երրորդ որդին՝ Ժակէնվիլի իշխանը խաւրեց՝ նոյն գործքը կատարելու: Լուգովիկոս Նաբոլէոն, որն որ շուտ մը Ամերիկայէն ետ դարձած, եւ քիչ մը ժամանակ Հելլենտիա կենալէն ետեւ՝ Լոնտոն գացած էր, աս առիթը գործածել ուզեց երկրորդ փորձ մ'ընելու. ուստի եւ յիսուն հոգւով Պուլյոն եկաւ (1840, Օգոստ. 6), բայց քաղաքին մէջ ընդունելութիւն չգտաւ, եւ նաւակով մը փախչելու ատեն՝ ձեռք իյնալով, Համբրըր բանտարկեցաւ: Իսկ Նաբոլէոն կայսեր սոկրոտիքը՝ Թեպէտ մեծ հանգիսութեամբ անկարող զինուորաց եկեղեցին թաղուեցան (Դեկտ. 15), բայց Նաբոլէոնեանց ուզածին պէս ժողովրդեան կողմանէ ցոյց մը չտեսնուեցաւ:

137. Անգղիայի Գուլիելմոս Գ. Թագաւորը: Խորհրդանոցի նորոգութիւն ու գերեաց արատութիւն: Անգղիա՝ ինչպէս ուրիշ անգամներ ալ եղած էր՝ աս հեղ ալ իր դրիւքը Յուլիոսի յեղափոխութենէն եւ ցամաք երկրին շփութութիւններէն՝ մեծ ազդեցութիւն չկրեց: Իր կղզիացեալ գիւրքէն զատ՝ ասոր շատ օգնեց մէյ մը ան պարագան, որ քիչ մը յառաջ ուղղափառաց ազատութիւն տրուած ըլլալով (41), տրանջման

առիթներէն մէկը վերցուած էր, մէյ մ'ալ որ նոյն միջոցներուն Գեորգ Դ. (39) մեռած ըլլալով իր տեղն անցած էր Գուլիէլմոս Գ. եղբայրը (1830, Յունիս 26), որն սր ժողովրդեան շատ սիրելի էր: Ի վերայ այսոր ամենայնի գրացի երկրին մէջ եղած փոփոխութիւնը՝ բոլորովին առանց ազդեցութեան ալ չէր կրնար մնալ, որով անհրաժեշտ հարկաւոր եղաւ խորհրդանոցի նորոգութիւնը կամ պատգաւորաց ընտրութեան օրէնքին փոփոխութիւնը: Արդէն երկայն ժամանակէ վեր ժողովուրդը մեծ անվտանգութեամբ կը նկատէր նոյն պատգամաւորաց սենեակը. բայց նոյն ատեն ռուսական վերստանութիւնն ան տատիճանի սաստկացաւ, որ կամ պէտք էր հրապարակական կարծիքը գոհ ընել, եւ կամ յեղափոխութեան փրթելն աչքն առնուլ: Գուլիէլմոս Դ. գահ ելած ատեն՝ սովորութեան համաձայն՝ խորհրդանոցը լուծելով, նոր ընտրութիւններ ընել տուած էր, որոնք առաւելապէս ազատականաց կողմն ըլլալով, Ուելլինկդոնի դքսին գահերիցութեան տակ եղող Դորի պաշտօնարանը ստիպեցաւ հրաժարիլ, ու տեղը Արէլի գահերիցութեամբ Ուիկ պաշտօնարան մ'անցաւ, որուն ամենէն երեւելի անդամներն էին Պրակէմ, Բալմերսդըն, Ռասսէլ, Արեհամ (նոյն): Ասոնք խորհրդանոցին մէջ պատգամաւորաց ընտրութեան նորագութեան նկատմամբ օրինադիր մ'առաջարկեցին (1831, Մարտ 1), որով իրաւացի տրտունջներու առիթները կը վերցուէին, վասն զի սակաւամարդ ու գրեթէ ամայի եղող եւ բոլորովին երկրատէրներու կամքէն կախում ունեցող տեղերէն պատգամաւոր ընտրելու իրաւունքն առնուելով, վաճառականութեամբ եւ գործատուններով երեւելի եղող բազմամարդ քաղաքներուն կը տարուէր: Յիշեալ օրինագրոյն պատճառաւ՝ պատգամաւորաց սենեակը լուծուելով, հետեւեալ սենեակը նոյնն ընդունեցաւ. բայց ասիկայ օգուտ մը չունեցաւ, որով հետեւ ատենակալաց սենեակը մերժեց: Ասոր վրայ ժողովուրդը ռաստիկ գրգռուելով, չէ թէ միայն տեղ

տեղ աղմուկներ հանեց, զատենականներն՝ իբրեւ իրեն
թշնամի եւ իր օգտին հակառակ՝ կրցածին չափ նա-
խատեց ու զնառ հասցուց, հապա միտքը գրաւ որ եթէ
անկէ ետքն ալ տատենակալք միեւնոյն ընթացքը բռն-
ենլու ըլլան, իրենց սենեակը բոլորովին ջնջել տայ:
Նոյն նպատակներով ահրութեան ամէն կողմերն ըն-
կերսութիւններ գրուեցան, որոնք շատ ատարածուեցան
ու զորացան: Այսպէսով թէպէտ տատենակալք մէյ
մ'ալ փորձեցին օրինագիրը՝ նորէն առաջարկուած ժա-
մանակ՝ մերժելու, որով Արեւի պաշտօնարարնը հրա-
ժարեցաւ. բայց գրգռութիւնք ան աստիճանի ուսու-
կացան, որ նոյն պաշտօնարարնը նորէն հաստատուեցաւ
եւ տատենակալք օրինագիրն ընդունեցան (1832, Յու-
նիս 4), զորն որ թագաւորն ալ հաստատելով (Յու-
նիս 7), ահրութեան օրէնք եղաւ: — Նոր օրինաց հա-
մեմատ ժողովուած խորհրդանոցին առաջին գլխաւոր
գործքն եղաւ Անգղիական գաղթականութիւններէն
գերութեան վիճակը ջնջել ու գերիներն ազատել, որն
որ առանց մեծ գժուարութեան գլուխ տարուեցաւ
(1833, Օգոստ.):

138. Օ'Գոնէլ ու Իրլանտայի Յետս կոչումը:
Խորհրդանոցի նորոգութենէն ու գերեաց ազատու-
թենէն զատ՝ ուրիշ խնդիր մ'ալ կար, որն որ առա-
ջիններէն աւելի գժուարութիւն պատճառեց կառա-
վարութեան: Ինչպէս յառաջագոյն յիշատակեցինք
(40), Իրլանտայի խեղճ աղքատ ժողովուրդը կրած
սաստիկ նեղութիւններէն՝ համբերութիւնը կորցնցը-
նելով, մեծամեծ անկարգութիւններ գործելու սկսած
էր, եւ հազիւ կառավարութեան բանեցուցած խիստ
միջոցներն ու Օ'Գոնէլին ջանքը կրցեր էին հանգարաու-
թիւնն ըստ մասին նորէն հաստատել: Շատերը կը յու-
սային որ ուղղափառաց ազատութեամբն ու խորհրդա-
նոցին նորոգութեամբը՝ չարեաց պատճառները, եթէ
բոլորովին չեն ջնջուիր նէ, գոնէ մեծաւ մասամբ կը
վերանան. բայց կրնայ ըսուիլ թէ առ միջոցները՝ յիշեալ

նիւթին նկատմամբ՝ առանց ազգեցութեան մնացին : Անոր համար Օ'Գոնէլ, որն որ պատգամաւոր եղած էր, տենեկին մէջ իր հայրենեաց շահը յառաջ տանելու փոյթ ընելէն զատ, բուն իոկ իր երկրին մէջ ալ ամէն կարելի միջոցներով կը ջանար նոյն նպատակին հասնիլ : Ընկերութիւններ կը հաստատէր, կամաւոր աուգքեր կը ժողովէր, ժողովներու մէջ ճառեր կը խօսէր, լրագրական հատուածներով իր հայրենակցաց իրաւունքներն ու կրած նեղութիւնները կը հրատարակէր : Իր գիտած նպատակն էր, բողոքական եկեղեցականաց՝ ուղղափառ իրլանտացիներէն առած տասանորդները ջնջել : Եթէ ասով միայն գոհ ըլլար, կարելի է որ գէթ ըստ մասին ան չարեաց դարման տանէր, բայց ինք աւելի մեծագոյն բանի ձեռք զարկաւ, որ էր՝ իրլանտայի ու Անգլիայի խորհրդանոցը միացնող օրինագիրը ետ առնուլ ու Տրալլենի մէջ իրլանտական զատ խորհրդանոց հաստատել տալ, եւ աս է իրլանտայի Յետակաշում¹ ըսուածը : Յայտնի էր որ Անգլիացիք աս բանս յօժաբութեամբ յանձն չէին առնուր, եւ բաւական զօրութիւն ունէին խափանելու, ինչպէս իրօք ալ ըրին : Օ'Գոնէլ պէտք էր որ աս բանս տեսնէր. ուստի սովորական կարծիքն ան է, որ անոր համար աս անկարելի դարձողութեան ձեռք զարկաւ, որպէս զի գիւրաւ կարենայ գլուխ փանիլ մէկալ գիտածները : Ինչպէս որ է նէ, իր ջանիցը հետեւութիւնն աս միայն եղաւ, որ կառավարութիւնը քանի մը տարի աշխատելէն եւ գրեթէ ամէն տարի խորհրդանոցին մէջ առաջարկելէն ետեւ, վերջապէս կրցաւ իրլանտացւոց տասանորդը՝ երկրի դարձնել (1838) : Ասկից զատ՝ քիչ մը յառաջ ջնջուած էր (1836) Օրանեան ըսուած ընկերութիւնը, որն որ յիսուն տարի յառաջ հաստատուած էր բողոքականութիւնն ուղղափառաց գէժ պաշտպանելու նպատակաւ, եւ որուն անդամները՝ մանաւանդ վերջին ժամանակները՝ խեղճ իրլանտացւոց գէժ ստո-

¹ Repeal.

տիկ անագորունութիւններ կը գործէին: — Իսկ Օ'Գո-
նէլ՝ մէկ երկու անգամ՝ գատաստանի առջեւ ելլելէն ե-
տեւ, կրած նեղութիւններէն առողջութիւնը կորսնցը-
նելով, իտալիա բրած ճամբորդութեան ատեն՝ իր բազ-
մաշխատա կեանքը կնքեց (1847):

139. Վիկտորիա Թագուհին: Գիւ ու ցորենն-
դէնի մաքսին վերցուիլը: Չարգիստք: 'Նոյն միջոցնե-
րուն Գուլիելմո Գ. անգլուակ մեռած ըլլալով (1837,
Յունիս 20), իր Վիկտորիա եղբոր աղջիկը տեղն ան-
ցաւ: Ինչպէս ուրիշ անգամներ ըսած ենք, աս երկրին
հանգամանաց նայելով, վեհապետի փոփոխութիւնը՝
հրապարակական իրողութեանց վրայ ազդեցութիւն
չ'ունենար, բաւական որ պաշտօնարանն ալ չփոխուի:
Աս վերջին փոփոխութիւնը՝ թէպէտ իսկզբան չպատա-
հեցաւ, ուստի եւ գահակալութեան ատենը կոռւա-
վարութեան սանձերը ձեռուրին ունեցող Ուիկները
չորս տարի մ'ալ պաշտօնի մէջ մնացին. բայց իրենց
դէմ զանազան նկատմամբ տիրող տեգոսութեան պատ-
ճառաւ՝ նոյն ատեն գումարուող նոր խորհրդանոցին
մեծ մասն իրենց դէմ ելլելով, ետ քաշուելու ստիպե-
ցան (1841): Իրենց տեղն անցան Գորթները՝ Սըր Ռո-
պերթ Բեյլին գահերիցութեամբը. ուրիշ գլխաւոր պաշ-
տօնեպէք էին Ծերունին Ուելլինկդըն, Սդենլի, Էպրտին,
Պրզընկէմ ու Կրեհամ: — Նոյն ատենները Անգղիայի
աղքատ ժողովրդեան նեղութիւնները խիստ ստուկա-
ցած էին, որուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն էր քա-
նի մը տարիէ վեր պատահող գեանախնձորի հիւան-
գութիւնը: Ասանկով օրոտօրէ կը մեծնար ընկերա-
կան դիմադրութիւնը, որն որ իրեն մասնաւոր նպատակ
դրած էր ցորենեղէնի օրինադրոյն (39) բալորովին վեր-
ցուիլը, որպէս զի հացին գինն աժաննաց: Բիւ շուտ մը
սկսաւ փոյթ տանիլ յիշեալ օրինագիրը ջնջելու, որ
նկատմամբ իրեն մեծապէս օգնեցին երկու ընկերու-
թիւնք: Առաջինը՝ որն որ Մանչեսդեր քաղաքը հիմ-
նուած էր (1838), իրեն միակ վախճան ունէր ցորե-

188 Ռ. ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ (1830—1848), Գ.

Նեղէնի մաքսին վերցուիլը, եւ իր գլխաւոր գործու-
նէութիւնը բանեցընելու սկսաւ՝ Բիլին պաշտօնեայ ե-
ղած տարին, երբ որ Գոպաէն ընկերութեան գլուխն
անցաւ : Առիկայ սովորաբար օրինաց համեմատ միջոց-
ներով կը ջանար իր նպատակին հասնիլ, որոնք էին՝ իր
անդամներէն կամաւոր առելքեր ժողովել եւ ասդին ան-
դին ժողովներ գումարել . վերջին ժամանակները Լոն-
տոն գումարուած աս կերպ ժողովքի մը մէջ 6000էն
աւելի մարդ կը գտնուէր (1845, Դեկտ. 17) : Իսկ
երկրորդ ընկերութիւնը՝ որուն անդամները Չարդիստք
կը կոչուէին, եւ առաջին ընկերութեան հիմնուած տա-
րին՝ Պերմինկէմ՝ քաղաքէն խորհրդանոցին պահանջա-
գիր՝ մը խաւրած էին, ցորենեղէնի մաքսին վերցուելէն
զատ՝ ուրիշ զանազան խիռտ առմկապեառական պահան-
ջումներ կ'ընէին : Ասոնց միջոցներն իսկ՝ առաջիններէն
տարբեր էին, եւ քանի մը հեղ մեծամեծ շփոթու-
թիւններ հանեցին ու աղմկալից ցոյցքեր ըրին : Բիլին
հակառակորդներն ասոնցմով մտածմանց մէջ ինկան,
որով եւ պաշտօնէին գործքը շատ դիւրինցաւ : Ուստի
թէպէտ եւ իրենց դիմագրութեան չլրնալով յաղթել,
ինք եւ իր ընկերները հրաժարեցան, եւ Ռեիկներուն
Ռասսել գլխաւորը նոր պաշտօնարան մը կազմելու փորձ
ըրաւ . բայց չլրնալով յաջողքնել, Բիլի պաշտօնարա-
նը նորէն հաստատուեցաւ, եւ երկրորդ տարին պատ-
գամաւորաց սենեկին (1846, Մայ. 16) ու ատենա-
կալաց խորհրդոյն (Յունիս 25) մէջ իր առաջարկու-
թեան հաւանութիւն առաւ :

140. Ռուսիայի ներքին քաղաքականութիւնը:
Համալսարանութիւն : Արնայ ըսուիլ թէ Յուլիսի յեղա-
փոխութիւնը աս պետութեան վրաս մը չհասցընելէն
զատ, իրեն համար մեծ օգուտ ալ ունեցաւ, որովհե-
տեւ սկզբնաբար նոյնէն առթած Լեհական յեղափո-
խութիւնը պատճառ եղաւ որ Լեհաստան՝ իբրեւ ա-
ռանձին տէրութիւն նկատուելէն դադրելով՝ Ռուսիայի

գաւառ մը գարձաւ: Արդէն անկից յառաջ ալ Նիկո-
ղայոս կայսրն իրեն սկիզբ դրած եւ ձեռք ալ զարկած
էր՝ իր տէրութեան մէջ ամենայն ինչ ռուսացընելու.
բայց աչքի զարնող օրինակը տեսնուեցաւ՝ Լեհաստանի
յեղափոխութիւնը զսպուելէն ետեւ՝ ան երկրին մէջ
գործադրուած միջոցներէն: Իսկ աս միջոցները՝ չէ թէ
միայն ազգայնութեան ու լեզուի նկատամբ էին, հա-
պա նաեւ կրօնի կողմանէ ալ: Նոյն քաղաքականու-
թիւնը յայտնապէս հրատարակուած էր (1830) Ռու-
սաստան տպուած Եւրոպայական Հնգապետութիւն ա-
նուն գրքին մէջ, որուն հեղինակը գրեթէ բացայայտ
զրուցելէն ետեւ որ քիչ մը ետքը Ռուսական տիեզե-
րական իշխանութիւն մը պիտի հաստատուի՝ չէ թէ
միայն զէնքի զօրութեամբ, հապա նաեւ կրօնի ձեռ-
քով, կը հետեւցնէ թէ հարկ է որ Ռուսիայի սահմա-
նին մէջ Ռուսական լեզուէն զաւ՝ լեզու չըլլայ, Ռուսաց
կրօնէն ուրիշ՝ կրօն չգտնուի: — Ռուսի աս քաղաքա-
կանութիւնն անով աւելի ծանրակշիռ հետեւութիւն
կրնար ունենալ, որ իր սահմաններէն գուրս՝ իրեն հա-
մացեղ ու մեծաւ մասամբ համակրօն՝ բազմութիւն Ալաք
կային, որոնք արդէն սկսած էին փոյթ ասնիլ որ իրենց
մէջ եղող լեզուի ու ցեղի պզտիկ տարբերութիւններու
միտ չդնելով, իբրեւ Ալաւ՝ իրարու հետ միանան: Իրենց
բանասէրներն ու քաղաքագէտները զանազան գրուած-
ներու մէջ կը զրուցէին որ Ալաւներն Եւրոպայի ամենէն
բազմութիւն ցեղն են, որոնք՝ բաւական որ ուզեն, կրնան
բոլոր աշխարհքիս տիրել: Արդ աս գաղափարն ունե-
ցողները, որոնք Համաստանանք, եւ իրենց Խորհուրդը՝
Համաստանութիւն¹ կը կոչուի, նոյնը գլուխ հանելու
համար՝ աշուրնին Ռուսիայի գարձուցած էին. իսկ նոյն
տէրութիւնը՝ թէպէտ յայտնապէս իրենց ձեռք չբռ-
նէր, անանկ կը վարուէր որ իրենք կը քաջալարուէին
ձեռնարկութիւննին աւելի փութով յառաջ տանելու:
Իր երկիրներուն մէջ Ալաւեան լեզուներու գետարաններ

1 Pan-slavisme.

կը հաստատէր, ամէն տեղերէն երեւելի Սլաւ մատենագիրները կը կանչէր, Սլաւ գրագեաներն ու գիտունները պարգեւներով ու պատուոյ նշաններով կը զեղարմէկ խօսքով, ինչ կերպով որ բլայ՝ Սլաւագիտութեան եղած ամէն մէկ ծառայութիւնը, իրեն եղած ծառայութեան պէս կը նկատէր ու կը վարձատրէր։ Ստոյգ է, այս ամենայն կրնար իբրեւ՝ առանց քաղաքական նպատակի՝ միայն Ռուսականին համացեղ եզող լեզուները պոյծ առաջընելու բաղձանքէն յառաջ եկած բանի պէս մեկնուիլ։ Բայց եւ այնպէս չեն պակսիր նաեւ անանկ գրուածներ, որոնք կը ցուցնեն թէ Ռուսիա բոլորովին համախառնութեան գաղափարներով տոգորուած էր։ Վերոյիշեալ Եւրոպական հոգապետութեան գիրքը կը հաստատէ թէ Ռուսական դահլիճը կ'ուզէ 76 միլիոն Սլաւները՝ Ռուսի գլխաւորութեան տակ՝ ազգային դաշնակցութեամբ միացընել։

141. Աւստրիայի Մեղդեռնիկ պաշտօնեան։ Մաճառք, Զեչեննի ու Գոշուի։ Ինչպէս որ Յունական յեղափոխութեան եւ Ռուսական - Օսմանեան պատերազմին ժամանակը՝ Մեղդեռնիկ իշխանն եղած էր, որ խնդիրը բուն ընդհանուր քաղաքականութեան կողմանէ նկատելով, Եւրոպայի հաւասարակշռութեան համար ունենալու վտանգաւոր հետեւութիւնը ճանչցած ու առջեւն առնելու ջանացած էր. այոպէս նաեւ աս հեղու ամենէն յառաջ ինք ճանչցաւ Ռուսի քաղաքականութենէն եւ Համախառնութենէն ծագելու վտանգը, եւ առանց աղմկի փոյթ կը տանէր նոյնը խափանելու։ Աւստրիայի պաշտօնեան մեծապէս իրաւունք ունէր վախի մէջ իյնալու, որովհետեւ նոյն տերութեան բնակիչներուն մէկ մեծ մասը՝ Սլաւ ցեղէ է։ Իր նպատակին հասնելու համար բանեցուցած միջոցն եղաւ, Աւստրիական Սլաւներուն մեծ՝ բազմութեամբ գտնուած տեղւոյն՝ Հունգարիային՝ բուն Մաճառ բնակչաց ձեռք բռնել, որով չէ թէ միայն Համախառնեանց ջանքին դէմ հաստատուն պատուար կը բարձրանար, հապա-

նաեւ ընդհանուր աւերութեան նիւթական յառաջագիմութեան նպաստ կ'ըլլար: — Մաճառները՝ որոնք չորս կողմերնին Գերմանացիներէ, Սլաւ ցեղերէ ու Վալաքներէ պաշարուած՝ Հունգարիայի միջին գաւառները կը բնակին, թէպէտ ան տեղաց բոլոր բնակիչներուն երեք մասին մէկէն քիչ աւելի են, բայց հոնտեղացի Սլաւներէն կէս միլիոնի չափ բազմութիւն են: Ստոյգ է՝ Լեհական յեղափոխութեան ատենը Մաճառք գրգռուած եւ բաղձանք ունեցած էին անոնց օգնութեան երթալու. բայց աս գրգռութիւնը ծխոյ պէս անցաւ, երբ որ իրենց մէջէն Ստեփան Չեչենեի կոմսը մտադրութիւննին իրենց ներքին յառաջագիմութեան դարձուց, եւ տնտեսական գրաւածներով սկսաւ փոյթ տանիլ երկրին բարօրութիւնն աւելցնելու: Քաղաքական նիւթերու մէջ նոյն կոմսին բանեցուցած չափաւորութիւնը մեծապէս օգնեց իր ձեռնարկութեան յաջողելուն. ասիկայ գրեթէ միշտ կառավարութեան հետ միաբան կ'ընթանար, գիտնալով որ Հունգարիայի ճշմարիտ շահն՝ Աւստրիայի շահէն անբաժին է: Աս պատճառներով արդէն ըստ ինքեան պէտք էր որ Մեգդեանիկ իրեն նպաստէր. բայց նոյնին վրայ աւելցաւ՝ ինչպէս ըսինք՝ Ռուսի իշխանութեան ւճեղուն ու Համալաւութեան հոգը, որուն համար խոհեմութիւնը կը ցուցնէր թէ Մաճառները զօրացնելով, գիմագարձութեան միջոց մը պատրաստելու է: Սակայն Չեչենեիի համամիտ եղող Մաճառաց ու Աւստրիական կառավարութեան աս միաբանութիւնը որչափ զօրաւոր ալ էր նէ, չէր կրնար մէյ մը գրգռուած շարժումն ուղած սահմանին մէջ պահել: Ըլլալու կարգաւորութեանց գլխաւորներէն մէկն էր՝ ազնուականաց արտօնութիւններուն քիչ մը նուազելը, զանազան տուրքերով՝ իրենց ալ երկրին ծախուց նպաստելը: Իսկ իրենք աս բանիս ամենեւին չէին հաւաներ, եւ անձնասիրութեամբ՝ բոլոր օգտակար կարգադրութիւններուն գէժ կը դառնային: Արդ աս ազնուականաց անձնասիրական

վարմանքը ժողովրդեան մէջ մեծ գրգռութիւն պատճառելով, առաջիններուն հակառակորդաց մէջէն շափազանց ազատական կամ արմատական¹ կողմնակցութիւն մը կազմեցաւ, որն որ կ'ուզէր ամէն բան կործանել, եւ ազատութեան ու հաւատարմութեան սկզբանց վրայ նոր տէրութիւն մը կանգնել: Քիչ մը ետքը նոյն կողմնակցութեան գլուխն անցաւ Լուդովիկոս Գոշութ փաստաբանը, որուն ջանքովն արմատականութիւնը շուտ մը այնչափ յառաջ գնաց, որ վերջապէս կառավարութիւնը զինքը բանտարկել տուաւ:

142. Միւնիք - Կրէցի Ռուսական - Գերմանական արքայաժողովը: Գալիշի զօրահանգէսը: Խեպէտ այսպէս Համապալաութեան պատճառաւ, Աւստրիա՝ Ռուսիայի վրայ կը կասկածէր, ի վերայ այսր ամենայնի նոյն երկու տէրութիւնք եւ Պրուշ միշտ միաբան կը գործէին՝ իրենց հասարակաց նպատակին հասնելու համար, որ էր՝ յեղափոխական հոգին զսպել: Գերմանիայի մէջ երեւցող նոյն հոգւոյն վրայ (126) անտեղաց վեհապետներուն ունեցած պլայլութիւնն ու տհաճութիւնը յարմար առիթ եղան Ռուսիայի նիկազայոս կայսեր՝ անոնց հետ առանձնական արքայաժողով մ'ընելու, որպէս զի Աւստրիայի ու Պրուշի եւ ուրիշ Գերմանական տէրութեանց հետ ունեցած իր մտերիմ դաշնաւորութիւնն առաւել եւս հաստատելով, կարող ըլլայ բաւական զօրութիւն ստանալ Անգղիական - Գաղղիական միաւորութեան դէմ դնելու: Վասն զի թէեւ նոյն երկու վերջին տէրութիւնք ոչ իտալիայի եւ ոչ Լեհաստանի մէջ յայտնապէս ժողովրդեան կողմը միջամտութիւն ըրած էին, բայց բոլորովին առանց միտում ցուցնելու ալ չէին կեցեր, եւ նոյնտեղաց ժողովարդներն ակնկալութիւննին աւստի վրայ դրած էին: Յիշեալ արքայաժողովը Միւնիք - Կրէց քաղաքը գումարուեցաւ (1833, Օգոստ. Սեպտ.), եւ անձամբ ներկայ էին Ռուսիայի ու Աւս-

1 Radical.

տրիայի կայսրներն ու Պրուշի թագաժառանգը. իսկ Պրուշի թագաւորը՝ թէպէտ եւ անձամբ ժողովքի չեկաւ, բայց Դէօբլիցի մէջ Մեզդենիկին հետ տեսնուեցաւ: Աքքայածողովոյն գլխաւոր նիւթը՝ բաց ի Գերմանական իրողութիւններէն, եղաւ Լեհաստանի խնդիրը, որուն նկատմամբ Գերմանիայի երկու մեծ տէրութիւնք յանձն առին որ Նիկողայոս կայսրը ուզածն ընէ: Աւստրիայի ու Պրուշի հետ ունեցած միաբանութիւնն աւելի ամրացընելու եւ կամ հրապարակաւ ալ ցուցընելու համար, նոյն կայսրը քիչ մը ետքը յիշեալ երկու տէրութեանց վեհապետները հրաւիրեց, որ իր Գալիշ ընելու զօրահանգեսին գան՝ հետերնին զօրք ալ բերելով, որպէս զի երեք տէրութեանց բանակները հոն իրարու հետ եղբայրակցին: Բայց առ վերջին նպատակը չկրցաւ գլուխ ելլել, որովհետեւ Աւստրիայի կողմէն՝ Յովհաննէս աղբիգքսէն զատ մարդ չերեւցաւ. իսկ Պրուշի թագաւորին հետ եկող 6000 զօրաց պաշտօնակալները՝ թէեւ առիթ ունեցան Ռուսաց հարստութեան ու շուայութեան ցոյցերը տեսնելու, սակայն անոնց վրայ մեծ հակամիտութիւն չվաստրեցան (1835, Սեպտ.): Նոյնպէս Ռուսիայի ու Պրուշի վեհապետաց նոյնտեղը՝ իրարու հետ (Սեպտ. 12) եւ Դէօբլիցի մէջ՝ Աւստրիայի կայսեր հետ (Սեպտ. 26) տեսնուելէն, իրարու հետ նոր դաշնակցութիւն մը յառաջ չեկաւ:

143. Անգղիայի, Գաղղիայի, Սպանիայի ու Բորդուկալի մէջ Չորից դաշնաւորութիւն: Ըս կերպով՝ ինչպէս ըսինք՝ Հիւսիսային տէրութիւնք վերջին տարիներն իրարու հետ միշտ աւելի անձկութեամբ կապուելու առիթ կ'առնէին Արեւմտեան կամ Սահմանագրական տէրութեանց միաբանութենէն զգացած վախերնին. բայց Արեւմտեանց միաբանութիւնն ալ գրեթաւ անորաբար յառաջ կու գար առաջիններուն անձուկ կապակցութեան վրայ իրենց ունեցած կասկածէն: Այսպէս Գալիշի ու Դէօբլիցի մէջ Հիւսիսային վեհապետաց մէկտեղ տեսնուելուն առիթ տուած էր քիչ

մը յառաջ Անգղիայի ու Գաղղիայի եւ Պիւրենեան թերակղզւոյն երկու տէրութեանց մէջ գրուած դաշնաւորութիւնը . իսկ նոյն դաշնաւորութիւնը հետեւանք մ'եղած էր Միւնիք-Արեցի արքայաժողովոյն : Իրզք ալ երբ որ յիշեալ վեհապետք նոյն արքայաժողովով իրարու հետ յառաջունէ աւելի անձկութեամբ կապուեցան եւ առանձնական դիրք մը բռնեցին, ան ատեն Լուդովիկոս Փիլիպպոս եւ Անգղիայի Ուիլի պաշտօնարանը, որուն մէջ Բալմերսդըն՝ իբրեւ արտաքին գործոց պաշտօնեայ՝ կը սկսէր մեծ ազդեցութիւն ունենալ, ուզեցին իրենց երկու տէրութեանց յառաջուն միաբանութիւնը նորէն ամրացընել : Ասոր առիթ առին Պիւրենեան թերակղզւոյն եւ առանձինն Սպանիայի վիճակը, որն որ ներքին պատերազմով տակնուվրայ կ'ըլլար ու Եւրոպայի նոյն ժամանակուան գլխաւորագոյն խնդիրն էր : Այսպէսով՝ վերը յիշածնուս պէս՝ Անգղիայի, Գաղղիայի, Սպանիայի ու Բորգունդի մէջ 20-րից դաշնաւորութիւնը դրուեցաւ (1834, Ապր. 22), իրարու իրաւունքները փոփոխակի պաշտպանելու նպատակաւ : Նոյն դաշնաւորութեան վրայ Հիւսիսային տէրութեանց այլայլիլը՝ խիստ իրաւացի էր, որովհետեւ կրնայ ըսուիլ թէ Օրինաւորութեան սկզբունքին դէմ դրուած առաջին գաշինքն էր : Վասն զի նոյնով Արեւմտեան տէրութիւնք Պիւրենեան թերակղզւոյն մէջ երկու այնպիսի վեհապետներու պաշտպանութիւն կ'ընէին, որոնց գահակալութիւնը՝ թէեւ սկզբնաբար յեղափոխութենէ ծագած չըլլար, հակառակ էր բուն օրինաւորութեան եւ թագաւորական ընտանեաց հին օրէնքներուն, եւ որոնց իրաւունքը՝ իւրաքանչիւրին հօրը կամայական որոշման վրայ հիմնուած էր : Ստորոգ է՝ Հիւսիսային տէրութիւնք թէ Գաղղիայի եւ թէ Բեղգիայի յեղափոխութեանց արդիւնքն ընդունելով, անմիջամտութեան սկզբունքը գէթ գործքով ճանչցած էին, բայց Օրինաւորութեան սկզբունքը հաստատուն պահել կ'ուզէին, եւ աս էր իրենց միաբանութեան ու

Նանքին նպատակը, թող ուրիշ կողմերը՝ նաեւ Պիւրենեան թերակղզւոյն մէջ, ուր Օրինաւոր վեհապետներուն պաշտպանութիւն կ'ընէին. եւ այսպէսով վերջիշեալ Չորից դաշնաւորութիւնը՝ մէկ նկատմամբ իբրեւ ուղղակի իրենց գէմ դրուած գաշիկք կը նկատէին:

144. Փերդինանդ Է.ին վերջին տարիները Սպանիայի վիճակն ընդհանրապէս: Աս հարկ է որ մտադրութիւննիս Պիւրենեան թերակղզւոյն վրայ դարձնենք: Սպանիայի մէջ ռամկապետական հասարակապետութենէն՝ մինչեւ սաստիկ արձակապետութիւն՝ կառավարութեան ամէն կերպերը կողմնակիցներ ու պաշտպաններ ունէին: Ժողովրդեան ստորին դասերը, գլխաւորաբար գեղերու եւ լեռներու բնակիչները, արձակապետական միապետութեան կողմն էին, եւ Սպանիայի հին կարգադրութիւններն ազատականաց նորասիրութեան ու փոփոխութեան ջանքերուն գէմ կը պաշտպանէին: Իսկ քաղաքներու բնակիչներն ու զօրաց պաշտօնականներուն մեծ մասը՝ Գաղղիայէն հոն անցնող կարծիքներով տողորուած՝ կ'ուզէին որ թագաւորին իշխանութիւնը չափաւորուի, ժողովուրդն ալ օրէնսդրութեան մասնակցութիւն ունենալով եւ պաշտօնեաները պատասխանատու ըլլալով: Փերդինանդ Է.ին կենդանութեան ժամանակը աս վերջին սահմանադրական կողմնակցութիւնը միշտ կը զուգուէր, որովհետեւ նոյն թագաւորն ազատականաց գէմ ունեցած հին ատելութիւնը երբեք չէր թողուր: Նոյն իսկ Յուլիսի յեղափոխութիւնը, թէեւ սահմանադրականաց զրգուութիւնը շատ սաստկացուց, սակայն իրենց վիճակին մէջ փոփոխութիւն չըրաւ: Ստորոգ է՝ քանի մը հարիւր փախըստականք Մինային գլխաւորութեամբը դրսէն Սպանիա յարձակեցան. բայց Գաղղիայէն յուսացած օգնութիւննին չգտնելով եւ թագաւորական զինուորներէն նեղի խոթուելով, ձեռնարկութիւննին պարապ ելաւ եւ միայն իրենց կարծեկիցներուն գէմ ի գործ դրուած խստութիւնները սաստկացուց: Աւելի անյաջող ելք

196 Բ. ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ (1830—1848), Գ.

ունեցաւ Գորիխոս զօրապետին փորձը, որն որ պզտիկ գնդով մը հարաւային Սպանիա մտաւ ու Գորդէզներու սահմանադրութիւնը հրատարակեց (1831, Մարտ). զօրաւոր զինուորական զօրութենէ մը յաղթուելով, Գորիխոս ու իր ընկերներէն 54 հոգի իրենց յանգուգն ձեռնարկութեան պատիժը մահուամբ կրեցին: Աս կերպով անցան Փերդինանդ Էին վերջին տարիները. բայց երբ որ նոյն թագաւորը մեռաւ (1833, Սեպտ. 29), ան ատեն իրաց կերպարանքը բոլորովին փոխուեցաւ:

145. Իրական վաւերագրութիւն: Եղիսաբեթ թագուհի ու Մարիամ Գրիստինէ: Կարողութեանք եւ քաղաքական պատերազմ: Փերդինանդ թագաւորը՝ իր չորրորդ Մարիամ Գրիստինէ ամուսնէն զրգուռած, ատենօք Աւստրիայի Կարոլոս Զ. կայսեր՝ ուրիշ տէրութեանց հաւանութեամբ իր Մարիամ Թերեզիա աղջկան համար բրածին պէս (Հատ. Բ. 82, 107), բայց իր անձնական իշխանութեամբ միայն, Իրական վաւերագրութիւն ըսուած օրէնքը հանեց (1830, Մարտ 29), որով Պուրպոնեան ցեղին տիրած տեղերը գործածուող Սալեան օրէնքը ջնջելով (որն որ կիները յաջորդութեան իրաւունքէն կը զրկէ) Կաստիլեան հին սովորութեան համաձայն՝ կը հաստատէր որ նաեւ կանայք կարենան թագաւորել: Միեւնոյն տարին ծնաւ իր Եղիսաբեթ (Իզապելա) աղջիկը (Հոկտ. 10): Փերդինանդին որոշումը խիստ անհաճոյ եղաւ արձակապետականաց, որովհետեւ իրենց բոլոր ակնկալութիւնը թագաւորին երկրորդ եղբորը Տ. Կարոլոսին վրայ դրած էին, որն որ ըստ Սալեան օրինաց՝ անոր պիտի յաջորդէր, եւ որմէ իրենց կողմնակցութեան համար խիստ երջանիկ օրեր կը յուսային: Նոյնէն Տ. Կարոլոս առիթ ունեցաւ եղբօրն որոշման դէմ բողոքելու. եւ երբ որ քիչ մը ետքը թագաւորը հիւանդանալով՝ մահուան մօտ կը կարծուէր, ձեռքէն նոյնին ետ կանչուելուն հրամանագիրը կորզեց: Բայց Փերդինանդ առողջանալով ու եղածին վրայ նեղանալով, զՏ. Կարոլոս աքստ-

րեց, եւ հին Գորգէզները գումարելով, անոնց ձեռքով իրական վաւերագրութիւնը հաստատել տուաւ: Այսպէսով ալ իր մեռած ատենը, արձակապետական կամ առաքելական կողմնակցութիւնը զՏ. Կարոլոս թագաւոր հրատարակեց: Նոյն կողմնակցութեան գլխաւոր նեցուկն եղան հիւսիսային կողմերուն եւ գլխաւորաբար Պապեան գաւառաց բնակիչները, որոնց հին իրաւունքներն ու արտօնութիւնները սահմանագրութեամբ փաստելով, նոյնին եւ ամէն կերպ փոփոխութեան թշնամի էին: Ասոնք՝ խել մը ձեռնարկու եւ քաջ մարդիկ իրենց առաջնորդ ունենալով, զէնք առին Տ. Կարոլոսին համար, որն որ իր պքսորանաց տեղէն իրենց քովն եկաւ: Իսկ Մարիամ Բրիտանիէ այրի թագուհին, որն որ մինչեւ Եղիսաբեթ թագուհւոյն չափահաս ըլլալը՝ խնամապետութիւն պիտ'որ ընէր, Կարոլոսեանց (Տ. Կարոլոսին կողմը բռնողներուն) յաջողութեամբ գէմ գնել կարենալու համար, ուզեց ազատականներն իր կողմը վաստակել, իր գահը Գորգէզներու սահմանագրութեան վրայ յեցուց, փախտականներուն ու պքսորեալներուն թողութիւն եւ հայրենիքին գառնալու հրաման տուաւ. ազատամիտ մարդիկներէ դահլիճ մը կազմեց եւ զՄինա զօրաց հրամանատար դրաւ: Աս կերպով Սպանիայի մէջ զարհուրելի շփոթութիւն մը փրթաւ. եւ յաջորդութեան իրաւանց վէճը՝ ներքին պատերազմի ու կողմնակցութեանց կռուի դարձաւ:

146. Կարոլոսեանց յաղթութիւններն ու վերջնական պարտութիւնը: Մինա, Գապրերա, Էսփարդերայ ու Մարոգայ: Լօթը տարի տեւեց աս քաղաքային պատերազմը, որուն մէջ իրենց բոլոր սաստկութեամբն երեւցան սպանութիւնը, յափշտակութիւնը, աւարառութիւնը, աւերն ու ազականութիւնը, եւ ան ամէն չարիքները՝ որոնց կրնան առաջնորդել քաղաքական ու կրօնական մոլեռախառնութիւնը: Ստոյգ է՝ թագուհւոյն գնդերն աւելի բազմաթիւ էին, բայց իրենց հակառակորդները՝ չէ թէ միայն շատ դրամական օգ-

նութիւն կը գտնէին Հիւսիսային տէրութիւններէն, հապա մէջերնին աւելի կարգաւորութիւն ու հրահանգ ունէին: Ասկից զատ՝ իրենց գլուխներն աւելի քաջ ու ճարտար էին՝ քան թէ Բրիտանեանց հրամանատարները, որոնցմէ նոյն իսկ անուանին Մինա († 1836, Գեկտ. 24) ծերութենէն տկարացած ըլլալով եւ վերջին ատենները արտաքոյ կարգի խստութեամբ վարուելով, իր զինուորական համբաւն ու ազդեցութիւնը կորսընցուց: Գլխաւորաբար երբ որ Վարդլոսեանց հրամանատար եղաւ համալսարանէ փախչող քաջ ու տաղանդաւոր Գապրերա երիտասարդը (1835, Յունիս), առնէր իրենց թշնամեաց գէմ մեծ առաւելութիւններ կ'ունենային: Հազիւ վերջին ատենները իրերը կերպարանափոխ եղան: Բրիտանեանց զօրքերուն հրամանատարութիւնն առաւ Էսփարդերոյ քաջ ու ճարտար զօրապետը, որուն հակառակ Վարդլոսեանց մէջ երկպառակութիւն մտաւ: Պապեան գաւառաց բնակիչները Տ. Վարդլոսին անկարութեան ու տկարութեան վրայ տեգո՞հ ըլլալով, իրենց դատն անոր դատէն զատեցին, եւ սկսան իրենց ազատութիւններն ապահովընելու ետեւէ իյնալ: Իրենց գլուխն անցաւ ձեռնարկու եւ խորամանկ Մարոգոյ, որն որ մէկ կողմանէ կեղծաւորութեամբ թագաւորին վստահութիւնը վատրկելով, մեկաւ կողմանէ Էսփարդերոյին հետ ծածուկ բանակցութիւն կ'ընէր, որուն կատարածն եղաւ Պերկարայի գաշնադրութիւնը (1839, Օգոստ. 31): Ասով կարողսեանք յանձն կ'առնուին զէնքերը թողուլ. իսկ Էսփարդերոյ իրենց թողութիւն կը խոտտանար ու գաւառական ազատութիւններնուն պահպանութիւնը կ'ապահովընէր: Պարապ տեղ Տ. Վարդլոս յայտարարութեամբ մը Մարոգոյին մատնութիւնը հրատարակեց. իր համարումը կորսուած էր, եւ չորս կողմն ըլլողները իր գատին յաջող եւք ունենալէն յոյսերնին այնչափ կտրած էին, որ պաշտօնակալներէն շատերն ու 300ի չափ քահանայք Գաղղիա փախան, որուն վրայ ինք ալ

իր ընտանիքովը հոն ապաստանարան խնդրելու պարտաւորեցաւ: Գաղղիայի մէջ քանի մը տարի Պուրտ քաղաքը կենալէն ետեւ, հազիւ իր իրաւունքներն իր երէց որդւոյն՝ Մոնդեմոլինի կոմսին թող տալով, կրցաւ հրաման ընդունիլ Իտալիա երթալու (1845): Իր կողմնակիցներէն սակաւաթիւ մարդիկ տարի մ'ալ պատեւրազմը յառաջ տարին, մինչեւ որ իրենք ալ Էսփարդերոյէն յաղթուելով, Գաղղիա փախան:

147. Անկարգութիւնը ու շփոթութիւնը: Էսփարգերոյ ու Նարվաէզ: Թագուհւոյն չափահաս ըլլալն ու կարգուիլը: Արտուսեանք առ կերպով մէջտեղաց վերջան կամ զսպուեցան, բայց Սպանիա չհանդարտեցաւ. որովհետեւ յաղթական կողմը՝ որն որ արդէն յառաջ ալ երկպառակութեան մէջ ինկած էր, թշնամիներէն ազատելն ետեւ՝ աւելի եւս իր մէջը երկպառակութեան մէջ ինկած էր, թշնամիներէն ազատելն ետեւ՝ աւելի եւս իր մէջը երկպառակեցաւ: — Քրիստինէին՝ ազատականաց կողմը բռնելը, միայն իր նպատակին հասնելու համար էր. ուստի Գորդէզներն այնչափ ատեն գործածեց, որչափ որ անոնց պէտք ունէր՝ զՏ. Արտուս եւ անոր զաւկները գահէն մերժելու եւ անոնց ինչքը գրաւելու համար: Անկէ ետեւ ձեռք զարկաւ արձակագետական կերպով կառավարելու, որով ազգին մէկ մասը խիստ վշտացուց ու տհաճեցուց. իսկ բոլոր ազգին համարումը կորսնցուց՝ Մոնեոս սենեկապետին հետ ունեցած յարաբերութեամբը, որուն վերջն եղաւ անոր հետ ձախ ձեռքով կարգուիլը: Նոյն միջոցներուն երկիրը գրեթէ անիշխանութեան մէջ ինկած՝ ամէն կերպ չարագործութիւններով տակնուվրայ կ'ըլլար: Քաղաքական կարծեաց կողմանէ ալ 1812ին սահմանադրութեան պահանջումն օրէ օր կը սաստկանար, որուն առջեւն առնելու համար՝ Քրիստինէ զանազան միջոցներ բանեցընելէն ետեւ, վերջապէս երբ որ զինեալ բազմութիւն մը թագաւորական պալատին վրայ յարձակումը բռնաւ, ստիպեցաւ գլուխ ծռել (1836,

Օգոստ.) : Սակայն անկէ ետեւ ալ ստատիկ ազատաւորանք (Յառաջագիմականք)¹ իր բռնած ընթացքէն տեղեւոր ըլլալով, դարձեալ զանազան տեղեր յեղափոխութիւններ հանեցին, որոնք վերջացան Էսփարդերոյին պաշտօնէից գահերէց ըլլալովը, Բրիտանիէին՝ խնամապետութեան աստիճանէն հրաժարելով՝ Գաղղիա երթալովը, եւ նոր գումարուած Գորգէզներուն ձեռքովը՝ նոյն պաշտօնէից գահերիցուն խնամապետ անուանուելովը (1840, Սեպտ. 4-ովտ.) : Բայց աս վերջինն ալ իր իշխանութեան մէջ շատ երկայն չմնաց. Գաղղիայէն օգնութիւն գտնող Բրիտանիէին բանեցուցած հնարքներովը, իր հակառակորդաց նախանձովը, իրեն դէմ ելլող յեղափոխութիւնները զսպելու համար բանեցուցած խիստ միջոցներովը, բոլոր երկրին մէջ մեծ զրգուլութիւն պատճառած ժամանակ, խնամապետուհւոյն կողմը շահուող Նարվաէզ զօրապետը բազմութիւն բանակաւ մայրաքաղաքին վրայ քալելով, Էսփարթերոյ ստիպեցաւ ձգել Անգղիա փախչիլ (1843, Յունիս) : Քանի մ'ամիս ետքը Եղիսաբեթ թագուհին չափահաս հրատարակուեցաւ (Նոյ.) : Նարվաէզ պաշտօնէից գահերէց անուանեցաւ եւ զԲրիտանիէ Սպանիա դարձուց : Թագուհին իր հօրեղբորդւոյն՝ Փրանկիսկոս Ասիզին հետ կարգուեցաւ, իսկ իր քոյրը՝ Լուիզովիկոս Փիլիպպոսին ամենէն պղտիկ որդւոյն՝ Մանբանսիէի դքսին հետ (1846, Հոկտ. 10). որմէ քիչ մը ետքը Բրիտանիէ ստիպեցաւ թողուլ նորէն Գաղղիա երթալ :

148. Տ. Միքայէլի թագաւորութեան ժամանակը : Պետրոս Ա. կայսրն ու Մարիամ թագուհին : Իտորդուկալի վիճակն ալ՝ գրեթէ Սպանիայինին նմանութիւն մըն էր : Տ. Միքայէլին՝ իր եղբորաղջկան տեղ՝ նոյն տերութեան գահն ելլելը, յառաջագոյն տեսանք (58) : Իսկզբան անանկ կ'երեւար որ աս գահակալութիւնը հաստատունն պիտի մնայ, որովհետեւ ներքին

¹ Progressistes.

Հակառակորդները շուտով զսպուեցան, եւ արտաքին տերութիւնք ու նոյն իսկ Անգղիային Ուելլինկդընի գահերիցութեան տակ եզող Դորի պաշտօնարանն իր կողմն էին. բայց նոյն կարծուած հաստատութիւնը շունեցաւ: Արդէն Ուելլինկդըն՝ որն որ Տ. Միքայէլին կողմն ըլլալը գործունեայ կերպով ցուցուցած էր, Ազդեան կղզիները նաւատարմիդ մը խաւքելով, որպէս զի թող չտայ որ Պրագլիկայի Պետրոս կայսեր՝ իր Մարիամ աղջկան իրաւունքը պաշտպանելու համար հոն խաւքած զօրքը Բորգուկալի ցամաք երկիրն անցնի, ետքէն զինքը ձեռքէ թող առաւ, որովհետեւ Տ. Միքայէլ չէր ուզեր՝ անոր խրատին համեմատ՝ քիչ մը ազատական կերպով վարուիլ եւ իբրեւ թէ Անգղիայի վերին իշխանութեան տակ մտնել: Այսպէսով Դերսէիրա կղզւոյն վրայ՝ որն որ Տ. Միքայէլին իշխանութիւնը երբեք չէր ճանչցած եւ ուր կը ժողջուէին իր հակառակորդաց գլխաւորները, Պետրոս կայսրը Բորգուկալի խնամապետութիւն մը դնել առաւ Բալմելայի ու Վիլլաֆորի գահերիցութեամբ (1830, Մարտ): Իրերը Տ. Միքայէլին բոլորովին հակառակ կերպարանք մ'առին Յուլիսի յեղափոխութեամբ եւ Անգղիայի կառավարութեան գլուխը Ուիկերն անցնելով (1837), որովհետեւ անկէ ետեւ չէ թէ միայն արտաքին գործերը շատցան, հապա Անգղիայի նոր դահլիճը յայտնապէս Մարիամ թագուհւոյն կողմը կը բռնէր, որով եւ ներքին հակառակորդք սկսան խլրտիլ: Քիչ մը ետքը Պետրոս Ա. Պրագլիկայի մէջ իրեն դէմ ելլող յեղափոխութեամբ՝ նոյն կայսրութեան թագուհի Պետրոս Բ. որդւոյն թող տալու ստիպուելով (1831), աւիթ ու բաղձանք ունեցաւ Բորգուկալի մէջ անձամբ իր աղջկան իրաւունքը պաշտպանելու: Ուստի նախ՝ Դերսէիրա, հոնկից ալ Օբորդոյ եկաւ (1832, Յուլ. Տ). եւ թէպէտ հոն Տ. Միքայէլին խաւքած զօրքէն իբրեւ թէ պաշարուած մնալով, խել մը ժամանակ չկրցաւ գործք մը գործել, բայց ետքէն ներքին անգ-

ղեացին իր նաւատորմդին գլուխն անցնելով եւ Տ. Մի-
քայէլին նաւատորմիդը Ս. Վինկէնգի հրուանդանին
քով ծովամարտի մը մէջ գրեթէ ջնջելով, Պետրոս
կայսրը կրցաւ Լիսապոնի վրայ նաւով զօրք խաւրել,
որն որ ճակատի մը մէջ յաղթող եղաւ: Ասոր հե-
տեւանքն եղաւ Տ. Միքայէլին նոյն մայրաքաղաքէն
փախչիլն ու կայսեր հոն մտնելը (1833, Յուլ. 23,
28): Երկու ամիս վերջն ալ Մարիամ Թագուհին,
որն որ նոյն միջոցներուն ըստ մասին Պրագիլիա եւ ըստ
մասին Անգղիա կեցած էր, Լոնտոնէն հոն եկաւ: Աս
կերպով մայրաքաղաքն ու տէրութեան մէկ փոքր մա-
ռը նոյն Թագուհւոյն իշխանութեան տակ մտան. բայց
գաւառներուն մեծ մասը Տ. Միքայէլին ձեռքը մնաց,
որն որ նաեւ Սպանիայի Կարոլոսեաններէն օգնութիւն
գտնելով, քիչ մը ժամանակ ալ ինք զինքը բռնեց:
Սակայն վերջապէս Արեւմտեան տէրութեանց ու Սպա-
նիայի եւ Բորգուկալի ազատական կառավարութեանց
մէջ դրուած Չորից դաշնաւորութենէն (143) նեղի
գալով, Եւորպի դաշինքով յանձն առաւ՝ իրեն տրուե-
լու տարեկան գումարի մը դիմացը՝ Պիւրենեան Թե-
րակղզիէն ելլել (1834, Մայ. 26): Անկէ ետեւ Մա-
րիամ Թագուհին, որն որ հօրը մահուրէն (Սեպտ. 24)
յառաջ չափահաս հրատակուած էր, սկսաւ տէրու-
թիւնը կառավարել՝ անոր վերջին ժամանակները նորո-
գած ազատական սահմանադրութեան համեմատ: Բայց
անկից վերջն ալ երկիրը ներքին շփոթութիւններով ու
չափազանց եւ չափաւորեալ ազատականներու կռուով
տակնուկը ըլլալէն չդադրեցաւ, ըստ ամենայնի Սպա-
նիա եղածին համեմատ: Իսկ Տ. Միքայէլին ըրած բո-
լոր փորձերը պարապի գացին:

149. Պիւրենեան Թերակղզւոյն վրայ Անգ-
ղիայի ու Գաղղիայի ազդեցութիւնը: Վէրը յիշած-
նուա համեմատ (143), Պիւրենեան Թերակղզւոյն աս
շփոթ վիճակը՝ Արեւմտեան տէրութեանց յարմար ա-
ռիթ եղած էր՝ իրենց ազդեցութիւնը հոն բանեցը-

նեղու, միանգամայն իրենց միաբանութիւնն ալ աւելի ամրացնելու միջոց ըլլալով, ինչպէս որ Իտալիայի ու Գերմանիայի գրգռեալ վիճակն ու յեղափոխականաց ջանքը՝ պատճառ կ'ըլլար Հիւսիսային տէրութեանց կապակցութեան աւելի հաստատուելուն։ Բայց առաջիններուն միաբանութիւնը՝ արտաքուստ երեւցածին չափ՝ ներքին հաստատութիւն չունէր. եւ նոյն իսկ Պիւրենեան թերակղզւոյն իրողութեանց մէջ իրարու հետ կատարեալ միաբան չէին։ Սպանիայի նկատմամբ, թէ եւ երկուքն ալ Վարդոսեանց դէմ էին եւ Եղիսարեթ թագուհւոյն կողմը կը բռնէին, միանգամայն չէին ուղեր որ աս վերջնոյն կառավարութիւնը զօրանայ, որպէս զի իրենք կարենան իրենց ազգեցութիւնն ուղածուն պէս բանեցնել. բայց Իւրաքանչիւրը զատ կողմնակցութեան ձեռք կը բռնէր։ Անգղիա աւելի կը միտէր Էսփարդերային ու անոր գլխաւորութեան տակ եղող չափազանց ազատականներուն կողմը. իսկ Լուդովիկոս Փիլիպպոս՝ աւելի Նարվաէզին ու չափաւորեալ ազատականաց կողմը կը բռնէր (147)։ Գարձեալ որովհետեւ Անգղիա իր դրիւքը աւելի ազգեցութիւն կը բանեցրնէր Բորգուկալի մէջ, մանաւանդ թէ հոնտեղաց իրողութիւնները գրեթէ իր ուղածին պէս կը դարձրնէր. անոր համար Գաղղիացւոց թագաւորն ալ առանձին ջանք կ'ընէր Սպանիայի մէջ նոյն կերպով վարուելու։ Աս մտօք շատ ջանաց իրերն անանկ դարձրնել, որ թագուհին իր որդիներէն մէկուն հետ կարգէ։ Բայց որովհետեւ չէ թէ միայն Հիւսիսային տէրութիւնք՝ հապա նոյն իսկ Անգղիա աս բանիս սաստիկ դէմ էին, անոր համար ուղեց ուրիշ կերպով իր նպատակին հասնիլ։ Իր խորամանկութեամբը խափանեց թագուհւոյն՝ Մոնդեմոլէնի կոմսին (146) հետ կարգուիլը, որուն աս նպատակաւ բոլոր իր իրաւունքները թող տուած էր հայրը, եւ զինքը Փրանկիսկոս Աթլացւոյն (Փերգինանդ Էին երրորդ եղբօրը որդւոյն) հետ կարգել տալով, որն որ թէ՛ ըստ մարմնոյն եւ թէ՛ ըստ մտաւորական

կարողութեանց տկար մէկն էր, Թադուհայն պղախի՝ Լուիզա քայրը իր ամենէն պղախի որդւոյն՝ Մօնթանտիէի գլխին հետ ամուսնացուց (1846, Հոկտ. 10)։ Բայց առ ամէն խորամանկ հնարքները օգուտ մը չունեցան ոչ Լուգովիկոս Փիլիպպոսին, ոչ ալ իրեն գործիքն եղող Բրիտանէ Թադուհայն, որն որ խելացի ու զօրաւոր փեսի տեղ՝ տկարամիտ փեսայ մը կ'ազէր, որպէս զի առանց արգելքի՝ իր աղջկան անուամբն ինք Թադուհայնէ։ Վասն զի Անգղիա Գաղղիացւոց Թադուհայն գործողութեան վրայ խիստ նեղանալով, իր դեռպանին ձեռքովն այնչափ բռաւ, որ Եղիսարեթ Թադուհայն իր մօրմէն բաժնուելով, սկսաւ իր ուղածին պէս կառավարել. եւ որովհետեւ Բրիտանիէ՝ Լուգովիկոս Փիլիպպոսին խրատին համեմատ՝ չափաւորեալ ազատականներուն կողմը կը բռնէր, Եղիսարեթ ալ՝ Անգղիայի խորհրդոյն համաձայն՝ չափազանցներուն հետ միացաւ։ Ասանկով Անգղիա սկսաւ Գաղղիայէն աւելի ազդեցութիւն ունենալ Սպանիայի վրայ, մանաւանդ որ Բրիտանիէ ու Նաքվաէզ ալ ստիպեցան ձգել Գաղղիա երթալ։ Իսկ Թադուհայն եղբէն զաւակ ունենալով, Լուգովիկոս Փիլիպպոսին Սպանիայի Թադն իր ցեղին անջնջելու բողձանքն ալ պարապ ելաւ։

150. Լուգովիկոս Փիլիպպոսին Անգղիայէն հեռանալն ու Հիւսիսային տէրութեանց կողմը միտելը։ Այսպէսով Սպանիայի իրողութիւնները, որոնք՝ ինչպէս վերը զեռացեցինք՝ իբրեւ թէ միջոց մ'եղած էին երկու Արեւմտեան տէրութեանց սրտակից ըսուած միաբանութեան աւելի հաստատուելուն, նոյնին բոլորովին քակուելուն ու թշնամութեան դառնալուն ալ առիթ տուին։ Ան կրկին ամուսնութեան մէջ, որմէ զխառնութեամբ յառաջ եկաւ երկու տէրութեանց կատարեալ աւրուիլը, յանդանքը բոլորովին Լուգովիկոս Փիլիպպոսին կողմն էր. որովհետեւ իր սեպհական շահուն համար՝ չէ թէ միայն Սպանիայի օգուտը խափանեց եւ մեծամեծ գէշութիւններու հիմ գրաւ, հապա նաեւ

զԱնգղիա ալ խաբեց եւ առաւ խոստման գէմ բրաւ. վասն զի մէջերնին եղած խօսքին համեմատ, իր որդւոյն՝ Լուիզա իշխանուհւոյն հետ կարգուիլը, թագուհւոյն՝ թագաժառանգ ունենալէն ետեւ պիտի կատարուէր, ուր որ ինք երկու ամուսնութիւնները մէկտեղ կատարել տուաւ: Սակայն ինք ալ շատ պատճառներ ունէր Անգղիային նեղանալու, եւ որքէն շատոնց սկսած էր անկից հեռանալ: Ուրիշ հեղ բաժ ենք թէ Ուր որ բարեկամութիւնը հպատակութիւն կը պահանջէ եւ կորուսաներու պատճառ կ'ըլլայ, պէտք է որ նախ պաղութիւն յառաջ բերէ եւ ետքը թշնամութեան դառնայ (Հատ. Գ. 213): Արդ Անգղիայի բարեկամութիւնը՝ Լուդովիկոս Փիլիպպոսէն կերպ մը հպատակութիւն կը պահանջէր, վասն զի միաբան կարգի դրած խնդիրներնուն մէջ իսկ՝ գրեթէ միշտ Անգղիայի կամքը յառաջ կը տարուէր. եւ նոյն տէրութեան անհաճոյ չըլլալու համար Գաղղիացւոց թագաւորը շատ անգամ չէր կրնար իր տէրութեան շահը բաղձացածին պէս յառաջ տանիլ, որով իրեն վնաս կը հասնէր: Աս պատճառներուն համար նոյն թագաւորին՝ Անգղիայի հետ միաբանած մնալը, միայն անկից յառաջ կու գար, որ գիտէր թէ ուրիշ գաշնակից չունի, եւ անոր գաշնաւորութիւնն իրեն հարկաւոր էր՝ Հիւսիսային տէրութեանց միաբանութեան գէմ գնել կարենալու համար. սրտանց կը բաղձար գտնուած գիրքէն ելլել: Ուստի երբ որ իր տէրութեան մէջ յեղափոխականները զսպելով՝ իր իշխանութիւնը հաստատեց, եւ տեսաւ որ աս պատճառաւ Հիւսիսային տէրութիւնք իրեն յառաջուրնէ աւելի յօժարութիւն կը ցուցնեն, ինք ալ սկսաւ անոնց կողմը միտել, որպէս զի ասով կամ Անգղիա՝ իր բարեկամութիւնը չկորսընցընելու համար՝ իր զինմանց դիմացը փոխադարձ զինում բնէ, եւ կամ ինք անկէ բաժնուելով՝ Հիւսիսային տէրութեանց հետ միանայ: Լուդովիկոս Փիլիպպոսին՝ Հիւսիսային տէրութեանց մօտենալուն առաջին նշանը տեսնուեցաւ, Լեհ փախստական-

ներուն փարիզ ունեցած մասնաժողովը լուծելովն ու անդամները Գաղղիայէն հանելովը: Ասկից զատ, նոյն տէրութեանց հետ միացաւ քաղաքական փախստականները եւ առանձինն խալաքիները Հելլենիստիկէն հեռացընել տալու համար, մինչեւ սպառնացաւ ոռհմանները գոցել. որով դաշնակցութիւնը տեղի տալու ստիպուելով (130), պաշտօնագրով մը խոստացաւ իրմէ պահանջուածը կատարել (1836, Յունիս 22):

151. Ալճէրիին Գաղղիայի համար ունեցած ծանրակշռութիւնը: Անգղիայի նախանձը: Մուգովիկոս Փիլիպպոսին՝ Հիւսիսային տէրութեանց հետ միանալով, Անգղիայէն բաժնուիլ ուզելուն, որով եւ երկու տէրութեանց մէջ պաղտութիւն մտնելուն՝ մէկ պատճառն ալ էր Ալճէրի: Նոյն երկիրը ձեռքէ չհաննել՝ յիշեալ թագաւորին, եթէ ուրիշ կողմանէ չէ նէ, գոնէ իր պատիւը պահելու համար հարկաւոր էր: Գարձեալ նոյն երկիրը զանազան նկատմամբ իրեն օգտակար էր. մէյ մը՝ որ իրեն յարմար ասպարէզ կը մատակարարէր, որուն վրայ Գաղղիացիներն արտաքին պատերազմի զբաղեցընելով, իրենց երկրին մէջ հանդարտ կրնար բռնել. մէյ մ'ալ՝ որ խել մը տօգտն ու տաքզլուխ տեղացիներն ու խռովայոյզ փախստականները Գաղղիայէն կրնար հեռացընել ու զիրենք օգտակար կերպով գործածել, որով անոնք շատ անգամ քաջ զինուորներ կ'ըլլային: Ասոնցմէ զատ Ալճէրիի ստացուածքը Գաղղիայի համար ան օգուտն ալ ունէր, որ նոյն տէրութեան սպառնացութիւնը Միջերկրական ծովուն եզերաց վրայ աւելցընելով, շատ կ'օգնէր նոյն ծովը՝ Գաղղիական լճի մը դարձընելու բաղձանքին: Բայց որչափ որ աս նկատմամբ Գաղղիայի օգտակար էր Ալճէրի, այնչափ ալ պէտք էր որ Անգղիայի նախանձը գրգռէր: Արդ Լուդովիկոս Փիլիպպոս իր գահ ելած ժամանակը, երբ որ նոյն տէրութեան հետ հաստատած միաբանութիւնն ամրացընելու հարկաւորութիւն ունէր, աս նիւթոյն նկատմամբ անանկ խոստումներ բրած էր,

զորոնք Անգղիա մեկնած էր իբր թէ Գաղղիացիք կ'ուզեն նոյն երկրէն բոլորովին ետ քաշուիլ, երբ որ կարենտն աս բանս գլուխ հանել՝ առանց հրապարակական կարծեաց վրայ խիստ գէշ ազդեցութիւն ընելու: Աս ասանկ ըլլալով, յայտնի է որ Անգղիացիք շատ գէշ աչքով տեսնելու էին Գաղղիացւոց Ալճերիի մէջ օրէ օր աւելի ամրանալն ու իրենց ստացուածները հետզհետէ մեծցընելը: Մանաւանդ որ իրենց ստացուածքներէն եւ առանձինն կոստանդինէն՝ մեծ ազդեցութիւն կ'ընէին նոյն տեղւոյն սահմանակից եզոզ Գուսուլի վրայ, որուն նաւահանգիստը հասարակօրէն Գաղղիական նաւատորմիդ մը կը կենար՝ իբր թէ նոյն երկիրը Դրան յարձակումէն պաշտպանելու համար: Հոնկից ալ իրենց ազդեցութիւնը կը հասնէր Տրիպոլիսի եւ մինչեւ Եգիպտոսի վրայ: Անոր համար Անգղիա ձեռքէն եկածին չափ կը ջանար նոյն կողմերը Գաղղիացւոց յառաջագիմութիւնը խափանել: Մարոզգոյի արքունիքն անոնց դէմ կը գրգռէր, եւ ի ծածուկ Ապտ-էլ-Գաստերին (Գաղղիացւոց դէմ Ալճերիի երկիրներուն անկախութիւնը պաշտպանող Արաբացւոց ղլխաւորին) հետ միաբանելով, ամէն կարելի կերպերով անոր կ'օգնէր՝ իր սրտակից բարեկամին դէմ պատերազմելու: Որչափ որ ալ իրերն աս վիճակին մէջ էին եւ իւրաքանչիւր կողման ըրածը գիմացինին ծանօթ էր ալ նէ, ի վերայ այսր ամենայնի չիմանալու կը զարնէին: Բայց աս վիճակը միշտ այնպէս չէր կրնար տեսիլ, ուստի եւ ինչպէս վերը զրուցեցինք, Լուգս-վիկոս Փիլիպպոս կ'ուզէր Անգղիայէն ունեցած կախումէն ազատիլ, որպէս զի Ալճերիի մէջ՝ ինչպէս նաեւ ուրիշ կողմերը՝ ուղածն ազատութեամբ յառաջ տանի:

152. Դրան ու Եգիպտոսի Մէհէմէտ Ալի փոխարքային դիրքը: Ինչպէս յառաջագոյն Գաղղիայի առաջին հասարակապետութեան ժամանակը, Եգիպտոսի ստացումը՝ նոյն հասարակապետութեան եւ Անգղիայի թշնամութիւնն անհաշտելի բրած էր (Հատ. Գ.

116—119, 140), այսպէս ալ վերջին ժամանակները նոյն Եգիպտոսի վրայ եղած վէճը եւ երկու տէրութեանց ան գաւառին վրայ ունեցած իրարու հակառակ գիտումները՝ մէջերնին եղած սրտակից միաբանութիւնն աւրուելու վտանգի մէջ ձգելէն զատ, քիչ մնաց պատերազմի ալ առիթ կ'ըլլար: — Եգիպտոսի փոխարքայ Մէհէմմէտ Ալի Փաշան այնպիսի դրոյց մէջ մտած էր, որ աւելի իբրեւ անկախ վեհապետ կրնար նկատուիլ, քան թէ իբրեւ թագաւորի մը կուսակալ: Դրան եւ Մէհէմմէտ Ալիին զօրութիւններն ու գիրքը բնականին հակառակ համեմատութեան մէջ կը գտնուէին: Փոխարքան իր նորոգութիւններովը, իր միալեզու ազգէ մը բնակուած եւ շրջանակուած երկիրներովը, մշակութեամբ եւ մենավաճառութեամբ ձեռք բերած եւ օրոտորէ աւելցնելու վրայ եղած ամբաւ հարստութիւններովը, իբրեւ Վեհապիներու (63) եւ Յունաց յաղթող, մեծ առաւելութիւն ստացած էր: Իսկ Դուռը Ռուսական պատերազմին մէջ յաղթուած էր, եւ բրած կորսւածներուն տեղը՝ ներքին նորոգութիւններով ու կարգաւորութիւններով լեցընելու ժամանակ չէր ունեցած: Պետութեան մէկ քանի գաւառները կորսուած կամ կորսուելու վրայ էին. Յունական յեղափոխութենէն ու Ռուսական պատերազմէն ետքը՝ յունակոծն հպատակները գրգռութեան մէջ կը գտնուէին. նոյն իսկ Մահմետականաց մէջ՝ նորոգութեանց ու փոփոխութեանց պատճառաւ՝ մեծ երկպառակութիւն կար: Իբրեւ քաջ պատերազմող ճանչցուած Եէնիչէրիները ջնջուած էին, եւ անոնց կողմնակիցներուն՝ նոյն զենքերը նորէն ոտք հանելու ջանքը շատերուն աչքին առջեւը կ'արգարանար, նոր կանոնաւոր զօրաց՝ Ռուսական պատերազմին մէջ կրած պարտութեամբը: Այսպէս Մէհէմմէտ Ալի Դրան նկատմամբ մեծ առաւելութեան մէջ կը գտնուէր, եւ աս առաւելութիւնը կ'ուզէր գործածել իր իշխանութիւնն աւելի մեծցընելու: Յունաց գէմ Սուլթանին բրած ծառայութեան փոխարէն՝ նրետէ

կղզին ընդունած էր. բայց անով գոհ չէր ըլլար, Դամասկոսի կուսակալութիւնն ալ կը պահանջէր, վասն զի աչքը Ասորիքի վրայ գրած էր: Ուստի որոշեց որ Սալլաանին իրեն շնորհել չուզածը՝ ինք զէնքի զօրութեամբ ձեռք բերէ: Իր նպատակին դիւրաւ հասնելու համար՝ Պոսնիացիներն ու Ալպանիացիները յեղափոխութեան գրգռեց, եւ Դուռը զանոնք զսպելու զգալած ատեն, ինք ալ իր գործքին ձեռք զարկաւ:

153. Մէհմէտ Ալին ապստամբութիւնն ու յաղթութիւնները: ‘Եղն միջոցներուն Աքքեայի (Ժանտ՝ Ագրի) կուսակալ Ապտուլահ Փաշան, որն որ զինուոր չգրուելու համար Եգիպտոսէն փախչող Ֆէլլահները իր երկիրներն ընդունած ըլլալով, Մէհմէտ Ալին զանոնք պահանջած ատեն՝ չէր ուզած ձեռք տալ, առ վերջնայն յարմար առիթ տուաւ իր գիտաւորութեանց գործադրութեան ձեռք զարնելու: Մէհմէտ Ալի անոր դէմ պատերազմի ելաւ, այնպէս ձեւացընելով որ Դուռն իրեն յանձնուած է նոյն ապստամբ կուսակալը զսպելու պաշտօնը: Իր զօրքը Խպրահիմ Փաշային հրամանատարութեամբը Ասորիքի սահմանն անցաւ (1831, Հոկտ. 29), քանի մը մօտաւոր քաղաքներ եւ նոյն իսկ Երուսաղէմ առաւ ու Աքքեա պաշարեց: Պաշարումը երկայն տեւելով, Դուռը կրնար երկուքին մէջ մտնել. բայց հոգը չեղաւ, որովհետեւ երկու կուսակալներն ալ անհաւատարիմ ըլլալով, օգտակար կը սեպէր անոնց իրարու հետ զարնուելով՝ փոփոխակի մէկգմէկ տկարացընելը: Իսկ Եգիպտացիք Աքքեա պաշարելը բաւական չհամարելով, Լիբանանու ծանրակշիւ կողմերը բռնեցին, դէպ ի Տաւրոս տարածեցան, եւ յայտնապէս կը ցուցնէին որ Աքքեայի կուսակալութենէն զատ՝ մէկալ երեք Ասորական (Դամասկոսի, Հալէպի, Տրիպոլի) կուսակալութիւններուն ալ տիրել կ'ուզեն: Այսպէսով տեսնուեցաւ որ իսկըբանս երկու կուսակալներու կռիւ սեպուածը՝ Դրան խիստ վտանգաւոր պատերազմ մըն է եղեր, որուն առջեւն

առնելու համար՝ շուտով ու զորաւոր կերպով գործելու էր : Ստուգիւ ալ Սուլդան Մահմուտ՝ պարապ տեղ Մէհմէտ Ալիին իր ձեռնարկութենէն ետ քաշուելու պատուէր տալէն ետեւ, զինքն ապստամբ հրատարակեց (1832, Ապր. 23), ու Հիւսէին Փաշային հրամանատարութեամբն իրեն դէմ բանակ մը խաւրեց : Ա՛լ անկէ ետեւ փոխադրան չկրնալով իր առաջին կեղծաւորութիւնը շարունակել, որով Դրան հրամանին համեմատ գործել կը ձեւացընէր, սկսաւ հրատարակել որ իր նպատակն է Սուլդանը Ռուսիայի ձեռքէն ազատել. եւ ինչպէս յառաջագոյն՝ նոյնպէս ան ատեն ալ ժողովրդեան մեծ մասն իրեն հաւապք կ'ընծայէր, տեսնելով որ Ռուսիայի հիւպատոսներն ու գործակալներն ամէն կողմ մեծ փութով Եգիպտացւոց դէմ կը գործէին : Բախտն ալ ամէն տեղ յանդուգն կուսակալին կողմն էր . Ա. ք. քեա քաղաքը յարձակմամբ առնելէն զատ (Մայ. 27), Դամասկոս ու Տրիպոլիս ալ ձեռք անցուց. եւ Դրան զօրաց դէմ Հոմսի ճակատը վաստակելէն ետքը (Յուլ. 9), նաեւ Հալէպի ու Անտիոքի տիրեց : Անկէ ետեւ Իպրահիմ իր բանակը Տաւրոս լեռնէն անցընելով եւ Փոքր Ասիայի մէջ յառաջացընելով, երբ որ Դրան՝ Ռէշիտ Մէհմէտ փոխադրային հրամանատարութեամբը՝ իրեն դէմ խաւրած երկրորդ բանակն ալ տարւոյն վերջը Գոնեայի քով յաղթեց, եւ նոյն հրամանատարը գերի բռնեց (Դեկտ. 20), ալ անկէ ետեւ եկաւ մինչեւ Պրուտա Օսմանեան տէրութեան հին մայրաքաղաքն առաւ, որով բուն մայրաքաղաքին ճամբան ալ իր առջեւ բաց էր :

154. Ռուսաց միջամտութիւնը : Քիւթահասի խաղաղութեան դաշինքը : Մինչեւ նոյն ատեն Մէհմէտ Ալիին բոլոր ձեռնարկութիւնները կատարեալ յաջողութիւն գտած էին, որուն՝ իր զօրաց քաջութենէն ու կարգաւորութենէն զատ, ըստ ոմանց՝ մեծապէս օգնեց Օսմանեան տէրութեան պատերազմի պաշտօնեայ (Սէրասիէր) խօսքով Փաշային ընթացքը, որն որ

գորաց հրամանատարութիւնն իրեն շտրուելուն համար նեղանալով, չէ թէ միայն Եգիպտացւոց դէմ խառնուած երկու բանակն ալ առանց պաշարի ու ռազմամթերի թողուց, հապանաեւ Սուլթանին հրամանաւր զՌէշիտ Փաշա ստիպեց Գոննայի ճակատը տալու, ուր որ նոյն հրամանատարը տեսնելով թէ Իպրահիմ Փաշան իր հայրենիքէն շատ հեռացած է, կը զգուշանար մեծ ճակատամարտ տալէն, եւ կ'ուզէր պզտիկ կռիւներով զինքը յոգնեցընելով եւ իրեն պաշար ու ռազմամթեր գալն արգելելով, ետ քաշուելու բռնադատել: Ինչպէս որ է նէ, Դուռը վերջին աստիճանի նեղի եկած էր. Եւրոպական տէրութիւնք ալ տակաւին Յուլիսի յեղափոխութեան հետեւութիւններովը զբաղած ըլլալով, իրենցմէ խնդրած օգնութիւնը տալու կը դանդաղէին: Վերջապէս Ռուսիա, որն որ Արեւմուտքին շփութութեանց ժամանակը՝ Արեւելքն ալ աչքէն չէր հաներ, ուզեց գործունեայ կերպով միջամտութիւն ընել, որուն Դուռը կամայ ակամայ հաւանութիւն տուաւ (1833, Յունու. 21): Շուտ մը Ռուսի նաւատորմիդ մը Լազարէվ ծովապետին հրամանատարութեամբը Պոսփորոս մտաւ եւ խել մը զորք ցամաք հանեց, որն որ Հիւնքեար Իսկէլէսիի բարձունքին վրայ բանակեցաւ. նոյնպէս Բրութի վրայէն 30,000ի բանակ մ'անցաւ (Ապր.) եւ դէպ ի կոստանդնուպոլիս կը յառաջանար: Ասով Եւրոպայի դահլիճներն այլալուծեան մէջ ինկան. Լուդովիկոս Փիլիպպոս Ռուսաց շարժման լուրն ունելուն պէս, Ռուսէն ծովապետը՝ իբրեւ արտաքոյ կարգի դեսպան՝ կոստանդնուպոլիս խաւրեց, որն որ Ռուսիայի օգնութեան վնասակարութեան վրայ Սուլթանը համոզեց: Բայց աս ալ օգուտ չունեցաւ, օրովհետեւ նոյն դեսպանը չկրցաւ Մէհմէտ Ալին ընդունիլ տալ ան իրաւախոհութեան պայմանները, զորոյք Սուլթանին առաջարկած էր եւ անոր հաճութիւնն ընդունած: Ան ատեն բոլոր դեսպանք միացած՝ ամէն ճիգերնին ի գործ դրին, որ Ռուսաց

բանակին՝ Եգիպտական զորաց հետ զարնուիլը խափանեն. եւ յաջողեցան ալ զԴուռը համոզել որ Փաշային պահանջումներուն զիջանի, որուն Ռուսիա ալ դէմ չգարձաւ: Այսպէսով դրուեցաւ Գիւթահայի խաղաղութեան գաշինքը (1833, Մայ. 3), որով Մէհմէտ Ալի բոլոր Ասորիքն ու Ատանայի սահմանները կ'ընդունէր, եւ Եգիպտոսի, Կրետէի ու Արաբիայի ժառանգական ստացուածքին մէջ կը հաստատուէր: Դաշինքը գրուելուն պէս, Իպրահիմ Փաշան զօրքովն ետ քաշուեցաւ:

155. Հիւնքեար Իսկէլէսիի դաշնադրութիւնը: Վիւթահայի խաղաղութեան դաշնաց ետեւէն եկաւ՝ Դրան ու Ռուսիայի մէջ դրուած Հիւնքեար Իսկէլէսիի դաշնադրութիւնը (1833, Յուլ. 8), որն որ վեց՝ յայտնի, եւ մէկ գաղտնի պայման կը բովանդակէր: Առաջիններով երկու տէրութեանց մէջ ութը տարւան համար պաշտպանողական դաշնաւորութիւն մը կը հաստատուէր. իսկ վերջնով՝ որն որ տարին չլմընցած՝ երեւան ելաւ, գլխաւորաբար կ'որոշուէր որ Չանադ գալէսիի նեղուցը բոլոր օտար պատերազմական նաւերուն գոցուի: Ասիկայ վարձք մըն էր, զորն որ Ռուսիա իր բրած օգնութեան դիմացն ընդունեցաւ, Սուլթանին հաւատացնելով, որ Անգղիա եւ Գաղղիա՝ Մէհմէտ Ալիին հետ ծածուկ միաբանած ըլլալով, անկէ ետեւ ալ յարմար առիթ որ գտնեն՝ իր վըրայ յարձակում կ'ընեն: Բայց չէ թէ միայն ծածուկ պայմանը՝ Ռուսիայի օգտակար էր, որովհետեւ ինք միայն իրաւունք կ'ունենար Օսմանեան մայրաքաղաքը նաւատորմիդ բերելու, որն սր ուրիշ տէրութեանց կ'արգելուէր, որով միանգամայն Սեւ ծովը՝ Ռուստիկան լիճ մը կը դառնար. հապա նոյն իսկ ծանօթ պայմաններն ալ: Վասն զի ստոյգ է՝ մէկ կողմանէ կ'որոշուէր որ Ռուսիա ան ատեն միայն եւ այնչափ նաւ ու զօրք օգնութեան խաւրէ Դրան, երբ ու որչափ որ Սուլթանն ուզէ. սակայն մէկալ կողմանէ աս մտադրութեան արժանի որոշումն ալ կար,

որ Երկու դաշնագիր կողմանք իրարու հետ պիտի խորհրդակցին ան ամեն դէպքերուն եւ պատահարներուն վրայ; որոնք Տաճկաստանի կամ Ռուսիայի հանգարաութեան ու ապահովութեան կրնան վերաբերիլ: Ինչպէս յայտնի է, առիկայ անանկ որոշում մըն էր, որով Ռուսիայի կայսրը կրնար Օսմանեան տէրութեան ամեն ներքին իրողութեանց մէջ խառնուիլ, եւ իբր թէ Սուլդանին դահակից կ'ըլլար: Ասանկով Հինքեար Իսկէլէսիի դաշնագրութիւնը՝ Արեւելքի մէջ ամեն նկատմամբ Ռուսիայի այնչափ առաւելութիւն կու տար, որով եւ ուրիշ տէրութեանց այնչափ փնտռակար էր, որ Արեւմտեան տէրութիւնք նոյնին գէմ բողոքեցին: Բայց որովհետեւ Աւստրիա ու Պրուշ՝ Ռուսիայի հետ ունեցած կապակցութիւններնուն համար՝ ձայն չէին հաներ, անոր գէմ ամենեւին հակառակութիւն չէին ըներ, ուստի եւ պայտէս նոյն իսկ բողոք ընողները՝ չէին կրնար Դրան գէմ ձեռնարկութիւն մ'ընել, անոր համար Սուլդանն իրենց պատասխան տուաւ որ իբրեւ անկախ տէրութեան վեհապետ՝ ուրիշ ինքնիշխան վեհապետի մը հետ բրած դաշնագրութեան, երրորդ մը խառնուելու իրաւունք չունի:

156. Անգղիայի բռնած ընթացքն ու նոյնին պատճառները: Իրաց աս կերպարանքն առնելուն վրայ ամենէն աւելի Անգղիա պատճառ ունէր այլապէս. անոր համար ալ անմիջապէս անանկ ընթացք մը բռնեց, որ թէ Ռուսիայէն եւ թէ Մէհէմմէտ Ալիէն իրեն հասած փնտր միեւնոյն առեն ու միեւնոյն գործողութեամբ կարենայ խափանել: — 2է թէ միայն Տաճկաստանի մէջ, հապա ուրիշ Ասիական տէրութեանց մէջ Անգղիայի դիմացը մեծամեծ դժուարութիւններ կ'ըլլէին, զորոնք Ռուսիա իրեն գէմ կը յարուցանէր, որպէս զի իր զօրութիւնը զանազան կողմեր զբաղեցընելու ստիպուելով, չկարենայ զօրաւոր կերպով Ռուսիայի գէմ գործել Օսմանեան տէրութեան մէջ: Նոյն իսկ աս երկրին մէջ՝ Հինքեար Իսկէլէսիի դաշնագրութեամբ՝

Անգղիական վաճառականութեան սաստիկ մեծ փնտս
կ'ըլլար: Իսկ Մէհէմմէտ Ալին իր մենավաճառութեան
ու մագքսի կարգադրութիւններով՝ Անգղիային Եգիպ-
տոսէն ընելու բոլոր շահերուն աղբիւրները գոցած էր:
Ասկից զատ գէմ կը դառնար՝ Եգիպտոսի ու Կարմիր
ծովու ճամբով՝ Հնդկաստանի հետ Անգղիացւոց կա-
պակցութիւն սկսնելու բաղձանքին գործադրութեան:
Վերջապէս որչափ որ Ռուսիա արտաքուստ Մէհէմմէտ
Ալին ապստամբութիւնը կը դատապարտէր ու նաեւ
գործքով զինքը զսպելու օգնած ալ էր նէ, ի վերայ
այսր ամենայնի Անգղիա կը կարծէր որ Ռուսք հաճու-
թեամբ կը տեսնեն փոխարքային զօրանալը, որով Դուռն
ի հարկէ կը ափաբանար: Արդ Անգղիացիք առ իրենց
փնտսուն առջեւն առնելու համար՝ սկսան ջանք ընել որ
Օսմանեան տէրութիւնը ներքին կարգադրութիւննե-
րով զօրանայ: Ասով անիկայ կրնար նախ Ռուսիայի
ազգեցութենէն ազատիլ. վասն զի՝ ինչպէս յայտնի է՝
տէրութիւն մը որչափ որ զօրաւոր կ'ըլլայ, այնչափ ալ
գիւրաւ կարող կ'ըլլայ գէմ գնել օտար ազգեցութեան
եւ ինքնիշխանութեամբ վարուիլ: Երկրորդ՝ կրնար վրէժ-
առնուլ Մէհէմմէտ Ալիէն եւ գուցէ ալ զինքը բռն-
րովին զսպել, որով անիկայ կարողութիւն չէր ունենար
Անգղիայի շահուն գէմ դառնալու: Արգէն ինք իրմէ
կիմացուի որ Սուլտանը բոլոր զօրութեամբ եւ սրտանց
պէպք էր ընդգրկէր առ խորհուրդը, որուն գլխաւոր
շահն իրեն էր. մանաւանդ որ Անգղիա կը խոտտանար
որ յարմար առնենին՝ Մէհէմմէտ Ալին խոնարհեցնելու
ինքն ալ գործունեաց կերպով գործակից կ'ըլլայ: Ամէն
բանէն աւելի միտ դրուելիքն էր բանակը կարգաւորել
եւ վերջին պարտութիւններով զօրքին լքած սրտերը
քաջալերելու. միջոց մը գտնել: Առաջինը շուտ մը մեծ
փութով յառաջ տարուեցաւ. իսկ երկրորդին առիթն
արգէն ինք իրմէ պատրաստ էր, որուն յաջողէն կա-
խում ունէր նաեւ Մէհէմմէտ Ալին գէմ ըլլալու ար-
շաւանքը:

157. Քիւրտիստանի արշաւանքը: Անգղիայի ու Դրան մէջ Պալթալիմանըյի առեւտրական դաշինքը: () ամանեան տէրութիւնը Քիւթահայի խաղաղութեան դաշինքով Ատանա եւ Տաւրոսի անցքերը կորսընցուցած ըլլալով, ան կողմէն չէր կրնար Ասորիքի վրայ յարձակում ընել. ուստի հարկ էր որ ուրիշ յարմար մնալը մը ձեռք բերէր: Աս նպատակաւ ձեռք զարկաւ նուաճելու Քիւրտերու ցեղերը, որոնք գրեթէ երբեք Դրան կատարեալ չէին հպատակած, եւ մշտնջենաւոր կռուող մէջ կը գտնուէին կամ իրենց իրենց մէջ եւ կամ Տաճկական ու Պարսկական սահմանակիցներնուն հետ: Իրենց դէմ եղած կռիւներով (1834—1838) ստացէ Քիւրտերը բոլորովին չզսպուեցան, բայց խիստ տկարացան. որով Դուռն իր երկու նպատակին ալ կատարելապէս հասաւ, այս ինքն՝ թէ Ասորիք մտնելու համար ճամբայ մը ստացաւ, եւ թէ իր զօրքերն աղէկ կրթուեցան ու քաջալերութիւննին մեծցաւ: Բայց մէկալ կողմանէ Մէհմէտ Ալի ալ՝ Քիւրտիստանի արշաւանքին ինչ նպատակ ունենալն աղէկ գիտնալով, անգործ չէր կենար: Եւ որովհետեւ Դրան հետ խաղաղութեան մէջ ըլլալով, յայտնապէս թրշնամութեան գործք չէր կրնար գործել, Օսմանեան տէրութեան զօրութիւնն ուրիշ կողմեր զբաղեցընելու մօտք՝ Ալպանիայի ու Պոնիայի բնակիչները զարձեալ ապստամբութեան կը գրգռէր: Սակայն ասով չկրցաւ զՍուլթանն իր գլխաւոր նպատակէն հեռացընել: Նոյնպէս ամէն կարելի միջոցներով կը ջանար Անգղիացւոց վնաս հասցընել. բայց անոնք ասով՝ աւելի եւս կը հաստատուէին իրենց գիտաւորութեան մէջ եւ աւելի փութով զՍուլթանը կը քաջալերէին որ օր մը յառաջ զինքը զսպելու ձեռք զարնէ: Աս ծանրակշիռ գործողութեան նշան կամ սկիզբ եղաւ Դրան եւ Անգղիայի մէջ գրուած Պալթալիմանըյի առեւտրական դաշինքը (1838, Օգոստ. 16), որն որ Դրան եւ Եգիպտոսի մէջ խաղաղութիւնը չաւրուած կամ իրենց յարաբերութիւնները

չփոխուած՝ չէր կրնար ի գործ դրուիլ: Վասն զի նոյն գաշանց պայմաններովը կ'որոշուէր որ վաճառահանութիւնն ազատ ըլլայ եւ բոլոր մենավաճառութիւնը դադրի Օսմանեան տէրութեան ամէն կողմերը, թէ եւրոպական եւ թէ Ասիական, թէ Ափրիկեան եւ թէ Եգիպտական կուսակալութեանց մէջ: Ասով Սուլթանը Եգիպտոսի փոխարքային մենավաճառութեան եւ մաքսի կարգադրութիւնները ջնջած կ'ըլլար. իսկ Անգղիա կ'ընդունէր որ Մէհմէտ Ալի Դրան իշխանութեան տակ եղող պարզ կուսակալ մըն է՝ ուրիշ հասարակ կուսակալներուն նման:

158. Մէհմէտ Ալիին դէմ՝ պատերազմ: Նիսիպի ծակատամարտը: Դնչպէս յայտնի է, Մէհմէտ Ալի չէր կրնար աս գաշինքը յանձն առնուլ՝ առանց իր ձեռքն իր իշխանութիւնը քակելու: Ուստի եւ նոյնին պայմաններն իրեն ծանուցուած ատեն, պատառնան տուաւ որ հինգ կամ վեց տարիէն՝ երբ որ իր երեւմուտքն ուրիշ կերպ կարգի դրած կ'ըլլայ, զանոնք իր երկիրներուն մէջ գործադրել կու տայ, ան ալ՝ եթէ իր բոլոր ներկայ ստացուածներուն ժառանգութեամբ իր ցեղին մէջ մնալը կ'ապահովընեն: Ասկայ խուսափական պատառնան մըն էր, զորն որ ժամանակ վատրկելու համար կու տար, բայց եւ իբրեւ միջոց կ'ուզէր գործածել իր երկրի ստացուածներուն նոր երաշխաւորութիւն մ'ալ առնելու համար: Աս նպատակաւ էր՝ որ մինչեւ նոյն ատեն խիստ անկանոն կերպով վճարած տուրքերուն մէկ մասը վճարեց, բայց միանգամայն տրտնջելով Ասորիքի մէջ պատահած ապստամբութիւններուն վրայ: Իսկ Դուռը նոյն ապստամբութիւնները խիստ ծանրակշիռ բանի տեղ կը գնէր, որովհետեւ անոնցմէ կը գուշակէր որ Մէհմէտ Ալին՝ վաճառակաւութեան դրած կապերովն ու ըրած զօրաժողովներով՝ բոլոր երկրին մէջ ընդհանրապէս ատելի եղած է: Նոյն մտածմամբ Սուլթան Մահմուտ աճապարեց շատոնցուրնէ միտքը դրածն անմիջապէս գլուխ հանելու:

Հաֆթա փաշան՝ որն որ Բիւրտերու արշաւանքին հրամանատարութեան մէջ Ռեշիտ փաշային յաջորդած էր, հետզհետէ Եգիպտացւոց կը մօտենար (1839, գարնան), որուն պատճառ կը բերուէր իր գտնուած տեղերուն օգին վառառողջութիւնն եւ ուտելիքի պակասութիւնը: Բայց իր յառաջ քաշելուն համեմատութեամբը՝ Խպրահիմ փաշան ալ ետ կը քաշուէր: Գուռն ասիկայ իբրեւ վատութենէ պատճառած բան սեպելով, Սուլթանն իր հրամանատարին հրովարտակ մը խաւրեց, որով Մէհէմմէտ Ալին իր աստիճանէն վար կ'առնուէր: Սակայն Նիսիպի (Մծբնայ) քով տրուած ճակատամարտը (Յունիս 23, 24) խիստ անյաջող եղաւ Օսմանեանց, որոնց 50,000ի բանակէն թէպէտ հազիւ 4000 հոգի ինկած էր, բայց ճակատին վրայ շաքաթ մը չանցած՝ բոլոր զինուորները ձգած փախած էին:

159. Սուլթան Ապտ-իւլ-Մեճիտ: Կիւլհանէի Խաթիթի շէրիֆը: Ըս գոթախառութեան գոյժը Սուլթան Մահմուտ չընդունեցաւ. ինք նոյն միջոցին մեռած էր եւ իրեն յաջորդած՝ իր վեշտասանամեայ Ապտ-իւլ-Մեճիտ որդին (1839, Յուլ. 1): Խիստ գէշ վիճակի մէջ կը գտնուէր Օսմանեան տէրութիւնը նոյն երիտասարդ վեհապետին գահակալութեան ատենը. այնպէս որ շատերն իր կործանումը վերահաս կը համարէին: 2է թէ միայն տէրութեան պաշտպանութեան համար բանակ չկար, հապա նաւատորմիդն ալ կորսուած էր. Օսմանեան ծովապետը, որն որ Եգիպտացւոց գէմ խաւրուած էր, նաւերով անոնց կողմն անցաւ: Մէկալ կողմանէ ալ Խպրահիմ իր յաղթող բանակաւ կը յառաջանար եւ Փղըր Ասիայի բնակիչներէն սիրով կ'ընդունուէր: Բայց Կոստանդնուպոլսոյ բնակիչները հանդարտ կենալով, եւ մեծ տէրութեանց ղեկավարներն ամէնքը միաբան երեւնալով, Եգիպտական հրամանատարը չհամարձակեցաւ ալ աւելի մայրաքաղաքին մօտենալ: Մանաւանդ թէ քիչ մը ետքը սկսաւ ետ գառնալ, որուն շատ օգնեց իր բանակին մէջ հիւանդութիւն իյնալը,

եւ իր Բռնակը Ասորիքի ապստամբութիւններուն աստա-
կանալը: — Նոյն միջոցին Սուլթան Ապտ-իւլ-Մեճիտ՝
գլխաւորաբար Անգղիայի խորհրդով՝ անանկ գործքի
մը ձեռք զարկաւ, որն որ Օսմանեան տէրութեան մէջ
գարագուստ կը կացուցանէ: Կ'ուզենք բռնել Կիւստանէի
Խաթիթի շերիֆը (1839, Նոյ. 3), որով տեսչութեան
ամէն ճիւղերուն մէջ նշանաւոր նորոգութիւններ կ'ը-
լային, առանց ազգի եւ կրօնքի զանազանութեան՝ տե-
րութեան ամէն հպատակներն օրինաց առջեւը հաւա-
սար կը հրատարակուէին, ամենուն կենաց եւ պատուոյ
եւ ստացուածոց ապահովութիւնը կ'երաշխաւորուէր:
Աս հրովարտանքն ամէն կողմ շատ ազեկ ազդեցութիւն
բրաւ. այնպէս որ Սուլթանը թէ իր հպատակաց հաւա-
տարմութեան ու սիրոյն եւ թէ օտար տէրութեանց
համարման վրայ ապահովութիւն ստանալով, կրնար
հանգարտութեամբ յառաջ տանիլ իր պաշտպանողա-
կան դիրքը: Բայց մեկալ կողմանէ Մեհմեթ Ալի ալ
իրեն ռաւակար կը սեպէր առժամանակ մի պատերազ-
մին գաղթած կենալը: Ար յուսար թէ որչափ որ խըն-
դրոյն լուծումը կ'ուշանայ, այնչափ ալ իրեն շահաւոր
կ'ըլլայ, որովհետեւ ապահովութեամբ կը կարծէր թէ
պէտք է որ մեծ տէրութեանց մէջ երկպառակութիւն
ելլէ: Աս մտածմունքը բարբոսիկն անհիմն չէր. վասն զի
Նիսիայի ճակատամարտէն ետքը հինգ մեծ տէրութեանց
մէջ երեւոյղ միաբանութիւնն սարուելու վրայ էր: Եւ
թէպէտ կուսակալին յուսացածին պէս մեծ տէրու-
թիւնք երկու մասի չբաժնուեցան ու Եւրոպական պա-
տերազմ չբացուեցաւ. բայց Գաղղիա մեկալ տէրու-
թիւններէն բաժնուեցաւ: Միայն թէ աս ալ Եգիպ-
տացւոյն համար օգուտ մը չունեցաւ:

160. Լոնտրայի Պայմանագրութիւնը: Վաղ-
ղիա, որն որ՝ ինչպէս տեսանք՝ նոյն ժամանակները Ան-
գղիայէն հեռանալու վրայ էր, տեսնելով որ նոյն տե-
րութիւնն իր շահուն համար Մեհմեթ Ալիին գեմ
կ'երէ, ուզեց փոխադրային կողմը բռնել. կը յուսար որ

ասով կրնայ զինքը բողբոջին իրեն հետ կապել, որով Միջերկրական ծովը կամ իր սեպհական եւ կամ իր դաշնակցացը ստացուածներով պատելու բողձանքը գրուի կ'ելլէր: Իր գեապանները՝ մեծ տէրութեանց մէջէն մէկը կամ մէկալը նոյն գաղափարին կողմը շահելու համար՝ աս պատճառը յառաջ կը բերէին որ Եգիպտոսի փոխարքային զորանալն իրենց խիստ օգտակար է, վասն զի ասով Ռուսիային՝ Ասիայի վրայ ունեցած դիտաւորութիւններուն գէժ հաստատուն թուաք մը կը բարձրանայ: Աս պատճառն ամենէն աւելի Անգղիայի վրայ ազդեցութիւն կ'ընէր, եթէ նոյն իսկ Մէհմէտ Ալին զօրանալն իրեն վնասակար չըլլար: Այսպէսով նոյն տէրութիւնը փոխարքային գէժ ունեցած հակառակութիւնն ամենայն սաստկութեամբ յառաջ կը տանէր: Իրեն հետ միաբան էր նաեւ Աւստրիա, որն որ իր սեպհական շահուն համար ալ Ցաճկաոտանի ամբողջութեան պահուիլը կ'ուզէր: Ռուսիա ու Պրուշ ալ իրենց հետ միաբանեցան: Եւ այսպէս Լոնտոնի մէջ նոյն չորս տէրութեանց գեապաններէն գեապանաժողով մը գումարեցաւ, որն որ լմնցաւ Դրան հետ Պայմանագրութիւն մը գրուելով (1840, Յուլ. 15), որուն զիւրաւ գլուխ ելլելուն շատ օգնեց Ռուսիային Հիւնքեար Իսկէէսիի դաշնագրութենէն հրաժարիլը: Յիշեալ պայմանագրութեան պայմաններն ասոնք էին.

1. Մէհմէտ Ալին՝ Նքետէ կղզին, Արաբիա, Ատանա եւ Ասորիքը՝ բաց ի Աքքեայի կուսակալութենէն Սուլթանին ետ պիտի դարձնէ, նոյնպէս Օսմանեան նաւատորմին ալ ետ պիտի տայ. իսկ Եգիպտոս՝ իրբեւ ժառանգական ստացուած՝ իրեն պիտի մնայ:
2. Թէ որ մինչեւ որոշ պայմանաժամ մը չիհնազանդիր նէ, Աքքեա պիտի կորսնցընէ. իսկ եթէ մինչեւ երկրորդ պայմանաժամ մը գէժ կը գառնայ, Սուլթանը նոյն իսկ Եգիպտոս ալ կրնայ ձեռքէն առնուլ:
3. Չորս գաշնաւոր տէրութիւնք իրենք զիրենք կը պարտաւորեն՝ ի հարկին՝ նաեւ զէնքով զՄէհմէտ Ալին աս պայման-

ներն ընդունելու ստիպել, եւ զինուոր միաբան օգնու-
թիւն ընել Սուլթանին: 4. Հիւնքեար Իսկէլէսիի գաշ-
նադրութիւնն իր զօրութիւնը կը կորսնցընէ, եւ Տաճ-
կաստանի հին օրէնքները նորէն արժողութիւն կ'ունե-
նան, որոնց նայելով՝ խաղաղութեան ժամանակ ամե-
նեւին օտար պատերազմական նաւ Չանազ Գալէսիէն
եւ Պոսփորոսէն չեն կրնար ներս մտնել:

161. Գաղղիա պատերազմի պատրաստութիւն
կը տեսնէ ու ետ կը քաշուի: Մէհմէտ Ալին չիխո-
նարհիր: Խնչպէս վերը զըցուածներէն կ'իմացուի, Գաղ-
ղիա Լոնտոնի գեսպանաժողովոյն մասնակից չէր եղած:
Արդէն Անգղիայէն հեռանալու սկսած եւ Հիւսիսային
տէրութեանց հետ կատարեալ միացած ըլլալով, եւ
առաջին տէրութիւնն՝ անոր Ալճերիի մէջ յառաջանա-
լուն, Միջերկրական ծովուն չորս կողմն իր իշխանու-
թեան կամ ազդեցութեան տակ առնելու ջանքին, եւ
Եգիպտոսի վրայ ունեցած դիտաւորութեանց համար
իրենց գէմ խիստ նեղացած ըլլալով, զինքը նոյն գես-
պանաժողովէն դուրս ձգել տուած էր: Հազիւ գաշին-
քը դրուելէն ետեւ, իրեն պարզապէս նոյնին պայման-
ները հաղորդեցին: Եթէ Գաղղիա անկէ ետեւ ալ Մե-
հմէտ Ալին կողմը բռնել ուզէր, պէտք էր որ բոլոր Եւ-
րոպայի հետ պատերազմի բռնուէր: Եւ ստուգիւ Լուգո-
վիկոս Փիլիպպոս իսկզբան անանկ ցուցուց որ բանը մին-
չեւ հոն պիտի հասցընէ: Անմիջապէս պատերազմի մեծ
պատրաստութիւններ տեսնուեցան, եւ ամէն կողմ
յեղափոխութիւններ գրգռելու ջանքեր եղան: Բայց
անկարելի է կարծել որ աս պատերազմական եռանդը՝
առերեւոյթ ցոյց ընելէն աւելի նպատակ մ'ունեցած
ըլլայ, որն որ Փարիզ քաղաքը՝ Լուգովիկոս Փիլիպպո-
սին շատոնց ունեցած բաղձանքին համեմատ՝ պարսպով
պատելէն ուրիշ հետեւութիւն չունեցաւ (135): Նոյն
իսկ Թիէր, պատերազմ ուզող Գաղղիացւոց գլուխը,
Փոխարքային խրատ տուաւ որ ինչ կերպով ըլլայ նէ՝
խաղաղութիւն ընէ, եւ Գաղղիական նաւատորմիդ ետ

կանչեց, որպէս զի չըլլայ որ Գաղղիական ու Անգղիական նաւազներու մէջ եղած փոփոխ ատելութիւնը՝ իրարու հետ զարնուելու առիթ ըլլայ: Բայց թէպէտեւ պայպէսով Մէհէմէտ Ալի Գաղղիայէն թող տրուեցաւ, ի վերայ այսր ամենայնի չորս տէրութեանց պահանջման համեմատ՝ Լոնտոնի դաշանց պայմանները յանձն առնուլ չէր ուզեր. մէկ կողմանէ կը յուսար որ ամէն ատեն եւ ամէն տեղ իր զէնքերէն անբաժին եղող յաջողութիւնն աս անգամ ալ զինքը չիթողուր, մէկալ կողմանէ ալ կը կարծէր թէ երբ որ ըլլայ նէ՝ դաշնաւոր տէրութեանց մէջ երկպառակութիւն կը մտնէ: Ինչպէս որ է նէ, իր խուսափական պատասխանները՝ զինուց կիրառութիւնը հարկաւոր ըրին:

162. Գաշնաւորաց յաջողութիւնները եւ Մէհէմէտ Ալիին խոնարհիլը: Պատերազմական գործողութեանց սկիզբ եղաւ՝ Իպրահիմ Փաշային յառաջ քալելով. աս շարժմամբ ինք ան կը դիտէր որ դաշնաւոր տէրութեանց նաւատորմիղը մայրաքաղաքին պաշտպանութեան դիմելու հարկադրի: Բայց անոնք առանց ասոր միտ դնելու, Ասորիքի ծովեզրները մօտեցան: Եւ թէպէտ հազիւ 7000 հոգի կրնային ցամաք հանել, ուր որ Եգիպտական բանակը 60,000 հոգի ունէր. ի վերայ այսր ամենայնի իրենց բոլոր գործողութիւնները յաջողութեամբ պսակեցան: Անգղիական եւ Աւստրիական նաւերէ կազմուած տորմիղը՝ Պէյրութ, Սայտա ու Ա. ք. քեա առաւ (1840, Սեպտ. — Նոյ. 4). ցամաք ելող զօրքերը՝ որոնց մէջ յիշեալ երկու տէրութեանց զինուորներէն զատ՝ Օսմանեանք ալ կային, զանազան կռիւներու մէջ Եգիպտացւոց յաղթեցին եւ տեղացիները ոտք հանեցին: Այսպէսով Իպրահիմ Փաշա ստիպուեցաւ Տաւրոսէն անդին քաշուիլ. բայց իր գլխաւոր բանակատեղը հասած ատեն՝ հետը քիչ մարդ մնացած էր, որովհետեւ բանակին մեծ մասը՝ եղանակին, անօթութեան եւ լեռնաբնակ տեղացիներուն յարձակմանց զոհ եղած էր: Ասով եւ բազմաթիւ

փախչողներով տկարանալով, ռազմավթեր դիզած տեղերը կորսնցնելով, Եգիպտական հրամանատարը Դամասկոս գնաց եւ հոնկից գէպ ի Սուէզ ճամբայ ելաւ, ան միջոցին՝ երբ որ իր հայրը իրեն հրաման կը խաւերէր ետ քաշուելու։ Աս վերջինը Ասորիքէն հետզհետէ ընդունած իրարմէ տխուր գոյժերէն խոնարհելով, եւ ներքիքի հրամանատարութեամբ Աղէքսանդրիոյի առջեւ երեւցող անգղիական նաւատորմէն՝ նոյն իսկ Եգիպտոսի նկատմամբ վախի մէջ իյնալով, նոյն հրամանատարին հետ առժամանակեայ դաշինք մը դրաւ (նոյ. 27), որով Լոնտոնի Ապրամանադրութիւնը յանձն կ'առնուր. առանձին թղթով մ'ալ Սուլթանին իր հպատակութիւնը կը յայտնէր։ Դաշնաւոր աւերութիւնք պատերազմը շուտով լմնցնելու բաղձանքով, չուղեցին իրեն գէմ մեծ խստութեամբ վարուիլ. իրենց միջնորդութեամբը Մէհմէտ Ալի անանկ պայմաններ ընդունեցաւ, որոնցմով գոհ կրնար ըլլար։ Ստոյգ է բոլոր իր աշխարհակալած, եւ նոյն իսկ արեան հեղեղներով ձեհապիններէն առած տեղերը թող պիտի տար. բոլոր Եգիպտոս՝ իբրեւ ժառանգական ստացուած՝ ձեռքը կը մնար։ Ասկից զատ՝ ստիպուեցաւ խոտաճալ որ Օսմանեան աւերութեան ամէն օրէնքներն ու դաշինքները Եգիպտոսի մէջ ալ գործադրուին; իր մենավաճառութեան ու մաքսի կարգադրութիւնները ջնջէ, Դրան տարեկան տուրք վճարէ, Օսմանեան նաւատորմիդը ետ տայ, զօրաց թիւը նուազեցնէ։ Այս ամենայն յանձն առաւ եւ կատարեց Մէհմէտ Ալի, որով ժառանգական Փաշայի մը կարգն իջաւ։ Իր ուրիշ ամէն դիտաւորութեանց հետ օգը ցնդեցաւ նաեւ Անգղիացւոց գէպ ի Հնդկաստան բանալու ճամբուն գէմ ունեցած դիտումն ալ։ Անգղիացիք քիչ մը ետքը իրենց բաղձանքը գլուխ տարին, որով եւ Եգիպտական պատերազմով դիտածնին կատարեալ յաջողեցաւ, թէ աս եւ թէ վաճառականութեան նկատմամբ։

ԵՐՐՈՐԿ ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

ԵՒՐՈՊԱՅԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆ ԸՍ
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՊԱՅՅԵՐԱԶՄ

(1848—1858)

163. Ընդհանուր տեսութիւն: Ազգայնութիւնք: Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան շինուածքին նորէն կանգնուելէն ետքը պատահած յեղափոխութիւնները՝ որոնցմով մինչեւ հոս զբաղեցանք, թէպէտ բոլոր ինքեան իրարու հետ քիչ շատ կապակցութիւն ունէին եւ գրեթէ մէկ սկզբունքէ կը ծագէին. բայց սակայն կրնանք զանոնք իբրեւ մասնական ու տեղական շարժումներ նկատել՝ առ յեղափոխութիւններուն համեմատութեամբ, որոնց պատմութիւնը ասկէ ետեւ մեր ընթերցողաց առջեւը պիտի գնենք: Ասոնք՝ բաց ի ընդհանուր ըլլալէն, ուրիշ առաջիններէն տարբեր երեւոյթներով ալ մեր առջեւը կ'ելլեն, որոնց գլխաւորներէն մէկն է Ազգայնութեանց կռիւը: — Խեղճ ժամանակէ վեր եւ առանձինն բոլորականաւ սկզբունքը տիրելու սկսելէն ետեւ (Հատ. Բ. 209), քաղաքագէտք՝ միայն երկիրներու սահմաններուն ու տէրութեանց յարաբերութիւններուն մտադիր եղած էին. որով եւ խաղաղութեան գաղափարներով կամ ինչ եւ իցէ կերպով այլեւայլ տէրութեանց գաւառները փոխած ատեննին՝ աշխարհագրական դիրքն ու սահմաններու ամփոփութիւնն իրենց կանոն կ'առնուին, առանց ամենեւին միտ գնելու ազգի կամ ցեղի ու լեզուի զանազանութեան: Այսպէս ըրաւ նաեւ Վիէնայի արքայաժողովը: Արդ նոր ժամանակները ազգերը սկսան բազմալ որ օտարատեսակը բաժնուի, կամ ազգի մը այլեւայլ տէրութեանց տակ բաժնուած մասերը մէկտեղ միանան, իւրաքանչիւր ազգ ինքնագլուխ ու անկախ ըլլայ՝ իր սեպական վարչութեան տակ, եւ ամէն մէկուն ազգային լեզուն ու սովորութիւնները մշակուին

ու յարգուին : Աս բաղձանքն անող աւելի սաստկացաւ , որ տեղ տեղ կառավարութիւնք ջանք կ'ընէին իրենց աշխարհակալած եւ կամ ինչպէս որ է նէ ձեռք բերած երկիրներուն այլացեղ բնակիչները՝ տիրող կամ գլխաւոր ցեղին հետ ձուլելով՝ մէկ ազգ կազմել , եւ ժամանակաւ նմանօրինակ մասերէ կազմուած ամբողջ մը ձեւացընել . ինչպէս որ ատենօք Գաղղիա եղած էր : Նոյն ջանքը՝ ինչպէս ըսինք՝ վերոյիշեալ բաղձանքը սաստկացուց , որմէ անանկ պատերազմներ ծագեցան , որոնց նմանը՝ միայն միջինդարեան կրօնի պատերազմներուն ժամանակները տեսնուած էր : Սակայն աս ալ խոստովանելու է որ շատ անգամ յեղափոխականք ու ռամկապետականք աս ազգայնութիւնն իբրեւ պատրուակ ձեռք առին՝ ժողովուրդները կառավարութեանց եւ իրարու դէմ՝ զբաղուելու , որպէս զի զիւրաւ կարենան իրենց նպատակին հասնիլ : — Ազգայնութեանց աս կռիւները չէին կրնար տեղի ունենալ արեւմտեան կողմերը , ուր իւրաքանչիւր տէրութիւն կրնայ ըսուիլ թէ՛ նոյնացեղ բնակիչներ ունի , եւ եթէ օտարացեղք ալ կան նէ , թուոյն եւ ուրիշ հանգամանաց կողմանէ՝ գլխաւոր ցեղին համեմատութեամբ խիստ նուազ ըլլալով , չեն կրնար անոր դէմ ելլել : Ասոր հակառակ մեծ պէտք էր ըլլալ նոյն կռիւր միջին ու արեւելեան Եւրոպա , ուր միեւնոյն տէրութեան մէջ զանազան ազգեր կը գտնուին , եւ կամ միեւնոյն ազգին մասերն այլեւայլ տէրութեանց տակ բաժնուած են : Այսպէս են՝ օրինակի համար՝ Լիմպուրկի դքսութեան , Արեւելեան ծովու գաւառներուն ու Շլեզուիկի դքսութեան մէջ եղող Գերմանացիք , որոնք Հոլանտայի , Ռուսիայի ու Դանիայի իշխանութեան տակ են . այսպէս են գլխաւորաբար Իտալացիք , որոնց մէկ մեծ մասն Աւստրիայի իշխանութեան տակ կը գտնուի , իսկ մնացածները զանազան տէրութիւններու տակ բաժնուած են . այսպէս են վերջապէս Լեհք , որոնք իրենց անկախութիւնը կորսնցուցած՝ Ռուսիայի , Աւստրիայի ու Պրուշի իշխանութեան տակ կը գտնուին :

164. Երկրի ստացուածոց վիճակ: Գործատեարք ու բանուորք: Եւրոպայի արեւմտեան կողմերը՝ գլխաւորաբար Գաղղիա՝ ընկերական վիճակն ուրիշ կերպ կախնելու առիթ կու տար: Գաղղիայի մեծ յեղափոխութիւնը՝ ազատութեան ու հաւասարութեան սկզբունքները գործադրելով, հին ժամանակներէն ընկերութեան աղքատ ու ստորին դասերուն վրայ դրուած ամէն կապանքները խզած էր, որով եւ իրենց ձեռաց աշխատութեամբն ապրող մարդիկ՝ բարձրագոյն կարգի մարդիկներուն հաւասար եղած էին: Այսպէս ան մարդիկները՝ որոնք բոլոր քաղաքական իրաւունքներէ, հասարակօրէն ստացուածքէ եւ շատ հեղ նաեւ անձնական ազատութենէ զրկուած էին, նոյն ժամանակէն ընկերութեան ուրիշ անդամներուն հետ հաւասար իրաւունք ստանալով, ալ կրնային ընչից ու ընտանեաց տէր ըլլալ: Երբ որ յեղափոխութեան մրիկներն անցան, եւ խաղաղութիւնը հաստատուելով մշտկութիւնը, արուեստներն ու ճարտարութիւնը նորէն ծաղկեցան, ան ատեն յառաջուան ընկերական կապերուն քակուելուն հետեւանքը սկսաւ երեւալ: Ստացուածոց բաժանականութիւնը, եւ ամէն զաւակաց՝ իրենց հօրն ինչքերը ժառանգելու հաւասար իրաւունք ունենալը, երկրատեարք թիւը խիստ շատցուց: Բայց խնդրան ուրախալիս եպուղոյ աս երեւոյթը՝ ետքէն սաստիկ թշուառութեանց աղբիւր եղաւ: Երկիրները հետզհետէ բաժնուելով, ան սաստիճան պզտիկցան՝ որ խիստ քիչ ընտանիք անոնց մուտքովը կրնան ապրիլ: Այսպէսով ազատ գեղացիք ըստ մեծի մասին բանուոր եղան, որոնց վիճակը՝ յառաջուան գերի կամ ծառայ սեպուողներուն վիճակէն աւելի գէշ է. վառն զի ուր որ յառաջ երկրատեարք, կամ աւատային օրէնքներէն ստիպուած, կամ իրենց շահուն համար եւ կամ իրենց բարեսիրտութեամբը, իրենց գեղացիներուն հիւանդ եղած կամ կարօտութեան մէջ ինկած ատեն՝ անոնց օգնութիւն կ'ընէին, իրաց նոր հանգամանաց մէջ՝ ազատ գեղացիք

ինք զինքը երջանիկ կը սեպէ՝ երբ որ կրնայ բարձր տու-
կասեզք փոխ ստակ գտնել, որով քիչ տարւան մեջ
բովանգակ ստացուածքը կը կորսնցնէ: — Երնայ բ-
սուիլ որ տակից աւելի գէշ եղաւ քաղաքներու մեջ
գտնուող սառփին աստիճանի մարգիկներուն վիճակը:
Արուեստները բանեցընելու համար յառաջագոյն գը-
թուած կապերը վերցուելով, արուեստաւորաց թիւնուն
աստիճանի շատցաւ, այնպէս արտաքոյ կարգի համըն-
թացութիւն կամ ոսոխութիւն մը ծագեցաւ, որ աշ-
խատութեան վարձքը խիստ նուազցաւ. այնպէս որ չէ
թէ միայն բանուորները, հապա նաեւ միջակ արուես-
տաւորները չեն կրնար իրենց աշխատութեամբն ա-
պրուստնին հոգալ: Ասոր համար վերջիններէն շատերը
հարուստ գործատէրներու ծառայութեան մեջ կը մըտ-
նեն: Իսկ գործատէրներու թիւն օրէ օր կ'աւելնար,
որովհետեւ երկրատեսարց իրաւունքները կամ առանձ-
նաշնորհութիւնները նուազած ըլլալով, նոյն իսկ ազ-
նուականաց մեջէն հարուստ մարդիկ՝ ստակնին գործա-
տուններ բանալու կը գործածեն: Ուստի եւ գործա-
տանց բանուորները՝ որոնք իրենց օրական վարձքովը
պիտի ապրին եւ շատ հեղ նաեւ ընտանիք պիտի պա-
հեն, գործատէրներուն գերիներն եղան՝ որոնց հետ քա-
ղաքականօրէն հաւասար կը սեպուին: Այսպէսով ստակը
կամ դրամագլուխն անանկ իշխանութիւն ու բռնաու-
րական զօրութիւն ստացաւ, որ կրնայ բոլոր թէ յա-
ռաջուան արտօնացեալ կարգերուն լանցածէն աւելի
ստոտիկ է. եւ ան երեւակացեալ ազատութիւնն ու
հաւասարութիւնը, որոնց համար կամ որոնց պատրուա-
կաւ այնչափ արեան հեղեղներ թափուած էին, յա-
ռաջունէ աւելի նուազագիւտ բաներ եղան:

165. Ընկերվարութիւն ու Հասարակավարու-
թիւն: Աս անպատշաճութիւններն արդէն շատոնց սկը-
սած էին երեւալ: Սառփին աստիճանի մարգիկ կը մատ-
ծէին թէ երբորդ (քաղաքացւոց) կարգին՝ ազնուա-
կաններուն ու եկեղեցականներուն հաւատարմագրտի:

րլլալէն, իրենց օգուտ չեղաւ. որովհետեւ նոյն քա-
 ղաքացիք՝ ազնուականաց մէկ մասին հետ միացած՝ չոր-
 րորդ կարգը կամ անստացուած գործադարները յա-
 ռաջուրնէ ստատկագոյն գերութեան վիճակի մէջ կը
 բռնէին: Յեղափոխութեան նպատակն ա՛ն էր, կ'ը-
 սէին, որ միայն քաղաքացիք հարստանան, եւ աշխա-
 տաւորք յառաջուրնէ աւելի ազքատութեան ու խեղ-
 ճութեան մէջ իյնան: Քանի որ հասարակապետութեան
 ու նարոյշանեան ժամանակներուն մրրիկներն ամենաւն
 մտադրութիւնը գրաւած էին, աստնկ տրառւնջներուն
 միտ գնող չէր ըլլար: Պապէօֆին հասարակապետա-
 կան գրութիւնը (Հատ. Գ. 64), որն որ կ'ուզէր եր-
 կիրները նորէն բաժնել, ստացուածները հաւասարդու-
 նել եւ ամէն մարդիկները՝ թէ՛ նիւթական եւ թէ՛
 մտաւորական կողմանէ՝ հարթհաւասար ընել, հասա-
 րակապետութեան ժամանակն ամէն օր երեւան ելլող
 հազարումէկ այլանդակ գաղափարներէն մէկը սեպուե-
 ցաւ: Բայց երբ որ խաղաղութեան տարիները յաջոր-
 գելով՝ նոյն հանգարտութեան մէջ քաղաքական ըն-
 կերութեան պակասութիւնները տեսնուեցան, եւ յայ-
 անի երեւցաւ թէ ի՞նչ մեծ անդունդով իրարմէ կը
 բաժնուին՝ միայն իրենց աշխատութեան ու զօրաւոր բա-
 զակներուն տէր եղող անստացուածները եւ մեծա-
 տունները՝ որոնք բոլոր ինչքերն ու իշխանութիւնը ձեռք
 անցուցած են, ալ անկէ ետեւ սկսան բարձրաձայն պա-
 հանջումներ ըլլալ ընկերական վիճակը փոխելու: Գաղ-
 դիս՝ որուն գեանոյն վրայ գլխաւորաբար բուռած եւ
 աճած էին ազատութեան ու հաւասարութեան գա-
 ղափարները, աս ընկերական նորոգութեանց մտած-
 ման ալ ծնունդ տուաւ: Աս նորոգմանց գրութիւնները՝
 որոնք ամէն մարդիկներուն հաւասարութեան ուղղուն-
 քին վրայ կը հիմնին, եւ նոյն հաւասարութեան վի-
 ճակն իրօք հաստատելու նպատակն ունին, նոյնք գոր-
 ծադրելու համար բանեցընել ուղուած միջոցներուն
 նայելով՝ երկուքի կը բաժնուին: Մէկը կը սորվեցընէ

որ ստացուածոց սեպհականութեան վնաս չհասցընելով, հապա միայն ֆիզիզական ու մտաւորական զօրութիւնները միացընելով, անանկ բարօրութիւն ու երջանկութիւն մը կրնայ յառաջ բերուիլ, որ անով ամէն գոթախտութիւնք մարդկային ընկերութենէն աներեւոյթ ըլլան, եւ ամենէն աղքատ մարդիկ ալ չափաւոր կերպով մը կարենան կենաց վայելումն ունենալ: Իսկ մէկալը կը վարդապետէ որ բոլոր առանձնական ստացուածը ջնջելով եւ ամէն բան հաւասարապէս ամենուն բաժնելով ամենայն ինչ հասարակաց ընելու է: Առաջին գրութիւնը՝ Ընկերվարութիւն կ'ըսուի, իսկ երկրորդը՝ Հասարակավարութիւն (134): Ինչպէս ինք իրմէ յայտնի է, վերջին կարծիքը՝ յիմարական ու անկարելի ըլլալէն զատ, անանկ ալ ամէն կողմանէ վնասակար է, որ մարդս սաստիկ կ'իրքերով կ'ըրցած պէտք է ըլլալ ան ամէն չարաչար հետեւութիւնները չտեսնելու համար, որոնք պէտք է որ վերջապէս անձնական ազատութեան բոլորովին կորսուելուն առաջնորդեն եւ անանկ գերութեան վիճակ մը յառաջ բերեն, որուն քովն ամենախիստ բռնաւորութիւնը ցանկալի կ'երեւայ: Իսկ առաջինը՝ թէ եւ ասոր չափ պլանդակ ու վնասակար չըլլայ, ի վերայ այսր ամենայնի մարդկային բնութեան հանգամանաց նայելով, գրեթէ անկարելի է որ գործադրուի. ինչպէս որ փորձը շատ մը ցուցուց:

Ա.

Ընդհանուր յեղափոխութեան նախընթաց դէպքերը (1846—1848):

166. Հելուետիայի վիճակը: Արմատականք եւ անկրօնք: Լս ժամանակի միջոցին մէջ պատահած յեղափոխութիւններուն եւ կամ նոյններուն նախընթացող դէպքերուն սկիզբը Հելուետիա եղաւ: Ասիկա բնական բան էր, վասն զի ինչպէս ուրիշ հեղ ըսինք

(130), խել մը ժամանակէ վեր նոյն երկիրը ամէն ազգաց փախստականներուն ու յեղափոխականներուն ապաստանարանն ու ժողովարանն եղած էր, որոնք թէեւ քանի մը հեղ' ուրիշ տէրութեանց պահանջմամբ հոն կից մերժուեցան (130, 150), բայց միշտ նորէն նորէն հոն կը ժողվուէին: Ասոնք ջանք կ'ընէին ամէն կողմ' յեղափոխութիւն հանել, որն որ ի հարկէ մեծ ազդեցութիւն ունենալու էր իրենց կեցած տեղւոյն վրայ: Բուն երկրին ազատականները՝ առ օտարականներէն զո՞ ու համարձակութիւն գտնելով, ետեւէ կ'ըլլային իրենց ներքին հակառակորդները զսպելու, որպէս զի ուղածնին գիւրաւ յառաջ տանին: Խիստ մեծ էր նոյն կողմերը տիրող գրգռութիւնը, վասն զի կռիւր՝ միայն քաղաքական նիւթերու վրայ չէր, հապա նաեւ կրօնական խնդիրներու վրայ. ան ալ չէ թէ հին ժամանակներն եղածին պէս՝ բողոքականութեան եւ ուղղափառութեան մէջ, հապա քրիստոնէութեան ու անկրօնութեան մէջ: Հելլուետիայի չափազանց ազատականները քրիստոնէութիւնը բոլորովին կ'ուրանային, եւ մեծապէս կը ջանային անաստուած ուսուցչաց ձեռքով իրենց սկզբունքները երիտասարդաց սիրտը խոթելով, թէ ուղղափառութիւնն ու թէ բողոքականութիւնը ջնջել: Ասանկով եկեղեցւոյ գէմ՝ հալածանք յարուցին, որուն պատճառաւ իրենց եւ ուղղափառաց մէջ անպակաս կռիւ ու պատերազմ կ'ըլլար: Արդէն շատոնց Պատընի բանակցութեան մէջ որոշած էին (1834) որ եկեղեցին տէրութեան հսկողութեան տակ դրուի, ամէն կողմ' ազատ ազգային կրթութիւն խոթուի, եւ վանքերը ջնջուելով՝ անոնց ստացուածքին մատակարարութիւնը կառավարութեան ձեռքն անցնի: Եւ թէպէտ հակառակ կողմնակցութիւնն առ որոշմանց գէմ՝ բողոքեց, ի վերայ այսր ամենայնի քանի մը նահանգներու եւ գըլխաւորաբար Արկաւ նահանգին արմատական կառավարութիւնը՝ վանքերու ընչից մատակարարութիւնն իրեն սեպհականեց, եւ երբ որ նոյն նահանգին պահպա-

նողականները սահմանադրութեան փոխուելուն դէմ
 ոտք ելան, կառավարութիւնն առ դէպքէն առիթ առ-
 նելով, նոյն տեղաց ութը վանքերը ջնջեց (1841,
 Յունու. 20): Զնջուած վանքերուն մէջն էր Մուրի
 ըսուած հարուստ արքայարանը, որն որ Հազոպուրիի
 տան հիմնարկութիւնն ըլլալով, ուղղափառ նահանգ-
 ներէն զատ՝ Աւստրիա ալ նոյն անիրաւ գործողութեան
 դէմ բողոքեց: Ի վերայ այսր ամենայնի Արկաւի կա-
 ռավարութիւնն առ բողոքները բանի տեղ չգնելով,
 վանքերուն ինչքը պահեց, եւ դաշնակցական խորհրդ-
 դանոցին հաւանութիւնն ալ ընդունեցաւ (1843):

167. Յիսուսեանք: Ազատ գնդեր: Մասնական
 դաշնակցութիւն: Այսպէս Արմատականք Հելուեախայի
 մէջ խիստ կը զօրանային. բայց Պահպանողականք ալ
 բաւական զօրութիւն ունէին: Աս վերջիններուն գլխաւոր
 տեղերն էին Եօթն ուղղափառ նահանգները, այս ինքն՝
 Շուից, Ուրի, Ունդերվալտէն, Լուցեռն, Յուկ, Ֆրայ-
 պուրկ ու Վալլիս: Կողմնակցութեան ոգին ու երկպա-
 ւակութիւնն օրէ օր սաստկանալով, Լուցեռնի պահ-
 պանողական կառավարութիւնն որոշեց որ Յիսուսեանք
 կանչուին եւ տղոց կրթութիւնն անոնց յաճմանի, աս
 բանն՝ անկրօնութեան տարածուելուն դէմ ամենէն
 յարմար միջոց սեպելով (1844, Սեպտ. 12): Թէպէտ
 ըսա ինքեան իրաւունք ունէր առ բանն ընելու, բայց
 ոգիներուն գրգռութեան նայելով՝ խոհեմութեան հա-
 մեմատ չէր. ինչպէս իրօք ալ ամէն խոհեմ մտադիկ ու
 արտաքին տէրութիւնք եւ նոյն իսկ Աւստրիա առ նկատ-
 մամբ նոյն գործքին վրայ տհաճեցան: Ասոր առաջին
 հետեւութիւնն ան եղաւ որ բոլոր չափաւորեալ բողո-
 քականք՝ որոնք յառաջագոյն Պահպանողականաց կողմն
 էին, Յիսուսեանք դէմ ունեցած ատելութիւններնուն
 համար՝ անսնցմէ զատուեցան: Իսկ Արմատականք առ
 ընդհանուր զգածմունքը անոնելով, աւելի յանգագնե-
 ցան. ուստի եւ Լուցեռնի մէջ եղողները՝ որոնք տկա-
 րագոյն մասն էին, ուրիշ նահանգներու մէջ եղող իրենց

կողմնակիցներէն խնդրեցին որ զէնքով զան իրենց կողմը զօրացնեն, որպէս զի ժողովներու մէջ քուէի առաւելութեամբ գլուխ հանել չկրցածնին՝ զէնքի զօրութեամբ յառաջ տանին: Եւ թէպէտ Ազատ գնդեր¹ անուամբ եկողներն ալ յաղթուելով (1845, Մարտ 30), Արմատականք չկրցան ուղածնին յաջողընել. սակայն ասով տեղական խնդիրը՝ բոլոր Հելուետիայի ընդհանուր խնդիր եղաւ: Եօթն ուղղափառ նահանգները դաշնակցութեան խորհրդանոցէն խնդրեցին որ ազատ գնդերը պատժուին. նմանօրինակ ձեռնարկութեանց գէժ իրենց պաշտպանութիւն ըլլայ, եւ Ատրկաւի մէջ ջրնջուած վանքերը նորէն հաստատուին: Եւ երբ որ աս իրենց պահանջումները չկատարուեցան, իրենց մէջ մասնական դաշնակցութիւն մը գրին՝ իրենք զիրենք արտաքին (ուրիշ Արմատական նահանգներուն) յարձակումներէն ու ներքին վրդովմունքներէն պաշտպանելու համար: Ասոր հակառակ Արմատականք սկսան ջանալ որ ինչ կերպով որ ըլլայ նե՛ մնացած պահպանողական նահանգներուն կառավարութիւնները կործանեն, որպէս զի նորէն խորհրդանոց գումարուած ատեն՝ իրենց կողմն աւելի ձայն կամ քուէ ունենան: Իրենց աս ջանքը ճինեւրայի ու Վատտի մէջ յաջողութիւն գտաւ, որով խիստ զօրացան, մանաւանդ երբ որ զօրաւոր Պեռն նահանգը դաշնակցութեան գլխաւոր տեղն եղաւ (1847, Յունու. 1), եւ դաշնակցութեան խորհրդանոցին գահերէց եղաւ Օքսենպայն, որն որ Ազատ գնդերուն հրամանատարութիւն ըրած էր:

168. Արմատականաց ու մասնական դաշնակցութեան պատերազմն ու առաջիններուն յաղթող ըլլալը: Երեք մեծ տէրութեանց ու Անգղիայի քաղաքականութիւնը: Արմատականք այսպէս զօրանալէն ետեւ, սկսան պահանջել որ Բիսուսեանք բոլոր Հելուետիայէն մերժուին, իբրեւ թէ աս բանս երկրին խաղաղութեան պահպանուելուն հարկաւոր ըլլայ. եւ

1 Les corps francs,

գաշնակցութեան խորհրդանոցին մէջ կրցան ուզածնուն պէս որոշումներ ընել տալ թէ առ նիւթոյն վրայ եւ թէ մասնական գաշնակցութեան լուծուելուն վրայ, զորն որ ընդհանուր գաշնակցութեան հակառակ կը համարէին (1847, Յուլ.)։ Բայց մասնական գաշնակցութեան անդամներն առ որոշումներն իրենց իւրաքանչիւր նահանգին անկախութեան հակառակ տեսչելով, չհնազանդեցան։ Ասանկով հարկ եղաւ որ խնդիրը որով որոշուի։ Իսկ պատերազմը՝ ամէն ակնկալութեանց ու ներքին եւ կրօնական պատերազմներուն սովորական ընթացքին հակառակ՝ խիստ շուտ լմնեցաւ (Նոյ. 4 — Դեկտ. 1)։ Ճինեւրացի Տիւֆուր զօրապետին հրամանատարութեան տակ գաշնակցութեան բանակ մը՝ քիչ դիմադարձութեամբ Ֆրայպուրկ ու Լուցերն առաւ, որմէ ետքը մէկալ նահանգները գաշնակցութեան խորհրդանոցին որոշմանց գլուխ ծռեցին։ Դրուած խաղաղութեան գաշնաց պայմաններն էին՝ մասնական գաշնակցութիւնը լուծել, Յիսուսեանները մերժել, պատերազմի ծախքը վճարել եւ կառավարութիւնները փոխել։ Պատերազմին ասանկ շուտով լմննալովը՝ չկրցան բան մ'ընել երեք մեծ տէրութիւնք, Աւստրիա, Պրուշ ու Գաղղիա, որոնք Արմատականներուն հակառակ ըլլալով, մէջերին միաբանած էին միահամուռ միջնորդութիւն կամ միջամտութիւն ընել, եւ արդէն ըստ մասին ստակով ու զէնքով Պահպանողականներուն օգնութիւն կ'ընէին։ Ուր որ Անգղիա ասոր հակառակ քաղաքականութիւն կը բռնեցընէր։ Արմատականք առ վերջին տէրութեան պաշտպանութեան վրայ ապահով ըլլալով, մէկալ երեք տէրութիւնները բանի տեղ չէին գներ. ուստի երբ որ պատերազմը լմննալէն ետեւ՝ նոյն տէրութիւնք եւ Ռուսիա միաբան ծանուցագրով մը յայտնեցին թէ Գաշնակցութիւնը կանոնաւոր ու գաշնաց համեմատ վիճակի մէջ չեն նկատեր՝ մինչեւ որ ճշուած նահանգները իրենց կատարեալ անկախութեան մէջ չհաստատուին (1848, Յունուար. 18),

դաշնակցութեան կառավարութիւնն աս սպառնալիքն ալ բանի տեղ չգրաւ եւ գրեթէ արհամարհական կերպով պատասխան տուաւ: — Արմատականք անկէ ետեւ երկրին սահմանադրութիւնն ալ փոխելով, աւելի մեծ կեդրոնականութիւն եւ դաշնակցութեան միութիւն մը հիմնելու ջանք սկսան ընել: Նոյն ատենէն՝ Պետնի մէջ հաստատուն կեցող դաշնակցական խորհուրդ մը կայ, որն որ բովանդակ դաշնակցութեան անուամբ կը կառավարէ: Ասոր քովը կը կենայ կարգախորհուրդ մը՝ իբրեւ իւրաքանչիւր նահանգներու կառավարութեանց ներկայացուցիչ, եւ ազգային խորհուրդ մը՝ որուն անդամներն իւրաքանչիւր նահանգներէն ընտրուած են՝ բնակչաց թուոյն համեմատ:

169. Իտալիայի վիճակը: Մածծինի: Իտալիա ալ նոյն ատեն խիստ դրգռեալ վիճակի մէջ կը գտնուէր, եւ կրնայ ըսուիլ որ բուն հոն ոկիզը եղաւ բովանդակ Եւրոպա տակնուվըայ ընող յեղափոխութեանց շարքին: Նոյն երկրին յառաջուան շփոթութիւնները հանդարտած էին: Աւստրիայի Փրանկիսկոս Ա. կայսեր († 1835, Մարտ 2) որդին՝ Փերդինանդ կայսրը քանի մը տարի յառաջ Միլան գալով, հոն հանգիստութեամբ Լոմպարտիայի ու Վենետիկի թագաւոր պսակուած էր (1838): Միեւնոյն տարին Գաղղիացիք Անգոնայէն (128) ելլելով, Իտալիայի խաղաղութիւնն այնպէս հաստատուն կ'երեւար, որ Դոսկանայի մեծ դուքսը Փլորենտիայի (Ֆլորենցէի) մէջ ուսումնականաց ընդհանուր ժողով մը գումարեց՝ Գերմանիայի մէջ նոյն ատեններն եղող աս կերպ ժողովներուն նման: Բայց աս հանդարտութիւնն առերեւոյթ բան էր. ի ծածուկ մեծ պատրաստութիւններ կը տեսնուէին: Յովսէփ Մածծինի (129, 130), Իտալիա օտարներուն ձեռքէն ազատելու համար գործունեայ կերպով կ'աշխատէր՝ Երիտասարդ Իտալիա անուամբ իր հաստատած գաղտնի ընկերութեան ձեռքովը, եւ աս նկատմամբ Անգլիայի հետ հազարգակցութեան մէջ

կը գտնուէր: Թէ որ Գաղղիա Հիւսիսային տէրութեանդ հետ միտքան մնալու ըլլար, Մածծինեանք իրենց գիտաւորութեան յաջողելուն վրայ անկեղծութիւն չէին կրնար ունենալ. ուստի եւ երբ որ Եգիպտական խռնդրոյն նկատմամբ՝ նոյն տէրութեան եւ ուրիշ մեծ տէրութեանց մէջ երկպառակութիւն ելաւ (161), անմիջապէս Երիտասարդ Իտալիա խլրտելու սկսաւ: Եւ թէպէտ ան ատեն Եւրոպայի խաղաղութիւնը չաւրուեցաւ. բայց Մածծինեանք ըստ մասին պատրաստուած ըլլալով, չկրցան բոլորովին հաճարաւ կենալ: Իրենց բրած փորձերէն մէկն եղաւ Աւստրիայի Պանտերա ծովապետի տեղակալին երկու որդւոցը՝ Աւստրիական նաւատորմին մէջ գտնուող ուրիշ խել մ'իտալացիներով՝ Գալապրիա հանած յեղափոխութիւնը, որն որ շատ շտարածուած՝ զարուեցաւ եւ յիշեալ երկու երիտասարդներուն սպանուելովը լծնցաւ (1843): Երկու տարի ետքը Հռոմի տէրութեան մէջ ալ շփոթութիւն մ'եկաւ, որն որ թէպէտ զարուեցաւ, բայց խռովարարք կրցան՝ Գոսկանայէն անցնելով՝ փախչիլ (1845):

170. Պիոս Թ. Եւ իր նորոգութիւնները: Նոյն միջոցներուն Գրիգոր ԺԶ. քահանայապետը (127) մեռնելով (1846, Յունիս) իր տեղը քահանայապետական գահն եկաւ Պիոս Թ. (Մասզայի Ֆերեգրի), որն որ իր հեղ բնաւորութեամբն ու իր ժողովրդեան օգտին համար բրած նորոգութիւններովը՝ շուտ մը ամենուն սրտերն իրեն վտարելեցաւ: Ըրած նորոգութիւններն էին՝ տեսչութեան մէջ յառաջունէ աւելի խնայութիւն խոթել, օրինաց զբքերն ու դատատաճարաններուն ընթացքը քննելու համար յառաջագոյն գումարուած մասնաժողովներուն մէջ՝ հասարակաց համարումը վայելող նոր անձինքներ գնել, երկաթուղիներու շինութեան հաւանութիւն տալ, բարձրագոյն պաշտամանց մէջ աշխարհականներ խոթել, գաւառներէն ընտրուած մեծամեծներէ տէրութեան խորհուրդ մը հաստատել: Բայց աս ամէն իր հպատակաց օգտին

Համար բրածոները եւ իր ժողովրդեան նոյներուն համար իրենց ցուցուցած սէրը, որով ամէն առթի մէջ կեցցէ՛ Պետո Թ. կանչելով՝ զինքը կը բարեւէին, Իտալիայի յեղափոխականներուն յարմար առթի եղաւ՝ իրենց շատոնցուքնէ վեր դիտած ու ծածուկ կերպով պատրաստած յեղափոխութեան ձեռք զարնելու: Ուստի մէկ կողմանէ արապքուստ քահանայապետին մեծ համաբուժ ունենալ ձեւացընելով, մէկալ կողմանէ ալ ժողովրդեան անտնիկ երեւցընելով որ անոր բրածոները՝ իրենց ըմբռնմանց ու գիտաւորութեանց համամիտ ըլլալէն յառաջ կու գան, անով իրենց կողմնակիցները շատցուցին, եւ անոր մեծարելի անունն՝ իրենց յեղափոխական գիտաւորութիւններուն նշանաբանն ըրին. անանկ որ Իտալիայի մէկ ծայրէն մինչեւ մէկալ ծայրը՝ կեցցէ՛ Պետո Թ. աղաղակովը կը թնդար: Ինչպէս բարիք, Մածծինեանց միտքն ան էր՝ որ բոլոր իշխաններն Իտալիայի այլեւայլ տէրութիւններէն մերժելով, անոնցմէ միտք Իտալական տէրութիւն մը կազմեն: Արդ նոյն ատեն անտնիկ կ'ուզէին ցուցընել որ իբրեւ թէ առ շարժման գլուխը պիտ'որ անցնի քահանայապետը: Արդէն քանի մը տարի յառաջ Ճողերդի քահանան առանձին գրուածքի մը մէջ ջանացած էր հաստատել թէ Իտալիայի միութիւնն ու անկախութիւնը՝ միայն քահանայապետին ձեռքովը կրնայ գլուխ ելլել (1843): Եւ թէպէտ Մածծինեանք ասոր համամիտ չէին. բայց իրենց գործքը յաջողընելու համար՝ զքահանայապետն առժաման իբրեւ միջոց կ'ուզէին բանեցընել, դիւրին բան սեպելով՝ ուզած տտեննին՝ զինքը մէջտեղաց վերցընել:

171. Իտալիայի դքսութիւններն ու Սարդինիա: Ըսուածներէն ինք իրմէ կը հասկըցուի որ Իտալիայի ամէն կողմերն ալ մեծ գրգռութեան մէջ գտնուելու էին: Գոսկանայի Լէոբոլտ Բ. մեծ դուքսը՝ որն որ յառաջագոյն ազատականաց խել մը զիջումներ ըրած էր, կէս մը շողքորթութիւններով ու գովութիւններով ու կէս մը սպառնալիքներով՝ Մածծինեաններէն

ստիպուեցաւ աւելի ազատական կարգադրութիւններ ընել, քաղաքացի զօրքեր դնել, ուսումնարանները եկեղեցիէն անկախ ընել: Նոյն միջոցներուն Լուգգայի կարողոս դուքսը՝ Մածծինեաններէն հոգի մէջ ձգուելով, իր պզտիկ երկիրը Դոսկանայի թող տուաւ: Աս բանս, ինչպէս յայտնի է, Բարձրայի դքսուհւոյն մեռնելէն ետքը պիտ'որ ըլլար, որ ատեն Լուգգայի մէջ աւերող Պոլսականացի ցեղը՝ Բարձրայի վրայ պիտի տիրէր, իսկ Լուգգա՝ Դոսկանայի պիտ'որ անցնէր (20): Դոսկանա անմիջապէս իրեն ձգուած երկրին աիրեց. բայց Մոսկնայի դուքսն ալ՝ Աւստրիական զօրքով՝ նոյն երկրին մէկ պզտիկ մասը բռնեց: Աս նիւթին վրայ փրթած կռիւը շուտով հանգարտեցաւ՝ Մարիամ Լուիզա դքսուհւոյն մեռնելով (1847, Դեկտ. 18), որով ամենայն ինչ ըստ դաշանց կարգի մտաւ: Միեւնոյն ժամանակ Սարգինիայի կարողոս Ալպերգ թագաւորն ալ շարժելու սկսաւ: Աս վեհապետը՝ որն որ իր յառաջագոյն յեղափոխականաց հետ ունեցած կապակցութիւնը (51) ետքէն անոնց դէմ առնուած թափառումը վարուելով, եւ Գաղղիացւոց՝ Սպանիա ըրած արշաւանքին մասնակից ըլլալով (55), վեհապետներուն մոռցնելու ջանացած էր, նոյն ատեն ինչ զինքը ժամանակին հոգւոյն համաձայն ցուցնելով, Իտալացւոց ուրն ու համարումը ստանալու ետեւէ կ'իյնար: Մեծապէս փառասեր ըլլալով եւ իր զինուորական ճարտարութեան վրայ վրաստահելով, կը յուսար որ բովանդակ միացեալ Իտալիայի թագը կրնայ ձեռք բերել: Ուստի եւ զանազան ազատական նորոգութիւններ ընելէն ետեւ, Հռոմի տէրութեան ու Դոսկանայի հետ մաքոյ դաշինք մը դրաւ (Նոյ.), եւ Հելլենտիայի Արմատականներուն հետ հաղորդակցութեան մէջ մտաւ: — Աւելի գրգռեալ էր Երկու Սիկիլիայի թագաւորութիւնը, որուն իրաւութիւնները ետքէն (207) կը տեսնենք:

172. Անգղիայի քաղաքականութիւնը: Բալմերսդըն ու Լորտ Մինգոյ: Սոյն է սոս ամենայն

կ'ընէին Իտալացիք Մածծինեանց գրգռութեամբը եւ իրենց սեպհական զօրութեան վըայ վստահելով. բայց արտաքին գրգռիչներ եւ օգնութեան ակնկալութիւններ ալ չէին պակսեր: Ասոնց գլխաւորն էր Անգղիայի կառավարութիւնն ու առանձինն Բալմերսդըն, որն որ պաշտօնեայ ըլլալուն պէս (1847, Յունիս), արմատական ուղղութիւն մը տուաւ արտաքին գործոց պաշտօնարանին, որն որ քեննինկին ժամանակէն՝ խիստ ազատական ընթացք մը կը բռնէր: Իր սեպհական յօժարութենէն զատ՝ ասոր առիթ տուաւ Լուգովիկոս Փիլիպպոսին ընթացքը: Աս թագաւորին ու Անգղիայի մէջ եղած բարեկամութիւնը, որն որ առաջնոյն՝ Հիւսիսային տէրութեանց միաեւելով՝ վերջին ժամանակները խիստ նուազած էր, անոր որդւոյն՝ Մանրանսիէի դքսին՝ Սպանիայի թագուհւոյն քրոջ հետ կարգելով (180) մեծ թշնամութեան փոխուած էր, որուն համար ալ Լուգովիկոս Փիլիպպոս գրեթէ բոլորովին Հիւսիսային տէրութեանց հետ կապուեցաւ: Նոյն թշնամութիւնն աւելի անով սաստկացաւ, որ նոյն միջոցին Ապո-է-Գաաէր (181) բոլորովին յաղթուելով ու Գաղղիացւոց ձեռքն իյնալով (1847, Նոյ. 23), ասոնք Ալճէրիի մէջ կատարեալ հաստատուած էին: Արդ Բալմերսդըն անմիջապէս հաղորդակցութեան մէջ մտաւ Գաղղիայի դիմագրականաց եւ Իտալիայի ու Հելլենտիայի ազատականաց ու արմատականաց հետ, որպէս զի անոնց ձեռքով չէ թէ միայն Գաղղիա՝ հապա ցամաք երկրին ուրիշ մեծ տէրութիւնները տկարացընէ: Աս նպատակաւ՝ պաշտօնի անցնելէն քիչ մը ետքը՝ զԼորտ Մինգոյ Իտալիա խաւրեց, որպէս զի Անգղիայի պաշտպանութեամբ Մածծինեանց դիտաւորութիւններուն յաջողելուն օգնէ: Լորտ Մինգոյ զանազան պատճառներով Իտալիայի բոլոր արքունիքները պտղացաւ, որով եւ մեծապէս օգնեց հոնտեղաց շփութութիւններուն մեծնալուն. այնպէս որ կրնայ ըսուիլ թէ առանց իրեն՝ Մածծինի գոհարաւ կրնար ան աստիճանի յաջողու-

Թիւն գտնել. եւ Թէպէտ այս ամենայն՝ դադարնու-
թեան վերարկուին տակ կը գործէր Բալմերսգըն. բայց
եւ Խալիպի շարժումներուն վրայ ունեցած հաճու-
թիւնը չէր ծածկեր: Խորհրդանոցին մէջ Խալիպցոց
ըրածներուն վրայ գովեստիւ կը խօսէր, հոն եղած փո-
փոխութիւններուն վրայ իր համակրութիւնը կը ցու-
ցընէր, եւ գրեթէ յայտնապէս Անգղիայի պաշտպա-
նութիւնը կը խոստանար (1848, Փետր.):

173. Աւստրիացիք ու Լոմպարտեան-Վենե-
տիկ: Եթէ ամէն պահպանողական աւերութիւնք Խա-
լիպի առ շարժմանց եւ Անգղիական կառավարութեան
բռնած ընթացքին համար հոգի մէջ մտան, ամենէն
աւելի պէտք էր որ խռովէր Աւստրիա: Մածծինեանք
աղէկ գիտնալով որ իրենց դիտաւորութիւններուն
դուի ելելուն ամենէն մեծ արգելքն Աւստրիացոց
կողմանէ պիտ'որ ըլլայ, անոնց դէմ արտաքոյ կարգի
ստեղծութիւն կը ցուցնէին. ուստի եւ Կեցցէ Պիոս Թ.
ազաղակէն՝ գրեթէ անբաժին էր Մա՛հ Գերմանացոց
ազաղակը: Նոյն տեսլութիւնն աւելի սաստկացաւ՝ երբ
որ Աւստրիա իրօք զսպողական միջոցներու ձեռք զար-
կաւ: Իր բանեցուցած միջոցներուն առաջինն եղաւ՝
ըստ դաշանց (20) Ֆերբարայի բերդին մէջ ունեցած
պահակապա՛ն զօրքը՝ շատցնելէն զատ, բուն իսկ քա-
ղաքն ալ իր զօրքերովը բռնել, որուն գէմ՝ Մածծի-
նեանք խիստ բարկացան, իսկ քահանայապետական
կառավարը իր վեհապետին անուամբը բողոք ըրաւ:
Նոյն իսկ Լոմպարտեան-Վենետիկական գաւառներն ալ
Խալիպի ուրիշ կողմերը տիրող գրգռութիւններէն
ազատ չէին: Թէպէտ ամէն առիթներու մէջ Աւստրիա-
կան կառավարութիւնը նոյն գաւառները մեծ սիրով
կը հոգար ու կը խնամէր, եւ կրնայ առանց չափազան-
ցութեան ըսուիլ թէ հոնտեղաց բնակիչները՝ Խա-
լիպի ուրիշ ամէն կողմանց բնակիչներէն աւելի բարօ-
րութիւն ու հանգստութիւն կը վայելէին. բայց ան-
կախութեան բաղձանքն ու Մածծինեանց ազդեցու-

Թիւնը հոն ալ սգիները մեծապէս գրգռած էին: Լոմ-
պարտացիք ու վննետացիք ամէն առիթներու մէջ
Աւստրիացի գեմ ունեցած ատելութիւննին կը ցուցը-
նէին: Կառավարութեան մուտքը նուազորեն լու մտգը՝
որոշեցին որ ամենեւին ծուխ չքաշեն եւ զինուորաց
ալ թող չտան ծխելու: Աս չծխելու որոշումը՝ իսպա-
նիացի համար ան պիտ'որ բլար՝ ինչ որ թէյ չխմելը՝
Հիւսիսային Ամերիկացի համար եղած էր (Հատ. Բ.
246): Սահմանուած ատենին (1848, Յունու.) որո-
շումը սաստիկ ճշգումթեամբ գործադրուեցաւ, որով
չառ տեղ ժողովրդեան ու զինուորաց մէջ զանազան
կռիւներ եղան եւ արիւն ալ թափեցաւ: Ի վերայ այս
ամենայնի կառավարութիւնն ընդհանրապէս մեղմ կեր-
պով կը վարուէր. զինուորաց սաստիկ արգելուած էր
զէնքերնին գործածել: Ասով ժողովրդեան յանդգնու-
թիւնը խիստ սաստկացաւ, անանկ որ փողոցներու մէջ
նոյն խոկ տղաք զինուորները կը թշնամանէին: Աւստի
եւ կառավարութիւնը՝ պարապ տեղ սւրիշ միջոցներ
բանեցընելէն ետեւ՝ վերջապէս պատերազմի վեճակի
մէջ հրատարակեց Լոմպարտիա գաւառը (1848, Փետր.
23): — Այսպէսով բոլոր Իտալական թերակղզին մէկ
ծայրէն մինչեւ մէկալ ծայրը արապոյ կարգի խմար-
ման ու գրգռութեան մէջ կը գտնուէր, որն որ ի հար-
կէ սաստիկ յեղափոխութեան մը պիտի փոխուէր:

174. Պրուշի մէջ խառն ամուսնութեանց վէճը:
Գերմանական - կաթողիկէականը: Վերմանիայի մէջ
ալ նոյն միջոցներուն մեծ խմորում կար: Յուլիսի յե-
ղափոխութենէն պատճառած աղմուկները հանգար-
տեղէն ետքը, կրօնական գրգռութիւնները խիստ սաստ-
կացած էին: Վերը աղգայնութեանց նկատմամբ ըսած-
նիս (163) զրուցելու է նաեւ կրօնական նկատմամբ, որով-
հետեւ շատ տեղ կրօնի զանազանութեան միտ չընե-
լով, այլեւայլ կրօնի հետեւող ժողովուրդները միեւնոյն
վեհապետի տակ դրուած էին: Գերմանիայի մէջ ասոր
ամենէն աւելի աչքի զարնող օրինակն էր ուղղութեան

Ռեւնական գաւառներուն՝ Պրուշի տրուիլը։ Արդ նոյն ատենները մեծ վէճ մ'ելաւ կառավարութեան կամ Փրեզերիկոս Գուլիելմոս Գ. թագաւորին ու նոյն Ռեւնական գաւառաց քանի մ'եպիսկոպոսներուն մէջ՝ խառն (ուղղափառաց ու բողոքողաց մէջ եղած) ամուսնութիւններու նկատմամբ։ Թագաւորը յիշեալ գաւառներուն մէջ բողոքականութիւնը տարածել ուզելով, խել մը երիտասարդ բողոքական պաշտօնատէրներ կը խաւրէր, որպէս զի անոնք տեղացի ուղղափառ աղջիկներու հետ կարգուելով, բողոքականք շատնան։ Գուլիելմոսի կղեմէս Աւգոստոս արքեպիսկոպոսը՝ աս բանին դէմ դառնալ ուզելուն համար՝ բերգ մը բանտարկուեցաւ (1837, Նոյ. 20)։ Քիչ մը ետքը Բողէնի Տունին արքեպիսկոպոսն ալ միեւնոյն նիւթին համար բանտ դրուեցաւ (1839, Հոկտ. 6)։ որոնց պատճառաւ նոյն գաւառներուն ուղղափառ բնակչաց մէջ արտաքոյ կարգի գրգռութիւն ծագեցաւ։ Աս կրօնական վէճերն աւել աւելի ցաւալի էին, որ խել մ'ատենէ վեր դրեթէ բովանդակ Գերմանիայի մէջ քրիստոնէութեան հակառակ ու անասառածութեան հոգի մը տարածուած էր, որմէ յանգեցնութիւն օտանալով՝ բազմութիւն Հրեայք քրիստոնէական կրօնին դէմ անթիւ անհամար դրուածներ կը հանէին։ Վերջապէս խառն ամուսնութեանց վէճը լմնեցաւ Փրեզերիկոս Գուլիելմոս Գ. թագաւորին մեռնելովը (1840, Յունիս 7), որովհետեւ իր որդին ու յաջորդը Փրեզերիկոս Գուլիելմոս Գ. հօրմէն բաւրովին տարբեր ընթացք բռնելով, երկու արքեպիսկոպոսները բանտէն հանել տուաւ։ — Ասանկով քանի մը տարի կրօնական ու քաղաքական հանգարտութիւնը հաստատուն մնալէն ետեւ, նոր կրօնական շփոթութիւն մ'ելաւ դարձեալ Պրուշի մէջ, որն որ շուտ մը Գերմանիայի շատ կողմերը տարածուեցաւ։ Ասոր սկիզբրին պաշտօններէն կտխուած Ռոմկէ եւ իրեն համաժիտ եղող Չերպի քահանայք, որոնք նոր աղանդ մը հիմնել ուզեցին՝ Գերմանական-կաթողիկէական անու-

նով (1844)։ Թէպէտ կրօնական նկատմամբ նայելով, խիստ խախուտ ու ամենեւին ծանրակշռութիւն չունեցող բան մըն էր աս աղանդը, բայց որովհետեւ բնկերական ու քաղաքական դիտումներ ալ ուներ, անոր համար կառավարութեանց մտադրութիւնը շարժեց։ Արդէն ամէն կողմ խորհրդանոցներուն մէջ անոնց ազատութիւն շնորհուիլը՝ վէճերու առիթ կ'ըլլար. եւ Պատրիարքի մէջ պատճառ եղաւ խորհրդանոցին լուծուելուն։ Նշյն միջոցին ազատականաց տարածած տոգոհութիւնն աւելի սաստկացաւ հնձոց գէշութենէն պատճառաց սղութեամբ ու անկից ծագած նեղութեամբ, որով Պերլին, Սէուզկարդ, Միւնիք եւ ուրիշ տեղեր յեղափոխութիւնք ծագեցան, եւ անոնք զսպուելէն ու նեղութիւնն անցնելէն ետեւ ալ՝ ստորին աստիճանի մարդկանց տոգոհութիւնը բոլորովին չհանդարտեցաւ։

175. Գրազաւի յեղափոխութիւնն ու իր անկախութիւնը կորսընցընելը։ Վալիցիայի շփոթութիւնները։ Թէպէտ վերիվերդ նայելով, Աւստրիական պետութիւնն աս գրգռութիւններէն ազատ կ'երեւար. եւ իրօք ալ իր այլեւայլ գաւառաց բնակիչները՝ կամ իրենց կրթութեան աստիճանին պատճառաւ եւ կամ իրենք զիրենք իրենց գործոց ու նիւթական զուարճութեանց տալով, քաղաքականութեան հոգ չէին ըներ. սակայն եւ այնպէս տեղ տեղ ալ բոլորովին հանդարտ չէին։ Արդէն Իտալական գաւառներուն վիճակը տեսանք (173). նաեւ Հունգարական գաւառներուն մէջ՝ ազգայնութեանց ու Մաճառներուն պահանջմանց պատճառաւ՝ մեծկակ խմորում կար, որմէ ազատ չէին Սլաւեան գաւառներէն ոմանք ալ՝ միեւնոյն ազգայնութեանց պատճառաւ։ Բայց կառավարութեան աւելի հոգ կը պատճառէր Լեհաց մէջ տիրող հոգին։ Աւստրիայի՝ ինչպէս նաեւ Պրուշի ու Ռուսիայի համար՝ վախի նիւթ էր Լեհաստան։ Իսկ Լեհաց ակնկալութիւնը Գրազաւի վրայ էր, որն որ Լեհաստանի աւերակներուն մէջէն՝ իրրեւ լուսաւոր ոիւն մը՝ Լեհ փա-

խրատականներուն վրայ գիւթական աղբեցութիւն կ'ընէր, առաքել քանի մ'անգամ փորձ ըրին գաւաղցութեամբ աս քաղաքը ձեռք անցընել, եւ Լեհաստանի հին թագաւորութիւնը կանգնելու համար՝ յեղափոխութեան միջոցէտ մ'ընել։ Աս նպատակաւ եղած առաջին փորձին հետեւութիւնն եղաւ՝ հիւսիսային տէրութեանց քիչ մ'ատեն նոյն քաղաքը զօրօք բռնելը (1836)։ Բայց երբոր առաջ տարի ետքը փորձը կրկնուեցաւ եւ յիշեալ քաղաքին մէջ յեղափոխական կառավարութիւն մը գրուեցաւ, երեք տերութիւնք միաբան յեղափոխութիւնը զսղեւնն ետեւ, Գրագաւ քաղաքն իր սահմաններովն Աստորիայի միապետութեան հետ միացուցին (1846)։ Եւ թէպէտ Անգղիա ու Գաղղիա աս բանին դէմ բարձր ըրին՝ իբրեւ Վիեննայի աղբալժապտոյն արշմանց բռնաբարութիւն, ի վերայ այսր ամենայնի նոյն քաղաքը հետեւութիւն շանեցաւ։ — Միեւնոյն ժամանակ Կալիցիայի մէջ՝ նոյն գաւառն Աստորիայէն հանելու համար ազնուականաց ըրած փորձը սրարայի գնաց. որովհետեւ գեղացիք ազնուականներուն դէմ ընդհանրապէս մեծ ատելութիւն ունենալով, անոնց օրինակին հետեւելու տեղ՝ իրենց դէմ ելան, շատ չարիքներ ու անագորունութիւններ գործեցին։

176. Պաւիերայի Լուդովիկոս թագաւորն ու Լոյա Մոնգէզ։ Աս քաղաքական գրգռութեանց ատեն՝ Պաւիերայի հանգարտ բնակիչներն ալ իրենց Լուդովիկոս թագաւորին անպատշաճ մէկ դարձքովը սկսան տակնուվրայ ըլլալ։ Նոյն թագաւորը՝ որն որ իր տէրութեան պայծառութեան, եւ գլխաւորաբար ուսմանց, ճարտարութեանց ու գեղեցիկ արուեստից յառաջագիմութեան տարած խնամքովը, ամենուն համարումն ու սերը կը վայելէր (14), իր ծերութեան հասակին մէջ Լոյա Մոնգէզ անունով սպանիացի գաւառն կնոջմէ մը ըմբռնուելով, իր ժողովրդեան տէրն ու համարումը՝ ատելութեան ու արհամարհութեան փոխեց։ Լուդովիկոս աս անարժան կնոջ պատճառաւ արտաքոյ

կարգի զեղխութիւն ընելէն վատ, անոր կամօքը համեմատ չվարուող անձինքներն իրենց աստիճաններէն սկսած սառ հեռացընել: Պաշտօնեայք հանուեցան եւ Մանգէզին ուղած մարգիկներէն նոր պաշտօնարան մը գրուեցաւ (1847, Փետր. 13). նոյնպէս համալսարանին գրախաւորներէն ոմանք նոյն պատճառաւ վար առնուեցան: Աս բաներուն վրայ Պաւլերացիք արտաքոյ կարգի տալայլեցան, մանաւանդ երբ որ վերոյիշեալ գումանր Լանտսֆելտի կոմսուհի անուանուելով, թագաւորին վրայ անեցած իշխանութիւնն ու հրապարակական իրողութեանց վրայ ըրած անգղեցութիւնն անաժօթ կերպով յայտնապէս սկսաւ ցուցընել: Թագաւորին տարտաքոյ կարգի տկարութիւնն ու կուրութիւնը՝ արքունական իշխանութեան յարգը կորսնցընել տուաւ. ան աստիճանի՝ որ թէպէտ ժողովրդեան յոյս տուաւ թէ շատոնց բաղձացուած նորոգութիւններն ու փոփոխութիւններն ի գործ կը դրուին, ի վերայ այս ամենայնի եւ ոչ անգտականք ուղեցին յանձն առնուլ, որպէս զի չըլլայ թէ ասանկ անպատշաճ իրողութեան մը համամիտ երեւնալով, իրենց դատը նուազագոյնն եւ իրենց հակառակորդներուն առիթ տան զիրենք նախատելու: Ասանկով ժողովրդեան ամէն կարգերուն մէջ տխուր ու տոգոհ զգածում մը կը տիրէր, որն որ յայտնի յեղափոխութեան դարձաւ (1848, Փետր. 7), երբ որ թագաւորը՝ դարձեալ Մանգէզին գրգռելով կամ անոր պատճառաւ՝ համալսարանը քիչ մը ժամանակ դոցել տուաւ եւ հրամայեց որ ուսանողներն իրենց իւրաքանչիւր տեղերն երթան: Քաղաքացիք՝ ուսանողաց ու խաժամուտին հետ միացած՝ ոտտիկանութեան պահապաններուն ու զինուորներուն դէմ փողոցներուն մէջ պատերազմելէն ետեւ, թագաւորը ստիպեցաւ համալսարանը դոցելու հրամանն եւ առնուլ (Փետր. 11) եւ զՄանգէզ հեռացընել:

Բ.

Դատդիայի յեղափոխութիւնը (1848, Փետրոսաւր.
Յոռնիս):

177. Լուդովիկոս Փիլիպպոս, իր կառավարութիւնը ու մեծամեծները: () Բլէանի դքսին մեռած ժամանակը (135) Լուդովիկոս Փիլիպպոս իր իշխանութեան հաստատուն մնալուն վրայ քիչ մը ատեն վախի մէջ ինկաւ ալ նէ, շուտ մը նորէն իր յառաջուն ապահովութեան մէջ հաստատուեցաւ: Թէեւ Հելուետիայի մէջ՝ Արմատականներուն եւ Իտալիայի մէջ՝ Մածժինեաններուն յաղթական բլլալը, եւ Անգղիային անոնց կողմը բռնելը, բաւական առիթ էր զինքը վախի մէջ ձգելու՝ որ Գաղղիայի մէջ անոնց կարծեկիցներն ալ քաջալերութիւն կ'առնուն իրեն դէմ ելլելու. բայց աս ամենախոհեմ կարծուած թագաւորը հանդարտ կը կենար, եւ տեսնելով որ պատգամաւորաց սենեկին մեծագոյն մասն իր կառավարութեան կողմնէ, ամենեւին բանի տեղ չէր դնէր յեղափոխութեան ալիքներուն չորս կողմանէ դէպ իր գահը մօտենալը: Սակայն ինք ասանկ ապահով կեցած ժամանակ՝ մրրիկն երթալով կը մեծնար, չէ թէ միայն անոր համար որ յեղափոխականք կը պատրաստուէին իր գահը կործանելու, հապա անոր համար ալ որ իր համարումը միշտ աւելի կը նուազէր: Անվայել շահասիրութեան ու կաշառառութեան բիծը՝ որն որ իր ցեղին ու կառավարութեան վրայ իրաւամբ դրուած էր (133), վերջին ժամանակները հաստատութիւն գտած էր քիւպիէր զօրապետին ու Դեսդ պաշտօնէին դէմ եղած կաշառառութեան դատաստանին մէջ: Սեպասդիանի ու պարապետին աղջկան՝ Բրալէնի դքսուհւոյն իր երկանէն սպանուիլը, արտաքոյ կարգի մեծ ազդեցութիւն բրած էր ժողովրդեան վրայ, արքունի գահին չորս կողմն եղող մեծամեծներուն բարուց չարաչար ապականութիւնը յայ-

տնի ցուցնելով: Այս ամենայն եւ ուրիշ ասոնց նման դէպքեր վրայէ վրայ գալով, ամենուն միտքը խորունկ թափանցեց ան կարծիքը թէ այսպիսի խարխուլ ու փառամաժ յենարաններու վրայ յեցած գաճ մը չիկրնար հաստատուն մնալ:

178. Պատգամաւորաց սենեկին նորոգութեան խնջոյքները: Կառավարութեան դէմ բլլողներն ընդհանրապէս պատգամաւորաց ընտրութեան օրէնքը կամ կարգադրութիւնը փոխել կ'ուզէին. ոմանք՝ վերոյիշեալ չարիքներուն դարման տանելու համար, իսկ աւելի շատերը՝ իրենց իւրաքանչիւր գիտաւորութիւնը յառաջ տանելու մտքը: Օրինաւորականք, սահմանադրականք, հասարակապետականք առհասարակ ընտրութեանց նորոգութիւն կը պահանջէին, յուսալով որ առով իրենց կողմնակցութիւնը վրայ կ'ելլէ: Նոյնպէս տակաւ գաւառներուն մէջ շատ տեղեր խնջոյքներ կ'ըլլային, որոնց մէջ կառավարութեան դէմ սաստիկ ճառեր կը խօսուէին, անոր իյնալուն ու ընտրութեանց կարգադրութեան փոխուելուն համար գինիներ կը խմուէին: Ասոնցմով աւելի գրգռեցան ժողովրդեան կիւրքերը, որոնք արդէն Հելուետիայի ու Իտալիայի դէպքերովը շատ բորբոքած էին, որովհետեւ նոյններուն նկատմամբ Գաղղիացւոց մեծ մասին յօժարութիւնը՝ կառավարութեան բանեցուցած քաղաքականութեան հակառակ էր: Աս պարագայից մէջ սենեակները բացուեցան (1847, Դեկտ. 27), որ ատեն թէ թագաւորին գահախօսութեան մէջ եւ թէ գիմադրական պատգամաւորաց խօսքերուն մէջ՝ երկու կողման ոգիները բացայայտ տեսնուեցան: Լուդովիկոս Փիլիպպոս ըսաւ թէ Գաղղիայի մէջ շարժում մը կայ, որն որ թշնամական ու կոյր կիւրքերով աւելի կը սաստկանայ: Օտիլոն Պարոյ կիզոյին (պաշտօնէից գահերիցուն) ըսաւ թէ Բոլինեազ (88) ձեզմէ աւելի սահմանադրական էր. իսկ Տիւվերթիէ տը Հորան զրուցեց որ Մենք հոս տեղս պատգամաւորաց մեծ մասին առջեւ պաշտօնէից

գէմ չենք խօսիր, հապա Գաղղիայի առջեւ՝ պատգամաւորաց մեծ մասին ու պաշտօնէից դէմ: Որով իբր թէ բացայայտ համըցուց որ կ'աշխատին յեղափոխութեամբ մը կառավարութիւնն ու անոր կողմն ըլլող պատգամաւորները վար ձգել: Աս նպատակին հասնելու համար դիմագրականք ուղեցին նոյն իսկ մայրաքաղաքին մէջ նորագութեան խնջոյք կատարել: Իսկողքան կառավարութիւնն ասոր դէմ չգարձաւ, միայն կ'ուզէր ետքէն դատաստանի առջեւ նոյնին շարժառիթ ըլլողներուն դէմ ամբաստանութիւն ընել. բայց երբ որ տնձնք բոլոր ազգային պահակապաններն ալ հրախրեցին, կառավարութիւնը խնջոյքն արգելեց, եւ զինուորական պատրաստութիւններ տեսաւ, որ ի հարկին՝ զօրաց ձեռքով խափանէ (1848, փետր. 21): Աս որ տեսան դիմագրականք՝ խնջոյք ընելէն ետ կեցան, միայն թէ պատգամաւորաց սկիւնէին մէջ պաշտօնէից դէմ ամբաստանութեան թուղթ մը ներկայացուցան, որ սահմանագրութեան դէմ բռնաբարութիւն կ'ընեն:

179. Փետրուարի յեղափոխութիւնը: Նոյն միջոցներուն խնջոյք ընել ուղղողներն ու գաղանի ընկերութեանց մանաժողովները գումարուած կը կենային ու մեծ գրգռութեան մէջ կը գտնուէին: Ըստ մասին ասոնց գրգռելով՝ գործափարներու, ուսանողներու եւ խաժամութի բազմութիւ գնդեր փողոցներն ու հրապարակները կը պտրտէին, աղաղակներով՝ նորութիւն կամ պատգամաւորաց ընտրութեան կերպին փոփոխութիւն ու Եկղոյին իյնալը պահանջելով: Բազմութիւնը գնաց պատգամաւորաց տնեակը պաշարեց, եւ կը պահանջէր որ պաշտօնեայք ամբաստանութեան վեճակի մէջ գրուին: Իրենց թիւը ժամէ ժամ կը շատնար. զինուորները հետերնին խնայելով կը վարուէին. ազգային պահակապանք անոնց յաժարութիւն կը ջուլքնէին, իրենք ալ անոնց պէս՝ նորագութիւն ու Եկղոյին իյնալը կը խնդրէին. ոստիկանութեան զինուոր-

ներք քիչուոր բլալով՝ բան չէին կրնար բնել։ Շիտ-
թուլթիւններուն երկրորդ օրը (1848, Փետր. 23)
թաղաւորը տեսնելով որ բանը կը սաստկանայ, քարա-
կցաները երթալով կը շատնան, զինեալ բազմութիւ-
նը միշտ աւելի կը մեծնայ, ուղեց փորձ բնել պաշտօ-
նէից փոփոխութեամբ ազմուկը հանդարտեցընելու.
ուստի եւ զնիզոյ ու իր բնկերները հանելով, Մալէին
յանձնեց որ նոր պաշտօնարան կազմէ։ Աս բարը շուտ
մը տարածուելով, ժողովարդեան մէկ մասին վրայ ար-
տալոց կարգի ուրախութիւն տարածուեց, որն որ ջըն-
ծութեան երգեր երգելով՝ սկսաւ ճամբաներուն մէջ
պալաւիլ, քարակոյտները քակել ու տները լուսաւո-
րել։ Բայց հասարակապետականը թաղաւորին զիջու-
մէն եւ անոր աս ունեցած հետեւանքէն՝ տակի եւս
գրգռուեցան։ Յեղափոխութիւնը մինչեւ նոյն ատեն
իրենց ուղածին պէս յաջողած բլալով, կը բաղձային
որ կռիւք սաստկանայ, շատիկէ արիւն թափուի, որ-
պէս զի իրենք կամբօրնին գլուխ տանին։ Շատ չքնաց՝
բաղձանքնին կատարուեցաւ, զինեալ գունդ մը՝ լա-
կրանտին առաջնորդութեամբը՝ առջեւէն ալ կարմիր
դրօշ մը, գիշեր ատեն երգելով ու պառալով՝ արտա-
քին գործոց պաշտօնարանին առջեւը գնաց եւ պահան-
ջեց որ շէնքը լուսաւորուի։ Նոյն վարկենին հրազէնք
մը (ինչպէս հասարակորէն կը կարծուի՝ յիշեալ լա-
կրանտին ձեռքովը) պարպուելով, շէնքին առջեւը կե-
ցող զօրաց հրամանատարին ձին միրաւորեց, զորն որ
զօքերը իրենց դէմ յարձակման նշան սեպելով, բազ-
մութեան վրայ կրակ բրին։ Աս եղաւ բան յեղափո-
խութեան փրթելուն շարժառիթը, ժողովարդը կատ-
ղելով, մեռածներուն մարմիններն առած՝ լաճերով
չորս կողմը կը պարագրծէր ու կը պոսար թէ Զէնք
առեք, զմեզ կը մեռցընեն։ Այս գիշերին մայր եկե-
ղեցւոյն զանգակները սկսան զարնուիլ, եւ երկրորդ առ-
տու (Փետր. 24) բոլոր մայրաքաղաքը քարակցանե-
րով փակուած ու զինեալ բազմութեամբ լեցուած էր։

Պարապ տեղ թագաւորը ձախակողմեանց պիմելով, զԹիէր, զՕտիլոն Պարոյ եւ անոնց ընկերներէն քանի մը հօգի պաշտօնեայ անուանեց: Բանը բանէն անցած էր: Նոր պաշտօնէից՝ ժողովուրդը հանդարտեցընելու համար բրած ջանքն անօգուտ եղաւ, թագաւորին առաւմբն բրած խոստումներուն հաւատք չընծայուեցաւ: Ազգային պահակապանք ժողովըդեան դէմ եղած կրուուցն չէին ուզեր մասնակից ըլլալ, մանաւանդ թէ հետզհետէ յեղափոխականաց կողմը կ'անցնէին. նոյնպէս զինուորքը ըստ մասին կը յաղթուէին, ըստ մասին անգործ կը կենային, ըստ մասին ալ յեղափոխականներուն հետ կը միանային:

180. Լուգովիկոս Փիլիպպոս գահէն կը հրաժարի: Օրլէանի դքսուհին պատգամաւորաց սենեկին մէջ: Յեղափոխութեան առաջին վայրկեանէն ռամկապետականաց նպատակն էր՝ զԼուգովիկոս Փիլիպպոս գահէն վար առնելով եւ իր ցեղը մերժելով, հասարակապետութիւն հաստատել: Առջի բերան առ իրենց բաղձանքը գաղտնի կը պահէին, որ չըլլայ թէ միապետական գիմադրականք իրենցմէ բաժնուին. բայց երբ որ յեղափոխութիւնը բաւական տարածեցաւ ու զօրացաւ, ալ կամաց կամաց սկսան երեւան հանել: Ասոր առաջին քայլն ընողն եղաւ Ժիրարտէն, որն որ Դիւիլրիի պալատին մէջ մեծ շփոթութիւն ու անորոշութիւն տիրած ատեն՝ թագաւորին առջեւն ելաւ, երեսն ի վեր պուռաց թէ Տէր, պէտք է որ հրաժարիք: Արդէն ալ ծոցը պատրաստուած յայտարարութիւն մը կար, որն որ թագաւորին հրաժարիլը, Օրլէանի դքսուհւոյն խնամապետ գրուիլը, սենեակներուն լուծուիլն ու ընդհանուր թողութիւն տրուիլը կը բովանդակէր: Որչափ որ առ իրատը կամ պահանջումը՝ Լուգովիկոս Փիլիպպոսին ականջին անհաճոյ ու խիստ ալ եկաւ նէ, ի վերայ այս ամենայնի բոլորովին նոր չէր. աղքուռեաց մէջ ալ շատերուն եւ նոյն իսկ իր ընտանիքէն ոմանց խորհուրդն ասոր համաձայն էր, որոնք նոյն թագաւորին՝ իշխա-

նութեան մէջ հաստատուն մնալուն դժուարութիւնը տեսնելով, կ'ուզէին իր հրաժարմամբ՝ իր ցեղը դահին վրայ պահել: Ուստի ասոնք ալ իրեն խրատ տուին որ յիշեալ յայտարարութեան ստորագրէ. որուն քիչ մը գէժ՝ դնելէն ետքը՝ հաւանեցաւ, եւ Լամորիսիէր զօրապետը նոյն թուղթը ժողովրդեան տարաւ: Բայց հաւարակապետականք ասով միայն գոհ չէին ըլլար. անոր համար Լակրանտ՝ սառտիկ հասարակապետականաց գլուխն անցած՝ Լամորիսիէրին դիմացն ելաւ, եւ թուղթը ձեռքէն քաշեց առաւ՝ պոռալով թէ թագաւորին հրաժարիլը բաւական չէ, պէտք է որ բոլոր իր ցեղն ալ մէկդի ելլէ: Մինչեւ իր վրայ զէնք քաշուելով, հեծած ձին ինկաւ մեռաւ, իսկ ինք վիրաւորեցաւ: Նոյն միջոցին Օրլէանի դքսուհին իր երկու որդիքներովը՝ Նրմուրի դքսին հետ պատգամաւորաց սենեակը գնաց, որպէս զի հոն գումարուող 300ի չափ պատգամաւորներուն ձեռքովը՝ իր մեծ որդւոյն Փարիզի կոմսին թագաւոր ըլլալն ու իր խնամապետ դրուիլը հաստատել տայ: Պատգամաւորք զիրենք մեծարանօք ընդունեցան: Բայց տակաւին խօսելու սկիզբ չեղած՝ զինեալ բազմութիւնը սկսաւ ներս յարձակիլ, դուրսը դիզուած ժողովուրդն ալ արտաքոյ կարգի աղմուկ կը փրցընէր: Ուստի յիշեալ նկատմամբ եղած առաջարկութիւնը՝ չէ թէ միայն մեծ ընդդիմութեան պատահեցաւ, հապա մինչեւ առաջարկող եղաւ որ առժամանակեայ կառավարութիւն դրուի. մէկ կողմանէ ալ խաժամուժը՝ խնամապետութիւն չըլլայ կը պոռար: Աս շփոթութեան մէջ դքսուհին ու իրենները՝ պատգամաւորներէն ոմանց խորհրդովը՝ մէկ կողմը քաշուած էին. եւ երբ որ խել մը մարդիկ բաց սրերով զիրենք փնտռելով՝ դէպ ան կողմը կը դիմէին, հազիւ կրցան փախչիլ դուրս ելլել:

181. Հասարակապետութիւն: Առժամանակեայ կառավարութիւն: Լամարգին: Սենեկին մէջ արտաքոյ կարգի աղմուկ տիրած ատեն՝ Լամարգին բեմն ելած, կը սպասէր որ շփոթութիւնը հանդար-

աւերով՝ կարենայ խօսիլ: Նոյն միջոցին թզի մը վրայ
ան անձինքներուն անունները գրուեցան, որոնցմէ առ-
ժամանակեայ կառավարութիւնը պիտի կազմուէր. եւ
Լաֆայէդին մեռնելէն ետեւ՝ դիմագրաւոտայ գլուխն
ըլլող Յիւրոն տը Լէօր աս անունները կարգաւոր, ներ-
կայ եղող պատգամաւորաց հաւանութիւնն ընդունե-
ցաւ: Ասոնք էին՝ ինք Յիւրոն, Լամարդին, Արտիշ, Մարի,
Կառնիէ-Բաժէս, Լըտրիւ-Ռոլէն, Գրեմիէ:
Արտիշեան իմացուած էր թէ Լուի Պլան, Մարա,
Պասկիա եւ ուրիշ ասոնց նման քանի մը մարդիկ քա-
ղաքային խորհրդարանին մէջ ընկերակարական հասարա-
կապեաութիւն մը հիմնելու կ'աշխատին, անոր համար
նոր կառավարութեան անդամները՝ Լամարդինին առա-
ջարկութեամբ՝ հոն գացին, որպէս զի նոյնին գործա-
գրութիւնը խափանեն: Աս բանս դիւրաւ յաջողցնելու
եւ իրարաւ հակառակ երկու կառավարութիւններէն
ծագիլ կրցող ներքին պատերազմն արգելելու համար,
վերջիշեալ անձինքներն ալ իրենց մէջ առին: Բանը
կը մնար որոշել թէ նորահաստատ կառավարութիւնն
ինչ կերպարանք պիտ'որ առնու: Արդէն առժամանա-
կեայ կառավարութիւն գնելը՝ հասարակապետութիւն
հիմնել ըսել էր. միայն թէ չէր ուսմանուած որ ար-
գեզը աս հասարակապետութիւնը բոլորովին ռամկա-
պետական պիտ'որ ըլլայ: Շատերն ասիկայ կ'ուզէին եւ
զինեալ բազմութիւնն ամէն կերպով նոյնին ետեւէն
կ'իյնար. անտապցուած խաժամուժը սառտիկ ջանք կ'ը-
նէր անոնկ կառավարութեան մը հիմ գնելու, որով
առաջին հասարակապետութեան զարհուրանաց գոր-
ծողութիւնները կարենան նորոգուիլ. կարմիր գոշը
տեղ տեղ երեւան ելաւ: Բայց Լամարդին իր ջանքովը
նոյն կարմիր գոշը հեռացրնելէն զատ, կրցաւ խօսքը
քաղեցընել ու միայն հասարակապետութիւն հրատա-
րակել, ան ալ ժողովրդեան հառաատութեան կամ
հաւանութեան տակ ձգելով: Աս հաւանութիւնը պի-
տի տար ժողովուրդը՝ իր նորէն ընարելու երեսփոխան-

ներուն ձեռքովը, որոնք ազգային ժողովք գումարելով՝ նոր տահմանագրութիւն պիտի չենէին: Չափաւորականաց առ յազմութեան շատ օգնեցին Փարիզի ընչաւեա քաղաքացիք, որոնք բնկերութեական շարժումներէն վախնալով, մէկտեղ միացան ու կառավարութեան կողմը դորացուցին:

182. Լուդովիկոս Փիլիպպոսին փախչիլն աւելորդ կառավարութեան հաստատութիւն պտնելը: Առանկով մէկ երկու օր բուական եղաւ ամենագորտոր կարծուած միադետութիւնը քակելու: Լուդովիկոս Փիլիպպոսին՝ յեղափոխութեամբ կանգնուած գահը, դարձեալ յեղափոխութեամբ կործանեցաւ. եւ ինք ստիպեցաւ՝ Վաթսլոս Ժ.ին պէս՝ Անգլիա փախչիլ, ուր իր ընտանեաց մեծ մասն ալ հետը հետէ միացաւ: Նոյն մեծ փոփոխութիւնը կատարուած ատեն՝ պատահած շփոթութիւններն ալ այնչափ մեծ չեղան, որչափ որ կրնար վախճուիլ: Ստոյգ է՝ խաժամուած Ռիւիլլիէի պալատն առաւ, կարապին ու զարգերն այրեց, թագաւորական գահը Պատիլլիէի հրապարակին մէջ կտր կտոր քրաւ. պալատին շքեղ սրահներուն ու սենեակներուն մէջ իր բնակութիւնը քանի մ'օր հաստատեց. բոլոր ուրիշ կերպ աւարաւութիւններ եւ կենաց ու տոբցուածաց դէմ բռնութիւններ չգործեց. ուսանողքը արուեստից ու գիտութեանց գանձերը պահպանեցին եւ վնաս հասցընել չտուին: Արեւայ ըսուիլ թէ առ արարագան ալ շատ օգնեց բովանդակ Գաղղիային նոր կառավարութիւնն ընդունելուն: Օրինաւորականք, եկեղեցականք, գումարներու պաշտօնատեարք, բանակը՝ եղածներուն գլուխ ծռեցին: Օրէանի ցեղը սրտանց կողմնակից չունէր. իր իշխանութիւնը յափշտակութեամբ հիմնարկուած ու անձնասիրութեամբ տեւած էր. անոր համար ալ կործանումը խիստ քիչերուն գութը շարժեց: Նաեւ օտար տէրութիւնը եղածներուն հաւանութիւն տուին: Լամարգիին՝ որն որ արտաքին գործոց պաշտօնեայ եղած էր, անմիջապէս բոլոր տէ-

րութիւններուն հետ հաղորդակցութեան մէջ մտաւ եւ ամենուն խաղաղական ապահովութիւններ տուաւ, որոնք յայտարարութեամբ մ'ալ հրատարակուեցան: Անգղիա՝ Լուդովիկոս Փիլիպպոսին հետ ակումբ ըլլալով, առ անգամ ալ ուրիշ բոլոր տէրութիւններէն յառաջ՝ նոր կառավարութիւնն ընդունեցաւ: Իսկ ուրիշ տէրութիւնք՝ իրենց երկրին մէջ բաւական զբաղելու նիւթ ունենալով, անով գոհ եղան որ Գաղղիա հանդարտ կը կենայ ու Գերմանիայի եւ Իտալիայի իրողութիւններուն չիխառնուիր, ուր յեղափոխութիւնը բորբոքած էր:

183. Գործավարք: Հասարակավարական սկըզբունքներուն գործադրուիլը: Հասարակապետութեան այսպէս դիւրաւ հաստատուելուն վրայ Գաղղիացոց մէկ մասին ունեցած խնդութիւնը, առաջին հասարակապետութեան՝ Ազատութիւն, Հաւասարութիւն, Եղբայրակցութիւն նշանաբանին՝ նորէն երեւան ելլելուն պատճառած ուրախութիւնը, խիստ կարճատեւ եղան. եւ շուտ մը կառավարութեան գլուխներն իրենց սեպհական փորձովը համոզուեցան թէ ինչ մեծամեծ դժուարութիւններ կը պատճառէ ան սկըզբունքներուն գործադրութիւնը, զորոնք իրենք ի տեսականն իբրեւ երջանկացուցիչ բաներ համարած ու քարոզած էին: Փետրուարի յեղափոխութիւնը գլխաւորաբար բանուորներու եւ ստորին աստիճանի մարդիկներու գործքն եղած ըլլալով, պէտք էր որ նոր կառավարութիւնն անոնց վիճակն աղէկցընելու եւ զանոնք երջանկացընելու աշխատէր: Անոր համար առժամանակեայ կառավարութիւնը, որն որ մինչեւ ազգային ժողովոյ մը գումարուին ու սահմանադրութիւն չինելը՝ տէրութեան գործքերը պիտի հսգար, իրեն անդամակից ըրած էր Ալպէր անունով բանուոր մը: — Ասոր ու Լուի Պլանին իշխանութիւն տրուեցաւ՝ որ բանուորներուն վիճակը կարգաւորեն, եւ ընկերութեան աղքատ դասերն երջանկացընելու հարկաւոր միջոցներն ի գործ դնեն: Նոյն

նպատակին հասնելու համար՝ ասոնք շուտ մը ազգային մեծ գործատուներ բացին, որոնց մէջ ամէն բանուոր գործք պիտի գտնէր ու վարձք ընդունէր։ Արովհետեւ տա ազգային գործարաններուն մէջ՝ մանաւանդ նոյն շփոթութեան տանները՝ չէր կրնար աղէկ հակողութիւն բլլալ, եւ ամէն աշխատութիւն պէտք էր որ ոռոյ ժամուէր, անոր համար խել մը բանուորք, չէ թէ միայն մայրաքաղաքէն՝ հապա նաեւ գաւառներէն, իրենց գտնուած գործատուները թող տալով, գունդագունդ նոր ազգային գործատուները գիմեցին։ Անանկ որ անոնց մէջ աշխատողներուն թիւը, որն որ առաջին շաբաթները 20,000ի չափ էր, շուտ մը եռապատիկ ու քառապատիկ եղաւ։ Ասանկով չէ թէ միայն առանձնական գործատուները սկսան հետզհետէ դատարկանալ, հապա տէրութեան ալ միլիոններով ծախքի դուռ բացուեցաւ, որ ծախքն որ անհնարին մեծցաւ՝ գործք չունեցող բանուորներուն տէրութենէն օրրերկ երկու ֆրանկ օգնութիւն ընդունելովը, որով միանգամայն անգործներուն ուստի եւ շփոթութիւն հանդներուն թիւն օրրատօրէ կը մեծնար։

184. Ազգային ժողով ու գործագիր մասնաժողով։ Մայիսի 15ին ընկերվարական աղմուկը։ ‘Նոյն միջոցներուն ազգային ժողովոյն համար բովանդակ Գաղղիայի մէջ եղած ընտրութիւնները լմննալով, ժողովքը բացուեցաւ (1848, Մայ. 4)։ Երբունին Տիւբոնտը Լ’Էօր առժամանակեայ կառավարութեան անուամբը՝ վերին իշխանութիւնը յանձնեց նոյն ժողովոյն ձեռքը, որն որ անմիջապէս միաբերան հառարակապետութիւն հրատարակեց։ — Արովհետեւ բոլոր չափաւորականք խիստ կը վախճային որ առաջին հառարակապետութեան անագորոյն ու արիւնալից գործողութիւնները չկրկնուին, անոր համար իրենց ջանքովը ընտրութեանց մեծ մասը չափաւորեալ կարծեաց տէր մարդիկներու վրայ ինկած էր, որոնք կարգաւորութեան ու հանդարտութեան կը բաղձային։ Այսպէսով ժողովոյն

գլխավոր ջանքն եղաւ մեջաեղաց վերցընել վերը մի-
շուած ընկերվարական կարգադրութիւնները, որոնք՝
ուրիշ վտանգաւոր հետեւութիւններէն զած՝ քաղա-
քական հանդարտութիւնն անկարելի կ'ընէին. ինչու
որ ազգային գործատուններուն բանուորները՝ բոլոր շի-
նուած էին, եւ զանազան գնդերու բաժնուած՝ յեղա-
փոխութեան բանակ մը կը կացուցանէին, որուն գլուխ-
ներն ուղածնուն պէս կրնային գործածել իշխանու-
թեան դէմ: Աս նպատակաւ՝ երբ որ առժամանակեայ
գործադիր մասնաժողով մը կը գրուէր, որ մինչեւ ասհ-
մանագրութեան շինուիլ լմննալը՝ կառավարութեան
գործքերուն առաջնորդէ, նոյնին ամբամբ ըլտած էին
զլամարդին, զԱրալց, զԿառնիէ-Բաժէս, զՄարի եւ
զԼճարիւ Ռուլէն, որով եւ դուքս մնացին Լուի Պլան ու
Ալպէր, որոնք առաջին առժամանակեայ կառավարու-
թեան մէջ ընկերվարական կողմնակցութիւնը կը ներ-
կայացընէին: Բայց առ երկուքը, որոնք կառավարու-
թեան անգամ եղած ստոյննին՝ աղմուկներու թշնամի
դարձած էին, նորէն խռովարարներուն գլուխն անցան,
որոնք մինչեւ նոյն ժամանակ կ'առաջնորդէին Գապէ,
Ռասփայլ ու Պլանգի: Ընկերվարականք առ կերպով
զօրանալով, ազէկ մը պատրաստեցան գլխավոր իշխա-
նութիւնը ձեռք անցընելու, եւ գործքի ձեռք զարնե-
լու համար առիթ մը կը փնտռէին, որն որ շուտ մը
գտան: Ազգային ժողովոյն մէջ առաջարկութիւն կ'ըլ-
լար Լեհաց անկախութեան օգնելու: Արդ խռովարացք
նոյն առաջարկութիւնը պաշտպատելու պատրասակաւ՝
100,000ի չափ զինեալ գործավարները ոտք հանե-
լով, եկան ազգային ժողովոյն ժողովատեղը պաշարե-
ցին, դռները կտրեցին, ներս մտան, եւ իրենց մէջէն
Հիւպէր անունով մէկը բեմէն հրատարակեց որ նոյն ա-
տենուան կառավարութիւնը լուծուած է եւ նոր առ-
ժամանակեայ կառավարութիւն պիտի հաստատուի:
Իրօք ալ քիչ մը ետքը իմացուեցաւ որ քաղաքային
խորհրդարանին մէջ Պարպէսի գլխավորութեամբը՝ բն-

կերպարական կառավարութիւն մը դրուեր է: Բայց խռովարարաց առ յազմանակը խիստ կործ աւելեց: Շուտ մը ազգային պահակապաշտք վրայ հասնելով, խա-
ժամաւոր ազգային ժողովոյն ժողովատեղէն ետ քա-
շուեցաւ. որով եւ նոյն ժողովը՝ որն որ շփոթութեան
մէջ ինկած էր, սկսաւ հանդարտութեամբ իր գործքը
յառաջ աանել. եւ Լամարգին Լըոռիւ Ռաշէնին հետ՝
զօրքերով քաղաքային խորհրդարանն երթալով, զՊար-
պէս իր ընկերներովը բռնել բանտարկել տուաւ: Աս
կերպով միեւնոյն օրը սկսաւ ու վերջացաւ առ ընկեր-
վարական աղմուկը (Մայ. 15). որուն ետեւէն եկաւ
ընկերվարականաց զայելը:

185. Յունիսի յեղափոխութիւնն ու ընկերվա-
րականաց զսպուիլը: Գաւեննագ: Ազգային ժողովն
ու կառավարութիւնը՝ որոնք արդէն ըստ ինքեան կը
բողձային ընկերվարականաց վրայ ստացած առ յազ-
մութիւններն տեւական ընելու համար՝ անոնց զօրու-
թիւնը կտորել, առ բանին աւելի յորդորուեցան տեւ-
նելով որ բոլոր Գաղղիա անոնց դէմ է, եւ իրաւամբ
կը տրանջէ որ տերութեան ընդհանուր պիտոյից համար
ժողովաւած հարկերուն մեծ մասը՝ ազգային գործատան-
ներուն մէջ կը վառնի: Ուստի անմիջապէս անոնց դէմ
զապողանքան միջոցներու ձեռք զարկին: Ազգային ժո-
ղովը վճիռ հանեց (Յունիս 22) որ ազգային գործա-
տանց մէջէն 7000 հոգի գուրս հանուին, որոնք աւել-
լորդ էին եւ ամենեւին բանի չէին գար, եւ ազգային
պահակապաններուն մէջ չեզոք գործաւորներուն ձեռ-
քէն զէնքերն առնուին: Բայց գործավարներն իրենց
ձեռք բերած առաւելութիւններն այնչափ դիւրաւ կոր-
սընցընել յանձն առնող մարդիկ չէին, մանաւանդ թէ
արդէն շատոնց առանկ գիպուածի մը պատրաստուած
էին: Առանկով իրենց դէմ ելած հրամանին գործա-
դրութիւնը խափանելու եւ բոլոր իշխանութիւնը նոյն
աւթով ձեռք անցընելու մտօք, մեծ յեղափոխութիւն
մը հանեցին, որն որ չորս օր տեւեց եւ խիստ մեծ ա-

րիւնհեղուծիւն պատճառեց, որովհետեւ երկու կողմէն ալ վերջին աստիճանի սաստկութեամբ ու յռսահատական կատաղութեամբ կը կռուէին: Գործավարները տեսնելով որ եթէ յաղթուելու ըլլան, Փետրուարի յեղափոխութեան բոլոր պատուը պիտի կորսնցընեն, մղբերնին դրած էին որ կամ մեռնին եւ կամ յաղթական ըլլան: Մէկտալ կողմանէ զինուորներն ու ազգային պահակապանները գուշակելով որ ընկերվարականաց յաղթութեան հետեւութիւնը պիտ'որ ըլլայ առաջին մեծ յեղափոխութեան ատեն պատահածներուն նման անազորունութիւններ, առիւծի պէս քաջութեամբ կը պատերազմէին: Վերջապէս երկու կողմանէ 10—12,000 հոգւոյ շափ մարդ մեռնելէն ետեւ, որոնց մէջ եօթը զօրապետք կը գտնուէին, կառավարութեան կողմը յաղթող եղաւ: Նոյն յաղթութիւնը ձեռք բերելու շատ օգնեց Գաւենեագ զօրապետին քաջասիրտութիւնն ու հաստատութիւնը, որուն իսկզբան յանձնած էր գործադիր մասնաժողովը՝ զօրաց հրամանատարութիւնը, եւ ետքը երբ որ բաները խիստ սաստկացան, ինք հրաժարելով՝ նոյն զօրապետին ձեռքը հրամանապետական իշխանութիւն տուած էր: Աս շորեքօրեայ կռիւներուն գլխաւոր զոհերէն մէկն եղաւ Փարիզի Աֆր արքեպիսկոպոսը, որն որ գործավարները զէնքերնին ձգելու յորդորած ատեն՝ վիրաւորուելով, երկրորդ օրը մեռաւ: Գործավարք եւ ընկերվարականք իրենց գուշակածնուն պէս՝ առ իրենց պարտութեամբք բոլորովին զսպուեցան եւ իրենցմէ ձեռք ինկողները հռուստոր տեղեր պքսորուեցան, որով եւ Գաղղիա խաղաղացաւ:

Գ.

Քոռն Աստրիակիան նա Հոռնգարակիան յնդափոխոս-
թիանք (1848—1849):

186. Աստրիայի վիճակն ու յեղափոխութեան պատրաստութիւն: Ըն աւերութեան մէջ Մեդգեռնիկ իշխանը՝ իբրեւ ամենամեծ քաղաքագէտ ու ամենաճարտար կառավարիչ կը սեպուէր, եւ իր խօսքն ու խորհուրդը Եւրոպայի շատ դաշինքներուն եւ առանձինն Գերմանական կառավարութեանց առջեւ՝ իբրեւ պատգամ կը սեպուէր: Բայց որչափ խորագէտ ու խոհեմ ալ էր նէ, չէր կրցեր ժամանակին հողւոյն զօրութիւնը ճանշնալ. կարծէր որ շատոնցուքնէ վեր ի գործ դրուած ապահովութեան սովորական միջոցները բաւական կ'ըլլան շատ կողմեր ազատութեան հողմէն գրգռուած միւրիկները՝ Աստրիայի մէջ խափանելու եւ կամ շուտով հանդարտեցնելու: Չէր իմացեր կամ բանի տեղ չէր դրեր որ արձակապետական կառավարութեանց ընդհանրապէս եւ առանձինն Աստրիայի ու իր անձնական քաղաքականութեան թշնամիները՝ հազարաւոր օրինակներով գրուածներ տարածած եւ միապետութեան ամէն գին, որոնց մէջ կառավարութեան իրական պակասութիւններն երեւան հանելէն զատ՝ խել մը զրպարտութիւններ ալ կ'ընէին, որով եւ ոգիները սաստիկ գրգռութեան մէջ կը գտնուին: Աս պարագայից մէջ Փետրուարի յեղափոխութեան լուրը՝ կայսրութեան ամէն կողմերը արտաքոյ կարգի ազդեցութիւն ըրաւ: Իտալական գաւառներն արդէն խլրտելու սկսած էին, զինուորական միջոցներով հազիւ արտաքուստ հանդարտ կը կենային, եւ նշանի մը կը սպասէին յեղափոխութեան դրօշը բանալու: Հունգարացիք՝ որոնք խել մը ժամանակէ վեր մեծ տոգոհութիւն կը ցուցնէին եւ զանազան պահանջումներ կ'ընէին, անմիջապէս սկսան պատրաստուիլ նոյնները կատարել

ապրու: Բոհեմիա ալ մեծ գրգռութեան մէջ էր: Վերջապէս նոյն իսկ մայրաքաղաքը սկսաւ խլրտիլ: Գաղտնութեան քողոյն տակ ծածկուած ելեւմտից վիճակը, զորն որ իրզք եղածէն գէշ երեւցընելու փոյթ կը տանէին շարամիտք, մեծ անվստահութիւն կը պատճառէր: Ապին անդին թղթագրամ առնուլ չէին ուզեր. փաճառականութեան ու գործատանց գործանէութիւնը կը նուազէր. անգործ մնացող գործավարներուն թիւն երթալով կ'աւելնար: Ի՛նչ տւեղէ յարմար առիթ կրնար ըլլալ յեղափոխութիւն հանելու եւ յաջողութեամբ գլուխ ասնելու:

187. Վիէննայի յեղափոխութիւնն ու անխշխանութեան մէջ իյնալը: Օտարականք եւ Հրեայք: Գոշութի՞ծ ու Մածթինիին գործակալները: Իրզք ալ ամէն տեղէն յառաջ սկսաւ Վիէննայի յեղափոխութիւնը, որուն սկիզբ ըրին համալսարանին ուսանողները՝ իրենց օւսուցիչներէն ամանց եւ ուրիշ քանի մ'ուսումնականներու եւ փաստաբաններու տուաջնորդութեամբ, նոյն առանձն ժողովուած կարգաժողովոյն ու կայսեր՝ ազմկալից կերպով պահանջագիրներ մատուցանելով, որոնց մէջ ազատական նորոգութիւններ ու սահմանադրական փոփոխութիւններ կը պահանջէին: Ասոնց խօսքերէն ու օրինակէն մայրաքաղաքին բնակիչներն անանկ գրգռութեան մէջ ինկան, որ անոնք ալ ոտք ելան: Այոպէսով Փերդինանդ կայսրը ստիպեցաւ հետզհետէ իրենց ամէն պահանջումներուն հաւանութիւն տալ: Մեղգեւնիկ իշխանը իր պաշտօնէն հրաժարելով՝ ձգեց Անգղիա գնաց: Աւարառութիւնք, կործանմունք եւ խաժամուժին գործած ուրիշ անփարգութիւնները ցուցուցին թէ հին կարգադրութիւնը լուծուած է եւ անխշխանութեան վիճակ մը սկսած (1848, Մարտ 11—13): Ազատական քաղաքական կենաց ամենեւին յարմարութիւն չունեցող ժողովուրդ մը՝ պոնապիսի ազատութիւններ եւ իրաւունքներ ընդունած էր, որոնց եւ ոչ անունը լուծ էին յառաջագոյն

իրենցմէ շատերը, եւ որոնք շուտ մը շարաշար գործածուեցան: Մամկոյ կամ տպագրութեան տնտեսութիւնը քիչ ժամանակուան մէջ այնպիսի զբաղիչ լքաղիւններ ու գրուածներ յառաջ բերաւ, որոնցմով բոլոր քաղաքական, ընտանեկան ու կրօնական յարաբերութիւնները տակնուվերայ եղան: Ժողովք գումարեւելքումը զատիկ աղմկակց ժողովուրդներ եւ ռամկապետական ընկերութիւններ կազմելու գործածուեցաւ, որոնք կառավարութեան գործունէութիւնը կը խափանէին եւ անիրաւունութիւնը տեւափան կ'ընէին: Ազգային պահակապաններու անունով՝ զէնք առնող ու տանողները կրնայ ըսուիլ թէ մարտաբաններ ուղղափառ պէս կը կռաւարէին: Այս ամենայն շարիքները գործողները՝ առողջ է՝ ըստ մեծի մասին անգործ բանուորները, տարգուի ուսանողներն ու գիւրահաւան եւ ազեա ժողովուրդն էին. բայց զիրենք զբաղ խել մը օտարական ռամկավարք կային, որոնք տերութեան ու Գերմանիայի ամէն կողմերէն եւ նոյն իսկ գրսի երկիրներէն Վիեննա եկած եւ տեղացիներուն հետ աղապիւն պահակապաններուն մէջ մտած, յեղափոխական ու անիրաւունական վիճակը հաստատուն կը բռնէին: Թէ ներքին ու թէ արտաքին զբաղիչներուն մէջ մասն ալ Հրեայք էին, որոնք մինչեւ յեղափոխութեան վերջը մեծ գործունէութիւն բանեցուցին: Գրգռիչներուն գլխաւորներն էին Գաշութին (141) ու Մածծինիին (169) գործակալները, որոնց նպատակն էր Աւստրիայի կայսրութիւնն անիրաւունութեան մէջ պահել, որպէս զի իրենք կարող ըլլան Հունգարիայի եւ Իտալիայի մէջ ազանդելու գիւրաւ գլուխ հանել:

188. Մաճառաց պահանջումներուն կատարուիլը: Հունգարացիք թէպէտ գժուարին պարագաներու մէջ մեծ հաւատարմութեամբ վարուած եւ ազէկ օգնութիւն բրած էին Աւստրիայի, ի վերայ պար ամենայնի շատ անգամ ալ յայտնի ցուցուցած էին որ անկախ ըլլալու կը բաղձան: Քանի մը տարի յառաջ իրենց

մէջ ազգային ու ազատական շարժում՝ սկսած ըլլալը տեսանք (141): Արդ նոյն շարժման առաջնորդները՝ Եւրոպայի ընդհանուր յեղափոխութեան սկսիլը տեսնելով, կարծեցին թէ յարմար ատենն եկած է՝ Հունգարիայի թագաւորութիւնն իր յառաջուան մեծութեամբն ու անկախութեամբը նորէն կանգնել, ուստի եւ կը ջանային այնպիսի իրաւունքներ ու կարգադրութիւններ ձեռք բերել, որոնցմով Հունգարիա անկախ տէրութիւն մը կ'ըլլար եւ միայն անձնական միաւորութեամբ (այդ ինչն կայսեր իրենց թագաւորն ըլլալովը) պետութեան ուրիշ մասերուն հետ կապակցութիւն կ'ունենար, որ կապակցութիւնն որ յարմար առիթ մը գալուն պէս՝ խիստ գիւրին էր խզել: Արդէն Վիեննայի յեղափոխութիւնը չեւած, Գոշութ կրցեր էր Հունգարիայի խորհրդանոցին մէջ ընդունիլ տալ, որ իրենց երկիրն՝ անկախ ազգային կառավարութիւն կամ պաշտօնարան ունենայ: Մայրաքաղաքին մէջ յեղափոխութիւնը բրդելուն պէս, բազմաթիւ պաագամաւորութեան մը գլուխն անցած, որուն հետ մէկտեղ կու գար նոյն իսկ կայսեր հօրեղծօրորդին Ստեփան արքիդուքսը՝ Հունգարիայի երիտասարդ փոխարքան (Բալադինը), կայսեր ներկայանալով, նոյն պահանջումն բրաւ (Մարտ 15): Կայսրը ժամանակին պարագաներէն ստիպուելով, զիջաւ առ պահանջման, եւ հաւանութիւն տուաւ որ Վիեննայի պաշտօնարանէն անկախ Մաճառի պաշտօնարան մը գրուի Պաթիանի կոմսին գահերիցութեամբը, որուն ռամենէն աւելի ազդեցութիւն ունեցող անդամն եղաւ նոյն ինչն Գոշութ՝ իբրեւ ելեւմտից պաշտօնեայ: Ասկից զատ՝ Մաճառները կ'ուզէին որ Դրանսիոյ լուսնիա Հունգարիայի հետ միանայ, Հունգարիա առանձին դրամասեղան ունենայ, Աւստրիայի թղթագրամը Հունգարիայի մէջ չգործածուի, Հունգարացի զինուորներն իրենց հայրենիքէն դուրս պետութեան ուրիշ կողմերը չծառայեն: Խորհրդանոցին վերջին նստին մէջ՝ ուր ներկայ կը գտնուէր նաեւ կայսրը, առ ամէն պահան-

Ջումիներն ալ ընդունուեցան եւ կայսեր հաւանութեամբ
բը կատարեալ օրինաց զօրութիւն ստացան (Ապրիլ
11)։ Աս զիջումներով Մաճառներն այնչափ յանգընե-
ցան, որ եւ ոչ կ'ուզէին յանձն առնուլ Աւստրիայի
գնել սւղած մէկ երկու պայմանները, որոնք էին՝ որ
Հունգարացիք տէրութեան պարտքին մէկ մասը վճանին
առնուն, եւ պատշաճ չափով մը հրապարակական
ծախքին մասնակից ըլլան։

189. Աւստրիայի սահմանադրութիւնը։ Մայի-
սի 15ին ու 26ին ազմուկները։ Կայսրը մայրաքաղա-
քէն կ'ելլէ։ Ապահովութեան մասնաժողով։ Հուն-
գարիս առ կերպով կայսրութենէն բաժնուելու ճամբան
մտած ատեն, նոյն բաժանումը գիւրաւ գլուխ հանելու
համար՝ Կոշութ ջանք կ'ընէր մայրաքաղաքը վերը նկա-
րուած անիշխանութեան մէջ պահել։ Օտար գործա-
կալներէ գրգռուած յեղափոխականք, սոսկալի խառ-
նաձայն ու աղմկալից ազազակներով՝ Ֆիգլման արտա-
քին գործոց պաշտօնեան իր աստիճանէն վար ձգելէն
ետեւ (Մայ. 2), մեծ շփոթութիւն մը հանեցին, որուն
առիթ առին քիչ մը յառաջ կայսեր տուած (Ապր.
25) սահմանադրութիւնը, որն որ ըստ բաւականին
ազատական ըլլալով, ժողովրդեան մեծագոյն մասը գոհ
ըրած էր։ Նախ ուսանողաց եւ ազգային պահակապա-
նաց կեդրոնական մասնաժողով մը գրին, որն որ բոլոր
ղինեալ զօրութեան հրամանատարութիւն պիտ'որ ը-
նէր։ Անկէ ետքը սկսան պահանջել որ կայսեր տուած
սահմանադրութիւնը մէկգի ձգուի եւ սահմանադիր
ժողովոյ ձեռքով ուրիշ սահմանադրութիւն շինուի։
Ասոր գիմացը պաշտօնեայք հրամայեցին որ կեդրոնա-
կան մասնաժողովը լուծուի (Մայ. 13)։ Բայց չէ թէ
միայն առ հրամանը չկատարուեցաւ, հապա ուսանող-
ներէ, ազգային պահակապաններէ ու գործաւորներէ
կազմուած անհնարին զինեալ բազմութիւն մը կայսե-
րական պալատին վրայ գիմելով. բոլոր պահանջածին
կատարումն ընդունեցաւ (Մայիս 15)։ — Ասոնց հե-

տեւութիւնն ան եղաւ, որ կացարդ գաղտուկ ձգեց՝ բու-
լոր բնտանիքովը Դիրուի գլխաւոր ինտպուգ քաղաքը
գնաց (Մայ. 18), որուն օրինակին հետեւեցան բարձր
ազնուականք եւ ուրիշ շատ մը հարուստ մարդիկ: Ժա-
ղովրդեան առ բանիս համար ունեցած պլլայութիւնը՝
պաշտօնեայք իրենց օգտին գործածելու լռելով, շա-
րիքն արմատէն կտրելու եւ անիշխանութեան վիճակը
գաղթեցընելու մտքը՝ հրաման հանեցին որ ուսանողնե-
րուն գունդը կամ լեզէանք լուծուի (Մայ. 28): Բայց
առ հրամանն ալ դարձեալ սաստիկ դիմագարծութիւն
գտաւ. սամկաւարներուն ջանքովը: Ժողովուրդը զէնք
առաւ ու քաղաքին մէջ շատ տեղ քարակոյտներ շի-
նելով՝ կռուի պատրաստուեցաւ. ասոք համար կառաւ-
վարութիւնը պատրաստուած զօրքերը տեղերնին խառ-
րեց եւ ուսանողաց դէմ առած հրամանք ետ առաւ.
(Մայիս 28): Աս յաղթութենէն ետքը ալ սամկա-
վարք բոլոր իշխանութիւնը նստել կերպապէս ձեռնադրե-
անցուցին, յառաջումն կեդրոնական մասնաժողովքն
մէջ ժողովրդեան երեսփոխաններ ալ առնելով ու նոյնը
Ապահովութեան կամ հասարակաց փրկութեան մաս-
նաժողով (Հատ. Գ. 51) կոչելով, որուն գահերեց
եղաւ Ֆիշոֆ հրեան: Կառավարութիւնն առ ժողովքը
ճանչցաւ:

190. Կայսեր հօրեղբայրը՝ Յովհաննէս արքի-
դուքսը: Սահմանադիր ժողով: Մայիսի շինթա-
թիւններէն ետքը Վիէնայի մէջ արտաքին հանգար-
տութիւն մը կը տիրէր. խռովարարները կ'ազդէին առով
զկայսրը խաբել եւ զենքը մայրաքաղաքը գարձընել:
Իսկ Փերդինանդ իր անդը փախանորդ. խաբեց իր հօ-
րեղբայրը Յովհաննէս արքիդուքսը (Յունիս 24): Նոյն
արքիդքոյն ըրածներն եղաւ՝ Վեստֆալի սեպուհին
գահերիցութեամբը նոր պաշտօնարան մը գնել, պառն
գլխաւորադոյն անդամներն էին՝ պատեհապետ Լադուր
պաշտօնեան, Գրառս՝ երեսփոխ պաշտօնեան, եւ Պախս՝
արդարութեան պաշտօնեան, որն որ Մարտի յեղափո-

խաթեան գլուխ ըլլողներէն մէկն էր. եւ սահմանադիր ժողովը (Յուլ. 22) բանալ, որուն՝ բաց ի Հունգարական ու Իտալական գաւառներէն՝ տէրութեան մէկալ գաւառները պատգամաւորներ խաբած էին: — Նոյն ժողովն արապոյ կարգի եւ գրեթէ ուրիշ տեղ՝ երբեք չտեսնուած երեւոյթ մըն էր: Սահմանադրութիւն չինելու համար՝ զանազան իրարմէ տարբեր՝ մանաւանդ թէ իրարու հակառակ ազգայնութիւններէ, այնպիսի պատգամաւորներ եկած ժողովուած էին, որոնք ըստ մասին չէին գիտեր թէ ինչ է սահմանադրութիւն, որոնց մէջէն ոմանք՝ ինչպէս Ալեքսանդր Երեմեան անվերջ ու հասարակ գեղացիները՝ գրեւ կարգալ իմի չէին գիտեր: Արդ ինչպէս կրնար ժողովք մը, որուն անդամները չէ թէ միայն քաղաքական կարծեաց կողմանէ իրարմէ տարբեր էին, հապա՞նաւ տղադոյն շահերով եւ ցեղական հին ատելութեամբ մէկմէկէ բաժնուած, մէկտեղ միաբանել եւ այնպիսի սահմանադրութիւն մը շինել, որն որ յարմար ըլլար Աւստրիայի կոչարութեան՝ ծագմամբ, սովորութեամբ, կրթութեամբ եւ ուրիշ հանգամանք՝ իրարմէ տարբեր ամէն գաւառներուն ու ազգերուն: Ատանկ ձեռնարկութեան մը շտապով թուն իսկ իրաց ելութեան մէջ էր, թէ եւ մայրաքաղաքին ու բովանդակ տէրութեան միւս ամէն այնպէս խառնաշփոթ չըլլար՝ ինչպէս որ իրօք էր: Իտալիա յայտնի ազատամբութեան ու պատերազմի մէջ կը գտնուէր, Բահեմիա ու Հունգարիա՝ շփոթութեան ու խառնակութեան եւ կէս մը յեղափոխութեան մէջ, սահմանակից գաւառները՝ շարաշար գրգռեալ, մայրաքաղաքը՝ անիշխանութեան մէջ եւ ռամկավարներուն ու Իտալական եւ Հունգարական ազմարայողներուն ձեռքը մատնուած, ելեւմուտքը՝ նեղութեան ու շփոթութեան մէջ: Արդ ինչպէս կարելի էր այսպիսի հանգամանաց մէջ անտնի գործողութիւն մը գլուխ հանել, որուն համար հանդարտութիւն, կարգաւորութիւն, միաբանութիւն, բոլոր կիլքերէ ազատ մտքեր հարկաւոր

է: Մանաւանդ որ ժողովքը գրեթէ ատեն չէր գտներ բուն իր գլխաւոր գործքին զբաղելու, խորհուրդները միշտ տեղական ու մասնական խնդիրներով ընդհատելով: — Իր բոլոր բրած որոշումներուն մէջ հազիւ երկու ծանրակշիռ նիւթ կը գտնուի. մէյ մը՝ աւատաւետական ժամանակներէն մնացած տուրքերն ու ծառայութիւնները ջնջելը (Օգոստ. 31), մէյ մ'ալ զինուորաց ծառայութեան ժամանակը, ութը տարիէն՝ հինգ տարի իջեցնելը, որ առթին մէջ՝ օրինաց առջեւն ամենուն հաւասար ըլլալու սկզբունքը հաստատուեցաւ:

191. Կայսրը մայրաքաղաքը կը դառնայ: Ապահովութեան միասնաժողովոյն լուծուիլը: Հիմնական աղբիւրքը, որն որ սահմանագիր ժողովը բանալէն յառաջ՝ Գերմանական պետութեան տեղակալ ընտրուած եւ մէյ մը Ֆրանգֆուրդ գացած էր (221), նոյն միջոցներուն վիեննայէն բոլորովին մեկնեցաւ իր տեղը գնաց (Յուլ. 30). եւ որովհետեւ խռովարարք՝ կայսրը նորէն մայրաքաղաքը բերել տալու համար՝ թագ չէին տար որ հանդարտութիւնն աւրուի, անիկայ խաբուելով՝ ետ դարձաւ (Օգոստ. 12): Անկէ ետեւ ալ քիչ մը ժամանակ՝ թէեւ մայրաքաղաքը աղմկալից ու զրգուեալ վիճակի մէջ կը գտնուէր, բայց արտաքոյ կարգի շփոթութիւն չէր հանգիպեր: Միայն հրապարակական գործքերու զբաղող գործավարները մեծկակ խռովութիւն մը հանեցին, իրենց օրական վարձքին քիչ մը նուազելուն պատճառաւ (Օգոստ. 23). սակայն ասոր վերջն եղաւ՝ ազգային պահակապաններուն ձեռքով անոնց զսպուելէն զատ՝ նաեւ Ապահովութեան մասնաժողովոյն (189) լուծուիլը: Եւ թէպէտ քանի մ'օր ետքը ռամկավարք ուղեցին նոյն մասնաժողովը նորէն կանգնել, որուն առթիւ առին՝ առեւտրական բնկերութեան մը անանկանալովը, խել մը մարդիկներուն մեծ կորուստ ընելուն պատճառաւ ժողովրդեան մէջ ծագած գրգռութիւնը, բայց ջանքերնին պարտապարտ

ելաւ (Մեղստ. 11, 12): Աս հանդարտութիւնը, խռո-
 վարարներուն դիւրաւ զապուիլը, եւ մանաւանդ Ապա-
 հափութեան մասնաժողովոյն՝ գրեթէ առանց բնդդի-
 մութեան լուծուիլը, վերիվերոյ նայողին՝ կը կարծեցը-
 նեն որ Ալեքանդրի մէջ ուսման վարաց կողմը՝ տկարա-
 ցած, եւ Կառավարութիւնը զօրացած ըլլայ: Բայց ա-
 սիկայ առերեւոյթ բան եւ Գոշութիւն բանեցուցած քա-
 ղաքականութեան հետեւութիւնն էր: Գոշութիւն իր գա-
 ղափարները գլուխ հանելու եւ անոնց հարկաւոր պա-
 արտաստութիւնները տեսնելու համար՝ կ'ուզէր անանկ
 երեւցնել որ կայսեր հաւատարիմ է: Ասկից յառաջ
 կու գար՝ վերջին շփոթութիւններուն ատենը՝ իր գոր-
 ծակալներուն եւ գլխաւոր ազմկարարներուն թաղու-
 թեամբ եւ զգուշութեամբ վարուիլը, որով իրենց գոր-
 ծիքներն եզաղ սատրին յեղափոխականք դիւրաւ յաղ-
 թուեցան: Բայց երբ որ իր պարտաւորութիւններն ըստ
 բաւականին տեսաւ, ալ ուզեց շուտով հանել ան յե-
 ղափախութիւնը՝ զորն որ երկայն ժամանակէ վեր Ալեք-
 նայի մէջ կը պատրաստէր:

192. Սլաւ ազգերը Մաճառներուն դէմ կ'ել-
 լին: Ելաշխ: Ներքին պատերազմ: Վոշութիւն գա-
 ղափարը կամ նպատակն էր՝ Հունգարիա գտնուող բա-
 լար ազգերը Մաճառաց հետ ձուլել մէկ ընել, որպէս
 զի Մաճառական զօրաւոր ու անկախ տէրութիւն մը
 կանգնէ: Բայց ատով ուրիշ ազգայնութիւններն այն-
 պէս գրգռեց, որ շուտ մը մէջներին մեծ երկպառակու-
 թիւն ու ներքին պատերազմ բռնաւ: — Նոյն կողմերը
 բնակող Սլաւ ազգերը, խռուադները, Սերֆերը (Սե-
 րուֆայցիները), Սլաւոններն ու Սահմաքանակները,
 մինչեւ նոյն արտին Հունգարիայի թագաւորութեան
 մասերը կը տնայուէին. բայց ան ժամանակ բոլոր ազգե-
 րուն մէջ եղածին պէս՝ իրենց մէջ ալ ազգայնութեան
 հոգին արթնցած ըլլալով, եւ Մաճառներուն զիրենք
 բողոքովն զայնելու բողոքանքէն՝ աւելի եւս գրգռուելով,
 կ'ուզէին անոնցմէ բաժնուիլ, եւ ինքնազլուխ տէրու-

Թիւն մը կաղմել՝ կայսերական պաշտօնարանին տակ ։ Այսպէս Արքեպիսկոպոս իրենց ղեկինք անկախ հրատարակեցին , պատրիարք , իշխան (վարդապետ) ու ազգային զօրաց հրամանատար գրին , եւ Հունգարիայի պաշտօնարանին հպատակիլ չուզելուն համար՝ կայսերական հրամանատարին իրենց գէժ խաւրած զօրքը յաղթեցին : Նոյնպէս Խռուադներուն նոր գրուած Ելաչիչ կուսակալը (Պանը) Հունգարական պաշտօնարանէն անկախ գիրք մը կը բռնէր : Ապարը Ինսպրուգ եղած ատեն՝ նոյն երկու ազգերն իրմէ խնդրեցին որ իրենց Մաճառներէն անկախ ըլլալը հաստատէ . բայց ինքնակալը՝ վերջինները չգրգռելու համար՝ անոնց խնդիրը մերժեց : Ասալ բաւական չէ , ղեւաչիչ՝ իբրեւ Հունգարական պաշտօնարանին անհնազանդ՝ կուսակալութեան արտօնանէն վար առաւ (Յունիս 10) . սակայն ետքը անձամբ նոյն սեպուհին հետ խօսելով եւ անոր բուն միտքն իմանալով , որ էր՝ Մաճառաց չափազանց պահանջումներուն գէժ գնել , ղեկքը նորէն հաստատեց : Հատ չգնաց , զանազան ազգայնութեանց մէջ պատերազմ բացուեցաւ եւ սաստիկ արիւնհեղութիւն կ'ըլլար : Սերմիայի՝ Արքեպիսկոպոս Ռոման (վարաք) բնակիչները ոտք ելլելով , մերձաւոր գաւառները՝ սպանութիւններ , աւարառութիւններ եւ ամէն տեսակ չարիքներ կը գործէին : Հազիւ թէ Մաճառք քիչ մը գորանալով , Գիշ հայ զօրապետին ձեռքքը Արքեպիսկոպոս բանակը Բերլաշի քով դրուած էին (Օգոստ.) , մէյ մ'ալ Ելաչիչ Խռուադներու զօրաւոր բանակով մը Դանուբն անցաւ , սկսաւ Մաճառներուն վրայ քայել : Գոշութ՝ վիեննա բաղմաթիւ պատգամաւորութիւն մը խաւրելով , ջանաց կայսրմէ հրաման առնուլ որ Խաւրեա գտնուող Հունգարացի վաշտերը հայրենիքնին գառնան : Անկից խռուափական պատասխան առնելով , վիեննայի սահմանագիր ժողովոյն գիմեց . բայց պահպանողական ու Սլաւ պատգամաւորաց ջանքովը հոնկից ալ մերժուեցաւ : Նոյն միջոցներուն էր որ՝ ինչպէս վերը զրուցեցինք՝ Գո-

շուրթ, ինք ղինկը հաւատարիմ ցուցնելու մազը՝ վիճն-
նայի մէջ զգուշութեամբ կը վարուէր. բայց երբ որ պս-
պէս ամէն կտրմանէ մերժուեցաւ, եւ Հունգարիայի
փոխադրան ալ՝ պարապ տեղ հաշտութեան միջնոր-
դութիւն ընելէն ետեւ՝ իր աստիճանէն հրաժարեցաւ
(Սեպտ. 21), ալ անկէ ետեւ Մաճառք յայտնապէս
ապստամբութեան գրօշը բացին:

193. Լամպերկ կոմսին ուղանուիլը: Մաճառք
կայսեր հրամանները կը մերժեն: Փոխադրային հրա-
ժարելէն ետեւ, կայսրը Հունգարիայի առժամանակեայ
կուսակալ մը դրաւ. ասկից զատ՝ ուղարադետի տեղա-
կալ Լամպերկ կոմսը արտաքս կարգի կայսերական գոր-
ծակալ անուանեց, որպէս զի պատերազմը գաղթեցընէ.
միանգամայն հրամայեց որ խորհրդանոցին նիստերը
մինչեւ Գեկտեմբեր գոցուին: Ասորշումները Բեշթ
հասած ատեն՝ Գոշուրթ հոն չգտնուելով, պաշտօնէից
գահերէց Պաթիանի կոմսն եւ ուրիշ շափաւորակներ
որոշեցին որ անոնց հնազանդուի. որուն համար նոյն
Պաթիանի Մաճառաց բանակը գնաց, ուր կը կարծէր
որ գտնէ վկայսերական գործակալը: Բայց յեղափո-
խակնք անմիջապէս զԳոշուրթ կանչեցին, որն որ շուտ
մ'եկաւ, եւ գիշեր ատեն իր կարծեկիցներուն հետ
խորհուրդ ընելով, որոշեց որ կայսեր հրովարտակն ապօ-
րինաւոր է, իսկ Լամպերկ կոմսն ու անոր հնազանդող-
ները՝ հայրենեաց մատնիչ են: Երկրորդ օրը իմանալով
ոգնոյն կոմսը՝ կայսերական հրամանները գործադրելու
համար Բեշթ կու գայ, Գոշուրթ պատգամաւորաց սե-
նեկին մէջ անոր դէմ սասանիկ խօսակցութիւն մ'ըրաւ,
որուն վրայ խել մը մարդիկ՝ պատգամաւորի մը առաջ-
նորդութեամբ՝ գուրս յարձակեցան, կառքով Դանու-
բի կամրջին վրայէն եկող դժբախտ կոմսին վրայ վազե-
ցին, վիրաւորեցին, կառքէն գուրս քաշկռտեցին ու
անագորոյն կերպով սպաննեցին (Սեպտ. 28): Կայսրը
նոյն ատեն Ռեչայ սեպուհը Հունգարիայի պաշտօնարա-
նին գլուխ անուանեց եւ իրեն յանձնեց որ նոր գահիճ

մը կազմէ (Հոկտ. 3): Հռոմագարացոց ալ յայտարարութիւն մը հանեց, որուն մէջ նշանակուած վրայ իր ցաւն ու տհաճութիւնը կը յայտնէր, խորհրդանշող կը լուծէր, Հռոմագարիա ու Դրանսիլուանիա զանուաղ բաւոր զօրքերը Ելաշիչին հրամանատարութեան տակ կը դնէր, եւ բովանդակ նոյն երկիրները պատերազմական օրինաց տակ կը ձգէր: Ինչպէս որ յայտնի էր, Մամաւք աս հրամանները մերժեցին, մանաւանդ որ Գաշաւթին բաղձացած ու պատրաստած յեղափոխութիւնը ձեռնա բռնելով, դէմ խել մը ժամանակ ան կողմանէ վախնալու պատճառ մը չունէին:

194. Հոկտեմբերի 6ին յեղափոխութիւնը: Լսողութիւն պաշտօնէին սպանուիլը: Կայսրը Օլմից կը փախչի: Թեպէտ Գաշաւթ եւ իրենները բոլոր կայսերական նոր պաշտօնէից դէմ մեծ թափառութիւն ունէին, որովհետեւ անոնք հաստատութիւն կը ցուցնէին եւ նախորդներուն պէս՝ իրենց ամէն պահանջներուն չէին զիջանք: Բայց աւելի ազդեց կը կրճատէին պատերազմի պաշտօնեայ Լադուր կոմսին դէմ (190), որմէ գլխաւորաբար յառաջ կու գային Հռոմագարիայի դէմ վերջին ժամանակներն ի դոր՝ գրուած զինուորական միջոցները, եւ որուն Ելաշիչին հետ կապակցութիւն ու հաղորդակցութիւն ունենալն իմացած էին: Արդ երբ որ նոյն պաշտօնեան հրաման հանեց որ մայրաքաղաքէն վաշտ մը զօրք Հռոմագարիա քալէ, առ բանաւ ախիթ առին գրգռիչք պնդակի յեղափոխութիւն մը հանելու (Հոկտ. 6), որն որ սատակութեամբ բոլոր նախընթացներն անցուց: Խռովարարք վերոյիշեալ վաշտին ճամփայ ելլելն արգելելու համար՝ երկաթուղոյն քիչ մը տեղի աւրեցին, եւ քանի մը թնդաւոթ ձեռք բերելով, մեծ կռիւ մը բացին, որուն մէջ զօրապետ մը, մէկ քանի պաշտօնակալք, խել մը զինուորք ու հաւատարիմ ազգային պահակապահք մեռան, իրենցմէ ալ շատ մը մարդիկ կեանքներն կորսնցընելով: Նոյն միջոցին բոլոր քաղաքը ոտք ելաւ. ամէն կողմ քարա-

կայսեր կոնգրուեցան։ Չինաստանը, որտեղ ըստ մեծի մասին՝ ապակով, գինեով եւ ուրիշ ապականութեան միջոցներով վատարկուած էին, կամ աղստամբաց կողմն անցան եւ կամ ինչլ կերպով կը պատերազմէին։ Խաժանութիւն պատերազմի պաշտօնարանը յարձակեցաւ, զԼոս-Անջելոս չարաչար անադորունութեամբ մեռցուց ու շնորհին առջեւ կանխեղի ցցէ մը կախեց։ Գիշերը ապրտամբք զինանոցն ալ տաին տ. մէջի զէնքերը կողոպտեցին։ — Աս յեղափոխութիւնն ու տռանձիւնն Լա-Գուրին սպանութիւնը՝ կայսեր վրայ ահանկ մեծ ազդեցութիւն բրաւ, որ բոլոր բնատնկերովը ձգեց Մորախայի Օբլիւց բերդաքաղաքը գնաց (Հոկտ. 7), յայտարարութիւն մը թող տալով, որուն մէջ կը ծանուցանէր որ կ'ազէ անիշխանութեան լծոյն տակ հեծող ժողովընդհան անպատուութեան հնաքը գտնել։ Ապսերափան բնասանեաց հեռանալը՝ առ անգամ ալ նշան եղաւ բոլոր մեծամեծաց հեռանալուն։ Պաշտօնեաններէն ոմանք ձգած փախած էին, ոմանք ալ կայսեր հետ գացին։ Խորհրդանոցին գահերէցն եւ ուրիշ պաշտպանադահան անդամներէն շատերը հեռացած էին։ Իսկ Վիէննա մնացած պատգամաւորը մատնաժողով մը դնելով, զիսկէին անիշխանութեան չարիքները խափանել։

195. Վիէննայի առնուիլը։ Յնդափոխութիւնը կը զսպոքի։ Կայսրը Վիէննայէն ելլելուն պէս, նոյն մայրաքաղաքը զուլելա պատրաստութիւններ սկսան տեսնուիլ, որոնցմէ ապտամբք զախի մէջ իյնալով, Բրենց կայանէ պատրաստուեցան դէմ գնելու։ Պէմ լեհ զորապետը՝ Թնդանօթմաճիգներու գլուխն անցած՝ ամբութիւնները պաշտպանութեան վիճակի մէջ դրաւ։ շատ տեղ քարափոյտներ կանգնուեցան, որոնք քանի մ'արտարձաններու բերանները՝ ամուր բերգերու կը նմանէին։ Բայց գլխաւոր ակնկալութիւննին ան էր, որ Գալուսիին խոտաացածին պէտ՝ Մաճառներու գնդեր տռանին իրենց ազնութեան կը հասնին։ Նոյն միջոցին Եւալէ 35,000 զօրով եկաւ, մայրաքաղաքէն գուրս

Հարաւային կողմը կեցաւ. Աւերապէրի զօրապետը՝ որն որ կայսեր վիճենայէն ելլելէն ետեւ, նոյն տեղն եղաւ 15,000 զօրքն առած՝ գուրո ելած էր, գնաց անանցմով Ելաշէլէն հետ միացաւ (Հոկտ. 12): Քիչ մը ետքը Բոհեմիայէն 30,000 բանակաւ մը հասաւ նաեւ վինտիշկրէց սպարապետը՝ որուն լիազատար իշխանութիւն տուած էր կայսրը մայրաքաղաքը զսպելու: Ինք չեկած՝ կայսերական յայտարարութիւն մը հրատարակուեցաւ, որուն մէջ ժողովուրդը կը յորդորուէր ապստամբներէն բաժնուելու, խոստում տրուելով որ եղած բոլոր շնորհումները հաստատուն կը մնան, եւ խոստացած սահմանադրութիւնը կը արուի: Բայց առ ալ առանց ազգեցութեան մեաց, վասն զի բոլոր զօրութիւնը ռամկավարաց ձեռքն էր: Աս կերպով զինուորաց ու քաղաքացւոց մէջ շուտ մը մտանական կռիւները սկսան ու շարաթէ մ'աւելի գիշեր ցորեկ շարունակուեցան, որովհետեւ յեղափոխականք իւրաքանչիւր քայլը կռուելով թող կու տային: Վերջապէս օտար յեղափոխականներուն գլխաւորները եւ առանձինն Պէմ, տեմելով որ Մաճառներէն ապստամած օգնութիւնը չիգար, քաղաքին մէջ ալ ուտելէքն ու ռազմավթերը կը պակսի, ձգեցին փախան. որով քաղաքային խորհուրդն որոշեց որ հրամանատարին պահանջածին պէս՝ առանց պայմանի անձնատուր ըլլալի: Ուստի զէնքերը սկսան ժողվալի, առանցողաց գունդը կը լուծուէր, եւ զօրքերն ամէն կողմէն դէպ ի ներքին քաղաքը կը յառաջանային (Հոկտ. 30): Բայց ետքէն դարձեալ Մաճառաց օգնութեան վրայ ակնկալութիւն ստանալով, ապստամբք նորէն զէնք տաին: Ասանկով երկրորդ օրը զինուորք քաղաքը շատ կազմանէ մէկէն գնդակոծելով՝ գրեթէ առանց գիմագարձութիւն գրանելու՝ ներս մտան (Հոկտ. 31): Բնակիչք շուտ մը զինաթափ եղան, տները փնտռուեցան, շատ մարդիկ բանտարկուեցան, եւ ձեռք անցնող գլխաւոր ռամկավարներէն քանի մը հոգի ուզանուեցան:

196. Նոր պաշտօնարան: Փերդինանդ կայսեր հրաժարիլն ու Փրանկիսկոս Յովսեփին գահ ելլելը: Սահմանադրութիւն: Խնչպէս առ կերպով Վիէննա զոպուեցաւ եւ հանդարտութիւնը հաստատուեցաւ. բայց կայսրը ետ չդարձաւ, մանաւանդ թէ իր այնչափ շուտով ետ չգառնալիքը յայտնապէս ցուցուց՝ սահմանադիր ժողովը Օլմիւցի մօտ Գրեմզիլ փոխադրել տալով: Նոյն տեղը ժողովը բացուելէն քանի մ'օր ետքը՝ նոր պաշտօնարան մը գրուեցաւ (Նոյ. 24), որուն գրութաւոր անդամներն էին Շուարցենպէրկ իշխանը՝ իբրեւ արտաքին գործոց, Ստատինոն՝ իբրեւ ներքին գործոց, Պախ՝ իբրեւ արդարութեան, եւ Պրուգ՝ իբրեւ վաճառականութեան պաշտօնեայք: Ասոնք յայտարարութեան մը մէջ կ'ըսէին թէ կ'ուզեն սահմանադրական կառավարութեան կերպը՝ առանց ամենեւին ամփոփման՝ հաստատուն պահել, Աւստրիայի ամէն ազգերուն՝ ազգային, քաղաքական ու կրօնական իրաւունքներն ու ազատութիւնները յարգել, եւ անոնց համեմատ օրէնքներ գնելով՝ նոյններն ապահովցնել ու կարգաւորել: Սահմանադիր ժողովը մեծ հաճութեամբ լսեց առ յայտարարութիւնը, որուն անկեղծութեան վրայ չէր կրնար տարակուսիլ, որովհետեւ պաշտօնէից մէջէն ու մանց ազաաամիտ ու սահմանադրական կողմնակցութեան պաշտպան ըլլալը գիտէին, ինչպէս էին Սդատինոն, Պախ եւ Պրուգ՝ որն որ խիտ ստորին կարգէ ան աստիճանը բարձրացած եւ կրօնիւք բողոքական էր: Աս նոր պաշտօնարանին հաստատուիլը՝ իբր թէ կարապետ մ'եղաւ կայսրութեան մէջ պատահած խիտ մեծ փոփոխութեան մը: Փերդինանդ կայսրը համոզուելով որ ժամանակին հանգամանաց մէջ կայսերական ծանր թաղը կրելու համար երիտասարդական զօրութիւն պէտք է, նոյն թագը թողուց, իր Փրանկիսկոս Վարուտ եղբայրն ալ նոյնէն հրաժարեցաւ, որով վերջնոյն երէց որդին Փրանկիսկոս Յովսեփ կայսր եղաւ (Դեկտ. 2): Իսկզբան սահմանադիր ժողովն առ փոփոխութե-

նէն՝ վախի մէջ ընկաւ, որ չըլլայ թէ նոր կայսրն իր նախորդին խոստումները մերժէ։ Եւ թէպէտ նոյն վախը փարատեցաւ նոր կայսեր յայտարարութեամբը, որով կը խոստանար իր կառավարութեան հիմ առնուլ սահմանադրական կարգադրութիւնները։ սակայն եւ այնպէս ժողովոյն խօսակցութեանց մէջ ամէն օր աւելի յայտնի կ'երեւար թէ իր ծագումը յեղափոխութենէ առած ժողովք մը չիկրնար միաբանիլ՝ գործադիր իշխանութիւնը զօրացնել ու ամրացնել ուզող կառավարութեան մը հետ։ Եւ երբ որ նոյն սահմանադիր ժողովք սկսաւ սնանկ ազատութիւններ պահանջել եւ անանկ սկզբունքներու հետեւիլ, որոնք Աւստրիայի ժողովրդոց վիճակին հետ չէին կրնար միաբանիլ, կայսրը նոյն ժողովք լուծեց (1849, Մարտ 7), եւ ինք իրմէ սահմանադրութիւն մը տուաւ, որուն շնորհած իրաւունքները՝ թէպէտ սահմանադիր ժողովոյն անդամներէն ոմանց պահանջածին չափ չէին, բայց ըստ ինքեան՝ եւ մասնաւանդ յառաջուան վիճակին նայելով, բաւական ազատական էին։

197. Մաճառք եւ Վինտիշկրէց։ Վառնանք հիմաւ չունգարիայի իրողութեանց։ Նոր պաշտօնաբանին հաստատուն կամքն էր՝ կայսերական թագին հետ միացած բոլոր գաւառներուն վերին վարչութիւնը Վիեննա կեդրոնացընել, որն որ աւելի գիւրիկցաւ Փրանկիակոս Յովսէփին գահ ելլելովը։ Իսկ Մաճառք նոյն գահակալութեան իրենց համար աս հետեւութիւնն ունենալը իմանալով, նոր կայսրն իբրեւ չունգարիայի թագաւոր չուզեցին ճանչնալ, մինչեւ որ ըստ սովորութեան՝ չունգարիայի մէջ չպտակուի եւ երկրին սահմանադրութիւնն ու իրաւունքները պահելու երգում չընէ։ Գոշութ աս դէպքը գործածեց շատ զօրքերն իր կողմը վաւարկելու, անանկ ձեւացընելով որ նոր կայսրը յազիշապիչ է եւ իրենք իրենց բուն թագաւորին (Փերգինանդ կայսեր) իրաւունքը պաշտպանելու համար ոտք կ'ելեն։ Աս եւ ուրիշ ատոր նման միջոցներով կրցաւ

բոլոր գեղք կրել կրցող մարդիկը առք հանել, որով քիչ ասեման մէջ 200,000ի բանակ մը պատրաստեցաւ : Երկրին բերդերն ալ պլելայլ միջոցներով ձեռք անցացին Մաճառք . այնպէս որ կայսերականաց ձեռքը՝ միայն Արար ու Գեմեշիս մնաց : Զօրաց վերին հրամանատարութիւնը Վեօրիկէյ զօրապետին յանձնուեցաւ . իսկ Պէմ լեհ զօրապետը՝ որն որ վիէննայի տանուելու ատենը ձգած Հունգարիա փախած էր, հրամանատար եղաւ Գրամսիլուանիայի գեմ խաւրուած զօրքին, որուն բնակիչները կայսերական կողմը կը բռնէին : — Մաճառք առ վիճակին մէջ գտնուած ատեն, վիճակիչրէց ուղարկուեալին հրամանատարութեան տակ իրենց գեմ մեծ բանակ մը կը քալէր : Մաճառները չէին ուզեր ան միջոցին ճակատ տալ . իրենց աւելի ազէկ երեւցաւ սահմաններու քանի մը քաղաքներն ու նոյն իսկ մայրաքաղաքը կայսերականաց ձեռքը թող աալով, Դայսի անդիի կողմն անցնիլ ու Աւստրիական բանակը ձմեռ ատեն Հունգարիայի ներքին կողմերն որտալ : Աւստի երբ որ մէկ քանի թեթեւ կառներէ եւ քանի մը քաղաքներ առնելէն ետեւ, վիճակիչը ետ քաշուող Վեօրիկէյի բանակին ետեւէն Պուտա-Բէշթ հասաւ, եւ հոնկից բանակցելու համար եկող պատգամաւորութիւնը մերժեց, Գոշուլթ քաղաքին մէջի զօրքով, Կալմամթերովը գիշերանց գաղտ հոնկից ելաւ Ցեպրեշին գնաց (1849, Յունու. 4—5), Ս. Սաեփանոսի թաղը, թաղաւորութեան նշանակներն ու թղթադրած տպելու մեքենաներն ալ հետը տանելով : Իրեն հետ գացին նաեւ խորհրդանոցին տակաւին ներկայ եղող անգամները : Առանկով երկրորդ օրը (Յունու. 5) ուղարկուեալ Ելաշիկին հետ Պուտա ու Բէշթ քաղաքները մտաւ :

198. Գրամսիլուանիայի պատերազմի : Ռուսք օգնութեան կու գան ու ետ կը քշուին : Հատերն անանկ կարծեցին որ Պուտա-Բէշթ քաղաքներուն առնուելով՝ Մաճառներու ապստամբութիւնը զոյգուած

ըլլայ եւ կամ զայսուիլ խիստ գիւրինցած: Բայց ասոր
հակառակն եղաւ: Լեհ փախտականք՝ որոնց մէջ նշա-
նաւոր զօրապետը ալ կային, Մաճառներուն հետ միա-
ցան, յուսալով որ անոնց յեղափոխութիւնը յաջող
ելք որ ունենայ, Լեհաստանի վերականգնման օգուտ
կ'ըլլայ: Յիշեալ Լեհ զօրապետներէն՝ Յեմպինսքի
(116) կէօրկէյին տեղ՝ Մաճառի զօրաց վերին հրա-
մանատար գրուեցաւ: Ասանկով ամէն կողմ միեւնոյն
ատեն քաղաքային սաստիկ պատերազմ մը բացուեցաւ:
— Կայսերականաց ու Մաճառաց զինուոր բանակներն
իրարու հետ կարգաւորեալ պատերազմ բրած ատեն,
մէկալ կողմանէ Մաճառներու եւ Արքեբու պատե-
րազմն ալ սաստկութեամբ յառաջ կը վարուէր Բան-
ջովայի չորս կողմը եւ Դանուբի ու Դոնայի քովերը: Աս-
կից զատ՝ Դրանսիլուանիա սաստիկ անազորութիւն-
ներով ու անլուր չարագործութիւններով խառն արիւ-
նալից պատերազմի մը տեսարան եղած էր: Մաճառ-
ներն եւ մանաւանդ անոնց հետ միաբան եզող Սեքլէր-
ները, իրենց գէժ եղող Սպասոններուն (Գերմանացի-
ներուն) գեղերն ու ագարակները կը յարձակէին, եւ
իրենց կատաղութեան մէջ՝ ոչ սեռի եւ ոչ հասակի,
ոչ առանձնական ստացուածքի եւ ոչ եկեղեցական ըն-
չից կը խնայէին: Ասոր գիմացը՝ Ռոմաններն աւազակաց
գնդեր կազմելով, իրենց դրացիներուն երկիրները կը
մտնէին ու անթիւ անհամար սպանութիւն, աւարա-
ւութիւն ու կործանում կ'ընէին: Իսկ Սպասոնները՝
որոնք իրենց շրջակայ աղգերուն չափ պատերազմական
հոգի չունին եւ անոնցմէ աւելի քաղաքակիրթ են,
միայն իրենք զիրենք թշնամեաց չարագործութիւննե-
րէն կը պաշտպանէին. եւ աս պաշտպանութեան հա-
մար Աւստրիական զօրքն իրենց օգնութեան կանչած
էին: Հազիւ երբ որ Պէժ Լեհ զօրապետը հոն եկաւ եւ
Դրանսիլուանիայի Մաճառ զօրաց հրամանատար եղաւ,
պատերազմը քիչ մը կանոնաւոր կերպարանք առաւ:
Աւստրիական զօրքը քիչուոր ըլլալով, Պէժ գրեթէ

ամէն տեղ անոնց յաղթեց: Սաքսոններուն գլխաւոր քաղաքներէն՝ Գրոնշդատ ու Գլազգենպուրկ Մաճառաց ձեռքն ինկան. իսկ Պէմ Էերմանշդատ քաղաքը սաստիկ զնդակոծեց: Սաքսոնները խիստ նեղի գալով, օգնութեան կանչեցին Վալպրիայի սահմանները զօրօք բռնող Ռուսները: Անոնց Լիւտերս զօրապետը 6000 հոգւոյ գունդ մը խաւրեց (1849, Յունու. 31), որն որ սաստիկ կռիւներով Գրոնշդատ ու Էերմանշդատ քաղաքները բռնեց (Փետր. 1, 4): Բայց ետքէն Պէմ նորէն եկաւ՝ Ռուսները իրենց բռնած քաղաքներէն դուրս հանեց (Մարտ 9) եւ տահմաններէն անդին անցուց: Նոյնպէս Բուխներ Աւստրիական զօրապետը նոյն Պէմէն հալածուելով, Վալպրիա անցնելու ստիպեցաւ, ձեացեալ զօրքերն ալ զանազան կողմեր քաշուեցան:

199. Աւստրիական բանակին անյաջողութիւնները: Վելտէն հրամանատար կ'ըլլայ: Մաճառք իրենք զիրենք ազատ կը հրատարակեն: Պատերազմի բախտն ուրիշ կողմեր ալ Մաճառաց կողմն էր: Իրենց բովանդակ բանակը Տեմպինգերին հրամանատարութեան տակ Գաբոլնայի քով միացած ըլլալով, նաեւ Վինտիշկրէց իր բոլոր զօրքերը հոն քալեցուց, եւ նոյն տեղը սաստիկ ճակատ մը արուեցաւ (Փետր. 28), որուն մէջ Մաճառք արտաքոյ կարգի քաջութեամբ կռուելէն ետեւ, ետ քաշուելու ստիպեցան: Բայց առ յաղթութիւնն Աւստրիացւոց համար օգտակար հետեւութիւն չունեցաւ. որովհետեւ տարւոյն եղանակին ու երկրին հանգամանաց համար՝ Վինտիշկրէց չէր կրօնար իրենց ետեւէն իյնալ: Նոյն միջոցին Մաճառաց բանակին մէջ Լեհաց գէմ գրգռութիւններ ելլելով, Տեմպինգեր հրամանատարութենէն հրաժարեցաւ, եւ տեղը Ֆեդդէր անուանեցաւ. բայց անոր գործքը կէտկէյ կը կատարէր: Գարնան սկիզբները Վինտիշկրէց իր բոլոր զօրքերով Մաճառներու գլխաւոր բանակին վրայ քալեց. միպէն ան էր որ նախ անոնց ձեռքն եղող բերդերն առնու եւ ետքը զիրենք չորս կողմանէ պա-

չարէ: Բայց առ ծրագիրը չաջողեցաւ: Քանի մը տեղ Մաճառները կայսերականաց յարձակումները մերժեցին (Ապր. 2, 6): Ախնափշկրէց ետ կանչուելով, անոր տեղը վելտէն տնպուհը դբուեցաւ: Բայց նոր հրամանատարն ալ մեծ յաջողութիւն չունեցաւ: Գոմսունի բերդը՝ որն որ արշաւանքին սկիզբէն վեր կայսերականներէն պաշարուած էր, եւ անոնց յարձակմանց ու զբնդակոծութեանց քաջութեամբ դէմ կը դնէր, վերջին տասիննանի նեղ մտած առեն՝ նոր զօրք ու ամէն կերպ պաշար ընդունեցաւ: Աւելտէն մայրաքաղաքը պահել կրնալէն յոյսը կտրելով, գիշերանց կայսերական զօրքը Բեշլեէն հանեց (Ապր. 23), եւ նոյն քաղաքը Պուտայի հետ կապող կամուրջն աւրել տուաւ, որպէս զի առ վերջին բերդին մէջ ձգած պահակապան զօրքը յանկարծակի յարձակում կրեալէն զերծ ըլլայ: Երկու օր ետքը Գոմսուն պաշարող կայսերական զօրքը ստիպեցաւ յարձակումը վերցնել ու ետ քաշուիլ (Ապր. 25): Մաճառք Պուաա պաշարեցին, եւ օրերով գնդակոծելէն ետեւ, յարձակմամբ առին (Մայ. 21): Աւստրիական զօրքերն անկէ ետեւ ապաւինելու տեղ չգտնելով, գնայ ի Բրեզլպուրկ ետ քաշուեցան: — Մաճառաց բանակն՝ իբրեւ իրենց օրինաւոր թագաւորին իրաւանցք պաշտպանելու համար՝ պատերազմած պտեն, իրենց Տեպրեշինի խորհրդանոցը (197) անոր կատարած յաղթութիւններուն վրայ յենլով, հրատարակեց որ Հունդարիտ Աւստրիայէն անկախ է եւ Հապսպուրգ-Լոթարինգեան տունը Հունդարական թագը կորսնցուցած է (Ապր. 14). ուստի եւ Հունդարական հասարակապետութիւն մը հաստատեց, որուն գլուխն անցաւ առ ժամանակեայ կառավարութիւն մը՝ Գոշուլթի գահերեցութեամբ:

200. Ռուսք Աւստրիայի օգնութեան կու գան: Երկու տէրութեանց եւ Մաճառներուն բանակները: Աւստրիա իր նեղութեան մէջ Ռուսիայի կարկառած ձեռքն ընդունեցաւ: Պուտային ինկած օրը (Մայիս 21)

Ռուսիայի ու Աւստրիայի կայսրները Աւստրիայի մէջ տեանուելով, Հունգարիայի բախան որոշուեցաւ : Հունգարիայի ապստամբութիւնն անանկ ընդարձակուած էր, որ տկարացած ու տակնուվրայ եղած Աւստրիական տէրութիւնը խիստ գժուարա կրնար նոյնը զգայիլ : Իսկ առ ապստամբութեան յաջողութեամբ՝ բովանդակ Եւրոպայի մէջ յեղափոխականաց քաջաբերութիւնը կը մեծնար, որով բոլոր միապետական տէրութիւնք իրենց հիմանց վրայ կը սասանէին : Լեհ փախստականներուն՝ Մաճառաց պատերազմին ըրած գործակցութիւնէն եւ բոլոր Լեհաց մէջ անոնց զինաց յաջողութեան վրայ ցուցուած ուրախութիւնէն, յայտնի կը տեսնուէր թէ առ յեղափոխութեան յաջող ելքը՝ ինչ մեծ ազդեցութիւն պիտ'որ ունենայ Լեհաստանի վրայ : Բւռնով եւ Ռուսիայի նկատմամբ անտարբեր բան չէր Մաճառաց ապստամբութեան ունենալու կատարածը : Ընտր համար ալ արդէն շատանցուին Աւստրիա մեծ բանակ մը ժողոված՝ պատերազմին ընթացքը կը գիտէր, եւ Նիկողայոս կայսրը պատրաստ էր Մաճառաց զայրուելուն օգնելու : Երկու կայսրեք բանակցեցնուեալէն, Ռուսաց բանակները սկսան շարժիլ : Լեւոնթին Գրանսփուանիայի սահմաններն ունեցած գունդը 36,000 հասցուեցաւ : Իսկ բուն մեծ բանակը իրեն 130,000 հազի, Բաղքեւիչ իշխանին հրամանատարութեան տակ զանազան ձախարակելով, Գաբրովէ լեռնէն անցաւ՝ Հունգարիա մտաւ : Նոր գնդերով զօրացած Աւստրիական բանակը, իր 70,000 հազի, որուն՝ Վելտէն սեպտեմբ. տեղ՝ հրամանատար եղած էր Հայնառ տպուհը, միեւնոյն ատեն գեղ ի արեւելք կը քալէր, իսկ Ելաշէ 40,000 հազաով հարուէն նորէն Հունգարիա կը մտնէր : Գոչովի առ մեծ զօրութեան դէմ գնեցու համար արապոյ կարգի գործաւնկութիւն բանեցուց, որպէս զի բոլոր ժողովուրդը ոտք հանելով՝ այնպիսի պատերազմ մը ձեռք զարնէ, ինչպէս որ երբեմն Սադա-նիայից Նապոլէոնին դէմ ըջած էին : Եթէ իր առ դի-

տառաթիւներ կատարեալ ի գործ գրուէր, անշուշտ պատերազմն այնչափ գիւրաւ չէր լիննար: Երկիրն ու օգարածինը Մաճառաց մեծ օգնութիւն էին՝ իրենց հակառակորդներուն անյարմար ու ֆետտակար ըլլալով. արքունի ճամբաներ չգտնուելով, զնդերուն շարժումն ու իրարու հետ միանալը մեծապէս կը դժուարնար. անձրեւ ալ որ դար, զօրաց ու կառաց ընթացքը գրեթէ բոլորովին կը խափանուէր. ցորեկներուն ապքութիւնն ու գիշերներուն եղեամբ՝ հիւանդութեանց պատճառ կ'ըլլար, եւ Գալլոյի կողմերուն տենդոս ճախճախուաները՝ նոյնտեղաց օգարածինն անվարժ Աւստրիացաց ու Ռուսաց համար գիշերապահութիւնը մահաբեր կ'ընէին: Եւ ուսկից կրնային անոնց բազմութիւն բանակները ուտելիք գտնել, թէ որ Գալլութիւն հրամայածին պէս՝ անդացիք իրենց բոլոր ցորենեղէններն եւ ուրիշ պաշարներն այրէին ոչընչացընէին: Մաճառաց 200,000ի հասնող բանակը՝ առանկ առիթներու մէջ ուրիշ տեղեր սովորաբար եղածին պէս՝ անկիրթ, անհրահանգ, աղէկ չզինուած զնդերէ կազմուած չէր. հապա ըստ մասին Ժառայութիւննին լինցուցած կիրթ զինուորներէ եւ ըստ մասին պատերազմաուէր ու աշխատութեան վարժ մարդիկներէ, որոնք ճարտար զօրապետներու տակ էին եւ ամէն հարկաւոր զէնքերն ու ռազմավորներն առատութեամբ ունէին:

201. Պատերազմին գլխաւոր դէպքերը: Լ՝հեղ պատերազմը խիստ յաջող եղաւ Ռուսաց օգնական զօրքովը զօրացած Աւստրիական բանակներուն, որոնց մէջ եկաւ կեցաւ քիչ մ'առան երիտասարդ կայսրը՝ իրենց քաջարտութիւնն աւելցընելու համար: Հայնաու գլխաւոր Աւստրիական բանակով Ռաապի քով Յունիսի մէջ կուռց սփուաւ: Մաճառք ուղեցին Ռուսաց ան կողմերը հասնելէն յառաջ կայսերական բանակը ջնջել. բայց չորացան յաջողընել: Թէպէտ եւ Զուռնայի քով նոյն բանակին յառաջապահ գաւնդը զարնուեցաւ (Յունիս 13), բայց շարժմ մը ետքը

Կէօրիկէյ՝ Ժիկարաի քով (Յունիս 21), իսկ Գլարգաւ Շիւզ կղզւոյն վրայ յաղթուեցաւ։ Առաջինը Գամառնի քով մէյ մ'ալ բախտը պարտաւ տեղ վտարելէն ու վերաւորուելէն ետեւ (Յուլ. 2), իր տեղն անցնող Գլարգաւ նոյն տեղը դարձեալ արիւնալից ճակատ մը տուաւ (Յուլ. 11)։ Բայց առ հեղ ալ Մաճառք յաւոգութիւն չունեցան։ Ասոր վրայ Պուսառ ու Բէշթ քաղաքները Հայնաին ձեռքն խնդան (Յուլ. 12), ուր նոյն հրամանատարն իր սովորութեան համեմատ՝ սկսաւ արտաքոյ կարգի խտտութեամբ վարուիլ։ — Ռուք Բադեւիչի, Օսթեն-Սաքէնի, Կրապպէի տակ հիւսիսէն յառաջ կը քալէին։ Կէօրիկէյ ասոր լուրն առնելուն պէս, Գոմառնէն ելաւ անոնց դիմացը գնաց, որպէս զի Աւսարիական բանակին հետ միանալին արգելու։ Աս բանս չկրցաւ յաջողընել։ Բայց Վայցէնի քով յաջող ճակատ մը տալէն ետքը (Յուլ. 15), Ռուսաց մեծագոյն զօրութեան տեղի տալու ստիպուելով, ճարտար ընթացքով մը Գարբաթ լեռներէն անցաւ, որով անոնցմէ ազատեցաւ ու վերին Դայոի կողմերը հասաւ։ Ասոր ընթացքը գիւրինցընելու համար Բերշէլէն՝ Թիւրքի քով Ռուսաց հետ զարնուած տանէն՝ վերջինները յաղթող եղան։ Քիչ մը ետքը Գոմառնի պահակապան զօրաց՝ Գլարգապի առաջնորդութեամբն ըրած յարձակումը (Օգոստ. 3) Մաճառաց վերջին յաջող դարձողութիւնն եղաւ, որոնք մինչեւ Ռասայ ու Վիզելպուրի յառաջանալէն ետեւ, աւարով, պաշարներով ու ռապիճմիներով ծանրացած՝ նոյն անառիկ բերդը գարձան։ Քանի մ'օր վերջը Մաճառք Տեմպինպիի հրամանատարութեամբ Հայնաւէն մէյ մը Սէօրիկի քով (Օգոստ. 5), մէյ մ'ալ Դեմիշլարի քով (Օգոստ. 9) չարաչար յաղթուեցան եւ վերջին ճակատին մէջ բաշտովին ջրուեցան։ — Դրանտիլուսնիս ալ պատերազմը Մաճառաց համար խիստ անյաւոյն գնաց։ Պեմին բոլոր ջանքը պարտաւ երթալով, չկրցաւ Վիւտերսի հրամանատարութեան տակ եղող

Ռուս բանակին վրայ յաղթութիւն տառնալ: Միայն հարսառային կողմերը յաջողութիւն աւանդան Մաճառք, ուր տափաւին կայտերականաց ձեռքն եղող Արսաւ բերդն անձնատուր բլլալու պատկերին (Յուլ. 1), եւ Հեկիեշէ քով իրենց բանակին վրայ ինկող Ելաշէշէ զօրքը բոլորովն զարկին (Յուլ. 14):

202. Կէօրիէյ հրամանապետ կը դրուի ու Ռուսաց անձնատուր կ'ըլլայ: Մաճառներն իրենց պարտութիւններէն ետեւ, Արաաի մէջ Գոշութին ներկայութեամբ վերջին անգամ պատերազմի խորհուրդ բնելով, որոշեցին որ Կէօրիէյ հրամանապետ բլլայ (Օգոստ. 10): Առաջնայն՝ իր իշխանութիւնը ձեռքէ հանելուն պատճառն ան էր, որ տեսնելով թէ իրենց Արաաի քով ժողովուած բանակին 23,000 մասցորդները ի հարկէ յաղթուելու են՝ զկրեւք գրեթէ չորս կողմանէ պաշարող աւստրիական ու ռուս բանակներէն, կ'ազէր դեռ ձեռքն եղած առիթը չփոխցուցած՝ իր կեանքն ազատել: Բայց որովհետեւ իբրեւ գերի ինկած էր Կէօրիէյին ձեռքը, որն որ իրեն դէմ խիստ նեղացած էր՝ զինքը հրամանատարութենէն հանելով՝ նոյն իշխանութիւնը Ծեմզիկաքիին ապուռն, եւ առանց իր ու բանակին կործինքը հարցնելու՝ հաւատարկապետութիւն հաստատելուն վրայ, անոր համար իր քովը կենալն ապահով չտեսնելով, կ'ազէր Պէմին քովն ելթալ: Բայց Կէօրիէյ զինքը թող չտուաւ, մինչեւ որ իշխանութենէ հրաժարելով, բոլոր բացարձակ իշխանութիւնն իրեն չձգեց: Ասոր վրայ Գոշութ թողուց փախաւ, իր խոստման գէմ՝ Հանգարիայի թագն ու արքանի նշանակները հետը տանելով: — Իսկ Կէօրիէյ՝ վերին իշխանութիւնը ձեռք անցընելուն պէս, իր զօրացը հետ դեպ ի Վիլնիոյ գնաց, ուր Ռուսաց Ռիաւիկէր քորապետին հետ՝ շատանցունի վեր միջերեմին բանակցուածին համեմատ անձնատուր բլլալու գաշինք գնելով (Օգոստ. 13), բոլոր բանակը զինաթափ եղաւ: Կ'մրեւայ որ այսոնի տեսնելով թէ Հայնաւ միակ ճակատով կրնայ

իր բանակը ցրուել; ավանդ ընդհանր՝ կամաւորաբան
ազգէջ ինէլ, հետն եղալ այնչափ քաջ զորաց փեանքին
խնայելաւ եւ իր հայրենեաց վնաս դրուելու պատժման
բուն պաշտկութիւնը մեղմեցրնելու համար: Բայց թէ
պեղծ ուզեց Բաւստի՝ քան թէ Աւստրիացաց անձնաւոր
աւար բլաւ, ասոր պատճառն էր մէյ մը՝ որ վերջինն
բուն եւ մեծաւանգ: Հայնաւ սարսաղութիւն գէժ մեծ
տանկութիւն ունէր, մէյ մ'ազ՝ որ կը յուսար թէ տալ
Ռուսաց փայտը իբր թէ կը պատաւարի զերեւր իր
պաշտպանութեան տակ առնուլ եւ չթողալ որ օրի
նաց բոլոր խտտութիւնն իրենց գէժ ի գործ դրուի:
Բայց աւ իր ակնկալութիւնը՝ ըստ մասին միայն կատա-
րուեցաւ: ասոց է ինք. Ռուսի միջնորդութեամբ ազատ
թող տրուեցաւ իր ըստկութիւնը՝ Կեօրց քաղաքը հաւ
տարելու պայմանաւ, բայց Հայնաւ ձեռք անցուցած
գլխաւոր յեղափոխականները չարաչար պատժեց: Այս-
պէս Պաթիանի կոմսը, Արմէնի իշխանը, Վելչեյ,
Աւլին, Լայնիմիէն, Գիշ, Լազար եւ արիւ մէկ երկու
դժբաղդաներ սպաննել տուաւ: Առով կ'ուզէր ցուցը-
նել որ ինք՝ իբրեւ Հունգարիայի օրինաւոր թագաւորին
անդամակալ՝ նոյն երկրին մէջ տէր է, չէ թէ Բաւարիշ,
որն որ անձնապարծալութեամբ նիկողացոս փայտը կը
գրէր թէ Հունգարիա ձեր վեհափառութեան ոտքն
ինկած կը կենայ: Բայց եթէ տանկտամբ իրաւունք
ունէր, նոյնը ցուցնելու համար՝ այնչափ խտտութիւն
բանեցրնելու հարկաւորութիւն չունէր: որուն համար
իր անպահան կայտերն ալ աչքէն ինքաւ, որովհետեւ
Հունգարիայի մէջ իր անձնական կամայը համեմատ կը
վարուէր եւ Արմէնի պաշտօնարանին հրամաններուն
ճշդիւ չէր հնազանդեր:

203. Հունգարիայի յեղափոխութեան կատա-
րածն ու հետեւութիւնները: Ղուլթ Կեօրկէյէն բաժ-
նուելէն ետեւ, զՊէմ Լուկոշի քով գտաւ՝ հետը 6000
հոգւով, որոնք ալ չէին ուզեր կռուիլ. ուստի երկու-
քը մեկտեղ Ցաճկաստան փախան, ուր շատերն իրենց

ետեւէն գացին. իոկ նոյն 6000 հոգին, ինչպէս նաեւ
Դրանսիականիսիայի հիւսիսային կողմերը կեցող 12,000
հոգւոյ գունդը յրուեցան առջին անգին գացին: Արա-
տի, Բեդրփարայնի, Մունգաշի բերգերը հեազհետե
անձնատուր եղան. միայն Գոմսուճի մէջ Գլարգա մէկ
ու կէս ամիս ալ գիմացաւ, եւ վերջնպէս պատուաւոր
պայմաններով անձնատուր բլլալով (1849, Սեպտ.
27), կրցաւ ազատութեամբ Անգղիա երթալ: Թե-
պէտ Աւստրիա ու Ռուսաստան պահանջեցին որ Ցաճ-
կաստան փախչողները ձեռք տրուին. բայց Բաւարացիքն
չթողուց որ Գուռը զիջանի, ինչպէս ետքէն կը տեսնենք
(242): — Աս կատարածն ունեցաւ Հունգարացւոյ յե-
զափախութիւնը, որով իրենց ազգային անկախութիւ-
նը, սահմանադրութիւնն ու խորհրդանոցը կորորնցու-
ցին: Անկարելի էր ապաստամբեալ ժողովրդեան ձեռքն
իր սահմանադրական զէնքերը նորէն առալ, զորոնք այն-
պէս շարաշար գործածած էր իր օրինաւոր վեհապե-
տին գէմ, եւ իր մասնական նպատակին հասնելու հա-
մար՝ բոլոր տէրութիւնն ալ կործանման վտանգի մէջ
ձգած էր: Բայց հին սահմանադրութեամբ՝ նաեւ
մարմնի կապերը վերցուելէն զատ, խել մ'ուրիշ հին
զեղծումներ ու վնասակար կարգադրութիւններ ալ
ջնջուեցան, որով կարելի եղաւ երկրին հարստութիւն-
ներն օգտակար կերպով գործածել: Սակայն թէ ար-
դեօք այնչափ դարերէ վեր սահմանադրական ազատու-
թեան վարժած ժողովուրդ մը՝ երկայն ժամանակ ա-
ռանց ձայն հանելու անոր ջնջուելուն պիտի համբերէ,
ապիկայ խիստ տարակուսական կ'երեւայ:

Դ.

իտալիայի յնդափոխոսթիւնները եւ Աւստրիական-Մոդդիկիական պատերազմներ (1848—1849):

204. Միլանի ու Վենետիկի յնդափոխութիւնները: Աւստրիացիք ետ կը քաշուին: Ամպարտեան-Վենետիկի թագաւորութեան փետրուարի յեղափոխութենէն յառաջ ինչ վեճակի մէջ գտնուիլը յառաջագոյն յիշատակեցինք (173): Նոյն յեղափոխութիւնը Միլանի մէջ հոգինները վերջին աստիճանի գրգռութեան մէջ ձգած էր. մէյ մ'ալ վիէնայի յեղափոխութեան լուրը հասնելով, ալ անկարելի եղաւ բռնկիչները հանդարտ բռնել: Գազադի քաղաքապետն եւ ուրիշ քանի մը երեւելի մարդիկ Խառլաքուոց ազգային երէքդանեան գրօշը բացին, եւ բացակայ եղող փոխաւքայ՝ Ռայներ աբբիգքովն տեղակալութիւն ընող Օ'տանէլ կոմսէն պահանջեցին որ Ամպարտաքուոց բոլոր խնդիրները կատարէ (1848, Մարտ 18): Գիշ մը ետքն ալ նոյն քաղաքապետը Ժողովդեան բազմութեամբ տեղակալին վրայ յարձակեցաւ, զինքը բռնեց, եւ բռնութեամբ իրմէ հրամաններ յափշտակելով, անոնցմով կ'ուզէր զօրաց Ռատեցքի հրամանատարին վրայ ազդեցութիւն ընել: Բայց՝ ինչպէս ինք իրմէ կ'իմացուի՝ Ռատեցքի ուրիշ քանի միտ չգնելով, իր գործքին կը նայէր. եւ որովհետեւ տեղակալին բռնուելու ատենը՝ Խառլաքիք քաղաքին մէջ քարակոյտներ շինած էին, ինքն ալ զինուորները գուրս հանեց, որով գրեթէ չորս օր փառլոյներու մէջ կ'աիւ եղաւ: Վերջապէս հրամանատարը տեսնելով, որ զինուորները նոյն նեղ փողոցներուն մէջ պարապ տեղ կ'եանքերնին կը կորսնցընեն, զանոնք քաղաքին մէջէն գուրս հանեց եւ միայն դռներն ու ամրոցը բռնել տուաւ: Եւ մէկ կողմանէ քաղաքը գնդակոծել չուզելով, մէկալ կողմանէ ալ տեսնելով որ իր 20,000 զօրքովը չիկրնար դէմ գնել թէ ապրդ-

առաջ քաղաքին եւ թէ անոր օգնելու համար իր վրայ յարձակող թշնամի բանակի մը, թող տուաւ ետ քաշուեցաւ (Մարտ 22ին գիշերը)։ Իսկ Անեհակիի Բաղֆի կառավարն ու Զիշի հրամանատարը, առանց ամենեւին գիմադարձութեան, մանաւանդ թէ առանց արագողական հարկի, տեղացեաց հետ դաշինք գնելով, բոլոր բերդերն անոնց յանձնեցին ու զոգրեցինն եւ քաշեցին (Մարտ 22)։ Հետզհետեւ թէ Լամպարաթայի եւ թէ Անեհակիի բոլոր քաղաքները, բաց ի Մանդալայի ու Բիգլիեթայի ու Անոնայի բերդերէն, յեղափոխականաց ձեռքն անցան։ Նոյն քաղաքներէն ելլող զօրքերը եկան Ռատեցքիին բանակին հետ միացան, որն որ Մինչիոյ ու Ասիմէ գետերուն մէջտեղէ՝ վերջիւ շեղ երկը բերդերէն ձեւացած երկբանկեան մէջ առն քանալով, միտքը դրած էր միայն ինք զինքը պաշտպանել, մինչեւ որ նոր զօրքերով ղարանալով՝ կարենայ յարձակողական պատերազմի ձեռք զարնել։

205. Սարգիմիայի կարգուս Ալպերդ թագաւորին ընթացքը։ Մածժինեանց։ Լէն արտաքին թշնամին, որուն բանակաւ մը մտանալով՝ գլխաւորաբար պատահաւ եղած էր Ռատեցքիին Միլանին քաշուելուն, Սարգիմիայի կարգուս Ալպերդ թագաւորն էր։ Ասիկայ ինչպէս ուրիշ անգամ տեսանք՝ իր երիտասարդութեան ազատականութիւնը՝ իփսա արձակագեալութեան փոխելէն ետեւ, դարձեալ ժամանակին տիրող հոգիին տեխիթ առած՝ խաղաղական ազդեցութեան ու ամբախութեան գրգռիչին բլլալ ուղեց (171), որպէս զի խաղաղացեաց սերը փառարկելով, Լամպարաթան-Անեհակիի թագաւորութիւնը եւ գուցէ բովանդակ խաղաղաւ ձեռք անցընէ։ Ռատի առանց Աւարիայէն թշնամանք մը կրած ըլլալու, իրեն դեմ պատերազմի ելաւ, անմիջապէս զօրքով Լամպարաթա մտաւ, եւ Աւարիաւ յաղթող թողուցած Միլան քաղաքը՝ ինչպէս նաեւ ուրիշ քանի մը քաղաքները զօրքով բռնեց։ Կարգուս Ալպերդ հետը Սարգիմիայէն 60,000ի բանակ մը կը բե-

բեր, որուն հետ միացաւ 8000 Լանգարտական դաւար մը. ուստի եւ բաւական զօրաւոր էր Ռուսաց զին հետ զայնուելու, որուն բարձրագոյն թիւը 40 000 էր հաւաներ. բայց ինք աւանդին շարժում չէր բներ, հապաւանգործ էր կենար: Ար յաւար որ Աւստրիացի եւ առանձինն: Մաճառաց յեղափոխութիւնը մեծնալով, եւ ինք՝ նոյն յեղափոխութեամբ օրրատօրէ աւելի տկարացաւ: Ա իննստիսն պաշտօնարանին հետ բանակցելով, կրնայ գիտաւ եւ աւանց Ռուսաց զին հետ զարնաւելու, իր գիտաւորութեան հասնիլ: Իր պատերազմի շուրջուն՝ աւելի պատճառ մ'ալ կար: Ար վախնար որ Ռուսաց զին հետ զայնուելով, յաղթող ալ ելլէ նե՝ իմաս էր տկարանայ, որով եւ զօրութիւն չ'անենար գեմ գնելու Մաճմինեանց, առ իր սուտ բարեկամներուն, որոնք զինքն իր գործիք բանեցընել, իր զօրութիւնը կարել եւ խաւելա հասարակապետութիւն մը գործընել կ'ուզէին: Արէկ պիտեք թէ ինչ էր նշանակէ առ դառնութիւնը՝ որով աւան տեղ եւ նոյն իսկ իր մայրաքաղաքին մէջ զինքը կը յանգիմանէին որ անգործ էր կենայ ու պատերազմի ձեռք չիզարներ: Աստիպարի Լանգարտիայի մէջ բաւական զօրաւոր գաւնը մը կ'ազմած էր. բայց թագաւորը կը զգուշանար բնդ հանրապետ ժողովուրդը զինելէն, որովհետեւ կը վախնար որ զինեալ բազմութիւնը պատշաճ սահմանին մէջ չիմնար, եւ իր բանակներուն մէջ ռաւակապետական հոգի կը տարածուի: Ա ձեռտիկ իր իշխանութեան տակ առնելու ապահովութիւն առնեալու. համար՝ նոյն տեղը 2000 հոգի խաւրեց, Սարգիսիական նաւատորմից ալ նոյն ջերը՝ Գրիբատեի առջեւ գնաց: Բայց պրոպետով ալ Ա ձեռտիկիք շուրջին իր իշխանութեան տակ մտնել, հապա իսկզբան Մանիկի գլխաւորութեամբ կանգնած հապարակապետութիւններն կը պահէին: Նոյն իսկ Միլանիք առժամանակեայ կառավարութեան մը տակ կը կենային: հազիւ երբ որ եւրէն Ռուսաց իր յաղթական բնակաւոր կը մօտենար, յանձն

առին իրեն հպատակութեան մանել, եւ Միլանի մէջ Լոմպարդիայի Սարգիսիայի հետ միանալն որոշուեցաւ (1848, Յունիս 8), առ ալ Լորա Մինգոյին (172) ջանքովը: Ասոնցմէ յայտնի կը տեսնենք թագաւորը որ Մածժինեանք ընդհանրապէս իր սուրբ գործածել կ'ուզեն, բայց իր արքունի գաւազանին տակ մննել յանձն չեն առնուր, եւ այնչափ թշուառ են իրեն՝ որչափ Աւստրիայի կայսեր եւ կամ՝ որ եւ իցէ վեհապետի: Անոր համար ալ ինչպէս ըսինք՝ իրենցմէ կը վախնար ու Աւստրիացւոց դէմ ճակատ տալէն կը զգուշանար:

206. Հռոմի տէրութեան, Գոսկանայի, Մոտենայի ու Բարմայի մէջ Մածժինեանց ըրածները: Իսկոա իրաւացի եր կարողո՞ւ Ելզերգին Մածժինեանցմէ ունեցած առ վախը, որովհետեւ անոնք Խաւիլայի ամէն կողմերը շարաշար զօրանալով, տեղ տեղ վեհապետները փախուցած էին, տեղ տեղ ալ բռնադատած էին՝ չափէն աւելի զիջումներ ընելու եւ ամէն բանի մէջ իրենց ուղածին համաձայնելու: — Նախընթաց ատրին ու ներկայ ատրւոյն սկիզբները Հռոմի տէրութեան մէջ պատահած շարժումները՝ մեծ ու ազմկալից շփոթութեան մը փոխուած էին: Պիտ Թաս շփոթութեան՝ յայտնի ապստամբութեան գառնալուն առջեւն առաւ՝ նոր սահմանադրութեամբ մը, որով Հռոմ աշխարհական պաշտօնարան եւ պատգամաւորաց սենեակ մը պիտ'որ ունենար (1848, Մարտ 15): Բայց երբ որ Վիեննայի յեղափոխութեան լուրը հոն հասաւ, ալ Հռոմայեցիք իրենք զիրենք բոլորովին կորսնցնելով, կրցազք զէնք առաւ, եւ Յուրանոց զօրապետը՝ քահանայապետական բանակաւ, իսկ Ֆերրարի գնդապետը՝ կամաւոր զօրաց մեծ գնդով մը (ամէնք մէկտեղ՝ 17,000 հոգի) Հռոմէն ելան, սկսան դեպ ի հիւսիս քալել (Մարտ 24): Քահանայապետը նոյն զօրքերն օրհնեց, բայց ան նպատակաւ որ սահմաններն երթան՝ քահանայապետական երկիրները պաշտպանելու համար. իսկ զօրաց ու իրենց հրամա-

Նաառարներուն մկտքն ան էր, որ կարողութիւն լայերդին զօրաց հետ միանան ու Աւստրիացիներն խաղաղութն մերժելու օգնեն: Իրզք ալ Տուրանայի՝ քահանայապետին կամքն ու հրամանը բանի տեղ չգնելով, զօրքերը Բաքէն անցուց. որուն վրայ Պիտո Բ. իր ահաճութիւնը յայտնեց, եւ հրապարակաւ բողոքելով որ իր զօրաց հրաման տուած չէ Աւստրիայի գէմ պատերազմի ելլելու, զամէնքը խաղաղութեան յարգորեց (Ապր. 29): Սակայն առոր վրայ Մաժժինեանց դժգուծութիւնն այնպէս սաստկացաւ, որ Անգլոնէլլի կորդինարը՝ որն որ աշխարհականներէ կողմնուած պաշտօնաբանին գահերիցութիւն կ'ընէր, ստիպեցաւ պաշտօնէն ելլել, եւ նոր ռամկապետական պաշտօնաւորան մը գրուեցաւ քաղաքական ժողովակի մը Մամբանի գլխուն գահերիցութեամբը (Մայ. 3): — Դառնանայի մէջ ալ ըստ ամենայնի Հռոմի հոգին կը տիրէր. եւ Լէոբոլտ Բ. մեծ գուքսը, թեպէտ եւ կայսերական ցեղէն (Փերդինանդ կայսեր հօրեղբորսրդին) էր, ամէն կերպ ազատական զինուորներ ընելէն զտա, Աւստրիայի գէմ պատերազմ ալ հրատարակեց, որով նաեւ հանկից՝ Լօթիէ զօրապետին հրամանատարութեան տակ՝ 7000ի բանակ մը Սարգինիացուց օգնութեան ցնաց: — Մոսենայի Փրանկիոկոս գուքսը, ինչպէս նաեւ քիչ մը յառաջ՝ ըստ գաշանց՝ Լուզգայի դքսութենէն Բարմայի դքսութեան աստիճանը բարձրացող Կարոլոս գուքսը (20, 171), Մաբտի մրրիկներուն եւ Մաժժինեանց հալածումներուն չկրցան դիմանալ: Երկուքն ալ իրենց երկիրներէն փախան. իսկ իրենց թող տուած իշխանութիւնը Մաժժինեանց ձեռքն անցնելով, նոյն տեղերն ալ Սարգինիական պատերազմին մասնակից եղան:

207. Նէապոլտոյ յեղափոխութիւնը: Լա տէրութիւնն ալ խաղաղութի մեկալ կաղմբուն պէս, մանաւանդ թէ անոնցմէ աւելի գրգռութեան մէջ կը գտնուէր, եւ հոն ամէն տեղէն յառաջ ապստամբութեան գրօշը բացուեցաւ: Անկիւնացիք տարւոյն սկիզբը

առք՝ Երան (1848, Յունու. 6), եւ զիրենք Նէապոլ-
այ աղբաւնեաց հետ կապող կապերը խզելով, իրենք
զիրենք անկախ հրատարակեցին։ Ասոր վրայ նոյն իսկ
Նէապոլեցիք ալ քաջալերուելով, զէնք աւին, յե-
ղափոխութիւն մը հանեցին, որմէ բռնադատուելով՝
թագաւորը սահմանադրութիւն մը խոտաւոցաւ եւ քիչ
մը ետքը սուս ալ (Փետր. 10)։ Ա իեննայի ու Լսմ-
պարտեան - Ա նենափի յեղափոխութիւններէն ետքը
Նէապոլեցիք նորէն առելի գրգռուելով, սահմանա-
դրութեան վրայ առնկապետական յաւելումներ եւ
ղան (Ապր. 3), Աւոարիայի գէմ պատերազմ հրա-
տարակուեցաւ (Ապր. 7), եւ Բեքէ զօրապետը 13,000
բանակաւ հիւսիսային գողմէ խաւրուեցաւ։ Եւ թէպէտ
Թագաւորը՝ կամ Կարոլոս Արպերդին Իտալիայի վրայ
ձեռք բերած իշխանութեան վրայ նախանձեքով, եւ
կամ չուզելով Աւոարիայի գէմ պատերազմի ելլել,
զօրքին հրամայած էր որ Բոյէն չանցնի։ բայց այնպիսի
աղմուկից ժամերակները՝ հրամայելն ու հրամանը կա-
տարել առլը, իրարմէ խիստ տարբեր բան կ'ըլլայ։
Ուստի եւ Բեքէին զօրքերն ալ անդուշտ Տարափոյցին
զօրքերուն կը հետեւէին, թէ որ Նէապոլայ իրօղա-
թեանց վիճակը չփոխուէր։ Ափս մը ետքը Նէապոլայ
նորընտիր սենեակը բացուեցաւ (Մայ. 14)։ Բայց Մած-
ծինեանք ամենայն ինչ անանկ առնուփայլ Երան էին,
որ սահմանադրութիւնը բաւական չէր սեպուեր, հա-
պա գահին կործանումը կ'ուզուէր։ Ուստի անդոցի
ժողովուրդը թագաւորին գէմ ոտք հանեց (Մայ. 15)։
Շուտ մը քաղաքը քարակոյտներով լեցուեցաւ։ եւ յե-
ղափոխականները հանգարացընելաւ համար՝ Թագաւո-
րին ու խորհրդանոցին Երան Դանքը պարտադիր երթա-
լով, փաղոցներու պատերազմ մը սկսաւ, որուն մէջ
վերջապէս Թագաւորական զօրքերը եւ աւանդինն Հե-
լուեաացի գնդերը յաղթուլ եղան։ Ասոր վրայ Թա-
գաւորը քաղաքը ղինաթափ Երան, սահմանադրու-
թեան վրայ եղած առնկապետական յաւելումները

Զնջնց, նոր պաշտօնաբան մը գրառ, գրեթէ ալ ետ կան-
չեց՝ Սիկիլիացւոց վրայ խաւրելու համար: Եւ թէպէտ
անոր զօրաց մեծ մասը ետ դարձաւ, բայց ինք նոյն
զօրքին մեկ մատովը վենետիկ գնաց:

208. Բալմերսդընին քաղաքականութիւնը:
Լոնդոնի Լատինայէն բաժնեկու Զանքին չյաջողիլը: Կարողա՞ն Բլպերգ՝ առանց պատերազմելու՝ Լոն-
պարտիայի տիրելու ակնկալութեան մէջ (205) կը
հաստատուէր Անգղիայի կառավարութեան եւ առան-
ձինք Բալմերսդընին բռնած ընթացքովը: Նոյն պաշ-
տօնեան, որուն Խաւրիայի յեղափոխութեանց վրայ
ունեցած ազդեցութիւնն ուրիշ հեղ յիշատակած ենք
(172), բոլոր զօրութեամբ կը ջանար՝ ինչպէս Սիկիլիան
Նէպոլէոնէն, նոյնպէս Լոնդոնեան վենետիկեան գա-
ւառները Լատինայէն հանել: Փերդինանդ կայսեր Ին-
պրուգ գտնուած ատենը (189), Լորա Բոնասնայի՝ Ան-
գղիայի գեսպանը, զինքն անդադար կը տանջէր Բալ-
մերսդընին միջնորդութեան առաջարկութիւններովը,
որոնց հիմ կ'առնուէր Լոնդոնիայի թագ տրուիլը:
Կայսերական կառավարութիւնը՝ գտնուած նեղութեան
մէջ՝ առ հիմը յանձն առաւ, եւ իրօք ալ նոյն հիման
վրայ բանակցութիւնք սկսան ըլլալ, ըստ մասին Լոն-
տոն՝ Բալմերսդընի եւ Լատինայի գեսպանին հետ, ըստ
մասին ալ՝ ուղղակի-Յիլանի առժամանակեայ կառավա-
րութեան հետ: Մինչեւ Ռատեցքիին հրաման խա-
րուեցաւ որ հանդարտ կենայ եւ պատերազմական գոր-
ծողութեան ձեռք չչարնէ: Բայց Խաւրիայի պատճառ-
եղան որ առ բանակցութիւնք խիստ երկայն տեւեքով,
վերջապէս իրաց վիճակը բարձրովն փոխուեցաւ: Կար-
լոս Ալպերգ միայն Լոնդոնիայի գոհ կ'ըլլար, բայց
կ'ուզէր վերստա ալ առնալ, զորն որ Լատինա յանձն
չէր առնաւ թողալ: Իսկ Մածծինեանը՝ բոլոր Խաւրիա
եւ միանգամայն Գիբրալթ Խաւրիական մասը՝ մինչեւ Պրեն-
դէ գետը կ'ուզէին: Թայանք է որ Լատինա ամէն կեր-
պով առ պահանջման գէմ գնելու էր, որով բանակցու-

Թիւնք՝ ինչպէս ըսինք՝ երկարեցան, մինչեւ որ Ռատեցքի իր յարձակողական ու յաղթական ընթացքը սկսելով, բանակցութիւնք իրենք իրենցմէ գաղթեցան։ Սոցյգ է, նոյն իսկ առ պատերազմներուն տատենը՝ կայսրմէ ծերունի սպարապետին հրաման եկաւ զինագտագար ընելու, որուն ետեւէն պիտի գար Բալմիրագընին մտադր համեմատ խաղաղութեան գաշինք։ Բայց անիկայ առ հրամանին գէժ գրաւ։ Եւ Շուարցենպէրկ իշխտնը Թըղթով մը կայսեր խաւրեց, ինք զինքն արգարացընելու եւ կայսեր ազաչելու համար որ քաջասրտութիւնը չկորսնցընէ։ Իրաց առ ընթացքը բռնելուն վրայ քիչ ազդեցութիւն չունեցաւ Գազզիա ալ։ Լամարդին ՂՄածծինի մերժեց, որն որ Փարիզ գացած էր՝ նորահասուտտ հասարակապետութեան օգնութիւնը խնդրելու (Մարտ 22), որով Գազզիայի հին քաղաքականութեան հաւատարիմ մնաց, որն որ Սարգինիայի մեծնալը չուզեր։ Իրեն հետեւեցաւ ետքէն Գաւենեադ ալ։

209. Աւստրիացիք վննետիկի գաւառին կը տիրեն։ Սարգինիացիք Կոստանի ծակատը կը վաստդին ու Բեպրիէրա կը մոնեն։ Ինչպէս յառաջագոյն ըսինք, Ռատեցքի իր զօրքերը բերդերը քաշած՝ նոր զօրքերու կը սպասէր (204)։ Նոյն միջոցին միայն Կոստանի քով յառաջագոյններու ընդհարում մ'եղաւ (Ապր. 7)։ Անկէ ամիս մը ետքը Նիւտան սպարապետը 13,000ի գնդով մը Իզնիցոյէն յառաջանալով, եւ Ռատինէ ու Պելլուեոյ քաղաքներն առնելով (Մայ. 5), Կարոլոս Ալպերդ իր անգործութենէն ելաւ, Ռատեցքիին Բեպրիէրա պաշտպանող յառաջապահ գունդը մերժեց (Ապր. 30)։ Բայց Սանգա Լուչիայի վրայ բրած ընդհանուր յարձակումը՝ արիւնալից կռուէ մը ետքը՝ ետ մղուեցաւ (Մայ. 6)։ Նիւտանին գունդը Թուն կոմսին տակ պարտաւ տեղ վիչենցառ առնելու աշխատանքն ետեւ, եկաւ Ռատեցքիին հետ վերոնայի առջեւը միացաւ (Մայ. 25)։ Ասոր վրայ նոյն սպարապետը սկըսաւ գէպ ի Մանգուա քալել (Մայ. 29), որպէս զի

Բեպքիերա պաշար խոթէ: Նոյն օրը Գուրգադանէի քով
 Լօծիէի դռնկանական գունդը (206) խորտակեց. բայց
 հետեւեալ օրը Նշիգոյի քով տուած արիւնալից ճա-
 կատամարտը՝ իրեն համար անյաջող ելք ունենալով,
 ստիպեցաւ ետ դառնալ: Ասով Բեպքիերայի պահակա-
 պան զօրքը՝ անօթութենէ բռնագտառուած՝ նոյն բերդը
 Սարգիսիապետի ձեռքը տուաւ, ազատութեամբ ելլելու
 երթալու պայմանաւ (Մայ. 30): Որովհետեւ Վարդու-
 Ալպերգ տնկէ ետեւ Վերոնայի կռնակէն Աւստրիացւոյ
 կռնակը կրնար կտրել, Ռատենցքի միտքը գրաւ՝ անոր
 վրայ յարձակում չըրած՝ Վիշենցա առնուլ եւ բոլոր
 հիւսիսային արեւելեան կողմերը՝ մինչեւ Վենետիկ՝
 թշնամիներէ մտքեւ: Տուրանտայ (206) Վիշենցայի
 մէջ ինք զինքն աղէկ կը բռնէր, բայց ստիպեցաւ քա-
 ղաքն Աւստրիացւոյ յանձնել (Յունիս 11), եւ ինք
 ազատութեամբ գուրս ելաւ: Թեպէտ Վարդուս Ալպերգ-
 ալ պատերազմի տարեգրութեանց մէջ նշանաւոր եղող
 Ռիփուլին բռնեց, որով Վերոնային՝ հարաւային Դիրալի
 հետ ունեցած հազորակցութեան ճամբան կը կտրէր.
 բայց Ռատենցքիին հոգը չեղաւ, վասն զի արգէն ուրիշ
 կողմերէն հազորակցելու ճամբայ ունէր: Նոյն միջոցին
 Պաստանայի վրայէն՝ Վելտէն զորապետին հրամանատա-
 րութեամբը՝ 12,000ինոր գունդ մ'ալ գալով. Բատուա
 ու Դրեւիզոյ քաղաքներն առաւ, որով Ռատենցքիին գի-
 տաւորութիւնը գլուխ ելլելով, կրցաւ ազատութեամբ
 իր յարձակողական գործողութեանց ձեռք զարնել:

210. Գուսդոցցայի յաղթութիւնը: Սարգի-
 նիսցիք ետ կը քաշուին: Զինագազար: Բեպքիերա
 ձեռք անցընելէն ետեւ՝ Վարդուս Ալպերգ իր բոլոր ու-
 չադրութիւնը Մանգուայի վրայ դարձուց, որուն համար
 իր բանակէն 40,000ի չափ մարդ գէպ ի նոյն բերդը
 յառաջացուց: Բայց ասով Սոմանգամբանեայի բարձրու-
 թեանց վրայ շինել տուած ամրութիւնները պահպա-
 նելու համար խիստ քիչ մարդ մնաց: Արդ Ռատենցքի
 մերկալից գիշեր մը Վերոնայէն ելլելով, առաւանց նոյն

ամբողջութիւններուն վրայ յարձակեցաւ, զորանք՝ հոն թող արուած Սոնաղ զօրապետը քիչ մ'ատեն պաշտպանելէն ետեւ՝ կորսանցուց (Յուլ. 23)։ Սպարապետը հոն քիչ մը զօրք ձգելով, գեպ ի Մինչեղ սկսաւ քալել. բայց աս անգամ ալ իր հոն թողուցած զօրքը՝ Մանգուայի կողմէն ետ գարձող Սարգիսիացիներէն յաղթուեցաւ ու մերժուեցաւ։ Հետեւեալ օրը Գուսգոցցայի քով երկու գլխաւոր բանակներն իրարու հետ զարնուեցան, եւ բոլոր օրը երկու կողմանէ ալ արտաքս կարգի սաստկութեամբ ու քաջութեամբ կռուեցան. բայց Սարգիսիացիք վերջապէս տեղի տուին (Յուլ. 25)։ Թագաւորն ուզեց Վոլգայի քով հեղ մ'ալ պատերազմի բախտը փորձել, բայց դարձեալ արեւնայեց կռուէ մը ետքը՝ աս իր վերջին զինքն ալ պարտաւորեցաւ թողուլ, որով իր պարտութիւնը կատարեալ եղաւ (Յուլ. 27)։ Աս վիճակին մէջ զինպագարի առաջարկութիւն ըրաւ. բայց որովհետեւ Ռատեցքի կ'ուզէր իր յաղթական ընթացքը մինչեւ Միլան յառաջ տանիլ, անոր համար առաջարկութիւնը մերժեց։ Լոմպարտիայի մայրաքաղաքին առջեւը՝ ուր որ իր պարտութենէն ետքը քաշուած էր կարոլոս Ալֆերդ, երկու բանակները վերջին անգամ իրարու հետ զարնուեցան (Օգոստ. 5). եւ հոն ալ դարձեալ թագաւորը յաղթուեցաւ։ Աս իր պարտութիւնը քիչ մնաց իր կենսոյը կորստեան պատճառ կ'ըլլար. զիշերը խաժամուժք չորս կողմը պաշարելով, զինքը կ'ուզէր մեռցնել՝ իբր թէ զիրենց մատնած ըլլայ. հազիւ իր զօրքերը կողմ զինքը կատղած. բազմութեան ձեռքէն ազատել։ Իսկ սպարապետը՝ թող տալէն ետեւ որ թագաւորն ազատութեամբ ելէ երթալ, իր յաղթող զօրքովը Միլան մտաւ։ Երէք օր վերջն ալ զինպագարի դարչիկքի մը ստորագրեց (Օգոստ. 9), որով կարոլոս Ալֆերդ յանձն կ'առնուր իր դեպհակոն սահմանները քաշուիլ, Բեպքերա եպտալ եւ իր զօրքերը Վենետիկէն հանել։ — Աս կերպով Աւստրիացիք նորէն ձեռք անցուցին. բոլոր Լոմպար-

տեան - վենետիկի թագաւորութիւնը, բայց ի վենետիկ քաղաքէն, զորն որ Ռատեցքի ցամաքի կողմանէ պաշարել տուաւ: Իրենց Միլան մանելովը՝ Բարմայի ու Մոսկնայի դքսերը կրցան տեղերնին գառնալ եւ կորսնցուցած իշխանութիւննին ձեռք անցընել:

211. Երկրորդ Սարդինիական - Աւստրիական պատերազմ: Մորդարայի ու Նովարայի ծակատները: Կարողոս Ալպերդ կը հրաժարի: Վիկտոր Էմմանուէլ, զիջողադար, խաղաղութեան դաշինք: (Կայց Սարդիանիական-Աւստրիական պատերազմն ասով լմնցած չէր: Կարողոս Ալպերդ ժողովրդէն արհամարհուելով եւ Մաժժինեաններէն գրգռուելով, որոնք պաշտօնարան մտած եւ խորհրդանոցին վրայ ալ մեծ ազդեցութիւն տալցած էին, միանգամայն հասարակապետականներուն կողմէն իր թագին համար վախճուելով, յուսահատական որոշում մ'ըրաւ՝ մէյ մ'ալ պատերազմի ելլելու: Ժամանակն իրեն խիստ յարմար կ'երեւար, որովհետեւ Աւստրիացիք նոյն անոնն Հունգարիա բաւազան գործք ունէին (199): Ռուսի Գալութեանց հետ խորհրդակցելէն ետեւ, խոհեմագոյն անձանց խորհրդոյն դէմ, Բալմորոդինին կարծեացը համեմատ, Աւստրիայի դէմ նորէն պատերազմ բացաւ (1849, Մարտ 16): Անմիջապէս 80—90,000ի Սարդինիական բանակ մը Գրժանովքի Լեհ զօրապետին հրամանատարութեամբը՝ Լոմբարդիայի սահմանն անցաւ: Բայց թշնամին Միլանի վրայ քալած տտեն, Ռատեցքի 60—70,000 հոգւով նոյն քաղաքէն ելաւ (Մարտ 18) եւ սկսաւ դէպ ի Լոտի յառաջանալ, որպէս զի Սարդինիացւոց ձախ կողման վրայ իյնայ, ուր որ Գրժանովքի կը կարծէր թէ ունիկայ Ատտայի վրայէն ետ կը քաշուի: Նոյն զօրապետն իր խաբուիլն տն առնեն իմացաւ, երբ որ Ռատեցքի Բաւիայի քով Գիլինոյէն անցնելով ու Բինմինդէ մտնելով, Մորդարայի քով ասատիկ յարձակում ըրաւ շարժման մէջ ըլլող Սարդինիական բանակին վրայ, որով նոյն քաղաքն տուաւ եւ Սարդինիացիները փախ-

ցուց (Մարտ 21): Հազիւ երկու օր վերջը կրցան Սարգինիացիք իրենց բոլոր զօրքերը Նովարայի քով ժողվել եւ նպաստաւոր գիրք մը բռնել: Նոյն տեղը սաստիկ արհւնալից ճակատ մը տրուեցաւ (Մարտ 23). որուն ակիղքը Տ'Ասբեր 15,000 Աւստրիացիներով՝ հինգ ժամ 80,000 Սարգինիացւոց դէմ դբաւ, եւ ետքէն հետզհետէ ուրիշ գնդեր ալ հասնելով, առաջինները մեծ յաղթութիւն բրին: Սարգինիացիք փախչելով՝ Նովարա մտան. բայց հոն իրենց յետագարձութեան դժէն կարուած էին եւ պաշար ալ չունէին: — Ալ անիկ ետեւ կարսլոս Ալպերդ իր բախտէն յուսահատելով, թագէն հրաժարեցաւ, եւ անմիջապէս դէպ ի Բորգուկալ ճամբայ ելաւ: Իր երէց որդին ու յաջորդը Ալիտոր Էմմանուէլ աճապարեց յաղթող սպարապետին գնաց՝ զինադադարի դաշինք դրաւ (Մարտ 26): Պայմաններն ան էին՝ որ մինչեւ որոշ խաղաղութեան դաշինք դրուիլը, Սարգինիայի ուսհմանագլուխներուն մէկ փոքր մասն Աւստրիացի զօրքերով բռնուի, որոնք միանգամայն Աղէքսանդրիայի բերդը Սարգինիացիներուն հետ պիտի պահէին: Արնայ ըսուիլ որ երբեք պատերազմ այսչափ շուտով սկսած եւ այնպէս շուտով լմնցած չէր. ծերունի տգարապետը Միլանէն ելածին տասներորդ օրը՝ դարձեալ նոյն քաղաքը դարձած էր (Մարտ 28): Նոր թագաւորին բրած զինադադարին պայմանները բոլոր Սարգինիայի մէջ անանկ տհաճութիւն պատճառեց, որ պատգամաւորաց սենեակը չուզեց նոյնը հաստատել, իսկ Ճենուա յեղափոխութիւն մը փրթաւ: Հազիւ սենեակը լուծուելէն եւ յեղափոխութիւնը զինուք զսպուելէն ետքը ժողովուրդը գլուխ ծռեց: Նոր սենեակը վերջէն հաստատեց Աւստրիայի ու Սարգինիայի մէջ դրուած որոշ խաղաղութեան դաշինքը (Օգոստ. 6), որով երկու տերութեանց մէջ ամէն բան առաջին վիճակը կը դառնար, միայն Սարգինիա 75 միլիոն պատերազմի ծախք պիտի վճարէր: — Աւստրիայի բանակին կռնակը Պրեշիայի մէջ յեղափոխութիւն մը փրթաւ, զորն որ Հայնաւ զօրապետը

զապեց, գնդակոծութեամբ ու յարձակմամբ քաղաքն առնելէն, եւ փողոցներու զարհուրելի կռուոյ մը մէջ ապստամբները յաղթելէն ետեւ, զիրենք չարաչար խտաութեամբ պատժեց (Ապր. 1—4):

Ձ12. Սիկիլիայի զսպուիլը: Բալթիկ ծովի Մինգոյին ձեռքովն ամէն կերպով եւ ջանար որ Սիկիլիա կղզին Նեապոլսէն բաժնուած մնայ: Աս նպատակաւ յիշեալ քաղաքագէտը Սիկիլիացւոց հասկըցուց որ Եւրոպական տէրութիւնք իրենց անկախութեան առելի դիւրաւ կը հաւանին, թէ որ հասարակապետութիւնը մէկգի ձգեն ու թագաւոր մը գնեն. եւ տո իշխանութեան համար՝ Վարոլոս Ալպերդին երկրորդ որդին առաջարկեց, զորն որ իրօք ալ Բալթիկի խորհրդանոցը թագաւոր ընտրեց (1848, Յուլ. 11): Բայց ատով Սիկիլիայի բախար շէր կրնար որոշուած սեպտեմբ. վասն զի թէպէտ Անգղիական նաւատորմիդ մը Բարքէրի հրամանատարութեամբ Նեապոլոյ տուջեւն եկաւ, Սիկիլիացւոց հոգի տալու եւ թագաւորն իրենց դէմ արշաւանք ընելէն ետ կեցընելու համար. սակայն նոյն վեհապետն իր իրաւանց վրայ վստահելով, Նեապոլոյ երկիրներուն մէջ հանդարտութիւնը հաստատելէն ետեւ, Սիկիլիայի վրայ Ֆիլանճերի զօրապետին հրամանատարութեամբը բանակ մը խաւրեց (Օգոստ.), որուն Բարքէր չհամարձակեցաւ բռնութեամբ դէմ գնել, թէ յայտնի հրաման չունենալուն եւ թէ ուրիշ տէրութիւններն եւ առանձինն զԳաղղիա չվշտացընելու համար: Նեապոլսեցւոց բանակը Մեսսինայի առջեւը ցամաք ելաւ, եւ ստատիկ գնդակոծութենէ ու արիւնակեց կռուէ մը ետքը՝ նոյն քաղաքին ափեց (Սեպտ. 7): Անկէ վերջը Անգղիայի ու Գաղղիայի միջնորդութեամբ զինագաղտը եղաւ, որուն ատենը կղզւոյն արեւելեան կողմը՝ Մեսսինայի հետ՝ Նեապոլոյ թագաւորին իշխանութեան տակ մնաց, իսկ արեւմտեան գին՝ Բալթիկի ու Սիրակուսա ու Գաղանիա քաղաքներով՝ Ռուսներոյ Սեպտեմբ. դահերիցութեան տակ

եղող Արկիլիացւոց առժամանակեայ կառավարութեանէն կ'առաջնորդուէր: Բայց սրովհետեւ Բալերմոյի խորհրդանոցը թագաւորին ըրած զիջումներով գոհ չէր ըլլար, անոր համար զինադադարը վերջացած հրատարակուեցաւ (1849, Մարտ 19) եւ պատերազմը նորէն սկսաւ: Արկիլիացիք Միերոզլաւքի Լեհին (218) հրամանատարութեամբն իրենք զիրենք անյաղթ կը կարծէին. բայց Նէապոլոնեցւոց քիչ ատեն բաւական եղաւ զանոնք Գազանէա քաղաքէն փախցընելու, եւ նոյն քաղաքին տիրելէն ետեւ՝ Արախուտայի վրայէն Բալերմոյ հասնելու: Միերոզլաւքի Արկիլիացւոց ակաւորութիւնը տեսնելով եւ փախչողները ժողովելու ջանքը պարապի երթալով, կզգին հեռացած էր. նոյնպէս մայրաքաղաքին մէջի յեղափոխականաց գլխաւորները թող տուած գացած էին: Այսպէսով խաժամուժը փոքր գիմադարձութիւն մ'ընելէն ետեւ, անձնատուր եղաւ. եւ Ֆիլանճերի ներս մտնելով (Մայ. 15), նսրէն Նէապոլսոյ Պաւլոնեանց իշխանութեան տակ խոթեց Արկիլիա կզգին, որն որ տարի մը ինք զինքն իբրեւ անկախ հասարակապետութիւն նկատած էր:

213. Հռոմի յեղափոխութիւնը: Ռոսսիի սպանուիլն ու քահանայապետին փախչիլը: Ընդհանուր Իտալական սահմանադիր ժողով: Հռոմ՝ եւ Գաւկաննա հասարակապետութիւն կ'ըլլան: Վահանայապետը ստիպուած էր թող տալ որ Մամիանիի գահերիցութեան տակ եղող պաշտօնարանն (206) ամէն բան ուղածին պէս կարգադրէ: Հազիւ Գաւադոցայի ճակատէն ետքը (210) սկսաւ փորձ փորձել իր իշխանութիւնը տէրութեան մէջ հաստատելու: Աս նկատմամբ իր խորհրդականն էր Գարրաթայի Ռոսսի փոստաբանը, որն որ յառաջագոյն Հռոմի մէջ Լուդովիկոս Փիլիպպոսին գետպանն եղած էր, եւ զսրն որ քահանայապետը վերջապէս պաշտօնէից գահերէց ըրաւ: Բայց նոր պաշտօնեան՝ օրէ օր աճող անիշխանութեան գէմ ազգութիւններ բանեցընելով, աւանդապետականաց ատելու-

Թեանն անակ ինկաւ, որոնք խորհրդանոցին բացուելու օրը՝ նոյեմբին ժողովարանին սանդղին վրայ զինքը դաշու- նով զարկին մեռցուցին (1848, Նոյ. 15)։ Ասոր վրայ խաթամուծը Կուրիրնեանն պալատին վրայ յարձակեցաւ, քահանայապետին անձնական քարտուղարը մեռցուց, եւ զինքը ստիպեց դարձեալ զՄամբրանի պաշտօնէից գահերէց դնելու եւ Հելուետացի զօրքերը մերժելու։ Ան ատենէն ռամկապետականք ու խաժամուծն ու զածնին կ'ընէին. իսկ քահանայապետն իր հպատակաց ձեռքը գերիի պէս էր։ Բայց շատ չանցաւ՝ Պաւլիերայի ու Գաղղիայի դեռպաններուն օգնութեամբը դիշերանց փախաւ (Նոյ. 25), Նէապոլսոյ Վայեդա քաղաքը գնաց, ուր նոր պաշտօնարան մը անուանեց եւ Հռոմի մէջ եւ զածներուն դէմ բողոք բրաւ։ Իսկ ռամկապետական խորհրդանոցը՝ իր ազատութիւնը գաւաթի պէս՝ քահա- նայապետն իշխանութենէ ինկած հրատարակեց, եւ հասարակապետութիւն մը հաստատեց, որուն առաջ- նորդելու համար՝ Կալեգգի, Գորսինի ու Գամբրադա եւապետաց գլխաւորութեամբը՝ առժամանակեայ կա- ռավարութիւն մը դրաւ։ — Մածծիհեանք Հռոմի մէջ այսպէս գլխաւոր իշխանութիւնը յափշտակելէն ետեւ, ուղեցին ձեռք զարնել իրենց գաղափարները բոլոր ըն- գարձակութեամբ կլուխ հանելու, որ էր՝ բովանդակ իտալիա միացընել եւ միակ իտալական հասարակապե- տութիւն մը կանգնել։ Աս նպատակին հասնելու հա- մար՝ հետեւեալ տարւոյն սկիզբները Հռոմի մէջ իտա- լիայի ընդհանուր սահմանագիր ժողովք մը գումարեցին (1849, Փետր. 5), որուն իտալիայի ջատ կողմերէն պատգամաւորներ խաւրուած էին։ Հոն եկած էր նաեւ Մածծիհի, որպէս զի ամէն բանին ուղածին պէս ա- ռաջնորդէ։ Նոյն ժողովոյն առաջին գործքերէն մէկն եղաւ քահանայապետին աշխարհական իշխանութեան վերջանալն ու Հռոմէական հասարակապետութեան հաստատուիլը վճռել. որոշելով միանգամայն որ բոլոր իտալիային՝ միակ ռամկապետական հասարակապետու-

Թեան մը դառնալուն ամենայն զօրութեամբ աշխատուի: Իրենց աս ջանքին առաջին պտուղը նախ Գոսկանայի մէջ քաղցին: Հոն մեծ դուքսն արդէն շատանց ստիպուած էր կուերացցիի գահերիցութեամբ ռամկապետական պաշտօնարան մը դնել, որն որ վերջապէս զնոյն մեծ դուքսը փախչելու ոտիպեց (Փետր. 17): Անկէ ետքը կուերացցի հասարակապետութիւն հրատարակեց եւ ինք հրամանապետ եղաւ:

214. Աւստրիացւոց ու Գաղղիացւոց միջամտութեամբը հասարակապետականք կը մերժուին: Ասոնցմով Մածծինեանք օրրստօրէ աւելի կը զօրանային, եւ կամաց կամաց ահակալութեան կառավարութիւն մը կը սկսէին. բայց բարեբախտութեամբ իրենց իշխանութիւնը երկարատեւ չեղաւ: Արդէն Հռոմի մէջ եղող ռամկապետականներէն զատ, երկրորդ Սարգինիական - Աւստրիական պատերազմին՝ Իտալացւոց համար անպաշտք ելք ունենալովը (211), խել մը փախըստականք հոն դիմեցին, որով նոյն քաղաքին մէջ յեղափոխական գրգռութիւնը խիստ սաստկացաւ: Մածծինեանք կ'ուզէին Հռոմի տէրութիւնը՝ իբրեւ իրենց ըմբռնած ազատութեան վերջին ապաստանարանը՝ բոլոր զօրութեամբ պաշտպանել, եւ իրենց ապագայ գործողութեանց միջակէտ ընել: Իրենց ձեռքին տակ բաւական զօրք ու ազատ զնդեր կային, եւ յեղափոխական տհակալութիւն մը ամէն հարկաւոր նիւթերը հոգալու փոյթ կը տանէր: Յեղափոխականաց այոպէս Հռոմի մէջ ժողովուիլը՝ յորդորեց ուղղափառ տէրութիւնները, որոնցմէ քահանայապետն արդէն յառաջագոյն օգնութիւն խնդրած էր, որ զինեալ միջամտութիւն ընեն: Աւստրիական գունդ մը Տ'Ասքըրը զօրապետին հրամանատարութեամբը Բարմա մտաւ (1849, Ապր. 4), եւ Փլորենտիայի մէջ ելլող հակառակ յեղափոխութեամբ մը՝ կուերացցի փախչելու ստիպուելէն ետեւ (Ապր. 11), Լիվոռնայի յեղափոխականք տակաւին տեղի տալ չուզելով, նոյն զօրապետը յիշեալ

քաղաքը յարձակմամբ առաւ (Մայ. 11): Ուրիշ Աւստրիական զօւնդ մը վիմեֆէնի հրամանատարութեան տակ՝ զնդակոծելով Պոլսնեայի տիրեց (Մայ. 16), եւ Անգոնա բերդաքաղաքն անձնատուր ըլլալու ստիպեց (Յունիս 18): Մէկալ կողմանէ Նէտպոլսեցիք հարաւէն Հռոմի տէրութեան սահմանները մտան, նոյնպէս Գաղղիական բանակ մը՝ Ուտինոյ զօրապետին հրամանատարութեամբը՝ նաւով Չիվիդա վեքքիա եկաւ (Ապր. 25) եւ Հռոմի վրայ քալեց: Ան վերջիններուն նոյն մայրաքաղաքին վրայ բռած փառջին յարձակումը շտաշողեցաւ: Ուտինոյ՝ աղէկ գիղք բռնած եւ թնդանթներով ճարտարութեամբ պաշտպանուած Հռոմայեցւոց հետ պատերազմելէն ետեւ, ստիպեցաւ մեծ կորստով դէպ ի ծով քաշուիլ եւ հոն նոր զօրքերու սպասել: Եւսպեաք իրենց թշնամիները բաժնելու համար՝ Գաղղիացւոց հետ բանակցութեան սկսան եւ ութ օրուան զինադադար ըրին, զորն որ Աարիպալտի իր օգտին գործածելով, Նէապոլսեցիները Պելլեդրիի քով զարկաւ, սահմաններէն անգին անցուց (Մայ. 19): Իսկ Ուտինոյ բաւական զօրանալէն ետեւ, նորէն սկսաւ պատերազմիլ: Բայց առ հեղ ալ սաստիկ զինագարծութեան պատահելով, հազիւ բազմօրեայ արիւնալից կռիւներէ ու յարձակումներէ ետեւ՝ դաշինքով կրցաւ քաղաքը ձեռք անցընել (Յուլ. 4): Անմիջապէս քաղաքացիները վերցուեցան, առժամանակեայ կառավարութիւնը լուծուեցաւ, եւ նոր կառավարութիւն մը գրուեցաւ քահանայապետին անուամբը, որն որ գրեթէ տարիէ մը ետքը իր մայրաքաղաքը դարձաւ (1850, Ապր.): Իսկ Գոսկանայի մեծ դուքսը՝ Հռոմի առնուելէն քանի մը շաբաթ ետքը՝ իր տեղը դարձաւ (1849, Յուլ. 29):

215. Վենետիկի իյնալը: Լոյսպէս Իապլիայի ամէն կողմերը յեղափոխականը յաղթուած էին, ամէն տեղ օրինաւոր վեհապետաց իշխանութիւնը հաստատուած եւ հանդարտութիւնն ու կարգաւորութիւնը կամաց կամաց տիրելու սկսած էր: Այլ մնար միայն վե-

նետիկ քաղաքը, որն որ ծովու մէջ անեղած ամուր
դիրքովը՝ գտնւիտ տարիէ մը վեր Աւստրիացւոց բռնութեան
ջանքին դէմ կը դնէր. մանաւանդ որ քիչ մը ժամանակ
ալ օգնութիւն գտած էր Սարգիսիական նաւատորմէն,
զորն որ մերժելու համար Աւստրիական նաւատորմի
բաւական զօրութիւն չունէր: Բայց պաշարման ժամանակը
Մանին փաստաբանը իբրեւ հրամանատար պետ կը
տիրէր՝ աս հին երեւելի հասարակապետութեան մը
յիշատակաւ պանծացող հասարակապետական առաջօր
տեսիլքին, որն որ Միլանի պէս (205) ինք զինքը քանի մ'որ
կարողու Ալպերգին իշխանութեան տակ ձգելէն ետեւ
(1848, Յուլ. 4), նոյն վեհապետին յաղթուելովը՝ դարձեալ իր
ինքնակացութեան դարձած էր (Յուլ. 10) միշտ իր հրամանապետին
տակ: Քաղաքին մէջ՝ զէնք առնող տեղացիներէն զատ՝
խել մ'օտար ազատ գնդեր ալ կային, որոնց մեծ մասը՝
Բերէ Նէպոլէոնի զօրապետին բերածներն էր (207):
Վենետիկ քաղաքը քիչ մը յառաջ երկաթուղւոյ
գեղեցիկ կամրջով մը ցամաք երկրին հետ կապուած
էր, բայց նոյն կամուրջը զօրաւոր Մարիբա բերգով
պաշտպանուած էր: Հագիւ տմիաներով արտաքոյ
կարգի աշխատելով եւ մեծ կորուստներ բնելով՝ կրցան
Աւստրիացիք աս ծանրակշիռ դիրքը բռնել՝ բայց
նոյնը աւերակ դարձնելէն ետեւ (1849, Մայ. 27): Սակայն
անով ալ ամէն բան լմնցած չէր. իրզք ալ անկէ ետքը
տակաւին երեք տմիա աշխատեցան, մինչեւ որ քաղաքը
վերջապէս՝ մէկ կողմանէ ռաբակածութեամբ եւ մէկալ
կողմանէ սովով՝ ստիպեցաւ անձնատուր ըլլալ
(Օգոստ. 22): Նոյն ատեն դրուած դաշնադրութեամբ
գրտեցի ազատ գնդերը, ինչպէս նաեւ Յանին եւ ուրիշ
գլխաւոր յեղափոխականներէն քառասուն հոգի,
ազատութեամբ դուրս ելլելու հրաման ընդունեցան:
Եղած հաշիւներուն նայելով, աս պաշարման տանող
Աւստրիացիք 20,000 հոգի կորսնցուցած են, զիսկ
աւերաբար ճախիններէն պատճառած տենդով, ին-

չաւ որ զինուորներն իրենց գործողութեան մեծ մասը՝ մինչեւ ծնկաւնին եւ շատ հեղ մինչեւ կէս մէջք ջրի մէջ կենալով՝ կը գործէին։

Ե.

Գերմանիայի յեղափոխութիւնները եւ Գերմանու-
կան-Դանիական պատերազմը (1848—1851)։

216. Գերմանական տէրութեանց ազատագրան
կերպարանափոխութիւնը։ Պաւերայի թագաւորը կը
հրաժարի։ Փետրուարի յեղափոխութեան լուրը Գեր-
մանիա տարածուելուն պէս, ոգիներն արդէն յառա-
ջունէ պատրաստուած ըլլալով, գրեթէ ամէն տեղ
միանգամայն ժողովուրդը ոտք ելան, սկսան քաղաքա-
կան ազատութիւններ պահանջել. կառավարութիւնը
ալ չկրնալով դէմ դնել, առանց մեծ դիմադարձու-
թեան՝ ամէն ուզուածին զիջան։ Ամէն տէրութեանց
մէջ մամլոյ ազատութիւնը, պաշտօնէից պատասխա-
նատու ըլլալը, բոլոր քաղաքացւոց օրինաց առջեւը
հաւասար սեպուիլը, ժողովրդեան՝ իբրեւ ազգային պա-
հիսպան կամ քաղաքացի զօրք՝ զէնք առնուլը, հաս-
տատուեցաւ։ Կարգաժողովներուն մէջ եղող չափուո-
րութիւնները վերցան, ընտրութեան օրէնքներն ազա-
տական ու ընդարձակ հիմանց վրայ հիմնուեցան, առա-
տապետական ծանրաբեռնութիւնները ջնջուեցան։ Թէ
կարգաժողովներէն եւ թէ պաշտօնարաններէն՝ ժողո-
վրդեան ոիրելի չեղող անձինք ստիպուեցան ետ քա-
շուիլ. եւ մինչեւ նոյն ատեն դիմադրականաց գլուխ
եղող կամ իբրեւ չափազանց ազատական՝ կառավարու-
թիւններէն հալածուող մարդիկ՝ պաշտօնարաններու
գլուխ կամ անդամ եղան։ Վեհապետք եւ անուա-
պեատեանք առ վերջիններուն բազուկները նետուեցան,
որպէս զի անոնց օգնութեամբը կարենան իրենք զիրենք
պաշտպանել ամէն կողմ կազմուող ռամկապետական

կողմնակցութիւններէն, որոնք սահմանադրական միապետութեամբ գոհ չըլլալով, հասարակապետութիւն կանգնել կ'ուզէին, եւ ժողովրդեան ազմակներ յարուցանելով, աւեր ու ապականութիւն պատճառելով, իրենց նպատակին հասնելու կը ջանային։ Աս յեղափոխութիւնք Պատրնի մեծ դքսութենէն սկսան եւ հետզհետէ ուրիշ կողմեր անցան. եւ եթէ տեղ տեղ հանդարտութեամբ կամ փոքր աղմկով լժնցան նէ, տեղ տեղ ալ մեծ շփոթութիւններ պատճառեցին, քանի մը տեղեր ալ բաւական արիւն թափուեցաւ, ժանաւանդան տեղերը՝ ուր գեղացիք տակաւին իրենց վրայ մատցած աւատային ծանրաբեռնութիւններէ ազատելու համար սոք ելան (1848, Փետր. 27 — Մարտ)։ Ամենէն առելի մեծ շփոթութիւնք Պաւերայի Միւնիք մայրաքաղաքը պատահեցան, որոնք Լուդովիգո թագաւորին (176) հրաժարելովն ու տեղը իր Մաքսիմիլիան Բ. որդւոյն անցնելովը լժնցան (Մարտ 20)։ Իսկ Պրուշի թագաւորը՝ թէպէտ իսկզբան ամէն ազատական պահանջմանց դէմ գնելէն ետեւ, վերջապէս տեղի տուաւ (Մարտ 17). բայց ժողովուրդն ընդունածովը գոհ չըլլալով, առելի մեծ պահանջումներ կ'ընէր, որմէ Պերլինի մէջ սաստիկ յեղափոխութիւն եւ 15—20 ժամաւ արիւնալից կռիւ մը բրգաւ (Մարտ 18—19)։ Ասով թագաւորը ստիպուեցաւ պաշտօնեաները փոխել, զինուորները ետ քաշել տալ եւ մայրաքաղաքին ու պալատին պահպանութիւնը զինեալ քաղաքացւոց յանձնել։

217. Գերմանական դաշնակցութեան նախախորհրդանոցն ու անոր որոշումները։ Ժողովրդեան պահանջած փոփոխութիւններուն մէջ գլխաւորներէն մէկն էր՝ Գերմանիայի ընդհանուր խորհրդանոց մը գումարել եւ վերին գլուխ մը գնել։ Աս նպատակաւ խել մը ազատականք Հայտելյալերկ ժողովք մը գումարելով (Մարտ 8), բոլոր Գերմանացիները մեծագոյն պատրաստողական խորհրդանոցի¹ մը հրաւիրեցին, որպէս զի

¹ Bopparlament = Նախախորհրդանոց։

նոյնին միջոցով՝ բաղձացուած ընդհանուր խորհրդանոցը կամ ազգային ժողովը կազմուի: Ինչպէս որ առանձին կառավարութիւնք իրենց ժողովրդոց պահանջումներուն զիջած էին, նոյնպէս Ֆրանգֆուրդի դաշնակցութեան ժողովն ալ սկսաւ շուտ մը զիջողութիւններ ընել. քանի մ'ազատական որոշումներ ընելէն եւ Գերմանիայի հին կայսրութեան արծուենշանն ու երեքգունեան գրօշը կանգնելէն զատ, դիմագրականներէն 17 հոգի ընտրեց՝ իբրեւ դաշնակցութեան ժողովոյն խորհրդակից, եւ անոնց յանձնեց դաշնակցութեան նոր սահմանագրութիւն շինելու պաշտօնը: Արդէն յառաջագոյն Պրուշ եւ Աւստրիա մէկտեղ միաբանած էին որ դաշնակցութեան ժողովոյն մէջ՝ ժողովրդեան պահանջած նորոգութիւններն առաջարկեն. որուն համեմատ՝ միաբան յայտարարութեամբ ծանուցած էին (Մարտ 10), որ ետքը (Մարտի 15ին) Տրեգտա իշխանաժողով մը գումարուելով, դաշնակցութեան նորոգութեան գործքը պիտի հոգայ: Բայց Ա իենայի ու Պերլինի յեղափոխութիւններով՝ նոյն ժողովը խափանեցաւ: Իսկ Հայտելպերկի ժողովոյն որոշած պատրաստողական խորհրդանոցը՝ Ֆրանգֆուրդ քաղաքը բացուեցաւ (Մարտ 31), որուն մէջ Գերմանական տէրութեանց սենեակներուն անդամներէն զատ՝ իսկ մ'ուրիշ մարդիկ ալ մտան, առանց մէկէ մը խաւրուած կամ ընտրուած ըլլալու: Աւստրիայէն՝ միայն Ա իոնէր անունով Հրեայ մ'եկած էր, իսկ Պրուշէն՝ խիստ քիչ մարդիկ. ուստի եւ ժողովոյն մեծ մասը՝ միջին ու փոքր տէրութեանց դիմագրականներէն կազմուած էր: Ասոնց բրած որոշումներուն գլխաւորները հետեւեալներն են. Շլեզուիկի դքսութիւնն ինչպէս նաեւ Պրուշի Լեհական գաւառները Գերմանական դաշնակցութեան մէջ առնուլ. Լեհաստան ինքնակաց տէրութիւն մը շինելու աշխատիլ. Դաշնակցութեան նոյն ատենուան ժողովը վերցընելով, երկու սենեկի բաժնուած՝ պետութեան խորհրդանոց կամ ազգային ժողով մը գումարել,

եւ գաշնակցութեան գլուխ մը գնել: Մասնաւոր կերպով որոշեցին որ Գերմանական ազգային ժողով մը՝ առանց իշխանաց կամ կառավարութեանց գործակցութեան՝ պետութեան սահմանադրութիւնը շինէ: Գերմանիա հասարակապետութեան դարձրնելու եւ կամ աս պատրաստողական խորհրդանոցը մնայուն ընելու ջանացողներ ալ եղան. բայց չափաւորականք նոյն առաջարկութիւնը մերժել տուին, որուն շատ օգնեց գաշնակցութեան ժողովոյն քիչ մը յառաջ բրած որոշումը՝ որ բոլոր Գերմանիայի մէջ պետութեան խորհրդանոցին համար ընտրութիւնք ըլլան: Ուստի անով միայն գօժ եղան, որ գաշնակցութեան ժողովոյն նոյն որոշման գործադրութեան վրայ հսկելու համար յիսուն հոգեով մասնաժողով մը գրին. որմէ ետքը պատրաստողական խորհրդանոցը լուծուեցաւ:

218. Գերմանական հասարակապետութիւն ու Լեհաստանի տէրութիւնը փանգնելու փորձ: Վերմանական հասարակապետութիւն կանգնել բաղձացողները՝ պատրաստողական խորհրդանոցին մէջ իրենց աս դիաւաւորութիւնը յաջողցնել չկրնալով, ուզեցին զէնքով գլուխ տանիլ: Տեղ տեղ՝ գլխաւորաբար Գաղղիայի սահմանակից կամ մօտաւոր կողմերը՝ սուտ լուր տարածելով թէ Գաղղիական մեծ բանակ մը Գերմանիա յարձակելու վրայ է, ժողովուրդը ոտք հանած ու զինած էին: Ասոց է՝ չէ թէ միայն Գաղղիայէն, հապառնաւ շեյնսթիպէն զինեալ բազմութիւնք կու գային, բայց ասոնք իրենց հակըցուցածին պէս՝ Գերմանիայի մէջ աշխարհակալութիւն ընելու եկող Գաղղիական զօրքեր չէին, հապա Գերմանացի գործավարք ու փախըստականք, որոնք գունդագունդ կը յառաջանային իրենց կարծեկիցներուն օգնելու: Նոյն ռամկապետականք քանի մը կտրւալ մանաւանդ Պատերնի գլխութեան մէջ՝ զինուորաց մէկ մասն իրենց կողմը վատարկած էին: Այսպէս պատրաստուելէն ետեւ, ձեռք զարկին իրենց խորհուրդը գործադրելու: Ասոնք անգին

Հասարակապետութիւն հրաձգարակեցին, եւ շատ անգ. դիւտաւորաբար Պատրնի մէջ՝ զօրաց հետ զարնուեցան ու շատ արիւն թափելու պատճառ տուին: Բայց իրենց բոլոր ջանքը պարտապի դնաց. ամէն կողմ՝ հաստատարիմ զինուորները յաղթող եղան ու ապաստամբութիւնները զարեցին (Ապր. 15—30): — Գերմանական հասարակապետութիւն հաստատելու փորձին պէս՝ անյաջող ելք ունեցաւ Լեհաստանի տէրութիւնը կանգնելու փորձն ալ: Միերակաւորի եւ իրեն հետ Պրուշի բանաւորէն ելլող Լեհ. ք. նոյն իսկ Պերլինի մէջ ասոր սկիզբ բրին, եւ հոն կառավարութեան աչքին առջեւ Լեհաստան ազատեցու համար բանակ մը կազմելու ձեռք զարկին: Ազամ Չարդորիզի իշխանն ալ Փարիզէն ասմտօք յայտարարութիւն մը հանեց: Գաղղիա բնակող Լեհ փախստականք կառավարութենէն օգնութիւն խնդրեցին. բայց Լամարգին իրենց խնդիրը մերժեց: Ասկից զատ՝ Պրուշի Բողէն գաւառը Լեհական ազգային մասնաժողով մը կազմուած էր. Գրադաւ ալ մեծ գրագումութեան մէջ էր: Պրուշի թագաւորն իսկզբան ասոնց հետ զիջմամբ ու քաղցրութեամբ կը վարուէր. բայց երբ որ անոնք հետզհետէ իրենց պահանջումներն ու անկարգութիւնները մեծցուցին, սկսաւ խստութիւն բանեցընել: Լեհ. քանի մ'անգամ զինուորաց հետ զարնուելէն ետեւ, զուլուեցան (— Մայ. 9): Նոյնպէս Գրադաւի անիշխանութիւնն ալ Աւստրիացիք ստատիկ արիւնահեղ կռուով մը վերջացուցին (Մայ. 29):

219. Շվեդուիկ-Հոլլզդայնի խնդիր եւ Դանիական-Գերմանական պատերազմին սկիզբը: Տարւոյն սկիզբը Դանիայի Բրիստիան Ը. թագաւորը մեռնելով (23), իր Փրեդերիկու Է. յաջորդը բովանդակ Դանիայի համար սահմանադրութիւն մը տուաւ: Ինք կը յուսար. որ նոյնին մէջ բրած ազատական շարժումներով՝ Հոլլզդայն ու Շվեդուիկ Գերմանական դքսութիւններուն Դանիացուոց գեմ՝ ունեցած առեւելութիւնը կը յաղթէ: Բայց իր նպատակին չհասաւ: Քանի մը շա-

բաթ ետքը նոյն դքսութեանց կարգաժողովները՝ իրենց գաւառները տէրութեան բուն Գանիական գաւառներուն հետ միացընելով՝ միակ Գանիական միապետութիւն մը կազմելու խորհրդոյն դէմ բողոքեցին (1848, Փետր. 17): Աս ալ բաւական չէ, նոյն երկու դքսութեանց կարգաժողովները Ռենտապուրի մէջ մէկտեղ գումարուելով (Մարտ 18), սրոշեցին որ Շլէզուիկ ալ Հոլշթայնի պէս՝ Գերմանական գաշնակցութեան մէջ մտնէ, եւ երկուքը մէկտեղ մասնական Գերմանական սահմանադրութիւն ու վարչութիւն ունենան: Աս բանս յայտնապէս Գանիայի իրաւանց դէմ էր. վասն զի թէեւ Շլէզուիկ՝ իր Հոլշթայնին հետ ունեցած հին կապակցութեան համար՝ կարենար խնդրել որ նոյնին հետ Գանիայէն զատ սահմանադրութիւն ու վարչութիւն ունենայ, ասկից չէր հետեւեր որ կարենայ Գերմանական գաշնակցութեան մէջ մտնել: Անոր համար Գանիացիք խիստ նեղացան, եւ Գորենհայկ աղմկալից շփոթութիւն մ'ելաւ (Մարտ 21) թագաւորը ստիպելու համար որ Գանիական հոգի ունեցող պաշտօնարան մը դնէ: Բայց դքսութիւնք մինչեւ նոյն ատեն ըրածներովն զոհ չըլլալով, առժամանակեայ կառավարութիւն մը գրին Աւուսդենպուրիի դքսին գահերիցութեամբ (Մարտ 24): Ասնք բնելու կը համարձակէին՝ Գերմանական գաշնակցութենէն պաշտպանութիւն գտնելու յուսով: Իրօք ալ չէ թէ միայն պատրաստողական խորհրդանոցն իրենց կողմը կը բռնէր, հապա՛նաւ բուն գաշնակցութեան ժողովն ալ, որն որ Պրուշէ թագաւորին յանձնեց, որ աս իրողութիւնը գաշնակցութեան անուամբ կարգի գնէ: Պրուշ արդէն նոյն ժամանակը խիստ կը բաղձար իր զինուորները պատերազմի խթել, սրոնք Պերլինի յեղափոխութեան առեւճը՝ առանց ժողովրդէն յաղթուելու՝ ետ քաշուելու ստիպուելով, սառտիկ նեղացած էին, ուստի եւ զերենք հաճեցընելու համար՝ յաղթութեան գազիններ պէտք էին: Եւ ոտուգիւ շատ շուտով սկսաւ պատե-

բազմը (Ապր. 9)։ Պրուշի եւ ուրիշ քանի մը Գերմանական տէրութեանց զօրքեր չէ թէ միայն դքսութիւնները, հապա նոյն իսկ Դանիական եիւզլանա գաւառը մտան (Մայ. 18)։ Արանկէլ՝ Պրուշ զօրապետը կ'ուզէր առ վերջին գաւառը գրաւականի պէս պահել՝ մինչեւ որ Դանիացիք Գերմանացւոց պահանջումները կատարեն։ Վրան զի նաւատորմիչ չունենալով, Դանիական կղզիներուն վրայ չէին կրնար յարձակում ընել։ Բայց քիչ մը ետքը Պերլինէն Պրուշի զօրաց հրաման եկաւ որ ետ գառնան (Մայ. 24)։

220. Սկանտինաւեան տէրութիւնք։ Պրուշի ընթացքին մեկնութիւնը։ Շուետի, Նորուեգիայի ու Դանիայի մէջ Սկանտինաւեան կողմնակցութիւն մը կար, որն որ կը բաղձար որ նոյն երեք ազգերը քաղաքականօրէն մէկտեղ միանան։ Եւ առ միաւորութիւնը գլուխ հանելու համար՝ պատրաստ էր Գերմանական դքսութիւնները բոլորովին ալ թողուլ, յուսալով որ առ կերպով Սկանտինաւեան տէրութիւնը կամ դաշնակցութիւնը Գերմանական դաշնակցութեան հետ անձուկ միաւորութեամբ կրնայ կապուիլ, որով եւ կարող կ'ըլլայ ուրիշ տէրութիւններէն իր վրայ եղած յարձակմանց գէժ դնել։ Շուետի Ռսկար թագաւորը՝ դքսութեանց պատճառաւ Դանիայի ու Գերմանիայի մէջ երկպառակութիւն ելած տառն՝ իր միջնորդութիւնն առաջարկեց։ Եւ ան տառն միայն իր օգնութիւնը Դանիացւոց խոտադատ, երբ որ Գերմանացիք իր առաջարկութիւնը մերժեցին։ Աս նկատմամբ Շուետի ու Դանիայի թագաւորները Մալմեթի մէջ իրարու հետ տեղնուեցան (Յունիս 7)։ Բայց իրենց առ անտութեան նպատակը՝ միայն Գերմանիայի գէժ իրենց երկիրները պաշտպանել չէր, հապա նաեւ յառաջաւորնէ միջոցներ մտածել Ռուսիայի գէժ, եթէ երեք ան կողմէն իրենց վրայ յարձակում մ'ըլլայ։ Նիկողայոս կայսրն առ բանո իմանալով, խիստ նեղացաւ, եւ Դանիայի դահլճին իր ահաճութիւնը յայտնեւէն զատ,

Բազմերազմին հետ առ ինքին վրայ խօսելու սխալ։
 Նոյն պաշտօնեան Ռուսաց կայսեր պէս համեզդուած էր
 որ Սկանդինավիան տէրութեանց վրաս որութիւնը, ինչ-
 պէս Ռուսիայի՝ նոյնպէս Անգլիայի շահուն ալ գէտ է։
 Բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ չէր ուզեր որ Ռուսք Դաւ-
 նիական իրազեութեանց վրայ մեծ ազդեցութիւն ընեն,
 մէկալ կողմանէ ալ Ֆրանգֆուրդի ռամկապետականաց
 հետ հաղորդակցութեան մէջ էր՝ անոնց ձեռքքովն ու-
 րիշ նպատակներ ալ գլուխ հանելու համար, առ պատ-
 ճառաւ միջին ճամբայ մը բռնելու մազը՝ առաջարկեց
 ար զինադադար ըլլայ, եւ անանկ պայմաններով՝ որ Շվե-
 զուիկի բաւական նպաստուոր էին։ Իսկ Պրուշին առկի
 հաճոյ էր Հռետի միջնորդութիւնը։ Անկարելի էր
 կարծել որ Պրուշ պատերազմը յառաջ տանիլ կ'ուզէ-
 ինք նաւատորմիդ չունենալով, թէ որ իր բանակը երեզ-
 շանտի մէջ շատ յառաջանար, Ռուս բանակ մը կրնար
 զիւրաւ անոր կռնակն առնուլ։ Ասկից զատ՝ Գանիա-
 ցիք Գերմանիայի նաւահանգիստները պաշարելով կամ
 գոցելով, Պրուշի վաճառականութեան մեծ վնաս կը
 հասցունէին։ Միանգամայն Մարտի շիտթութիւնները
 հանգարտած ըլլալով, Պերլինի մէջ կը տեսնէին թէ
 չափէն անգին անցած են՝ Շվեդուիկի նկատմամբ անանկ
 իրաւունք մը պաշտպանել ուզելով, որուն ի հարկէ գէտ
 պետք էին ելլել մեծ տէրութիւնը, ինչպէս իրօք ալ
 ըրին ետքը։ Արդ այս ամենայն մէկտեղ գալով, պատ-
 ճառ եղան Պրուշի զօրաց ետ կանչուելուն, որուն վերջ-
 նակաւն հետեւութիւնն եղաւ Մարմոնի զինադադարը,
 ինչպէս քիչ մը վերջը կը տեսնենք։

221. Գերմանիայի ազգային ժողովը։ Յով-
 հաննէս արքիեպօսը պետութեան տեղակալ կ'ըլլայ
 ու զաշնակցութեան ժողովը կը լուծուի։ Աշտնակ-
 ցութեան ժողովոյն ու քաղաքատնտեսական խորհրդան-
 ցին որոշման համեմատ, Գերմանիայի ազգային ժողովը
 կամ խորհրդանոցը Զբանգֆուրդ քաղաքը Ս. Պօլտի
 եկեղեցւոյն մէջ բացուեցաւ (1848, Մայ. 18) 300

անգամք ներկայ ըլլալով, որոնք ետքը մինչեւ 500 հառան: Ասոնց մեծ մասը սահմանադրական կողմնակցութենէն եր, որմէ Հինրիկոս Ապեան դահերեց ընտրեցաւ: Ժողովոյն առաջին գործքն եղաւ պետութեան գլուխ մը գնելու խնդիրը: Եւ որովհետեւ առկապետականք չեին ուզեր որ առ նիւթին մէջ իշխանաց կամ կառավարութեանց հետ խաբար, չափաւորականաց գլխաւորները մեջերնին եւ կառավարութեանց հետ գաղտնի բանակցելէն ետեւ՝ առաջարկեցին որ Յովհաննէս արքիեպօսքաւ առժամանակեայ Պետութեան տեղակալ՝ դրուի: Ար առաջարկութեան գլխաւոր պատճառն ան եր, որ ժամանակ վաստակիլ կ'ուզէին: Խիստ շատերը կը բաղձային Պրուշի թագաւորը Գերմանիայի ժողովական կայսր ընտրել, բայց նոյն ատեն ոգիներն առ վեհապետին գէժ սպասիկ գրգռուած ըլլալով, չհամարձակեցան մտքերնին յայտնել. կը յուսային որ վրան ատեն անցներէն ետեւ՝ նոյն ընտրութիւնը նաւազագոյն դժուարութեամբ կը յաջողի: Ասոր համար եր որ Պրուշ Յովհաննէս արքիեպօսին ընտրութեան դէմ ձայն չհանեց, եւ նոյն ընտրութիւնն ազգային ժողովոյն մէջ ամենէն ակելի եռանդեամբ պաշտպանողները՝ Պրուշք եղան, ան ալ՝ կառավարութեան կողմնակից եղող Պրուշները: Այսպէսով արքիեպօսքաւ 436 քուէով պետութեան տեղակալ ընտրեցաւ (Յունիս 29) եւ քիչ մը ետքը հանգիստութեամբ ֆրանքֆուրգ մտաւ (Յուլ. 11): Պետութեան գլխոյն ընտրութեամբ՝ գաշակցութեան ժողովոյն գործքը լմնցած ըլլալով, իր բոլոր իշխանութիւնն անոր յանձնեց ու ցրուեցաւ: Իսկ տեղակալը պաշտօնաւորան մը դրաւ, որուն անդամաց մէկը՝ Աւարիացի եր, մէկը՝ Պրուշ, եւ երրորդը՝ Համպուրկցի: — Բայց ինչ օգուտ ունէր այս ամենայն, երբ որ ոչ տեղակալն ու իր պաշտօնաւորանը եւ ոչ ազգային ժողովը ձեռուդնին սեպհական զօրութիւն ունէին իրենց հրամաններն

1 Reichsverweser = Viceroy de l'empire.

ու սրտումները գործադրել տալու: Պետութիւնը սեպ-
հական զօրք չունենալով, ի հարկէ՝ առանձին տէրու-
թեանց բանակներովը պիտի գործէր, որոնց վրայ ան-
րնդմիջական ու բացարձակ իշխանութիւն չունէր, հա-
պա անոնց իւրաքանչիւր վեհապետին միջնորդու-
թեամբն եւ այնչափ՝ որչափ ամէն մէկ վեհապետ կ'ու-
զէր: Արդ անկարելի էր որ այսպէս զօրք ու զօրութիւն
չունեցող պետութեան մը. գլուխը՝ իր ուղածին հա-
մաձայնեցնելով երեսնէ աւելի տէրութիւններ, որոնցմէ
տկարադոյնն իոյ իրմէ զօրաւոր էր, զանոնք միաբան
նպատակի մը դիմեցնէր: Ասիկայ՝ ներքին յարաբե-
րութեանց նկատմամբ. ասիկից տարբեր չէր իր գիւղը
արտաքին տէրութեանց նկատմամբ ալ, որոնք հետ
արհամարհութեամբ կը վարուէին: Դանիացիք՝ պե-
տութեան տեղակալ չեղածի պէս՝ Պրուշի հետ կը
բանակցէին: Անգղիայի կառավարութիւնը՝ պետու-
թեան կողմանէ խաւրուած դեռպանը պաշտօնական
կերպով ընդունիլ յանձն չառաւ: Գաղղիայի մէջ Գաւ-
նեագ շարաթներով ուշացուց պետութեան գեապանն
ընդունիլը:

222. Մայմոնի գինադադարը: Յեղափոխու-
թիւններ: Պրուշի զօրքերը Դանիայէն քաշուելէն ե-
տեւ (219), զքսութեանց գնդերն ու Դանիայի զօր-
քերը խել մը ժամանակ զիմացէ զիմաց կը կենային,
եւ մէկ երկու անգամ մէջերնին փոքր կռիւներ եղան.
Բայց յայտնի է որ կարգաւորեալ պատերազմ չէր կրնար
ըլլալ: Պետութեան պաշտօնարանը հրամայեց որ գաշ-
նակցութեան զօրքը՝ նաեւ առանց Պրուշին՝ Գերմա-
նացոց պահանջումները կատարել տայ (Յուլ. 31).
որուն վրայ Պաւլերայէն տղատ գնդեր ան կողմերը գա-
ցին, Պատրնի ու Ալբրեքտայէրկի զօրքերն ալ սկսան
դէպ ի հիւսիս քայլել: Բայց հազիւ թէ քանի մ'օր
անցած էր, պետութեան տեղակալը Պրուշի թագաւո-
րին յանձնեց որ Գերմանիայի անուամբ զինագաղաթ
ընելաւ համար՝ Դանիայի հետ բանակցի (Օգոստ. 7),

որակ մեկ քանի օր ետքը երկու իշխանք՝ Գալուսիայի մայր եկեղեցւոյն շինութեան համար կատարուած հանգիսին առթիւը նոյն քաղաքն իրարու հետ տեսնուեցան: Նոյն միջոցին թագաւորին կողմանէ Պելլով զօրապետը Շուեռի Մարմնէ քաղաքը Գալուսիայի հետ կը բանակցէր: Հան Շուեռի միջնորդութեամբ Մալմեի գինադադարն եղաւ (Օգոստ. 26), ան պայմանաւ որ Շլէզուիկ ու Հոլշթայն մէկտեղ առանձին կառավարութիւն մ'ունենան, որուն անգամներու կէտը՝ Գերմանական գաշնակցութիւնը եւ կէտը՝ Գալիա պիտի անուանէր. ասոր գիմացը՝ դքսութեանց առժամանակեայ կառավարութեան բրած բոլոր որոշումները ջնջուին: Գերմանիայի խորհրդանոցն իսկզբան նոյն զինադադարը մանչնալ չուզեց, բայց ետքը ստիպեցաւ գլուխ ծռել (Սեպտ. 16): Ասոր վրայ նոյն խորհրդանոցին ռամկապետական անգամները խիստ բարկանալով, ուզեցին յեղափոխութեամբ մը իրենց չափաւորական ընկերները մերժել: Իրզք ալ մեծ յեղափոխութիւն հանեցին. բայց գիտաւորութիւննին յառաջուրէ իմացուած բլլալով, Մոգունիայէն Աւստրիայի ու Պրուշ գնդեր եկած էին, որոնք գիւրաւ կրցան յեղափոխութիւնը զսպել: Ստիպն յեղափոխականք ալ չափաւորական պատգամաւորներէն երկու հոգի ձեռք անցընելով, չարաչար անազորոնութեամբ մեռցուցին (Սեպտ. 18): Նոյն Ֆրանզֆուրդի յեղափոխութիւնն առանձին բան չէր, հապա շատ ճիւղացեալ. միեւնոյն օրերը շատ տեղ աղմուկներ ելան ու արին թափեցաւ, տեղ տեղ ալ դարձեալ հասարակապետութիւն հրատարակուեցաւ. բայց ամէն կողմ կառավարութիւնք յաղթող եղան: Ինչպէս իր տեղը տեսանք ան միջոցներուն պատահեցաւ Վիեննայի Հոկտեմբերի յեղափոխութիւնը, որուն ետեւէն եկաւ նոյն մայրաքաղաքին զսպուիլը (184, 195): Արդ Պրուշի թագաւորն ալ տակից հոգի առաւ իր տերութեան յեղափոխական զինակին վերջ տալու: Ասոր համար նախ Պրան-

աննպուրկ կռիւն դահերիցութեամբը նոր պաշտօնաւորան մը դրաւ (Նոյ. 4), սահմանադիր ժողովքը Պերլինէն՝ Պրանսենպուրկ քաղաքը փոխադրեց, եւ մայրաքաղաքը բազմութիւ զօրք խոթելով՝ ազգային պահակապանները զինութեամբ ընծել տուաւ: Եւ որովհետեւ սահմանադիր ժողովքը Պրանսենպուրկ ալ դարձեալ աղմուկներ յարուցանեցին չէր գաղթեր, թաւաւորը նոյն ժողովքը բարոյկին լուծեց (Գեկտ. 5), եւ ինք իրմէ սահմանադրութիւն մը տուաւ:

223. Մեծգերմանականք եւ փոքրգերմանականք: Պրուշի թագաւորը կայսր կ'ընտրուի: Եւսպէս յեղափոխականք Գերմանիայի գրեթէ ամէն կողմը եւ տառնձինն երկու գլխաւոր տէրութեանց՝ մէջ յազմութեւնն ետեւ, Գրանդփուրդի ազգային ժողովք պէտք էր տեսնել թէ ալ անկարելի է իր գոյութիւնը, որն որ յեղափոխութեամբ սկսած էր եւ յեղափոխական սկզբունքներու վրայ հիմնուած: Բայց անկկայ յառաջուան պէս իր գործքը յառաջ տանիլ կ'ուզէր: Իր զբաղած նիւթերուն գլխաւորը, որն որ ծանրակշիւ հետեւութիւններ ալ ունեցաւ, պետութեան որոշ ու հաստատուն գլուխ մը դնելու խնդիրն էր: Ժողովքը կ'ուզէր հին դաշնակցութիւնը քննել, երեսնէ աւելի ինքնակաց դաշնակից տէրութիւնները վերջընել, եւ անոնց տեղ՝ մէկ վեհապետով միակ մեծ ու անբաժին պետութիւն մը կանգնել: Բայց նոյն վեհապետն ո՞վ պիտի ըլլար թո՛ղ ուրիշ տէրութիւնները, Պրուշ երբէք յանձն չէր առնար Հապսպուրկեան կայսեր մը հպատակիլ, եւ ոչ ոք կընար կարծել թէ Աւստրիա Պրուշի թագաւորին հպատակութեան տակ կը մտնէ: Ուստի առ դժուարութեան առջեւն առնելու համար, գլխաւորաբար Պրուշի կողմնակիցները կը ջանային Աւստրիա դուրս հանելով, Գերմանիայի մնացած մասերն՝ իջրեւ միակ միապետութիւն՝ Պրուշի ցեղէն կայսեր մը իշխանութեան տակ գնել, եւ ապետութիւնն առանձին միաւորութեամբ Աւստրիայի հետ կազել: Աս գա-

ղափարը յայտնապէս երեւան հանեց կապեալն՝ երբ որ պետութեան պաշտօնարանին գահերէց եղաւ։ Ան ժամանակէն վեր Գերմանիա երկու գլխաւոր կողմնակցութեանց բաժնուեցաւ, որոնք Մեծգերմանականք եւ Փոքրգերմանականք կոչուեցան։ Աւերջիններուն նոյն առնունը տրուելուն պատճառն ան էր՝ որ Աւստրիայի Գերմանական գաւառները գուրս ձգելով, Գերմանիա փոքրկացրնել կ'ուզէին, ուր որ առաջինները՝ Գերմանիա իր մեծութեան մէջ պահել ուզելուն համար՝ Մեծգերմանականք կոչուեցան։ Շուտ մը խորհրդանոցին մէջ սկսան կապեալն գաղափարը գլխի հանելու առաջնորդող որոշումներ ըլլալ, մինչեւ որոշուեցաւ որ պետութեան գլուխը կայսր կոչուի եւ իր իշխանութիւնը ժառանգական ըլլայ (1849, Յունու. 25)։ Եւ թէպէտ Աւստրիա ու չորս թագաւորութիւնք (Պալեերա, Վիւրդեմպերկ, Հաննովեր, Սաքսոնիա) աս որոշման դէմ բողոքեցին; բայց որովհետեւ մնացած տէրութիւնք իրենց հաւանութիւնը առին, եւ Աւստրիա բոլոր զօրութեամբ Հունգարական պատերազմին կը զբաղէր (199) ու Յարդինիայի հետ ալ նոր պատերազմի բռնուելու վրայ էր, անոր համար Փոքրգերմանականք աճապարեցին իրենց խորհուրդն ի գործ դնելու։ Այս պէտով Պրուշի թագաւորը՝ 248 քուէի դէմ՝ 280 քուէով Գերմանիայի ժառանգական կայսր ընտրեցաւ (Մարտ 28)։ Պրուշի կողմնակիցք աս քուէից առաւելութիւնը կրցեր էին ձեռք բերել՝ ռաժկապետականներն իրենց կողմը վատարկելով, որուն համար սահմանադրութեան մէջ խել մը խիստ ազատական սկզբունքներ խաթած էին։ Բայց աս իրենց խորհրդոյն յաջողելուն միջոցը՝ պատճառ եղաւ նոյնին չգործադրուելուն։ Պրուշի թագաւորը՝ որն որ ըստ ինքեան պէտք էր շատ մտածել իրեն մատուցուած թագն ընդունելու, աւելի եւս ընդդիմութիւն ունեցաւ՝ սահմանադրութեան մէջ դրուած վերոյիշեալ ազատական որոշումներուն պատճառաւ։ Աւստի եւ ընտրութիւնն իրեն իմացրնելու

Համար Ֆրանգֆուրգէն Պերլին եկող պատգամաւորութեան պատասխան տուաւ որ Գերմանիայի միաւորութիւնը չի կրնար գլուխ տարուիլ՝ ուրիշներուն իրաւանց անիրաւութիւն ընելով: Պէտք է որ, ըսաւ, Գերմանիայի բոլոր կառավարութիւնները պետութեան նոր սահմանադրութիւնը քննեն եւ հաւանութիւն տան (Ապր. 3): Իսկ Ֆրանգֆուրգիք աս պայմանը յանձն չառին, որովհետեւ անով իրենց հաստատած սահմանադրութիւնը տարակուսի տակ կ'իյնար:

224. Ֆրանգֆուրդի խորհրդանոցին լուծուիլը: Երից թագաւորաց դաշնակցութիւն: Պրուշի թագաւորը կայսր ընտրուելուն պէս, Յովհաննէս արքեպիսկոպոս կ'ուզէր իր տեղակալութեան ատօմձանէն հրաժարիլ. բայց Աւստրիա թող չտուաւ: Սակայն իր պատգամաւորները Ֆրանգֆուրգէն ետ կանչեց, նոյնպէս խել մը ուրիշ Մեծգերմանականք խորհրդանոցէն ելան, որով Փոքրգերմանականք առջեւէն բաց դաշտ ունենալով, ամէն ատենէ աւելի սկսան ջանք ընել իրենց դադափարը յառաջ տանելու: Դէմ եղող չորս թագաւորութիւնները ստիպելու համար, ռամկապետականք իրենց սովորական զէնքն ուղեցին ձեռք առնուլ, այս ինքն՝ յեղափոխութիւն հանել: Բայց իրենց յաւատարմութիւն բողոքովն հակառակը պատահեցաւ: Այնչափ բռնի որ Պրուշի թագաւորը կայսերական թագը բացարձակապէս մերժեց, եւ իր պատգամաւորները Ֆրանգֆուրգէն ետ կանչեց (Մայ. 14): Ռամկապետականաց սաստիկ զօրանալը տեսնելով, նաեւ Վալենտին ու իր կարծեկիցները հոնկից դուրս ելան, Սաքսոնիայի պատգամաւորք ալ ետ կանչուեցան. իսկ ռամկապետականք իրենք զիրենք ապահով չսեպելով ելան՝ Սգուգկարգ գացին, ուսկից քիչ մը ետքը Վիւրդեմպերկի կառավարութիւնը զիրենք զինուորներով ցրուեց (Յունիս 18): Աս կերպով քայքայեցաւ ու ոչնչացաւ Ֆրանգֆուրդի ազգային ժողովը կամ խորհրդանոցը: Նոյն միջոցին Պրուշ կը ջանար Գերմանիայի իրողութիւններն

իր ուղածին պէս կարգի դնել, եւ առ վախճանաւ Պերլինի մէջ իշխանաժողով մը բացաւ (Մայ. 17), որուն ուրիշ տէրութիւններէն զատ՝ Աւստրիա ալ դեռպան խաւրեց: Բայց տեսնելով որ նոյն ժողովոյն նպատակն է՝ Պրուշի գլխաւորութեան տակ՝ սեղմեալ գաշնակցութիւն մը կազմել, թէ ինչք եւ թէ Պաւերա իրենց գեոպանները ետ քաշեցին: Իսկ Հաննովէր ու Յաքսոնիա Պրուշի հետ միանալով, Երից թագաւորաց ըսուած գաշնակցութիւնը կազմեցին (Մայ. 28), Գերմանիայի նոր սահմանադրութիւն մը շինելու նպատակաւ: Նոյն սահմանադրութեան նայելով, առանց Աւստրիայի դաշնակցութիւն մը պիտի կազմուէր, որուն գլուխը պիտ'որ ըլլար Պրուշ, եւ եօթը ձայնի իշխանաց ժողով կամ խորհուրդ մը ու երկու սենեկի բաժնուած խորհրդանոց մը պիտ'որ ունենար: Ասկեռն եւ իրեն կարծեկիցները Աթա քաղաքը ժողով մը գումարելով, առ գաղափարին իրենց կատարեալ հաւանութիւնը տուին (Յունիս 26): Անկէ ետեւ Պրուշ յայտնեց որ ալ պետութեան տեղակալ չիճանչնար, որն որ զինքն ընտրող ազգային ժողովոյն հետ պէտք է որ իյնայ, իսկ ինչք Պրուշ իրաւունք ունի ուրիշ Գերմանական իշխանաց հետ ինչ կերպով որ ըլլայ՝ միաւորութիւն մը կազմելու: Մէկուլ կողմանէ Աւստրիա, որն որ Իտալական պատերազմը յաջողութեամբ լմրնցուցած եւ Հունգարիայի յեղափոխութիւնը զսպելու վրայ էր, չէ թէ միայն չթողուց որ Յովհաննէս արքիդուքոն իր աստիճանէն ելլէ, հապա յայտնեց որ իր կամքն է գաշնակցութեան յառաջուան սահմանադրութիւնը նորոգել:

225. Աւստրիայի եւ Պրուշի երկպառակութիւնը: Էրֆուրդի խորհրդանոցը: Դաշնակցութեան հին ժողովքը: Այսպէսով Պրուշ ու Աւստրիա իրարու հակառակ գաղափարներ գլուխ հանելու ետեւէ իյնալով, իրարու հետ օրէ օր աւելի կը թշնամանային: Թէպէտ առաջնոյն կողմն իսկզբան զօրաւորագոյն էր, որովհետեւ բաց ի պզտիկ տէրութիւններէն՝ իրեն հետ

ունէր Հաննովերի ու Սաքսոնիայի Թագաւորութիւնները. բայց Աւստրիայի կողմն երթալով աւելի կը զօրանար, ինչու որ չէ թէ միայն՝ Պաւերայէն զատ՝ Վիւրգեմպերկ ալ իրեն հետ միացաւ, հապա նաեւ պզտիկ տերութիւնք՝ յեղափոխութեանց զոպուելէն ետեւ՝ ալ վախճալու բան չունենալով, կը սկսէին իր կողմը միտել, որպէս զի յառաջուան դաշնակցութիւնը նորոգուելով, իրենց վեհապետական իրաւանց վնաս չըլլայ: Նոյն վիճակին մէջ Աւստրիա առաջարկեց որ պետութեան տեղակալը իր պաշտօնը՝ ժամանակաւոր կերպով յանձնէ Աւստրիայի ու Պրուշի կողմէն գրուած մասնաժողովոյ մը: Պրուշ ապա առաջարկութեան հաճեցաւ, եւ երկու տերութեանց վեհապետները Դէթմըրի մէջ իրարու հետ տեսնուելէն (1849, Սեպտ. 7) ու մէկալ Գերմանական տերութիւնք հաւանութիւն տալէն ետեւ, նոյնն ի գործ գրուեցաւ (Սեպտ. 20), եւ այսպէս Առժամանակեայ վիճակ մը սկսաւ, որն որ մինչեւ 1850ին Մայիսի սկիզբը պիտի տեսէր: Աս կերպով երկու մեծ տերութիւնք բոլոր իշխանութիւնն իրենց ձեռքն անցընելէն ետեւ, իւրպէանչեւրը ջանք կ'ընէր որ մէկալ տերութիւններն իր կողմը վաստակի, որով եւ իրենց մէջ հաստատուած բարեկամութիւնը շուտով սկսաւ պաղլիլ: Նոյն պաղուութիւնը խիստ սաստկացաւ երբ որ Աւստրիա՝ իր երկիրները Գերմանական մարտի ընկերութեան մէջ խօթել ուզեց (Դեկտ. 30). իսկ Պրուշ ասոր դէմ սաստիկ կերպով բողբ բրաւ, եւ քանի մը Գերմանական պզտիկ տերութեանց հետ զինուորական դաշինք դրաւ, որով նոյն տերութեանց զօրքերուն մէկ մասը գրեթէ իր բանակին հետ կը միանար: Ասոր վրայ Աւստրիա սկսաւ Բոհեմիա մեծկակ բանակ մը գումարել: Նոյն պարագայից մէջ Պրուշ Էրֆուրդ քաղաքը խորհրդանոց մը գումարեց, որն որ իր առջեւը գրուած սահմանագրութեան ծրագիրը քիչ փոփոխութեամբ ընդունելէն ետեւ՝ գոցուեցաւ (1850, Ապր. 29): Պրուշին այսպէս առանց Աւստրիայի եւ

չորս թագաւորութեանց (Հաննովէր ու Սաքսոնիա ալ վերջին ժամանակները Պրուշէն բաժնուած ու Աւստրիայի հետ միացած էին,) կարծիքը հարցնելու՝ մանաւանդ թէ անոնց բողոքին դէմ՝ Էրֆուրդի խորհուրդանոցը գումարելէն առիթ առնելով, իրենք ալ դաշնակցութեան հին ժողովոյն արտաքոյ կարգի խորհուրդը ժողովեցին (Մայ. 10), առանց միտ գնելու Պրուշի եւ իր կողմնակիցներուն բողոքին։ Աս ժողովքին՝ Աւստրիայէն ու չորս թագաւորութիւններէն զատ՝ պատգամաւոր կամ գեսպան խաւրած էին՝ Հեսսէնի մեծ դուքսը, Հոլանտայի թագաւորը (իբրեւ Լիւզուրկի մեծ դուքս) եւ Գանիայի թագաւորը (իբրեւ Հոլշտայնի դուքս)։ Քիչ մը ետքն ալ՝ Աւստրիայի արտաքին գործոց պաշտօնեայ Շուարցենպէրկ իշխանը Վարսաւիայի մէջ Նիկողայոս կայսեր հետ տեսնուելէն ետեւ, Ֆրանգֆուրդի մէջ հին դաշնակցութեան սովորական ժողովը բացուեցաւ (Սեպտ. 2), առ բանիս դէմ եղող տերութիւններուն ազատութիւն ձգուելով իրենց գեսպանները խաւրելու կամ չխաւրելու։

226. Հեսսէնի կայսրընտրութեան յեղափոխութիւնը։ Նիկողայոս կայսեր քաղաքականութիւնը։ Օլմիւցի բանակցութիւնը։ Իրերն առ վիճակը որ հասան, Պրուշին ընելու ուրիշ բան չէր մնար, բայց եթէ կամ գլուխ ծռել եւ կամ իր կամքը զէնքով յառաջ տանելու փորձ ընել։ Արդէն երկու կողմանէ պատերազմի պատրաստութիւնները կը տեսնուէին, բայց Հեսսէնի կայսրընտրութեան դէպքերը նոյնին ելքը շուտցուցին։ Նոյն տերութեան մէջ կառավարութիւնն ու զեց ամէն բան պատերազմէն յառաջ եղած վիճակը դարձնել, որուն վրայ անանկ յեղափոխութիւն մը բրդաւ, որ կայսրընտիրը ստիպեցաւ ձգել փախչիլ (1850, Սեպտ. 12)։ Եւ իր սեպհական զօրութեամբը չկրնալով ապստամբները զսպել, դաշնակցութեան հին կարգադրութեան համեմատ՝ Ֆրանգֆուրդի ժողովքէն օգնութիւն խնդրեց, զորն որ նոյն ժողովքը որոշեց տալ։

Իսկ Պրուշ ասոր դէմ բողոք բրաւ, եւ Վեդֆալիայի մէջ զօրք ոկսաւ ժողովել: Բայց Աւստրիա ալ պարագ չէր կենար. Բոհեմիայի բանակն օրէ օր զօրացընելէն զատ, կայսրը Պրեկէնցի մէջ Պաւիերայի ու Վիւրդեմպերկի թագաւորներուն հետ տեսնուելով (Հոկտ. 11), Ֆրանգֆուրգի ժողովոյն՝ Հեսսէնի նկատմամբ բրած որոշումն ամէն կերպով գործադրել տալու համար մէջերնին միաբանեցան: Պատերազմն անհրաժեշտ կ'երեւար, մէյ մ'ալ Ռուսիա մէջը մտնելով՝ նոյնը խափանեց: Նիկողայոս կայսրը դարձեալ Վարսաւիա գալով (Հոկտ. 15), հետը տեսնուելու գացին Աւստրիայի կայսրն ու Շուարցենպերկ իշխանը, եւ Պրուշի պաշտօնէից գահերէց՝ Պրանտենպուրկ կոմսը: Հոն Նիկողայոս կայսրը յայտնեց որ եթէ գաշնակցութեան ժողովոյն մէջ Հեսսէնի նկատմամբ եղած որոշման կատարուելուն Պրուշ արգելք գնել ուզէ նէ, ինք նոյն գործքը պատերազմի առիթ կը սեպէ (Հոկտ. 26): Ասոր վրայ Պրուշ հարկադրեցաւ տեղի տալ, որուն համար Պրանտենպուրկ կոմսը՝ որն որ Վարսաւիայէն դարձածին պէս՝ հիւանդացած էր, ան աստիճան նեղացաւ ու այլայլեցաւ, որ քանի մ'օր ետքը մեռաւ: Իրեն յաջորդող Մանդայֆէլ սեպուհը շուտ մը հրամայեց որ Պրուշի բովանդակ բանակը զէնք առնու (Նոյ. 6). բայց ասիկայ չէ թէ այնչափ պատերազմի նշան էր որչափ խաղաղութեան, որովհետեւ պատուով բանակցիլ կարենալու համար՝ պէտք էր որ բաւական զօրաւոր բանակ մ'ունենար Աւստրիայի դէմ հանելու, որն սր Իտալիայէն Ռատեցքի սպարապետը կանչած էր իր Բոհեմիայի բանակին Պրուշի դէմ հրամանատարութիւն ընելու: Իրօք ալ ինք Մանդայֆէլ Օլմիւց քաղաքը Շուարցենպերկին հետ բանակցելով (Նոյ. 23), մէջերնին միաբանեցան. Պրուշ իր գաղափարը բոլորովին մէկգի ձգեց, գաշնակցութեան ժողովը ճանչցաւ, Հոլշպայնի իրողութեանց նկատմամբ անոր ընելու որոշումն ընդունելու խօսք տուաւ: Հոն միանգամայն սրոշեցաւ որ Գերմա-

նիայի վերաբերեալ բոլոր խնդիրները կարգի գնելու համար՝ Տրեզտայի Գերմանական դեսպանաժողով մը գումարուի:

227. Տրեզտայի դեսպանաժողովը: Շլեզուիկ-Հոլշթայնի իրողութիւնները: Պերլինի խաղաղութեան դաշինքն ու Ղոնտոնի արձանագրութիւնները: Այս մը ետքը Շուարցենպերկ իշխանին գահերեցութեամբ՝ Տրեզտայի դեսպանաժողովը բացուեցաւ (1850, Դեկտ. 23), որուն ամենէն ստիպողական գործքը՝ Հեսսէնի կայսրնտրութեան յեղափոխութենէն զատ՝ Շլեզուիկ-Հոլշթայնի խնդիրն էր: Ստոյգ է նախընթաց տարին Մալմոէի զինագագարով վերջ տրուած էր նոյն դքսութեանց պատճառաւ Դանիայի ու Գերմանիայի մէջ մղուած պատերազմին (222), բայց չէ թէ միայն դքսութիւնք անոր պայմաններուն վրայ գոհ չէին, հապա խիստ տոգոհ էր Դանիա ալ, որուն հետ առ նկատմամբ միաբան էին նաեւ Ռուսիա ու Անգլիա: Աս երկու տերութիւնք՝ ինչպէս յառաջ ըսինք՝ չէին ուզեր որ Սկանտինաւեանք մէկտեղ միանալով՝ զօրանան (220), հապա կը բաղձային որ Դանիացւոց գաղափարը յառաջ տարուելով, Շլեզուիկ ու Հոլշթայն՝ Երկլանտի ու Դանիական կղզիներուն հետ կառարեալ միացած՝ միաձոյլ տերութիւն մը կազմեն: Արդ Դանիայի Թագաւորն այսպէս նոյն երկու տերութեանց յօժարութեան վրայ ապահով ըլլալով, աղէկ մը պատրաստուելէն ետեւ, զինագագարը լմնցած հրատարակեց ու դքսութեանց վրայ նաւատորմիդ մը խաւրեց: Եւ թէպէտ նոյնին առաջին գործողութիւնը Դանիացւոց խիստ դժբախտ եղաւ, որովհետեւ Էքսեռնֆէորտէի քով երկու մեծ նաւեր կորսնցուցին (1849, Ապր. 5), քիչ մը ետքն ալ Պրուշի Պոնին զօրապետին հրամանատարութեան տակ եղող Գերմանական բանակը Գոլաինկի քով իրենց դէմ մեծ յաղթութիւն ըրաւ (Ապր. 20)։ Բայց ասոնցմով դքսութեանց օգուտ մը չեղաւ. վստահ զի ոչ նոյն յաղթող բանակը եւ ոչ

Ետքէն օգնութեան եկող Պրուշի բանակ մը Եիւդլանտի մէջ կը յառաջանային : Ասոր պատճառն ան էր՝ որ Ռուսիա յայտնապէս ըսած էր թէ Գերմանացւոց Եիւդլանտի սահմաններն անցնիլը՝ իբրեւ պատերազմի առիթ կը նկատէ : Այսպէս երկու տմեկ աւելի գրեթէ անգործութեան մէջ անցընելէն ետեւ, Դանիացիք Ֆրետերիգայի առջեւ Պոնինին բանակին դէմ մեծ յաղթութիւն մը ստացան (Յուլ. 6), որմէ մէկ երկու օր վերջը Ռուսիայի եւ Անգղիայի միջնորդութեամբ՝ Դանիայի ու Պրուշի մէջ նոր զինագադար մը գրուեցաւ (Յուլ. 10) : Պայմաններն էին որ երկու գրութիւնք իրարմէ բոլորովին բաժնուին, Գերմանացի զօրքերը Շլեզուիկէն ելլեն, որն որ Հոլլզդայնէն զատուած՝ Դանիական կառավարութիւն մ'ունենայ. իսկ Դանիացիք Հոլլզդայնի մէջ զօրք չխօթեն : Հազիւ ամբողջ տարի մը ետքը Դանիայի ու Պրուշի մէջ Պերլինի խաղաղութեան դաշինքը գրուեցաւ (1850, Յուլ. 2), որով Շլեզուիկ բոլորովին Դանիայի իշխանութեան տակ կը մտնէր, իսկ Հոլլզդայնի մէջ Գերմանական դաշնակցութեան իրաւունքները կը պահուէին : Ասոր վրայ Լոնտոնի մէջ Գաղղիա, Ռուսիա, Անգղիա, Շուեյտ ու Դանիա արձանագրութեան մը ոտորագրեցին (Օգոստ. 2), որով Դանիայի բաղձանքները կը հաստատուէին, եւ որուն քիչ մը ետքը Աւստրիա ալ իր ոտորագրութիւնը գրաւ (Օգոստ. 23) : Բայց Հոլլզդայնցիք անկէ ետեւ ալ չհանդարտեցան, հապա իրենց պահանջումները զէնքով յառաջ տանիլ կ'ուզէին. որուն համար ալ երբեմն երբեմն Դանիացւոց հետ կը զարնուէին : Իրենց զօրութիւնը բոլորովին կոտրեցաւ, երբ որ Օլմիւցի բանակցութեանց մէջ Աւստրիա ու Պրուշ մէջերնին անոնց նկատմամբ միաբանած ըլլալով (226), եւ Ֆրանգֆուրդի ժողովը՝ Տրեզտայի դեսպանաժողովէն ընդունած հրահանգին համեմատ՝ որոշում մը տալով (Գեկտ. 28), Աւստրիական բանակ մը Հեոսէնէն անցաւ՝ Հոլլզդայն մտաւ (1851, Յունու.) : Ստյոգ է, Աւստրիա

այս կերպով Հոլզդայնցւոց յեղափոխութիւնը զսպեց, բայց զիրենք բոլորովին Դանիացւոց կամաց ալ չմատնեց, հապա զվերջինները ստիպեց երկու դքսութեանց՝ Դանիականէն բաժնուած՝ զատ զատ կարգաւորողական սահմանադրութիւն մը տալու եւ առանձին պաշտօնեաներ դնելու: — Վերջապէս մեծ տէրութիւնք Լոնտոնի մէջ նոր արձանադրութեան մ'ալ ստորագրեցին (1852, Մայ. 8), որով նաեւ յաջորդութեան խնդիրը կարգի դրուեցաւ:

228. Հին գաշնակցութիւնն առանց փոփոխութեան նորէն կը հաստատուի: Տրեզտայի գեսպանաւորովը (227) հինգ ամսուան չափ տեւելէն ետեւ՝ գրեթէ առանց գործք մը գործելու՝ ցրուեցաւ: Նոյն գեսպանաւորովը բացուելէն քանի մ'օր ետքը, Շուարցենպէրկ Մանդայֆելին հետ Պերլին գնաց թագաւորին հետ անձամբ խօսելու եւ մէկ երկու ծանրակշիռ խնդիրներու նկատմամբ մէջերնին միաբանելու համար: Գլխաւորաբար աս նիւթին մէջ միաբանեցան, որ անկէ ետեւ միայն Աւստրիա ու Պրուշ կարենան պատերազմի ու խաղաղութեան որոշում ընել. բայց աս խորհուրդը ոչ ուրիշ Գերմանական տէրութեանց եւ ոչ Ռուսիայի մտաց համեմատ էր, անոր համար ալ գեսպանաւորովոյն մէջ սառնորդ մեծ դիմագրութիւն գտաւ: Նոյնպէս Աւստրիա չկրցաւ իր բոլոր գաւառները Գերմանական գաշնակցութեան մէջ խոթելու բաղձանքը կատարել, որուն դէմ կը դնէր գլխաւորաբար Պրուշ: Եւ աս նիւթին մէջ չէ թէ միայն Ռուսիա վերջին տէրութեան կողմը կը բռնէր, հապա նաեւ Անգղիա ու Գաղղիա, որոնք պաշտօնագրով մը իրենց հակառակութիւնը յայտնեցին: Ուրիշներն ալ ուրիշ փոփոխութիւններ կ'ուզէին, առանձինն վիւրգեմպէրկի թագաւորը Գերմանական խորհրդանոց մը կ'ուզէր. բայց ամենեւին մէկու մը կամքը չկատարուեցաւ: Ո՛չ Աւստրիա, ոչ Պրուշ, ոչ վիւրգեմպէրկ եւ ոչ ուրիշ Գերմանական տէրութիւնք կրցան ուղածնին գլուխ հանել:

Հապա Ռուսիայի ուզածն եղաւ: Նիկողայոս կայսրը հա-
կառակ էր բոլոր վերոյիշեալ փոփոխութիւններուն,
եւ կ'ուզէր որ գաշնակցութեան հին սահմանադրու-
թիւնն անփոփոխ նորոգուի, զորն որ գլուխ տարաւ՝
ամէն մէկ փոփոխութիւնն ուզողին դէմ՝ նոյնին հա-
կառակ ըլլողներուն հետ միանալով: Իրերն այնպէս
դարձան, որ Պրուշ սկսաւ ետեւէ իյնալ գաշնակցու-
թեան հին սահմանադրութեան անփոփոխ նորոգուե-
լուն, որպէս զի Աւստրիա չկարենայ իր բոլոր գաւառ-
ները նոյն գաշնակցութեան մէջ խոթել. ուստի եւ
մինչեւ նոյն ատեն իրեն հետ կապուած տէրութիւն-
ներուն հրաւեր խաւրեց, որ Ֆրանգֆուրդի ժողովոյն
իրենց դեսպանները խաւրեն (1851, Մարտ 27): Աս
այոպէս ըլլալով, Տրեզտայի դեսպանաժողովոյն ընելու
գործք չմնաց. անոր համար ամէն բան Ֆրանգֆուրդի
ժողովոյն յանձնեց եւ քիչ մը վերջը ցրուեցաւ (Մայ.
15): Միեւնոյն օրը Պրուշի դեսպանը նոյն գաշնակցու-
թեան ժողովը մտաւ, որուն ետեւէն եկան հետզհետէ
իրեն հետ կապուած տէրութիւններուն դեսպանները,
որով գաշնակցութեան ժողովն իր յառաջուան կեր-
պարանօքը նորէն կազմուեցաւ (Մայ. 30): — Աս կեր-
պով Գերմանիա խաղաղանալէն ետեւ, անգամ մ'ալ
ողինները զրգռեցան ու պատերազմի վախը նորոգե-
ցաւ, Աւստրիային իր բոլոր գաւառներովը Գերմանա-
կան մպքսի ընկերութեան մէջ մտնել ուզելուն պատ-
ճառաւ: Բայց աս հեղ ալ Աւստրիա զիջանելով, ա-
մէն բան հանդարտեցաւ, եւ քիչ մը ետքը Աւստրիա
ու Պրուշ մէջերնին քսան տարւան համար վաճառա-
կանութեան դաշինք դրին (1854, Փետր. 19):

2.

Նյադոյեռն Գ. ին կառավարողութեան ժամանակը նախ-
ընթաց դեպքերով (1849—1853):

229. Գաւենեագ զօրապետին վարչութիւնը: Յունիսի յեղափոխութեան ու փողոցներու կռուոյն մէջ, Գաւենեագին գլխաւորութեամբը չափաւորակա-
նաց՝ ընկերվարականներուն դէմ՝ բրած յաղթութիւնը (185), ընդհանրապէս իբրեւ միապետական սկզբուն-
քին՝ հասարակապետութեան վրայ ստացած յաղթու-
թիւնը համարուեցաւ: Ստոյգ է անկէ ետեւ զուտ հա-
սարակապետական սահմանադրութիւն մը շինուեցաւ
եւ հասարակապետութեան արտաքին ձեւերը հա-
տատուն պահուեցան (1848, նոյ. 12). ի վերայ այսր
ամենայնի հասարակապետական հոգին ու եռանդը շատ
տկարացած էին: Ընկերութեան բոլոր բարեկիրթ ու
ընչեղ դասերը կը բաղձային որ իրենց ստացուածքը
հանգարտութեամբ վայելեն, որ վայելմունքն որ՝ իրաց
նոյն ատենուան հանգամանաց նայելով՝ միայն միապե-
տական կառավարութեան տակ կրնար հաստատուն
ըլլալ, որովհետեւ միայն այնպիսի կառավարութեամբ
կրնար վերջ տրուիլ հարուստներուն դէմ աղքատնե-
րուն բացած ընկերվարական պատերազմին: Այսպէսով
Օրինաւորականը եւ աւելի եւս Օրէանեանը սկտան
մեծ տկնկալութիւններ ունենալ, եւ արտաքոյ կարգի
ջանք ըրին իրեն անանկ կարգաւորելու որ առ միապե-
տական իշխանութիւնը հին տիրող ցեղին տրուի: Նա-
բովէնեանը ալ՝ թէպէտ խիստ սակաւաթիւ էին կամ
կը կարծուէին, սակայն եւ այնպէս անգործ չէին կե-
նար: Առ կերպով հասարակապետութեան կողմնակից-
ներն երթալով ազգեցութիւննին կը կորսընցընէին, եւ
իրենց գլխաւորներն՝ ընկերվարականաց հետ ունեցած
աւելի կամ քիչ կապակցութիւններնուն համեմատ՝
հետզհետէ կը կործանէին: Բայց իրենց իյնալուն գըլ-

խաւոր պատճառներէն մէկն ալ ան եղաւ, որ իշխանութիւնը ձեռուրնին եղած ատեն՝ իրարու հետ կը թրշնամանային. եւ իրարու օգնելու տեղ՝ հասարակապետութեան թշնամեաց հետ կը միանային, իրենց կարծեկիցները կործանելու համար: Այսպէս Լուի Պլան չափաւորեալներուն հետ միացած՝ Պլանգիին իյնալուն օգնեց. զինքն ալ վար ձգելու ձեռնտու եղաւ Լաթրիւ Ռոլէն, որն որ քիչ մը ետքը՝ եթէ չկործանեցաւ նէ՝ արհամարհութեան մէջ ինկաւ: Նոյն իսկ Լամարգին ու Գաւենեագ՝ իրեւ նախանձաւոր հասարակապետականը՝ աչքէ ինկան ու կասկածելի եղան, անանկ որ չէին կրնար ապահովութիւն ունենալ մեծագոյն մասին վրայ: Նոյն Գաւենեագ զօրապետը՝ վարչութեան գլուխ եղած ժամանակ՝ մեծ հաստատութեամբ ու խոհմուտութեամբ կը վարուէր, բայց սրտանց հասարակապետական ըլլալով եւ փառասիրութիւն չունենալով, իր իշխանութիւնը տեւական ընելու փոյթ չէր տաներ: Արտաքին իրողութեանց նկատմամբ իր Լամարգին նախորդին խաղաղական քաղաքականութեան կը հետեւէր. իսկ ներքնոյն կողմանէ՝ կը զգուշանար երկու ծայրերէն, այս ինքն՝ ընկերավարութենէն եւ միապետութենէն: Բայց ինք այսպէս անհոգ կեցած ատեն, ուրիշները սաստիկ ժրութեամբ կը գործէին. որով եւ կրցան զինքը մէկդի ձգել տալով, հասարակապետութեան գահերէց ընտրել տալ անանկ մէկը, որն որ արգէն շատոնց միտքը դրած էր հասարակապետութիւնը կործանել:

230. Լուդովիկոս Նաբոլէոն՝ գահերէց ընտրուելէն յառաջ: Մտադրութեան արժանի է առ իշխանին ընտրութիւնը, որուն համար հարկ է որ Փետրուարի յեղափոխութենէն վեր իր բռնած ընթացքը տեսնենք: — Լուդովիկոս Նաբոլէոն, որն որ քանի մը տարի յառաջ Համբերդէն (136) փախած էր ու Լոնտոն կը գտնուէր, Փետրուարի յեղափոխութեան լուրն առնելուն պէս, Փարիզ եկաւ. բայց առժամանակեայ

կառավարութիւնն իրեն աղաչեց որ ձգէ երթայ: Ինքն ալ խոհեմութիւն սեպեց առ աղաչանքին զիջանիլ, որն որ քաղաքավարական կերպով արուած հրաման մըն էր: Նաբոլէոնեանք նոյն ատեն ոտկաւաթիւ էին, եւ իշխանին դրամական վիճակը զինքը չէր կրնար յուսացնել, որ ոտակի զօրութեամբ կարենայ իր կողմը շարժում մ'ընել տալ: Անոր համար խիստ զարմանալի երեւոյթ կրնայ սեպուիլ Մայիսի յեղափոխութեան ատենը (184) յեղափոխականներուն բերնէն շատ անգամ լսուած էր, որ յայտնապէս նոյն իշխանին համար էր: Ուստի եւ առ եղած շարժման՝ բոլորովին ուրիշ առիթ եւ ուրիշ նպատակ փնտռելու է: Ա' երեւայ որ ընկերավարականք կայսեր անունն իբրեւ պատրուակ կ'ուզէին գործածել՝ զօրքերն իրենց կողմը շահելու եւ կառավարութենէն բաժնելու համար: Իրենց գիտաւորութիւնն ան չէր որ իշխանին համար աշխատին, հապա ան՝ որ իշխանին անունն իբրեւ գործիք իրենց գիտաւորութեանց կատարուելուն ծառայեցընեն: Ասկից յառաջ եկաւ որ ազգային գործատանց բանաստեղծները, որոնք գուցէ յառաջագոյն նոյն իշխանին անունն իոկ լրած չունէին, ան ատեն սկսան մէկէն զինքն իբրեւ չաստուած պաշտել: Առանկով երբ որ քիչ մը ետքը՝ ազգային ժողովոյն պակասած քանի մ'անդամներուն տեղ՝ նոր պատգամաւորներ ընտրել հարկ եղաւ, Լուդովիկոս Նաբոլէոն Փարիզ (1848, Յունիս 8) եւ գաւառներու մէջ երկու տեղ ընտրեցաւ: Արդէն իր ազգականներէն երկու հոգի, այս ինքն՝ Նաբոլէոն (Հերոնիմոսին որդին) եւ Պետրոս (Լուկիանին որդին), ազգային ժողովոյն մէջ կը նստէին: Բայց Լուդովիկոս Նաբոլէոն առ ձեռք բերածովը գոհ ըլլալով եւ տեսարանին վրայ անձամբ երեւնալու ժամանակը տակաւին եկած չհամարելով, չուզեց Գաղղիա դառնալ, որպէս զի չըլլայ թէ առժամանակեայ կառավարութեան հետ կուռելու հարկազրի, որուն անդամներէն մէկը՝ նոյն իոկ իր ընտրութենէն ետքը՝ ազգային

Ժողովոյն մէջ առաջարկած էր որ Նաբոլէոնեան ցեղին գէմ տրուած տարազրութեան հին վճիռը (131) Լուդովիկոս Նաբոլէոնին վրայ հաստատուն մնայ (Յունիս 13), թեեւ առ առաջարկութիւնն ընդունելի. չէր եղած, եւ ժողովքն իշխանին ընտրութիւնը հաստատած էր: Ուստի եւ հրատարակեց որ զինքն ընտրողներուն շնորհակալ է, բայց կ'ուզէ առժաման Լոնտոն կենալ, վրան աւելցընելով որ Եթէ ժողովուրդն իմ վրաս պարտք մը դնէ, կը կատարեմ. բայց չեմ ուզեր որ անոնս շփոթութիւններ հանելու գործածուի: Ասանկ դժբախտութիւն մը խափանելու համար, պքսորանաց տեղս կը մնամ:

231. Լուդովիկոս Նաբոլէոն գահերէց կ'ընտրուի: Լյապէս Նաբոլէոն Լոնտոն կեցած ատեն, հինգ տեղէ միանգամայն ազգային ժողովոյն անդամ ընտրեցաւ, այս ինքն՝ Փարիզէն, Մոզելէն, Իսնէն, Ստորին Շարանգէն ու Գորսիգայէն: Աս որ եղաւ, իշխանը կարծեց թէ ալ Գաղղիա դառնալու ատենն եկած է: Բայց ան ժամանակն ալ հեղ մը միայն ազգային ժողովոյն մէջ երեւնալով՝ կարճ խօսակցութիւն մ'ըրաւ (1848, Սեպտ. 26), եւ անկէ ետեւ նիստերուն մասնակից չեղաւ: Լրագիրը սկսան իրեն գէմ նախատալան խօսքեր խօսիլ, եւ զինքն իբրեւ անմիտ ու անկարող մէկը ձեւացընել. բայց առ բանս ալ իրեն խիստ օգտակար եղաւ, որովհետեւ որչափ որ իր թշնամիքը զինքն աւելի անկարող կը համարէին, այնչափ աւելի դիւրութեամբ կրնար իր դիտաւորութիւնը ծածուկ յառաջ տանիլ, եւ իր հակառակորդներն այնչափ քիչ ջանք կ'ընէին զինքը խափանելու: Նոյն միջոցին ուսմանագրութիւնը լմնեցած էր (229), որուն նայելով՝ կառավարութեան գլուխ պիտ'որ ըլլար բոլոր ժողովուրդէն չորս տարւան համար ընտրուելու գահերէց մը. բայց նոյն գահերէցն ազգային ժողովէն այնչափ կախում ունէր, որ առանց անոր հաւանութեան՝ ծանրակշիռ գործք մը չէր կրնար գործել: Անմիջապէս նոյն իշ-

խանութեան հետամուտներուն կամ յարմար սեպուղներուն անունները սկսած ամենուն բերանը պտրտիլ: Ամենէն յառաջ կ'անուանուէր Գաւենեազ, իրմէ ետքը կու գային Լուգովիկոս Նաբոլէոն, Լամարգին, Լքարիւ Ռոլէն, եւ ընկերվարական կողմնակցութեան համար՝ Ռասսիայլ: Լուգովիկոս Նաբոլէոն՝ ազգային ժողովոյն մէջ պատգամաւորի մը՝ իր ընտրութեան դէմ խօսածին (Հոկտ. 25) հակառակ, նոյն ժողովոյն մէջ համառօտ պատասխան մը տալէն զատ, մասնաւոր ընտրութեան յայտարարութիւն մ'ալ հանեց, որուն մէջ կը խոստանար որ իր վարչութեան նպատակը պիտ'որ ըլլայ ներքուստ՝ հանդարտութիւն, իսկ արտաքուստ՝ խաղաղութիւն հաստատել, տուրքերը թեթեւցընել, միանգամայն կը յայտնէր թէ անանկ պաշտօնեաներ կը գնէ, որոնք Գաղղիայի ամենէն ընտիր ու ճարտար մարդիկն ըլլան՝ առանց նայելու թէ ո՞ր կողմնակցութենէն են: Լրագիրը տակաւին չէին դադրեր իրեն դէմ թշնամանքներ տեղալէն եւ զինքը ծաղրելի ընելէն. բայց ասոնք իրեն վնաս չէին կրնար տալ, վասն զի իր գլխաւոր կողմնակիցներն անանկ մարդիկ էին՝ որոնք ամենեւին լրագիր չէին կարդար, այս ինքն՝ գեղացիք եւ հասարակ զինուորք: Ասոնք քիչ մ'ատենէ վեր մտքերնին դրած էին թէ Գաղղիայի իրողութիւնք այնպէս խառնաշփոթած են, որ միայն Նաբոլէոն մը կրնայ զանոնք կարգի դնել: Իշխանին անունն էր՝ որ զիրենք անոր կողմնակից կ'ընէր. ամենեւին մէկը չէր մտածեր թէ արդեօք եղբորորդին՝ հօրեղբօրը կը նմանի թէ չէ. ասիկայ իբրեւ ինք իրմէ իմացուող բան մը կ'ենթադրէին: Երբ որ մէկալ կողմնակցութեանց գործակալները զիրենք ուրիշ մէկն ընտրելու կը յորդորէին, գլուխնին շարժելով՝ իրենց կարծեաց մէջ հաստատուն կը մնային: Բայց Նաբոլէոնին գլխաւոր հակառակորդներն եղողներն ալ իր ընտրութեան օգնեցին: Լուգովիկոս Փիլիպպոսին կողմնակիցները՝ իրենց գլուխն ունենալով զԹիէր, ամէն կերպով ջանացին որ

Լուգովիկոս Նաբոլէոն ընտրուի. վասն զի ստոյգ համարելով որ նոյն իշխանը կառավարելու անկարող է, կ'ուզէին զինքը նոյն ատեն յառաջ քշել, որպէս զի եթէ ինք անհաճոյ ըլլայ, Օրլէանեան ցեղն ետ կանչուի, որն որ նոյն ժամանակ տակաւին չէր կրնար ըլլալ: Կային նաեւ զօրապետներ՝ որոնք Նաբոլէոնին կողմը բռնեցին, Գաւենեազին նախանձորդ ըլլալնուն համար: Այսպէս ամէն պարագաները մէկտեղ գալով, Լուգովիկոս Նաբոլէոն գահերէց ընտրուեցաւ (Գեկտ. 10) հինգ ու կէս միլիոնէ աւելի քուէով, ուր որ Գաւենեազին՝ միայն մէկուկէս միլիոն քուէ ելաւ, Լքտրիւ Ռոլէնին՝ հազիւ կէս միլիոն, իսկ Լամարգինին՝ 20,000 քուէ:

232. Նոր գահերիցուն ընթացքն ու քաղաքականութիւնը: Ընտրութիւնն ըլլալէն տասն օր ետքը Գաւենեազ ազգային ժողովոյն մէջ իր պաշտօնը նոր գահերիցուն յանձնեց, որն որ սահմանադրութիւնը պահելու երդում ընելէն ետեւ, շքեղ կառքով Եղիւսեան պալատը գնաց, ուր պիտի բնակէր: Հոն նոյն օրը պաշտօնարան մը կազմեց, որուն անդամներն էին Օտիլոն Պարոյ, Տրուէն տը Լիւիս, Ֆալու, Ռիւլիէր, Դրասի, Բասի, Ֆոշէ, Լագրոս, Պիւֆէ: Պիւժոյ սպարապետը բանակին վերին հրամանատար եղաւ, Շանկառնիէ՝ ազգային պահակապաններուն: Իսկզբան ազգային ժողովն անանկ կ'ուզէր ցուցնել որ ինք գահերէցէն վեր է. բայց հասարակաց կարծիքն անանկ չէր. Լուգովիկոս Փիլիպպոսին ժամանակին պատգամաւորաց ռենեկին անկարգ վարմունքովը՝ օրէնսդիր ժողովները համարումնին բոլորովին կորսնցուցած էին: Ասկից զատ՝ նոր գահերէցն իր բռնած խորագէտ ընթացքովն ու հաստատութեամբը շուտ մը ստիպեց զանոնք ամէնքն իրենց միտքը փոխելու, որոնք իր վրայ խիստ նուաստ համարում ունէին: Լուգովիկոս Փիլիպպոսին քաղաքականութեան դէմ՝ որն որ բոլորովին ընչաւետ քաղաքացւոց վրայ կը յենուր (132), նոր գահերէցը կը

յենուր գեղացւոց ու զինուորաց վրայ, սրոնք արդէն իր կողմն էին, ասոնցմէ զատ՝ եկեղեցականներն ալ իր կողմը շահեցաւ, Հռոմի հասարակապետութիւնը կործանելու եւ զքահանայապետը նորէն իր գահը հանելու համար բանակ մը խաւրելով (214), որով միանգամայն Խտալիայի իրողութեանց վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ: Նաբոլէոն բոլոր ժողովրդեան սէրն դնող հանրապէս վաստակելու մտօք, Գաղղիայի չորս կողմը բազմաթիւ ճամբորդութիւններ բռաւ. եւ զանազան տեղեր արուած խնջոյքներուն առթիւր զըուցած խօսքերով՝ երբեմն բացայայտ եւ երբեմն գաղանի կերպով հասկըցուց որ մէյ մը ձեռք բերած իշխանութիւնը թող տալու միտք չունի: Նոյն նպատակաւ քանի մը հեղպաշտօնեաները փոխեց, եւ չորս կողմն անանկ մարդիկ ժողովեց, որոնց հաւատարմութեան կամ իրեն կողմնակից ըլլալուն վրայ ապահով էր: Հասարակապետականք իր աս դիտաւորութիւնն իմանալով, ատեն ատեն ջանք ըրին զինքը վար ձգելու, անգամ մ'ալ, Հռոմի արշաւանքէն առիթ առնելով, միեւնոյն օրերը՝ թէ՛ Փարիզ եւ թէ՛ Ղիոն՝ յեղափոխութիւն հանեցին, եւ մայրաքաղաքին մէջ Լըտրիւ Ռօլէնին հրամանապետութեան տակ՝ դաշնաժողով մը դրին (1849, Յունիս 13—15). բայց զինուորաց եւ ունեւոր քաղաքացւոց իրենց դէմ ելլելով՝ ճնշուեցան: Աս առթիւ խել մը հասարակապետականք բռնուեցան. կամաց կամաց լրագիրներուն վրայ եղած հսկողութիւնը սառտկացաւ, իբրեւ հասարակապետական ճանչցուած մարդիկ իրենց պաշտօններէն հանուեցան, որոնց մէջ ամենէն նշանաւորը համարուեցաւ Շանկառնիէին վար առնուիլը (1851, Յունու. 10):

233. Դեկտեմբերի 2ին դէպքերը: Նաբոլէոն աս կերպով ոգիները պատրաստելէն ետեւ, մէյ մը փորձ բռաւ՝ իբրեւ թէ առանց իր գործակցութեան՝ ժողովրդեան ու օրէնսդիր ժողովոյն ձեռքովը իր դիտաւորութիւնը գլուխ հանելու: Տէրութեան ամէն

կողմերէն սկսան խնդրագիրներ տեղալ, որոնք սահմանադրութեան քննուիլը կամ փոխուիլը կ'ուզէին: Իրօք ալ օրէնսդիր ժողովոյն մէջ նոյն նիւթին վրայ առաջարկութիւն, եղաւ. բայց ասանկ խնդիրներու համար հարկաւոր եղածին չափ քուէ (քուէից չորս մասին երեքը) չկրնալով ունենալ մերժուեցաւ (1851, Յունիս 19): Ետքէն օրէնսդիր ժողովը նորէն բացուած ատեն (նոյ. 4), գահերէցն անձամբ առաջարկեց սահմանադրութեան քննուիլը, Որպէս զի, ըսաւ, օրինաւոր ճամբով գլուխ ելլէ ան բանը՝ զորն որ Գաղղիական ազգն ուրիշ կերպով ալ կրնայ յառաջ տանիլ. միանգամայն ծանոյց որ կը բաղձայ ընդհանուր ընտրութեան իրաւունքը մուծանել՝ աւելի ընդարձակ հիմանց վրայ, որպէս զի ժողովուրդն առիթ ունենայ իր կամքը յայտնելու: Բայց աս հեղ ալ ժողովը դէմ դարձաւ, եւ առաջարկուած ընտրութեան օրէնքը երկու օր ետքը մերժուեցաւ (նոյ. 13): Հասարակապետականք Նաբոլէոնին բռնած ընթացքէն այլայլելով եւ օրէնսդիր ժողովոյն դիմագրութենէն քաջալերուելով, ուզեցին գահերիցուն իշխանութիւնը զանազան միջոցներով չափաւորել, մինչեւ կը պատրաստուէին զինքը բանտարկել տալ. բայց ինք աճապարեց զիրենք մէջտեղաց վերցուց եւ իր կամքը գլուխ տարաւ: Իր աս գործողութեան համար ընտրած էր իր հօրեղբօրը Նաբոլէոն Աին կայսր օծուած օրը (Հատ. Գ. 152): Նախընթաց գիշերը (Դեկտ. 1—2) պալատին մէջ մեծ հանդէս մ'ըրաւ, որուն մէջ արտաքոյ կարգի հանդարտութիւն ու զուարթութիւն կը յուցընէր: Նոյն միջոցին իր հաւատարիմներուն ձեռքովը ամենայն ծածկութեամբ զինուորները կը պատրաստուէին, եւ առտու չեղած՝ ամէն բան լմնցած էր: Գիշերուան միեւնոյն ժամուն մէջ՝ առանց ազմկի բռնուած ու բերդերու մէջ բանտարկուած էին գահերիցուն հակառակ եղող ամէն զօրապետը, պատգամաւորը, քաղաքագէտը ու գրագէտը, որոնք յանկարծակիի գալով, ոչ գէմ գնել եւ ոչ փախչիլ կրցած էին:

Ասոնց մէջ ամենէն երեւելիներն էին Գաւենեագ, Շանկառնիէ, Լամորիսիէր, Պրտոյ, Շարաս զինուորականները, եւ Թիէր, Ախիդոր Հիւկոյ, Էօփէն Սիւ մատենագիրները: Պատերուն վրայ կապուած յայտարարութիւններ տա եղածները երկրորդ առառւ ժողովրդեան կը ծանուցանէին: Նաբոլէոն կը զրուցէր Թէ Ազգային ժողովը՝ հասարակաց բարօրութեան համեմատ օրէկներ տալու տեղ՝ գրգռութիւններ կը յարուցանէր, եւ ժողովրդեան ինծի յանձնած իշխանութեան դէմ յարձակում կ'ընէր: Ես վեց միլիոն հոգւոյ ընտրեալը՝ անոր նենգութիւնները ոչնչացուցի: Թէ որ ժողովուրդն իմ առ բաժնիս չի հաճիր, թող իմ տեղս ուրիշ մէկն ընտրէ. իսկ եթէ իմ վըաս վստահութիւն ունի, թող իմ ձեռքս միջոց տայ պաշտօնս կատարելու: Աս նպատակաւ կ'որոշէր որ ժողովուրդն ընդհանուր քուէարկութիւն ընէ, եւ պարզապէս Այո կամ Ո'չ ըսելով, ընդունի կամ մերժէ իր տասը տարւան գահերէց ըլլալուն, քովը ծերակոյտ մ'ունենալուն եւ սահմանադրութիւնը փոխելուն առաջարկութիւնը: Հասարակապետականք տա բաները հանդարտութեամբ չէին կրնար տեսնել. իրօք ալ մեծ յեղափոխութիւն մը հանեցին, բայց իրենց գլխաւորները մէջտեղաց վերջուած ըլլալով, դիւրաւ զսպուեցան, թէեւ իրենք յուսահատութեամբ կռուելով, զինուորք ալ ձեռք անցուցածնին մեռցընելով, շատ մեծ արիւնհեղութիւն եղաւ:

234. Լուդովիկոս Նաբոլէոն՝ տասնամեայ գահերէց: Նոյն միջոցին ժողովրդեան ընդհանուր քուէարկութիւնն եղաւ եւ Նաբոլէոնին սպասած արգիւնքն ունեցաւ. որովհետեւ ինչպէս որ նոյն իսկ իրեն դէմ ըլլող ընչաւէտ ու քաղաքակիրթ մարդիկ թէ Փարիզ եւ թէ՛ գաւառներն ելած ապստամբութիւնները զուպելու գործակից եղած էին, ընկերվարութեան ու ան-իշխանութեան չարիքները խափանելու համար, նոյնպէս առ քուէարկութեան ատեն ալ՝ միեւնոյն նպատակաւ իր առաջարկութեան հաւանութիւն տուին:

Ասանկով տարւոյն վերջին օրերը (Դեկտ. 20 ու 21) կատարուող քուէարկութեան մէջ՝ եօթն ու կէս միլիոնի չափ (7,439,216) հոգի՝ գահերիցուն կողմը, եւ միայն 640,000 հոգի անոր դէմ քուէ տուին։ Աստեանելով՝ Նաբոլէոն իր իշխանութիւնն այնպէս հաստատուն սեպեց, որ Գեկտեմբերի 2ին բանտարկեալներն ազատեց, եւ մէջերնէն միայն քանի մը հոգի Գաղղիայէն դուրս հանելով՝ գոհ եղաւ։ Իսկ վերջին յեղափոխութեան առեւն ձեռաւրնին զէնքով բռնուած յեղափոխականք խոտիւ պատժուեցան. իրենցմէ խել մը մարդիկ Գայէն քշուեցան։ Նաբոլէոն եկեղեցականները բոլորովին իրեն հետ կապելու համար՝ ուրիշ շնորհաւճեւրէն զատ՝ Բանթէոնը դարձեալ եկեղեցւոյ փոխել տուաւ։ Շուտ մ'ալ սկսաւ պատրաստութիւն տեսնել՝ անուամբ միայն մնացած հասարակապետութիւնը կայսրութեան փոխելու։ Իր հօրեղբօրը կայսրութեան ժամանակը գործածուած ոսկի արծիւները դրօշներուն վրայ դնել տուաւ. ազգային պահակապանաց դնգերը լուծեց, ազատութեան ծառերը եւ հասարակապետութեան ուրիշ նշաններն ու անունները վերցրնել եւ անոնց տեղ՝ կայսրութեան ժամանակուանները դնել տուաւ։ Եկեղեցիներուն մէջ՝ հասարակապետութեան տեղ՝ սկսուեցաւ Նաբոլէոնին անունը յիշուիլ եւ իրեն համար աղօթք ըլլալ։ Քիչ մը ետքն ալ ինք նոր սահմանադրութիւն մը տուաւ (1852, Յունու. 14), որով Նաբոլէոն Աին ժամանակուան գրեթէ ամէն կարգադրութիւնները նորէն կը հաստատուէին։ Բոլոր իշխանութիւնը տառնամեայ գահերիցուն ձեռքը կը տրուէր, որն որ իր քովը տէրութեան խորհուրդ մը, ծերակոյտ մը եւ բոլորովին անզօր օրէնսդիր ժողովք մը պիտ'որ ունենար, որոնք ամենեւին չէին կրնար իր որոշումները սկարաքընել։ Նոր գահերիցուն առաջին գլխաւոր գործողութիւններէն մէկն ալ եղաւ Օրլէանեան ցեղին ինչքերը տէրութեան գրաւել (Յունու. 22), որպէս զի նոյն ցեղին իշխանները չկարենան ստակով իրենց

կողմը մարդ վաստակիլ: Իսկ իր անձին՝ ծերակուտին ձեռքով 12 միլիոնի տարեկան թոշակ կապել տուաւ. իշխան ու ամենապատիւ տէր¹ տիտղոսը եւ թագաւորական պալատները գործածելու իշխանութիւն ընդունեցաւ: Այս ամենայն յայտնի կը ցուցնէր թէ շատ չանցած՝ իր հօրեղորը պէս՝ կայսերական գահը պիտ'որ ելլէ, որն որ ազգին մեծ մասին կամացն ալ համաձայն էր: Իշխանը սգիններն աւելի եւս պատրաստելու համար Գաղղիայի հարաւային կողմերը ճամբորդութիւն մ'ըրաւ: Լիոնի մէջ Նաբոլէոն Աին արձանը բացուելու առթիւ՝ խօսած ճառին մէջ, զանիկայ Գաղղիայի ամենէն օրինաւոր վեհապետն անուանելէն ետեւ, վրան աւելցուց թէ նոյն օրինաւոր կայսրութիւնը նորէն կանգնելու շատ չեմ տճապարեր, եւ ան ատեն միայն գլուխ կը տանիմ՝ երբ որ Գաղղիայի ընդհանսւր կամքն ու անոր բարօրութիւնը կը պահանջեն: Մարսիլիայի մէջ զինքը դժոխային ըսուած մեքենայով սպաննելու համար եղած՝ դաւակցութիւնը ատենին իմացուեցաւ: Պորտոյ խօսած ճառը խիստ հռչակաւոր եղաւ, որովհետեւ նոյնով ջանաց ցուցնել թէ կայսրութիւնը՝ խաղաղութիւն է², բսելով թէ Գաղղիա որ հանդարտի, բոլոր աշխարհք հանդարտութեան մէջ կ'ըլլայ:

235. Նաբոլէոն կայսր: Աս ճամբորդութեամբ Նաբոլէոն իր դիտած նպատակին հասաւ: Ամէն կողմ լրած կեցցէ կայսր ազաղակները՝ մինչեւ Փարիզ հետն եկան, ուր զինքն ընդունելու համար արտաքոյ կարգի պատրաստութիւններ եղած էին: Իշխանը հոն ալ նոյն կեցցէ կայսր ազաղակներով մտաւ (1852, Հոկտ. 16), Եղիւսեան պալատին տեղ՝ Դիւիլիի պալատը գնաց բնակեցաւ, ուր իր չորս կողմը ժողովուեցան իր ազգականները: Քիչ մը ետքը գահերեցը ծերակուտին հրամայեց որ կայսրութիւնը նորէն կանգնելու վրայ խորհի, որովհետեւ բովանդակ ազգը յայտնի կերպով աս բանս

1 Monseigneur,

2 L'empire c'est la paix.

կը պահանջէ: Ինչպէս որ կրնայ գուշակուիլ, ծերակոյտը յօժարութեամբ աս հրամանին հնազանդեցաւ. բայց Նաբոլէոն ուզեց որ իր կայսր ըլլալն ալ բուն ժողովրդեան ձեռքովը դլուխ տարուի: Անոր համար որոշուեցաւ որ բոլոր Գաղղիացիք քուէարկութեամբ իրենց միտքը յայտնեն աս խնդրոյն վրայ թէ արդեօք կ'ուզեն Նաբոլէոն Ա.ին ունեցած կայսերական ժառանգական իշխանութիւնը, որն որ իր հրաժարելովը (Հատ. Գ. 248, 260) օրինաւորապէս իր որդւոյն Նաբոլէոն Բ.ին անցած էր (136), Նաբոլէոն Գ.ին տալ: Առաջարկութիւնն աս կերպով կ'ըլլար, որպէս զի կայսերական իշխանութեան օրինաւորութիւնն ամենեւին տարակուսի տակ չձգուի, այնպէս որ նոր կայսրը՝ թէ ծննդեամբ եւ թէ ժողովրդեան կամքովը նոյն աստիճանին հասած սեպուի: Քուէարկութեան (Նոյ. 21, 22) արդիւնքն աս հեղ առաջին անգամներէն աւելի նշանաւոր եղաւ. վասն զի 7,839,552 հաւանութիւն տուողներուն դիմացը՝ հազիւ 254,501 չհաւանող գտնուեցաւ: Ասոր վրայ Նաբոլէոն Գ. կայսր հրատարակուեցաւ (Դեկտ. 2): — Նոր կայսրն իր իշխանութիւնը՝ նաեւ ազգականութեան կապերով հաստատելու մտօք, շատ ջանաց որ՝ իր հօրեղծօրը պէս՝ վեհապետական տներէ իշխանուհւոյ մը հետ ամուսնանայ, բայց չկրնալով յաջողընել, իր սովորական բնաւորութեան համեմատ՝ որոշեց վեհապետական տնէ չեղող մէկու մը հետ ամուսնանալ, եւ նոյն որոշումն առանձին պատգամախօսութեամբ մը օրէնսդիր ժողովոյն ծանուցանելէն քանի մ'օր ետքը՝ գործքով ալ կատարեց (1853, Յունու. 29): Աս կերպով Գաղղիայի կայսրուհի եղող իշխանուհին էր Եւգինէ Մօնդիխոյ՝ Թեպայի դքսուհին, Սպանիական ազգէն:

236. Նոր կայսեր ընթացքը: Պուրպոնեանք եւ Օրլէանեանք: Բեղգիա տիրող ցեղը: Նաբոլէոն Գ. արդէն յառաջուրնէ ամենայն ինչ կարգի դրած ըլլալով, ոչ ներքին եւ ոչ արտաքին քաղաքականութեան

նկատմամբ փոխելու բան ունէր. ուստի գահերիցութեան ատենն ըրածին պէ՛տ՝ կայսր ըլլալէն ետեւ ալ մեծ ջանքով ետեւէ եղաւ, Գաղղիացիները՝ ներքին հանգարտութեամբ ու կարգաւորութեամբ, իսկ արտաքին տերութիւնները՝ իր խաղաղասիրութեամբն ու յեղափոխականները զսպելով, գոհ ընէլ: Աս կերպով իր վարչութիւնը խիստ խոհեմական ու իմաստուն եղաւ: Փարիզի մէջ մեծամեծ շինուածներու ձեռք զարնելով, Ռիվայէի փողոցը երկընցընելով, Լուվրի պալատին շինութիւնը լմնցընելով, չէ թէ միայն գործաւորներուն զբաղում հոգաց, հապա նաեւ խել մը նեղ ճամբաները ջնջեց, որոնք ամէն յեղափոխութեանց ատեն՝ ապստամբաց գլխաւոր ապստամանարանը կ'ըլլային: Զանազան միջոցներով դեղացիներն ու զինուորները յառաջունէ աւելի իրեն հետ կապելէն զտո, զեղեութիւնը՝ ուստի եւ արուեստաւորաց ու վաճառականաց շահն՝ աւելցընելով, ջանաց իրեն հետ հաշտեցընել նաեւ իրեն դէմ եղող ան հարուստ քաղաքացիները, որոնք նոյն ատեն աւելի եւս իրմէ կը հեռանային՝ իր իշխանութիւնը հաստատելու եւ յեղափոխականները զսպելու մտքը՝ մամլոյ ազատութիւնը չափաւորելուն, ազգային պահակապանները վերցընելուն եւ օրէնսդիր ժողովոյն հրապարակական ըլլալը դադարեցընելուն համար: Գրեթէ բոլոր եպիսկոպոսներն իրեն հետ կապուեցան, որովհետեւ կրօնի մեծ յարգութիւն կը ցուցընէր: — Ինչպէս յայտնի է, որչափ որ կայսեր իշխանութիւնը կը հաստատուէր, այնչափ ալ Օրինաւորականաց ու Օրէանեանց ակնկալութիւնները կ'ոչընչանային: Լուդովիկոս Փիլիպպոս Անգղիա մեռած էր (1850, Օգոստ. 26): Ասոր որդիքը նոյն ատենէն սկսած ջանալ որ Պուրպոնեանց երիցագոյն ցեղին հետ հաշտուին ու մէկտեղ միանան, յաւատով որ նոյնով իրենց իւրաքանչիւր կողմնակիցներն ալ կը միանան ու կը զօրանան: Քանի մը հեղ պարապ փորձեր փորձելէն ետեւ, վերջապէս Նրմուրի դուքսն անձամբ Վարո-

լոս Ժ-ին Թուան՝ Հանպորի կամին (97) գնաց եւ իր բոլոր ազգականաց անուամբը՝ զինքն իբրեւ Հենրիկոս Ե. Ճանչցաւ, որուն գիմնացը նոյն կամը յայտնեց որ պատրաստ է իրեն որդեգիր առնուլ ու յաջորդ անուանել Լուգովիկոս Փիլիպպոսին Թաւր՝ Փարիզի կոմսը։ — Օրէանեանց՝ Գաղղիայի դահէն իյնալը՝ պէտք էր որ մեծ ազգեցութիւն ընէր նոյն ցեղին վրայ։ (Բեղ-գիայի Թադուհին Լուգովիկոս Փիլիպպոսին աղջիկն էր)։ Անոր համար Բեղգիայի Լուգովիկոս Թադաւորը Գաղղիայի զօրաւոր կայսրութեան գիմնացը պաշտպանութիւն ունենալու համար, իր Լէսթըլտ Թադաւաւանգ որդւոյն հետ վիեննա գնաց, եւ քիչ մը ետքը նոյն Թադաւաւանգը Աւստրիայի կայսերական ցեղէն՝ Մարիամ արքեպիսկոպոսիտին հետ կարգուեցաւ (1853, Օգոստ. 22)։

237. Եւրոպական տերութիւնք զնաթուլէոն Գ. իբրեւ կայսր կը ծանշնան։ «Նոր կայսրը գահ ելելուն պէս, բոլոր մտադրութիւնը դարձուցած էր իր իշխանութիւնն արտաքին տերութիւններուն ճանչցրնելու. որուն համար իր ղեսպաններուն ձեռքովն իր խաղաղասիրական գիտաւորութեանց վրայ ապահովութիւն կու տար։ Աս անգամ ալ Անգլիա՝ ուրիշ ամէն տերութիւններէն յառաջ՝ ճանչցաւ Գաղղիայի մէջ եղած տոս փոփոխութիւնը, որուն օրինակին շուտ մը հետեւեցան Նէապոլիս, Սպանիա եւ ուրիշ քանի մը փոքր տերութիւնք։ Եւ մնային միայն երեք հիւսիսային տերութիւնք. Բայց անոնք ալ քիչ մը ետքը իրենց ընդունելութիւնը ծանուցին։ Արգէն յառաջուրէն Ելլաիքը գուշակելով, պատրաստութիւննին տեսած եւ ընելիքնին որոշած էին, ուստի եւ քիչ մը ժամանակ ուշացրնելին՝ աւելի ձեւի համար էր, քան Թէ ընդունելութիւննին զլանալու համար։ Վերջէն տարիները նոյն տերութեանց վեհապետները յաճախ իրարու հետ տեսնուած էին, որն որ ցոյց մըն էր Թէ նոյն երեք տերութեանց յառաջուան միաբանութիւնը միշտ կը տեսէ

եւ աւելի կ'ամրանայ: Աւստրիայի Շուարցենպէրկ պաշտօնեան իր մահուընէն քիչ մը յառաջ շրջաբերական պաշտօնագրով մը յայտնած էր թէ Աւստրիա կ'ուզէ Գաղղիայի հետ խաղաղութիւնը պահել, բաւական որ Գաղղիա ալ իր կողմանէ 1815ին դաշինքները յարգէ (1852, Յունու. 29), որուն իբր պատասխան նոյն տէրութեան պաշտօնական լրագիրը՝ Գաղղիայի խաղաղասիրական դիտաւորութեանց վրայ ապահովութիւն տուած էր: Իսկ երբ որ յիշեալ պաշտօնեան մեռաւ, Նիկողայոս կայսրն Աւստրիա ու Պրուշ եկաւ (Մայ.), նոյն երկու տէրութեանց հետ նոր Նաբոլէոնին գիմացն այնպէս գաշնակցելու, ինչպէս որ իր եղբայրը հին Նաբոլէոնին գիմացը գաշնակցած էր: Արդ տարակոյտ չկայ որ աս ամէն առիթներուն մէջ երեք վեհապետք կատարեալ որոշած էին թէ ինչ ընթացք պիտի բռնեն երբ որ Նաբոլէոն կայսերական գահն ելլէ, որն որ եղածի պէս գիտէին. բայց եւ այնպէս երբ որ իրօք կատարուեցաւ, Աւստրիայի կայսրը մէկէն Պերլին գնաց (1852, Դեկտ. 17), որմէ քիչ մը ետքը նախ Ռուսիա (1853, Յունու. 5), եւ հետեւեալ օրը Աւստրիա ու Պրուշ Գաղղիայի կայսրութիւնն ընդունեցան:

238. Անգղիա ու Բալմերսդըն: Փախստականը: Անգղիային ուրիշ ամէն տէրութիւններէն յառաջ Նաբոլէոնի կայսրութիւնը ճանչնալը, Բալմերսդընի գործքն էր, որն որ առանց ուրիշ պաշտօնէից կարծիքը հարցընելու, ինք իրմէ նոյնն ըրած էր, որուն վրայ թագուհին խիստ նեղացաւ: Արդէն շատոնցսընէ հիւսիսային տէրութիւնը իրեն դէմ բարձրաձայն կը տրտնջէին Մաճառ ու Լեհ փախստականաց խնդրոյն մէջ բռնած ընթացքին համար (203), որոնց չէ թէ միայն Տաճկաստանի մէջ պաշտպանութիւն ըրած էր, հապա նաեւ զանոնք: Անգղիա ընդունած: Գոշութ Մարսիլեա գնաց, եւ կ'ուզէր Գաղղիայէն անցնիլ, որպէս զի հոնտեղաց հասարակապետականները զբզուէ, բայց Նաբոլէոն հրաման չտուաւ. իսկ Բալմերսդըն՝ անոր Անգղիա գալուն արգելք չդնելէն զատ, թողուց որ իր

պատուոյն համար հանգէսներ ըլլան եւ իրեն համար ստակ ժողովուրի։ Աս ալ բաւական չէ, թոյլ տուաւ որ Եւրոպայի ցամաք երկրին յեղափոխականաց գլուխները լոնտոն ժողովին. այսպէս լըտրիւ - Ռոլէն, Լուի Պլան, Մաժժինի, Գաշութ եւ ասոնց նմանները Անգղիայի մայրաքաղաքն իրենց յեղափոխական գրգռութիւններուն միջավայրն ըրին։ Զարմանքն ան է, որ Բալմերսդըն աս կերպով ամէն կողմանց յեղափոխականներուն ձեռք բռնած տտեն, Անգղիայի յեղափոխականները սաստիկ խստութեամբ կը զուգէր. կ'ուզէր որ ամէն կողմ յեղափոխութիւն ըլլայ, միայն Անգղիա ու Անգղիական օրինաց տակ եղող տեղերը չէ։ Արնայ ըսուիլ թէ ամենեւին տեղ մը յեղափոխական շարժումներն այնպէս սաստկութեամբ մանաւանդ թէ անադորունութեամբ չգոյուեցան, ինչպէս Յոնիական կղզեաց վրայ։ Առանձին կերպով մը հակառակութիւններ կը հանէր Բալմերսդըն Նէապոլիոյ թագաւորին դէմ, ինչու որ կ'ուզէր նոյն վեհապետէն վրէժ առնուլ, Սիկիլիայի յեղափոխութիւնը յաղթելով՝ իր նոյն կղզւոյն վրայ ունեցած սիրական դիտաւորութիւնները ոչնչացուցած ըլլալուն համար։ Այսպէս թէ ներքուստ թէ արտաքուստ Բալմերսդընին դէմ մեծ ահառութիւն ելլելով, ստիպեցաւ պաշտօնէն ելլել. բայց որովհետեւ Բիլ մեռած էր (1850) եւ ուրիշ յարմար մարդ չկար Թորիններէն պաշտօնարան կազմելու, աս վերջինները մէկ երկու անգամ կարճատեւ փորձեր փորձեցին ետեւ, հարկադրեցան ետ քաշուիլ, որով եւ Բալմերսդըն նորէն պաշտօնի անցաւ (1852, Դեկտ.)։

239. Սպանիայի ու Բորգուկալի իրողութիւնները։ Մարիամ Թագուհին կը մեռնի ու տեղը կ'անցնի որդին Պետրոս Ե.։ Բալմերսդընին գործողութեանց ազատ դաշտերէն մէկն էր Պիւրենեան թերակղզին։ Սպանիայի մէջ Իզապելա Թագուհին քիչ մը ժամանակ Անգղիայի ազդեցութեան համեմատ եւ տգիտականներուն հետ միացած կառավարեցին ետքը

(149), ստիպուած էր ամենայն ինչ դարձեալ յառաջուան կերպարանքը դարձնել (1847, Հոկտ.): Ուստի եւ Չափաւորականք՝ Նարվաէզ զօրապետին գլխաւորութեամբ՝ կառավարութեան գլուխը կը կենային, Բրիտանիէ թագուհին ալ հետերնին ունենալով եւ Լուդովիկոս Փիլիպպոսին պաշտպանութիւնը վայելելով: Իսկ Փետրուարի յեղափոխութեամբ՝ յիշեալ թագաւորին օգնականութիւնը դադրելով, ներքին ազատականաց եւ Անգղիայի գործունէութեան ընդարձակ դաշտ բացուեցաւ: Եւ թէպէտ Նարվաէզ իր սովորական քաջասրտութեամբը զսպեց առաջիններուն հանած երկու յեղափոխութիւնները (1848, Մարտ 23, Մայ. 6—7), եւ Անգղիայի դեսպանին անոնց մէջ մատ ունենալուն համար, անցագիրը ձեռքը տուաւ, որով երկու տէրութեանց դեսպանական յարաբերութիւնը կարեցաւ, իսկ Բալմերսդըն իր յանցաւոր ըլլալը գիտնալով՝ չկրցաւ ձայն հանել. սակայն եւ այնպէս քիչ մը ետքը նոյն իսկ երկու թագուհիք զՆարվաէզ ստիպեցին հեռանալու, մայրը՝ որպէս զի տէրութեան արկղներն ուղածին պէս գործածէ, իսկ աղջիկը՝ որպէս զի իր տնային ընթացքին վրայ հսկող չգտնուի (1849, Հոկտ. 18): Անկէ ետեւ մէյ մ'ալ պաշտօնի մտաւ Նարվաէզ, որովհետեւ իր տեղն անցնողը՝ բոլորովին անյարմար մէկն էր. բայց աս հեղ ալ Բալմերսդըն պատճառ եղաւ իր նորէն հեռանալուն: Հիւսիսային Ամերիկայէն Գուպա կղզին առնելու համար եղած արշաւանքը՝ որուն ի ծածուկ կը նպաստէր նոյն պաշտօնեան, յայտնապէս ցուցուց Սպանիացուց թէ իրենց հարկաւոր է Անգղիայի բարեկամութիւնը, որով եւ հարկագրեցան զՆարվաէզ հեռացընել, որն որ նոյն տէրութեան հետ թշնամական դրից մէջ մտած էր (1851, Յունու. 11): Նոյն ատենէն բոլոր իշխանութիւնը Բրիտանիէին ձեռքն անցաւ, որն որ Գաղղիայի Գեկտեմբերի 2ին դէպքէն ետեւ (233) ուզեց արձակապետական կերպով կառավարել: Ա՞յ պատճառաւ

իրեն դէմ զանազան անգամ յեղափոխութիւն ելաւ, վերջապէս ինք ալ իր հակառակորդաց ձեռքն ինկաւ (1854, Յուլ.), որոնք թող տուին որ Բորգուկալ երթայ: Իշխանութիւնը ձեռք բերաւ Էոփարդերոյ. բայց զինուորական յեղափոխութեամբ ինկաւ (1856, Յուլ. 16), որուն վրայ Նարվաէզ եւ մինչեւ Քրիստինէ թագուհին ետ դարձան: — Իսկ Բորգուկալի մէջ Մարիամ թագուհին մեռնելով (1853, Նոյ. 15), տեղն անցաւ Պետրոս Ե. որդին, որն որ երկու տարիի չափ՝ հօրը խնամապետութեան տակ մնալէն ետեւ, սկսաւ անձամբ կառավարել (1855, Սեպտ. 20):

240. Սարգինիայի քաղաքականութիւնը: Ընդհանրապէս Իտալիայի վիճակը: Ռալմերսդէնին գլխաւոր մտադրութեան նիւթն եղած էին վերջին տարիները Իտալիայի իրողութիւնները, որոնք առանձին կերպով Սարգինիայի մէջ իրեն խիստ հաճոյական կերպարանք կ'առնուին: Աս տէրութեան մէջ Արմատականք օրէ օր շատնալով ու մեծ պաշտօններու մէջ աւելի մուտք ունենալով, կառավարութիւնն իր բռնած արմատական ուղղութեան մէջ հակադրապաշտաւ կը տանէին: Ամէն նիւթերէ աւելի՛ կրօնի նկատմամբ կ'երեւար աս հոգին: Արդէն իսկզբան Սիգարտեան ըստած օրէնքներով, եկեղեցական գաղափարաւորները ջնջուած, տօնի օրերը պակսած եւ ուրիշ ասոնց նման փոփոխութիւններ եղած էին (1850), որուն վրայ սկսաւ եկեղեցւոյ հալածումը. Դուրինի Ֆրանսոնի արքեպիսկոպոսը յիշեալ օրինաց դէմ բողոքելուն համար՝ ամիս մը բանտարկուած մնալէն ետեւ, ստիպուեցաւ ձգել Գաղղիա երթալ. քահանայապետին նոյն նկատմամբ բռնած բողոքներն ալ բանի տեղ չդրուելէն զատ, իրեն ինչպէս նաեւ բոլոր եկեղեցականաց դէմ լրագրաց մէջ սկսան նախատական յարձակումներ ըլլալ, որոնք օրէ օր սաստկանալով յառաջ կ'երթան: Իսկ երբ որ Գաւուր կոմսը պաշտօնարանին գլուխն անցաւ, եկեղեցւոյ հալածանքներն աւելցան.

վանքերուն մեծ մասը ջնջուեցաւ եւ ինչքերնին յափըտակուեցան (1855, Մարտ 2): Այս ամենայն կ'ըլլայ Արմատականաց կամ Մածծինեանց ջանիւքը, բայց ոչ առանց գործակցութեան եւ հաճութեան Բալմերադընի, որն որ եղածներն՝ իբրեւ Իտալիայի բողոքականութեան ճամբան մտնելուն սկզբնաւորութիւն ձեւացընելով, Անգղիացւոց եւ բոլոր բողոքականաց համակրութիւնը շահելու կը գործածէ. ուր որ բոլորն ալ անկրօնութեան հոգիէն յառաջ եկած բաներ են: — Սարգիսիայի առ վիճակը չէր կրնար ազգեցութիւն չընել Իտալիայի մնացեալ մասերուն վրայ: Իրօք ալ ամէն կողմ քիչ շատ գրգռութիւն կայ: Մածծինեանք թէ Հելուեաիայէն եւ թէ Սարգիսիայէն մեծապէս փոյթ կը տանին ամէն տեղ եւ առանձին Լոմպարտիա յեղափոխական տարրն արթուն պահելու եւ սնուցանելու: Ասկից ուրիշ նպատակ չէր կրնար ունենալ Մածծինիին Լոնտոնէն անձամբ Հելուեաիա գալով, Միլան հանած շփոթութիւնը, ուր խել մը դաշունով զինեալ մարգիկ փողոցներուն մէջ առանձին գտած զինուորներնուն վրայ յարձակելով, 15—20 հոգի մեռցոցին եւ 100 հոգւոյ չափ վիրաւորեցին (1853, Փետր. 6): Աս դէպքէն Ռատեցքի առիթ առաւ՝ ցոյց մ'ընելու Հելուեաիայի դէմ, որն որ չէ թէ միայն թող կու տար որ լրագիրներն անդադար Աւստրիայի դէմ նախատական բերան մը բանեցընեն, չէ թէ միայն յանձն կ'առնուր որ Մածծինեանք իր սահմաններուն վրայ ժողովուելով, հոնկից ամէն կերպով ջանք ընեն Լոմպարտացիները ոտք հանելու, հապա նաեւ Դեպի մէջ վանքերը ջնջելով, Աւստրիայի հպատակ եղող կրօնաւորաց ինչքը յափշտակած էր եւ հատուցում չէր բրած: Ուստի յիշեալ հրամանատարը հրաման տուաւ որ Լոմպարտիա եղող բոլոր Դեպիները դուրս ելլեն: Աս դէպքերէն տարի մը ետքը անծանօթ մէկը դաշունով զարկաւ մեռցուց Բարմայի կարոլոս դուքսը (1854, Մարտ 26), որուն ամուսինը՝ Պերրիի սպանուած դքսին

(43) աղջիկը, սկսաւ խնամապետութիւն ընել իր անշահաւոր Ռորերոտ որդւոյն անուամբը: — Հռոմի տէրութիւնը գէթ արտաքուստ հանդարտ էր, Գաղղիական զորաց՝ մայրաքաղաքին մէջ, իսկ Աւստրիացւոց՝ Անգոնայի բերդին մէջ կենալով: Նոյն միջոցին կաթոլիկէ եկեղեցւոյ համար նշանաւոր գէպք մը պատահեցաւ: Պիոս քահանայապետը Հռոմի մէջ 192 կարդինալներու, արքեպիսկոպոսներու եւ եպիսկոպոսներու ժողով մը գումարելով (1854, Նոյ. 20) Ս. Աստուածածնայ անարատ յղութիւնը՝ իբրեւ հաւատաց վարդապետութիւն հրատարակեց (Գեկտ. 8):

241. Աւստրիայի մէջ սահմանադրութեան վերցուիլը: Կրօնական դաշինք: Այս կայսրութեան մէջ գրեթէ ամէն նկատմամբ Սարդինիայի հակառակ քաղաքականութիւն մը կը բանեցուէր: Ընդհանուր յեղափոխութեան ժամանակները (1848—1849) ամէն տէրութիւններէն աւելի տակնուվրայ եղած ու քիտտ կրած ըլլալով, ամէն բանէ յառաջ պէտք էր փոխտանիլ ընդունած վէրքերը գոցելու եւ առանձինն եւեւեւեւաբար կարգի դնելու: Շուարցենպէրկ իշխանին գահերիցութեան տակ եղող պաշտօնարանը, որուն երեւելի անդամներէն ոմանք համոզմամբ իսկ սահմանադրական էին, ինչ մը ժամանակ տէրութիւնը նոյն ճամբուն մէջ յառաջ տանելու ջանք ընելէն ետեւ, տեսնելով որ աս բանս չիկրնար միաբանիլ իրենց գրեթե խաւոր նպատակն եղող կեդրոնականութեան գաղափարին, այս ինքն՝ տէրութիւնը կազմող զանազան գաւառներէն միաձոյլ տէրութիւն մը կազմելու գաղափարին հետ, որովհետեւ խիստ գծուար էր, եթէ ոչ անկարելի, միակ խորհրդանոցի մէջ մէկտեղ Գերմանացի ու Իտալացի, Սլաւ ու Մաճառ պատգամաւորներ նստեցընել, աղէկ սեպեցին սահմանադրութիւնը վերջացընել: Ուստի յառաջագոյն ոգիները նախընթաց անորոշ հրամանագրով մը պատրաստեւէն ետեւ (1851, Օգոստ. 20), կայսրը հրատարակեց որ սահմանադրու-

Թիւնը կը վերցընէ (1852, Յունու. 1): Ասոր դիմացը Աւստրիայի վերանորոգութեան գործքը հիմնական ընելու մտքը Շուարցենպերկ ուզեց տերութիւնն ու եկեղեցին ներքուստ իրարու հետ անձկութեամբ կապել: Ասոր համար եպիսկոպոսաց վրայ եղող յառաջուան կապերէն ոմանք վերցուեցան, որուն առաջինն նշաններէն մէկն եղաւ նոյն եպիսկոպոսաց Ալէէնայի մէջ մեծ ժողով մը գումարելը (1850): Իսկ քանի մը տարի ետքը Հռոմի հետ կրօնական դաշինք դրուեցաւ (1855, Օգոստ. 18), որով վերոյիշեալ զինուորներն ու եկեղեցւոյ արուած ազատութիւնները կը հաստատուէին ու կ'ընդարձակուէին: Նոյն միջոցներուն մեծ կորուստ մ'ըբաւ Աւստրիա: Շուարցենպերկ իշխանը յանկարծական մահուամբ իր քաղաքականութեան ընթացքէն վերցաւ: Իրեն յաջորդեց մինչեւ ան ժամանակ Լոնտոն գետապան եղող Պուլ-Շաւենշպայն կոմսը: Կայսրն Խաալիա ու Հունգարիա ճամբորդութիւն ըրաւ, անտեղաց ժողովրդոց հոգին շահելու համար (1852), եւ տմէն տեղ մեծ սիրով ու պատասով ընդունուեցաւ: Հետեւեալ տարին Միլանի շիտթութիւններէն (240) քանի մ'օր ետքը Լիպենեի անունով Մաճառ երիտասարդ մը նոյն կայսրը գանակաւ ծածրակէն վերաւորեց (1853, Փետր. 18). վերքը բաւական ծանր էր. բայց ինքնակալն առողջացաւ:

Է.

Արեւելեան պատերազմը նախընթաց դէպքերով ու հետեւեալ թիւններով (1850—1858):

242. Փախստականաց խնդիրը: Ռուսը Գանութեան իշխանութիւններէն կ'ելլեն: Հազիւ թէ Եւրոպական յեղափոխութիւններն ամէն կողմ զուպաւած էին, եւ անիշխանութեան մէջ գտնուող տերութեանց կառավարութիւնները զօրանալով ու կարգաւորուելով, ընդհանուր հանգարտութիւնը հաստա-

տուած էր, մէյ մ'ալ Արեւելեան պատերազմը բացուեցաւ, որուն քանի մը նախընթաց գէղքերը հաս պատմելու ենք: — Վերջին տարիները բաւական մեծ վէճ մ'ելած էր՝ մէկ կողմանէ Օսմանեան տէրութեան եւ մէկալ կողմանէ Ռուսիայի ու Աւստրիայի մէջ, Հունգարացի ու Լեհ փախստականներուն պատճառաւ, որոնք Մաճառաց յեղափոխութեան զոգուելու ժամանակը Ցաճկաստան փախած էին (203): Նախ Աւստրիա (1849, Օգոստ. 28), մէկ քանի օր վերջն ալ Ռուսիա (Սեպտ. 4) խնդրեց որ անոնք ձեռք տրուին: Բայց Դուռը՝ Գաղղիայի ու Անգղիայի խորհրդով՝ հաստատութեամբ դէմ դրաւ եւ չուզեց զիջանիլ, որուն վրայ երկու առաջին տէրութիւնք Դրան հետ դեռապանական հաղորդակցութիւննին կտրեցին: Անգղիա մէկ կողմանէ իր Բարդէր ծովապետին հրաման խաւրեց որ դէպ ի Զանադգալէսի նաւէ (Հոկտ. 6), մէկալ կողմանէ ալ իր Պետրոբուրգի դեսպանին հրահանգ տուաւ որ հոն բարեկամական ազդարարութիւն ընէ (Հոկտ. 9): Սակայն աս վերջինն իր պաշտօնը չկատարած, Դրան խաւրած Ֆուլատ Էֆէնտի դեսպանը Նիկողայոս կայսեր հետ տեսնուած եւ խնդիրը կարգի գրած էր, մէջերնին ասանկ միաբանելով որ Ռուսիա փախստականները պահանջելէն ետ կենայ, եւ Դուռը զանոնք երկրին ներքին կողմերը խաւրէ: Իսկ Ռուսիայի արտաքին գործոց պաշտօնեայ Նեսելրոտ կոմը Անգղիայի պատասխան տուաւ թէ կայսրը երբեք չիկրնար յանձն առնուլ որ Ռուսիայի ու Դրան յարաբերութեանց մէջ ուրիշ տէրութիւն մը միջամտութիւն ընէ: Մէկ կողմանէ խնդիրն այսպէս շիտկուած ատեն, մէկալ կողմանէ Զանադգալէսի Անգղիական նաւատորմի մը խաւրուիլը՝ մեծ այլալուծիւն պատճառած էր Վիեննա ու Պետրոբուրգ. վասն զի ասիկայ հակառակ կը սեւեռէր Լոնտոնի 1840ին պայմանագրութեան (160), որուն Դ. Յօդուածը՝ հետեւեալ տարին (1841, Յուլ. 13) առանձին պայմանագրութեան նիւթ եղած էր

Հինգ մեծ տէրութեանց եւ Դրան մէջ, որով եւ Գաղղիա ալ ուրիշներուն պէս նոյն դաշինքով կը կապուէր։ Սակայն յիշեալ նաւատորմիդ քիչ մը վերջը ետ քաշուելով (1850, Յունու. 9), առ նկատմամբ եղած վախն ալ շուտով փարատեցաւ։ — Շատ տարիներէ վեր առ առաջին անգամն էր, որ Դուռը՝ խորհրդատու եւ պաշտպան ունենալով արեւմտեան երկու մեծ տէրութիւնները՝ Ռուսիայի դէմ կը դառնար, որուն նիկողայոս կայսեր այնպէս գիւրաւ զիջանելը՝ մեծ զարմանք պատճառեց։ Քիչ մը ետքը ուրիշ խնդրոյ մը մէջ ալ Դուռը Ռուսիայի դէմ իր խօսքը քալեցուց, յառաջ տանելով իր պահանջումը, որ Ռուսը իրենց զօրքերը Դանուբեան իշխանութիւններէն հանեն (1851, Յունու. 24), ուր մէկ երկու տարիէ (1848էն) վեր կը կենային։ Աս պահանջման ալ Ռուսիա զիջաւ, անով գոհ ըլլալով որ Դուռն առ նկատմամբ ուղղակի իրեն հետ բանակեցաւ՝ առանց ուրիշ տէրութեան միջամտութեան։

243. Գարատաղ։ Դանիէլ Բեդրովիչ իշխանը, եւ աշխարհական ու հոգեւոր իշխանութեանց բաժնուիլը։ Նոյն ատենները Աւստրիայի ու Դրան մէջ նար խնդիր մ'եղաւ, որուն առիթ եղան Գարատաղի (Մոնգենսկերոյի) իրողութիւնք։ — Խիստ քիչ անգամ պատահած է որ պզտիկ գաւառ մը այնչափ ծանրակշռութիւն ունեցած եւ այնչափ խօսակցութեանց նիւթ եղած ըլլայ, որչափ առ լեւնոտ ու ամոյի երկիրը՝ որն որ հազիւ 100,000 բնակիչ ունի։ Աս ծանրակշռութիւնն արդէն անցեալ դարուն մէջ ճանչցուած էր, երբ որ նոյնին սահմանակից գաւառները՝ որոնք հիմա Աւստրիայի ձեռքն են, վենետիկի հառարակապետութեան տակ կը գտնուէին։ Մատենագիր մը ան ատենները (1772ին) կը գրէ թէ վենետիկի հառարակապետութիւնն աղէկ մտածելու է որ իրեն համար ինչ փառասկար հետեւութիւններ կրնայ ունենալ՝ եթէ Ռուսիա Գարատաղի մէջ հաստատուի։ Անկից քառա-

սուն տարի մը ետքը՝ Գաղղիայի առաջին կայսրութեան ժամանակը՝ քիչ մնաց որ աս պզտիկ երկիրը Գաղղիայի ու Աւստրիայի մէջ նոր դադրած պատերազմին նորոգուելուն պատճառ կ'ըլլար: Բրեզպուրկի խաղաղութեան դաշինքով Նաբոլէոն Վենետիկի յառաջուան հասարակապետութեան երկիրները եւ անոնց հետ Գաղղարոյի նաւահանգիստն Աւստրիայէն առած էր (Հատ. Գ. 161, 2): Իսկ Գարատաղցիք՝ որոնք յիշեալ նաւահանգիստը կ'ուզէն միշտ ձեռք անցընել, նոյն ջրերը գտնուող Ռուսական նաւատորմիդը կանչած էին. Աւստրիայի հրամանատարն ալ՝ առանց դիմադարձութեան՝ թողուցած էր որ Ռուսք Գաղղարոյ մտնեն: Արդ Նաբոլէոն աս գէպքն այնչափ մեծ բանի տեղ դրաւ, որ Աւստրիայի սպառնալիք բրաւ նորէն պատերազմ բանալու, եթէ Ռուսերն ան տեղէն անմիջապէս դուրս ելլելու չստիպէ: — Գարատաղցիք ազգաւ Սլաւ (Սլըֆ) են, իսկ կրօնիւ՝ յունադաւան. ուստի երկու նկատմամբ ալ Ռուսաց կողմը կը միտեն, որոնք եթէ ուզեն Ագրիական ծովուն մէջ նաւահանգիստ մը ձեռք բերել, դիւրաւ կրնան յաջողցընել ցամաքէն իրենց օգնական ունենալով աս իրենց կրօնակից ու ցեղակից ազգը, որն որ երկու կողմանէ անմատոյց լեռներէն դուրս յարձակելով, թշնամեաց մեծ բանակներու դէմ կրնայ դնել: — Վերջին ժամանակները աս տեղը մտադրութեան արժանի գէպք մը պատահած էր: Երեք դարէ աւելի էր՝ որ Գարատաղի եպիսկոպոսը միանգամայն աշխարհական իշխանութիւն կը վարէր. որն որ սկսած էր՝ հոնտեղաց Գէորգ իշխանին իր Վենետիկցի կնոջմովը Վենետիկ քաջուած աւտեն (1516), վարչութիւնը տեղւոյն եպիսկոպոսին թող տալովը, որուն յաջորդները հետզհետէ թէ եպիսկոպոս եւ թէ իշխան կ'ըլլային: Վերջին իշխան-եպիսկոպոսին (Վլատիգային) մեռնելէն ետքը, իրեն յաջորդող Գանիէլ Բեդրովիչ իշխանը ճամբայ ելաւ Ռուսաստան երթալու, իբր թէ ըստ սովորութեան

Հոն ձեռնադրուելու համար (1852, Փետր.)։ Բայց վիճենայէն թղթով Գարատաղի ծերակուտին խնացուց որ միտքը դրած է իր իշխանական աստիճանին հետ կապուած եկեղեցական իշխանութենէն հրաժարիլ. եւ աս նկատմամբ կ'ուզէ ծերակուտին ու ժողովրդեան կարծիքն իմանալ, աղէկ գիտնալով որ աննք տիրով կը հաւանին աս իր բաղձանքին, որուն անշուշտ կը զիջանի Ռուսիա, եւ յայտնի է որ անոր խօսքը՝ հրամանի զօրութիւն ունի։ Ծերակցոյն աս առաջարկութիւնը յօժարութեամբ ընդունելով, ժողովքի մէջ հաւանութիւն տուաւ, որոշելով որ իշխանական աստիճանը Դանիէլ Բեգրովիչին ցեղին մէջ ժառանգական ըլլայ, եւ աս որոշումը Ռուսաց կայսեր ծանուցուի պատգամաւորութեան մը միջոցով (Մարտ 21)։ Դանիէլ նոյն պատգամաւորութեան հետ ճամբան յառաջ տարաւ, եւ քանի մ'ամիս ետքը իր հայրենիքը դառնալով (Յուլ.), հետեւեալ կիրակին եկեղեցւոյ մէջ Ռուսիայի արտաքին գործոց պաշտօնէին մէկ ծանուցագիրը կարդացուց, որուն մէջ եղածներուն հաւանութիւն կը արուէր, եւ կը հրամայուէր որ իշխանէն զատ՝ եպիսկոպոս մը գրուի։

ՁԷԷ. Գուռը Գարատաղցիները զսպելու կ'ելլէ։ 'Վառը՝ որուն վերին իշխանութեան առկ կը գանուի Գարատաղ, ինչպէս ինք իրմէ կրնայ գուշակուիլ, չէր կրնար անտարբեր աչքով տեսնել աս բաները։ Գարատաղցիներուն հպատակութեան միակ նշանն էր՝ իրենց իշխան-եպիսկոպոսին Սուղանէն հաստատուիլը. եւ եթէ նոյն իշխանութեան աստիճանը ժառանգական ըլլար, ալ հաստատութեան կարօտութիւն չէր մնար, որով Գարատաղ Դրան հետ կապող վերջին կապն ալ կը խզուէր։ Յիշեալ պատճառն ըստ ինքեան բաւական էր Օսմանեան կառավարութիւնը տհաճեցնելու. բայց աւելի տհաճութեան առիթ կ'ըլլար՝ եղածներուն Ռուսիայի ձեռքով կատարուիլը։ Աս նկատմամբ մտադրութեան արժանի ան պարագան ալ

կայ, որ Ռուսիա անանկ ընթացք մը կը բռնէր, որով իբր թէ կ'ուզէր ցուցնել որ կայսրն աս բաները կը գործէ չէ թէ այնչափ իբրեւ յոյն եկեղեցւոյ գլուխ, հապա իբրեւ քաղաքահայկան վեհապետ եւ իբրեւ Գարատաղի վերին տէր: Եւ աս գաղափարը նոր բան չէր. արդէն շատ տարի յառաջ (1806) Ռուս քաղաքագէտ մը (Սերոկոնոֆ կոմսը), կայսեր տուած մէկ տեղեկութեան մէջ կը զեռուցէր թէ «Գարատաղիք չեն ուզեր երբեք իրենք զիրենք Գրան հպատակ ծաննալ. մեր արքունեաց ուղղած աղերսագիրներնուն մէջ իրենք զիրենք միշտ ձեր վեհափառութեան հաւատարիմ հպատակ կ'անուանեն»,։ Ասկից զատ Դուռը կը վախնար որ Գարատաղի տուած օրինակը՝ մերձաւոր Սլաւ գաւառներուն մէջ ալ հետեւողներ չգտնէ: Եւ թէ որչափ իրաւացի էր աս վախը, յայտնի կը ցուցնէ նոյն միջոցներուն Պետրոբուրգի մէկ լրագրին հրատարակած հետեւեալ հատուածը: «Ցածկաստան, կ'ըսէ աս լրագիրը, իր ամէն հակառակորդաց հետ ըրած կռիւներուն մէջ՝ կործանուելու վրայ եղող տէրութեան մը պատկերը կը ներկայացընէ, որուն գուցէ ախեմէտի Բաւար մը մահացու հարուածը պիտի տայ: ... Եւրոպայի մէջ Պոսնիա ու Հերցեգովինա (Հերսէք)՝ Յունաստանի, Սերուիայի, Մոլտաւիայի, Վալաքիայի ու Գարատաղի օրինակին կրնան հետեւիլ: ... Գուցէ ալ հեռու չէ ան օրը՝ որուն մէջ տէրութեան բախտը պիտի որոշուի»,։ Արդ այսպիսի վտանգներու առջեւն առնելու եւ ամէն դէպքերու պատրաստ գտնուելու համար, Դուռը Էօմէր փաշային հրամանատարութեան տակ Պոսնիա մեծկակ բանակ մը կը ժողվէր: Իսկ Գարատաղիք իրենց ընթացքովն առիթ տուին նոյն բանակին իրենց դէմ քալելուն. իրենց ամէն ժամանակուան սովորութեան համեմատ՝ սահմաններէն դուրս ելլելով, Սկոթալի լճին քով Օսմանեան բերդի մը վրայ յարձակեցան: Աս որ եղաւ, Դուռն առանց միտ դնելու դեպքաններուն հակառակ խորհրդին, Էօմէր փաշային հրաման:

խաւրեց որ յառաջ քալէ, Ադրիական ծովուն եզրներն ալ պաշարման վիճակի մէջ դրաւ: Բանակը շարժեցաւ եւ Թշնամութիւնք սկսան (1853, Յունու. 12). բայց գեապանադիտութիւնը Թող չտուաւ որ վէճը զէնքով որոշուի:

245. Աւստրիա միջամտութիւն կ'ընէ: Լայնինկէն կոմսին գեապանութիւնը: Աւստրիայի խիստ անհաճոյ եղաւ իր սահմաններուն վրայ տասնէ պատերազմ մը բացուիլը: Եւ մտածէր որ եթէ Ռուսիա միջամտութիւն չընելով, Դուռն ուզածը յառաջ տանի, կարելի է որ ուրիշ շրջակայ Սլաւ ազգերը գրգռութեան մէջ իյնան, եւ նոյն գրգռութիւնն իր Սլաւ հպատակներուն ալ անցնի: Եւ Թէ մեծապէս իրաւունք ունէր այդպէս մտածելու, յայտնի կը տեսնուի Նիկողայոս կայսեր նոյն օրերն Անգղիայի գեապանին բաժ առ խօսքէն. «Թէ որ Էօմէր փաշան Գարաատաղիները ջնջելու փորձ ընէ, եւ առ պատճառաւ քրիստոնեայք ընդհանրապէս ոտք ելլեն, Սուլդանին իշխանութիւնն ընդ միշտ կը կործանի», Իսկ եթէ ասոր հակառակ Ռուսիա միջամտութիւն ընէր, ինչպէս հաւանական էր, արդէն ունեցած մեծ ազդեցութիւնն աւելի կ'ընդարձակուէր, եւ կարելի էր որ Գարատաղի մէջ բոլորովին հաստատուէր, որուն Աւստրիայի սրչափ վնասակար ըլլալը վերը յիշատակեցինք (243): Արդ աս չարեաց տուեալն առնելու, եւ Գոնէն ունեցած ուրիշ քանի մը պահանջումները գլուխ հանելով՝ փախստականաց խնդրոյն առթիւ կորսընցուցած ազդեցութիւնը նորէն ոտանալու համար, արտաքոյ կարգի միջոցի մը ձեռք զարկաւ, եւ այնչափ շուտութեամբ ու ստատկութեամբ գլուխ տարաւ ձեռնարկութիւնը, որ բոլոր աշխարհք զարմացուց: Սպարապետի տեղակալ Լայնինկէն կոմսն անակնկալ իբրեւ արտաքոյ կարգի գեապան կոստանդնուպոլիս եկաւ (1853, Յունու. 30), եւ Գարատաղի դէմ եղած պատերազմին՝ առանց Աւստրիայի ծանուցուելու սկսելուն, Էօմէր փաշային բանակին մէջ խել մը փա-

խրատականներ գտնուելուն վրայ տրառունջ ընելէն եւ իր տէրութեան ուրիշ քանի մը պահանջումները Դրան առջեւը դնելէն ետեւ, ուզեց որ պատերազմը դադրի եւ ուրիշ խնդիրները կարգի գրուին: Դուռն իսկզբան պնշափ միտեալ չէր երեւար զիջանելու. բայց երբ որ դեռպանը երեք օրուան պայմանաժամով վերջնագիր մը տուաւ (Փետր. 11), ան առեն ամէն բան յանձն առաւ. այնպէս որ երեք օր ետքը Լայնինկէն բոլորովին գոհ եղած՝ ճամբայ ելաւ (Փետր. 14): Աւստրիայի աս ընթացքը ստոյգ է սաստիկ էր եւ ըստ մասին Դրան վեհապետութեան հակառակ, ստոյգ է իր դեսպանին խօսքերուն աւելի ազգեցութիւն տալու համար՝ սահմաններուն վրայ մեծկակ բանակ մը գումարելը, թշնամութեան նշան մըն էր. բայց ըստ ինքեան Լայնինկէն չէ թէ իբրեւ թշնամի, հապա իբրեւ բարեկամ կու գար, եւ Դրան՝ անոր ամէն պահանջումներուն զիջանալէն, որուն բոլոր օտար դեսպանները միաբան զինքը յորդորած էին, յայտնի կը տեսնուի որ Աւստրիայի աս միջամտութիւնը՝ ընդունեցաւ օգնութեան մը պէս, որով Ռուսի ազգեցութեան աւելնալը կը խափանուէր: Իրգը ալ աս կերպով Ռուսիայի միջամտութեան առջեւն առնուած կարծուեցաւ, մանաւանդ որ յաջողութեամբ լմննալու վրայ էր քանի մը տարիէ վեր յուզուող ուրիշ վէճ մը, որուն հիմայ մտադրութիւննիս պիտի նուիրենք. բայց արդէն ամէն բան կարգի գրուած ու որոշուած, եւ իբրեւ թէ նետն աղեղէն արձակուած ըլլալով, չէր կրնար ետ դարձուիլ:

ՁԿԵ. Երուսաղէմի Ս. տեղերուն խնդիրը: Ան քանի մը տարիէ վեր յուզուող խնդիրը՝ Երուսաղէմի սուրբ տեղերուն վրայ էր, որուն համար իսկզբան Անգլիայի քենինկ (Ռէպրէզէնթ) գեսպանն իր տէրութեան դրած էր թէ մեծ շփոթութիւններու առիթ կրնայ ըլլալ (1850, Մայ. 10): Խնդիրը, որն որ նոյն տեղերուն վրայ Յունաց եւ Լատինացուց ունեցած կամ ունենալու իրաւանց վրայ էր, անով աւելի կը մեծնար,

որ Ռուսիա՝ առաջիններուն եւ Գաղղիա՝ վերջիններուն կողմը բռնելով, առ նիւթը կը գործածէին իրենց արեւելքի վրայ ունեցած ազդեցութիւնն աւելցնելու։ Առ խնդրոյն մէջ Դրան ուրիշ բան չէր իյնար, բայց եթէ դատաստան ընել եւ վճիռ տալ թէ իրաւունքը որ կողմն է, կամ թէ իւրաքանչիւր կողմ՝ որչափ իրաւունք ունի. բայց առ բանն չէ թէ միայն ըստ ինքեան խիստ դժուար էր. հապա նաեւ վրան արտաքին գժուարութիւնք ալ կ'աւելնային։ Երկու ազգերուն իրաւանց ու արտօնութեանց շատերը հին դաշանց վրայ հիմնուած էին. բայց հետզհետէ շատ բան փոխուած էր, շատ անգամ նոյն իսկ թագաւորական կամ փոխարքայական հրովարտականքով, որոնք երբեմն իրարու հակառակ ալ կ'ելլէին։ Արդ ինչպէս կրնար Դուռն ասանկ կնճռեալ խնդիրներու մէջ դատաստան ընել։ Սակայն թէեւ ներքին գժուարութիւն չգտնուէր, ինչպէս կարելի էր անանկ վճիռ մը տալ, որով երկու իրարու հակառակորդ կողմանց պաշտպան կեցող մեծ տէրութիւնք հաւաստարապէս գոհ ըլլային։ Ռուսաց Դիգոֆ գեապանը կը սպառնար որ Կոստանդնուպոլէն կ'ելլէ, եթէ Դուռը սուրբ տեղեաց իրողութիւններուն նկատմամբ փոփոխութիւն ընէ (1851, Հոկտ.), իսկ Գաղղիացւոց Լափալէդ գեապանը միեւնոյն սպառնալիքը կ'ընէր, թէ որ փոփոխութիւն չըլլայ (Դեկտ.)։ Իրգը ալ վերջին գեապանը նոյն տարին կնքեց գեապանական հազորդակցութիւնը կարելով։ Ասոր վրայ Դուռն իրեն քանի մը զինուորներ բռաւ, որոնցմով անիկայ գոհ եղաւ (1852, Փետր. 8)։ Իսկ Ռուսիայի գեապանը հանգարտեցընելու համար հրովարտակով մը Յունաց իրաւունքները հաստատեց։ Այսպէսով խնդիրը կարգի գրուած կարծուեցաւ ալ նէ, շուտ մը վէճերը նորէն սկսան. եւ վերջապէս բանն անոր վրայ մնաց որ Ռուսիա կը պահանջէր որ ի շնորհ Յունաց արուած հրովարտակը Երուսաղէմի մէջ հրապարակաւ կարդացուի. իսկ Գաղղիա՝ Դրան տուած խոստման վրայ հիմնած՝ կը պնդէր

որ չկարդացուի, եւ կը սպառնար որ եթէ խօսքը չբռնելու ըլլայ, նաւատորմիդը կոստանդնուպոլիս կը խաւրէ (Նոյ)։ Քիչ մը ժամանակ ալ շարունակեց առ վէճը, եւ ամէն մարդ կը վախնար որ ծայրը պատերազմի պիտի երթայ, մէյ մ'ալ մէկէն Գաղղիա իր ընթացքը փոխելով (Գեկտ . 31)։ Գարձեալ ամենայն ինչ լմնցած կարծուեցաւ։

247. Ս. Տեղեաց վէճերուն ներքին շարժառիթը, եւ Գաղղիայի քաղաքականութեան նպատակը։ Այլ երբ արդէն զուցեցինք որ նոյն վէճին մէջ երկու մեծ տէրութեանց նպատակն էր իրենց արեւելք ունեցած ազդեցութիւնն աւելցնել. բայց ասկից զատ՝ ուրիշ շարժառիթ մ'ալ կար։ Նիկողայոս կայսրը՝ որն որ յառաջունէ կը տեսնէր որ Նաբոլէոնի կայսրութեան տակ Գաղղիա շատ պիտի զօրանայ, կը բաղձար մէկալ մեծ տէրութիւններն անոր դէմ իրեն հետ միաբանել։ Ուստի սուրբ տեղերուն վէճը՝ որուն սկզբնաւորութիւնը Գաղղիայէն եղած էր, իրեն յարմար առիթ երեւցաւ իր նպատակին հասնելու. որովհետեւ նոյն նիւթին մէջ Գաղղիական դեռսպանն անանկ բարձրամտական ու սպառնալից լեզու մը կը բանեցընէր, որ ուրիշ մեծ տէրութիւնք ալ խիստ տհաճեցան, մինչեւ իրենց Փարիզի դեռսպաններուն հրահանգ խաւրեցին առ տհաճութիւննին յայտնելու։ Այսպէսով Ռուսաց կայսրը կարծեց թէ իր դիտաւորութիւնը կրնայ գլուխ հանել եւ Նաբոլէոն Գ.ին դէմ այնպէս Եւրոպական դաշնակցութիւն մը կազմել, ինչպէս որ իր Աղէքսանդր եղբայրն անոր հօրեղբօրը Նաբոլէոն Ա.ին դէմ կազմած էր։ Բաներն ան աստիճանի հասան որ Սուլտանին առաջարկեց զինքը Գաղղիայէն պաշտպանելու համար օգնական բանակ մը խաւրել։ Բայց ինքն առ խորհուրդներու մէջ եղած ժամանակ իր հակառակորդը, որն որ չէր կրնար անոր ծածուկ դիտաւորութիւնը չտեսնել, ուզեց նախ անոր ձեռքէն առնուլ ան զէնքերը՝ զորոնք իրեն դէմ կ'ուզէր գործածել, եւ

ետքը զանոնք նոյն իսկ անոր դէմ գարձընել: Ուստի եւ մէկէն իր Պետրոբուրգի գեոպանին հրահանգ խաւրեց որ հոնտեղաց դահլճին յայտնէ թէ ինչ պատրաստ է սուրբ տեղերուն նկատմամբ Ռուսիայի հետ ուղղակի խօսելով՝ մէջերնին միաբանիլ: Ասով հասաւ իր առաջին նպատակին, որովհետեւ մէկէն ի հարկէ դադրեցաւ ուրիշ տէրութեանց իրեն դէմ ունեցած տհաճութիւնը, եւ այսպէս Ռուսին իրեն դէմ բանեցընել ուզած զէնքերը ձեռքէն ինկան: Մէկալ կողմանէ ալ ապահով էր որ շուտով առիթ կ'ունենայ յառաջուան Ռուսական-Գաղղիական վէճը՝ Ռուսական-Եւրոպական վէճի դարձընել, ինչպէս իրօք ալ եղաւ:

ՁԷՑ. Ռուսաց կայսեր Անգղիայի դեսպանին ըրած մոտերմական առաջարկութիւնը: «Կարելին զիջողութեան լուրը Ռուսաց մայրաքաղաքը հասնելէն օր մը յառաջ, Նիկողայոս կայսրը սկսած էր ջանալ Անգղիայի կառավարութիւնն իր կողմը շահելու: Նոյն տէրութեան Սէյմուր գեոպանին հետ զանազան անգամ անձամբ բանակցութիւն ընելով, ամենայն ինչ առջեւը դրած էր: Հարկ է որ, կ'ըսէր, Անգղիայի կառավարութիւնն ու ես կատարեալ միաբան ըլլանք: Թէ որ մենք միաբանինք, արեւմտեան Եւրոպայի վրայ անհոգ կ'ըլլամ. որովհետեւ անկէ ետեւ ուրիշներուն ինչ ընելն ու ինչ մտածելը՝ մեծ ծանրակշռութիւն չ'ունենար: Տաճկաստան կործանելու վրայ է. պէտք է որ առ նիւթին վրայ Անգղիա ու Ռուսիա յառաջուրնէ կատարեալ միաբանութեան մէջ գտնուին: Օսմանեան տէրութիւնը ծանր հիւանդի մը նմանցընելով, կը զրուցէր որ մեծ դժբախտութիւն կ'ըլլայ՝ եթէ ամէն պատրաստութիւնները չտեսնուած՝ նոյն հիւանդը մեռնի: Աս խօսակցութեանց մէջ յայտնեց որ Բիւզանդեան պետութեան մը կանգնուիլն ու Յունաստանին զօրաւոր տէրութիւն մ'ըլլալը չ'ուզեր: Բացայայտ իմացուց որ իրենց միաբանութեան նպատակն ան պիտի ըլլայ օր եթէ Տաճկաստանի կործանումը պատահի,

անոր գաւառներն իրենք ուզածնուն պէս մէջերնին բաժնեն : Իր կարծիքն աս էր՝ որ ան գաւառներէն մէկքանին, ինչպէս Պուլկարիա ու Սերուիա, իր պաշտպանութեան տակ՝ անկախ տէրութիւնք ըլլան, Վալաքիայի ու Մոլտաւիայի պէս . իսկ Եգիպտոս ու Գանատիա Անգղիայի տրուի : Անկէ ետքը ուրիշ մասերուն Ռուսիայի անցնիլն ինք իրմէ կ'իմացուէր : Միայն Կոստանդնուպոլսոյ համար՝ առանց յայտնապէս զրուցելութէ ինչ կ'ուզէ որ ըլլայ, ըսաւ թէ պատրաստ եմ ինք զինքս պարտաւորելու որ հոն իբրեւ տէր չհաստատուիմ : Չեմ ըսեր որ, աւելցուց, իբրեւ աւանդապահ չեմ առնուր . վասն զի պարագաները կրնան զիս ստիպել Կոստանդնուպոլիս զօրքով բռնելու, թէ որ անոր վրայ յառաջուրնէ բան մ'որոշուած չըլլայ : Աս խօսակցութեանց մէջ Գաղղիայի համար յայտնապէս ըսած էր թէ անոր ընելիքը հոգը չէ, Պրուշի վրայ ամենեւին յիշատակութիւն չըրաւ . եւ երբ որ դեսպանն ըսաւ թէ զԱւստրիա կը մոռնայ, Ո՛ր, պատասխանեց կայսրը, Ռուսիայի վրայ ըսածս՝ Աւստրիայի վրայ ըսած կը համարիմ, մէկուն պատշաճածը՝ մէկիւրին ալ կը պատշաճի . որով այնպէս ուզեց հասկըցնել թէ իր ուզածին պէտք է որ Աւստրիա գլուխ ծռէ . կարելի է անոր ալ՝ իբրեւ շնորհք՝ մէկ երկու գաւառ բաժին հանելով : Անգղիայի գեսպանը հետզհետէ իր կառավարութեան կը հաղորդէր աս խօսակցութիւնները, որոնք գրեթէ մէկուկէս ամիս տեւեցին (1853, Յունու. 9—Փետր. 21) : Բայց Անգղիա քաղաքավարական կերպով մը մերժեց իրեն եղած առաջարկութիւնը, ըսելով թէ Տաճկաստան տակաւին բաւական կենդանական զօրութիւն ունի, թէ անոր կտոր կտոր ըլլալն Անգղիայի շահուն համաձայն չէ, եւ թէ ինչպէս որ ըլլայ՝ իրենք արեւելքի նկատմամբ ձեռնարկութիւն մը չըրած, պէտք է որ գոնէ Աւստրիայի ու Գաղղիայի հետ խորհրդակցին :

ՁԷԹ. Մենչիգոֆի դեսպանութիւնը : Նիկողայոս կայսրը մէկ կողմանէ աս խօսակցութիւններն ըրած

ատեն, մէկալ կողմանէ սահմանները զօրք կը ժողվէր եւ իբրեւ արտաքոյ կարգի դեպքան կը խուրէր զՄեն- չիգոֆ իշխան ծովապետը, որն որ Սեւաստորոյի նաւա- տորմիդն աչքէ անցընելէն ու հոնտեղաց 30,000ի բա- նակին զօրահանդէս ընելէն ետեւ, խել մը երեւելի մարդիկներու հետ ճամբայ ելաւ ու Կոստանդնուպոլիս հասաւ (1853, Փետր. 28): Աս դեպքանին նպատակն ան էր՝ որ Ռուսիայի կայսրն Օսմանեան տէրութեան մէջ եղող բոլոր յունագաւառներուն վրայ պաշտպա- նութեան իրաւունք ունենայ, որն որ ուրիշ բան ըտել չէր, բայց եթէ աս՝ որ Սուլդանին հպատակներէն տա- ուերկու միլիոնի չափ մարդիկ իր հպատակութենէն ելլելով, Ռուսիայի հպատակութեան տակ մտնեն: Դուռը խիստ նեղի եկաւ աս արտաքոյ կարգի պահան- ջումէն, որուն ամենեւին չէր կրնար հաւանութիւն տալ: Բայց դժբախտութեամբ ապաւինելու յենարան մ'ալ չունէր. ըստ պատահման ոչ Գաղղիայի եւ ոչ Անգղիայի բուն դեպքանները Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէին, հապա պարզ դործակատարներ: Եւ թէ Ռուսիա աս բանիս վրայ մեծ ծանրակշռութիւն կը դնէր, անկից յայտնի է, որ դեպքանն Օսմանեան պաշտօնեաներէն խնդրած էր որ իր դեպքանութեան նիւթը մէջերնին ծածուկ մնայ եւ արեւմտեան տէրութեանց չայտ- նուի. եւ աս պարագան միայն բաւական էր Դուռը մեծ պլայլուութեան մէջ ձգելու: Ի վերայ այս ամենայնի անանկ պրական հաստատութիւն ցուցուց, որուն Ռու- սիա չէր սպասեր. անոր համար Մենչիգոֆ՝ առանց պահանջման նիւթէն խոտորելու, կերպին մէջ հե- ղհետէ փոփոխութիւն խոթեց եւ աստիճանաբար նուա- զագոյն ձեւով մը գոհ եղաւ: Իսկզբան կ'ուզէր որ Դու- ռը՝ Ռուսիայի պահանջումն ընդունիլը՝ կերպական դաշ- նադրութեամբ մը հաստատէ, եպքէն զիջաւ որ դաշ- նադրութեան տեղ՝ պարզապէս պայմանագրութեամբ (սէնէրով) մը խնդիրը կարգի դրուի, վերջապէս յանձն առաւ որ յայտագրով մը մէջերնին գտնուի, որուն

ծրագիրն ինք առաջարկեց: Ռուսի կառավարութիւնը վերջէն նոյն ծրագիրն իրեն սեպհականեց, յայտնելով միանգամայն որ Մենչիկովի իր հրահանգաց համեմատ վարուած է: Բայց աս' թէեւ առերեւոյթ՝ զիջողութիւնը շատ յարմար չէր Դրան գիմադարձութիւնը յաղթելու. մանաւանդ նոր փոխարքայ Ռէշիտ փաշան, իրեն օգնական ունենալով նոյն միջոցին ետ դարձող անգղիական ու գաղղիական դեսպանները, անոնցմէ ընդունած թէ՛ նիւթական եւ թէ՛ բարոյական պաշտպանութեամբը, հաստատութեամբ դէմ գրաւ Ռուսի դեսպանին վերջնագիրներուն, որով անիկայ վերջապէս ստիպուեցաւ դատարկաձեռն թողուլ երթալ (Մայ. 21):

250. Անգղիայի ու Գաղղիայի նաւատորմիդները Չանագզալէսի մտ: Ռուսի զօրքերը Դանուբեան իշխանութիւնները կը մտնեն: Մենչիկովին կոստանդնուպոլէն մեկնելէն տասն օր ետքը Ռուսիայի արտաքին գործոց պաշտօնեան Ռէշիտ փաշային իմացուց որ եթէ յիշեալ դեսպանին տուած ծրագիրը չ'ընդունուիր, կայսրը կամք ունի Դանուբեան իշխանութիւնները զօրօք բռնելու (1853, Մայ. 31): Արդէն խել մը ժամանակէ վեր սահմաններուն վրայ ահեղ բանակ մը կը գումարուէր, որն որ կայսեր հրամանին կը ուղարկէր, որպէս զի ներս մտնելով՝ նիւթական գրաւ կամ պատանդ մը ձեռք բերէ. որուն զօրութեամբը Ռուսական պահանջումները գլուխ տարուին: Բայց մէկալ կողմանէ Դուռն ու իր իրաւանց պաշտպանող արեւմտեան տէրութիւնք ալ անգործ չէին կենար: Մենչիկովին Օսմանեան մայրաքաղաքն երեւցած ատենը, բացակայ Լորտ Ռէտզլիֆ դեսպանին տեղակալ Ռոզ գնդապետը Ցէօնտաս ծովապետին հրամանին տակ Մալգա կեցող անգղիական նաւատորմիդը հոն կանչած էր. բայց ծովապետը չէր ուղած իրեն հետ, զանդիլ, եւ Անգղիայի պաշտօնարանը վերջնոյն ընթացքը հաւնած էր: Իսկ Գաղղիա անմիջապէս Դու-

լնէն նաւատորմիդ մը խաւրած էր Սալամիս, իր գործակալին որոշ հրահանգներ խաւրելով որ Ռուսիայի պահանջմանց ամէն կերպով դէմ գնէ: Եւ թէ աս պահանջումները որչափ մեծ բանի տեղ կը գնէին նոյն երկու տէրութիւնք, յայտնի կ'երեւայ՝ Մենչիգոֆին Կոստանդնուպոլսէն մեկնելուն երկրորդ օրը Անգղիայի դեսպանին իր տէրութեան տուած տեղեկութենէն (Մայ. 22), որուն մէջ կը զրուցէ թէ նոյն պահանջումը՝ անդամահատութեան մը հաւասար չէ, հապաբոլոր մարմնոյն մէջ թոյն խոթելու. Սուլդանին տաօր միլիոն քրիստոնեայ հպատակներուն վրայ օտար իշխանութեան մը դաշինքով հաստատուիլը, այնչափ վնասակար է երկրին անկախութեան, որչափ իր սահմաններուն մէկ մասին կորսուիլը կամ զօրօք բռնուիլը: Ասոր վրայ Լոնտոնէն նոյն դեսպանին հրաման տրուեցաւ հարկաւոր տեսած ատեն՝ Անգղիական նաւատորմիդը բերել տալու (Յունիս 1), իսկ հետեւեալ օրը Տէօնտաս ծովապետին պատուէր գնաց անմիջապէս նաւատորմիդ Չանագգալէոի մօտերն երթալու: Շուտ մը Գաղղիական ու Անգղիական նաւատորմիդներն եկան Պեզեզայի (Պէշեկի) ծոցը մօտան (Յունիս 14), ուսկից 36 ժամու մէջ կրնային Կոստանդնուպոլիս հասնիլ: Սուլդանն ալ առանձին հրովարտակաւ մը իր բոլոր քրիստոնեայ հպատակներուն եւ մասնաւորաբար Յունաց հին ու նոր իրաւունքները հաստատեց եւ զանոնք անփոփոխ պահելու խօսք տուաւ (Յունիս 4): Բայց այս ամենայն Ռուսիայի վրայ ազդեցութիւն չընելով, կայսրը Կորչագոֆի հրամանատարութեամբ Բրուլթի քով ժողվուած Ռուս բանակին հրաման խաւրեց նոյն գետն անցնելու, զորն որ յայտարարութեամբ մը հրատարակեց (Յունիս 26): Հրամանին վրայ շաբաթ մը չանցած՝ նոյն բանակը, իբրեւ 80,000 հոգի, Տաննենպէրկ ու Լիւտերս զօրապետներուն հրամանին տակ՝ երկու զօրաբաժին եղած՝ գետն անցաւ (Յուլ. 2—3) եւ Գանուբեան իշխանութիւնները մտաւ: Թէ-

պէտ Դուռը կրնար առ դարձողութիւնն ըստ ինքեան պատերազմի պատճառ բռնել. բայց մեծ տէրութեանց խրատին համեմատ՝ գոհ եղաւ պարզապէս բողոքելով (Յուլ. 4), եւ իր նոյն բողոքը մեծ տէրութեանց հաղորդելով:

251. Դեսպանագիտութեան ջանքը: Աւստրիայի ու Պրուշի քաղաքականութիւնը: Ենչպէս որ առանկ պարագայից մէջ սովորաբար կ'ըլլայ, դեսպանագիտութիւնը մեծ դարձունէութիւն կը ցուցնէր: Ռուսիայի զօրաց Բրութ անցած օրը (1853, Յուլ. 2), Նիսեիլոստ կոմսը շրջաբերականով մ'ուզեց հաստատել որ նոյն զօրաց Դանուբեան իշխանութիւնները մտնելուն պատճառն է արեւմտեան տէրութեանց նաւատորմիչներուն շարժումը. իսկ տս վերջինները պատասխան տուին թէ Ռուսիայի սպառնալիքներն ու Տաճկաստանի վրայ զօրք քաշեցնելը՝ զերեւք ստիպեց իրենց նաւատորմիչները մօտեցնելու, որով եւ բաւն սկիզբ ընողը Ռուսիա կ'ըլլայ, մանաւանդ որ օտար տէրութեան մը երկիրները զօրք խոթելը՝ մեծագոյն թշնամութեան դարձք է, քան թէ նաւատորմիչներուն մօտենալը, որոնք ծովու վրայ կը կենային եւ ցամաք զօրք չէին հաներ (Յուլ. 15, 16): Նոյն արեւմտեան տէրութիւնք ան հատեն տակաւին կը յուսային որ պատերազմը կը խափանուի, Եւրոպական մեծ դաշնակցութիւն մը կազմուելով, որով Ռուսիա կը ստիպուի ետ քաշուելու: Բաղձացութեամբ դաշնակցութիւնը կազմուելու համար՝ ամենէն յառաջ Աւստրիա վաստակուելու էր: Իբզբ ալ չէ թէ միայն իրենք Աւստրիայի կայսրը նոյնին մէջ մտնելու յորդորեցին, հապա Սուլթանն ալ ան նպատակաւ Վիեննա մասնաւոր դեուպան մը խաւրեց: Բնական բան էր որ Աւստրիա չուզէր եւ ամէն կերպով խափանել ջանար Ռուսին Դանուբի քովերը մեծնալը: Արնայ ըսուիլ թէ եղած խնդիրն անոր վրայ էր թէ արդեօք Աւստրիա՝ չէ նէ Ռուսիա նոյն կողմերն աւելի ազդեցութիւն պիտ'որ ունենայ. ուստի եւ Ռուսիայի

դիմացը՝ արեւմտեան տէրութիւններէն յառաջ՝ ինք պէտք էր ելլել: Աս բանս Վիէննայի դահլճը խիստ աղէկ կ'ըմբռներ. բայց չէր կրնար Ռուսիայի դէմ ձեռնարկութիւն մ'ընել, առանց Պրուշի հետ կատարեալ միաբանած ըլլալու. իոկ Պրուշ արեւմտեան տէրութեանց հետ միանալու այնչափ յօժարութիւն չէր ցուցնէր, հապա աւելի Ռուսիայի կողմը միտած կ'երեւար: Անոր համար Աւստրիա այոչափս միայն յանձն առաւ որ խաղաղութեան պահպանութեան գործակից ըլլայ, եւ աս նկատմամբ Պրուշ ալ իրեն հետ միացաւ:

252. Վիէննայի դեսպանաժողովն ու յայտագիրը: Ռուսական-Օսմանեան վիճին սկիզբները Աւստրիայի կառավարութիւնը յայտնած էր թէ իր բաղձանքն ան է որ աս խնդիրը հինգ մեծ տէրութեանց խորհրդովն ու միաբան հաւանութեամբն որոշուի: Արդ Գաղղիա՝ յառաջագոյն Լոնտոնի դահլճին յայտնելէն ետեւ, որ նոյն նիւթերուն վրայ՝ Վիէննայի ու Պերլինի արքունեաց հետ չխօսած՝ ձեռնարկութիւն մ'ընելը փաստակար կը համարի (1853, Մայ. 31), Աւստրիայի առաջարկեց որ Վիէննայի մէջ դեսպանական բանակցութիւնք ըլլան (Յունիս 10): Թէպէտ Գաղղիա աս բանին մէջ ան ալ կը նկատէր, որ գարձեալ իր առտիճանին համեմատ՝ մեծ տէրութեանց խորհրդոյն մասնակից ըլլայ, եւ միանգամայն Ռուսիայի դէմ գտնակցութիւն մը կազմէ (247). բայց այսպէսով ալ Աւստրիա առաջարկութիւնը սիրով յանձն առաւ, միայն յայտնեց թէ իր կարծեաց համեմատ՝ ժամանակը տուկաւին եկած չէ, որովհետեւ Ռուսիա չ'ուզեր որ Դրան հետ ունեցած վեճերուն մէջ ուրիշ տէրութիւն միջամտութիւն ընէ (242): Անոր համար փորձ փորձեց թէ Կոստանդնուպոլիս եւ թէ Պետրոբուրգ բարեկամական միջնորդութեամբ երկու տէրութեանց մէջը գտնելու, եւ ան առեն դեսպանաժողովը գումարելու հաւանութիւն տուաւ, երբ որ ուրիշ բոլոր միջոցները պարապ ելան: Չորս մեծ տէրութեանց դեսպաններէն կազմուող

դեռսպանաժողովը բացուեցաւ՝ Աւստրիայի արտաքին գործոց պաշտօնեայ Պուլ կոմսին գահերիցութեամբ (Յուլ. 20)։ Նոյնին մէջ՝ սկզբնաբար Գաղղիայէն ծրագրուած յայտագիր մը՝ քանի մը փոքր փոփոխութիւններ կրելէն ետքը՝ հաճութիւն գտնելով ու ստորագրուելով (Յուլ. 31), Աւստրիայի արքունեաց կողմանէ Ռուսիայի ու Օսմանեան վեհապետներուն խաւրուեցաւ. դեռսպանաժողովոյն մասնակից եղող մէկալ երեք տէրութիւնք ալ իրենց Կոստանդնուպոլսոյ ու Պետրոբուրգի գեապաններուն հրահանգ խաւրեցին որ յիշեալ երկու վեհապետները նոյն յայտագիրն ընդունելու համոզեն։ Եթէ առ յայտագիրը հաճութիւն գտնէր, Սուլդանը կամ Դուռը նոյնը Ռուսիա պիտի խաւրէր, եւ անով ամէն բան կարգի պիտի մտնէր։ Նիկողայոս կայսրն իր հաճութիւնը շուտ մը տուաւ առ գրուածքին, որն որ իբր թէ ոսկեղէն կամուրջ մըն էր՝ իրմտած անել ճամբէն պատսւով դուրս ելլելու։ Ախէն՝ նախան յայտագրին ստորագրուելուն չորրորդ օրը Պետրոբուրգէն հեռագրով լուր եկաւ որ կայսրը նոյնը կ'ընդունի (Օգոստ. 3)։ որմէ երեք օր ետքը՝ Նստելոտ կոմսը յայտնեց թէ առ բանս ան ենթադրութեամբ կ'ըլլայ որ Դուռն ալ առանց փոփոխութեան կ'ընդունի (Օգոստ. 6)։ Ասով ամէնքը սկսան հաստատութեամբ յուսալ որ ալ խաղաղութիւնը չ'աւրուիր, որովհետեւ ապահով կը համարէին որ Դուռն ալ իր հաւանութիւնը չիզլանար։ Մէյ մ'ալ Կոստանդնուպոլսէն գոյժ հասաւ որ Ռէշիտ փաշան չ'ուզեր Ախէն՝ նախան յայտագիրն առանց փոփոխութեան ընդունիլ։ Բոլոր դեռսպանադիտականք մեծ պլայլութեան մէջ ինկան, եւ կը ջանային առ նոր անակնկալ դժուարութիւնը վերցընել. մէկ կողմանէ Օսմանեան կառավարութիւնը համոզելու փոյթ կը տանէին որ ըրած փոփոխութիւններն ետ առնէ, որովհետեւ աննշանակ բաներ են. մէկալ կողմանէ Ռուսիայի կառավարութիւնը հաւանեցընելու կ'աշխատէին որ Դրան ըրած

փոփոխութիւններն ընդունի, վասն զի ծանրակշիռ բաներ չեն: Բայց թէ Ռեշիտ եւ թէ Նետեղոտ հաստատուն կը կենային. եւ վերջինք՝ Դրան ըրած փոփոխութիւններուն վրայ տուած մեկնութեամբը՝ ցուցուց որ անոնք կարծուածին. չափ աննշանակ բաներ չեն (Սեպտ. 7): Ան ատեն մէկալ չորս տէրութեանց աչքին վրայ եղած լուսնն ինկաւ. եւ խոստովանեցան որ Օսմանեան կառավարութիւնն իրաւունք ունի եղեր իրենց առաջարկած յայտագիրն անփոփոխ չընդունելու:

253. Ռուսիայի, Աւստրիայի ու Պրուշի վեհապետաց տեսութիւնը: Խաղաղութիւնը պահելու ջանք: Աս կերպով վիճնական յայտագրին վրայ հիմնուած ակնկալութիւնները պարապի ելլէն ետեւ, տակաւին պատերազմը խափանելու յոյսը բոլորովին մարած չէր: Չորս տէրութիւնք կ'ուզէին գեռ ժամանակ վառարկիլ. իսկ Ռուսիա կը ջանար զիրենք եւ առանձինն Գերմանական մեծ տէրութիւններն իր կողմը շահել: Նիկողայոս կայսրն Աւստրիայի Օլմիւց քաղաքը գալով, հոն Փր. Յովսէփ կայսեր եւ Պրուշի թագաւորին եղբօրը հետ տեսուեցաւ (1853, Սեպտ. 26), որմէ քանի մ'օր ետքը Աւստրիայի ու Պրուշի վեհապետները Վարսաւիայի մէջ Ռուսի ինքնակալին տեսութեան գացին (Հոկտ. 4), երկու անգամ ալ քանի մ'արտաքին գործոց պաշտօնեայք ու գեսպանք ներկայ դառնուեցան: Աս երկու տեսակցութեանց մէջ մեծապէս փոյթ տարաւ Նիկողայոս կայսրն իր հին դաշնակիցներն իրեն հետ միաբանելով, նոր Երից դաշնաւորութիւն մը դնել. բայց բովանդակ ջանքը պարապ եղաւ: Հազիւ կրցաւ անոնցմէ ապահովութիւն ընդունիլ, որ եթէ պատերազմ բացուելու ըլլայ, իրենք չէզոք կենան, ինքն ալ ասոր փոխարէն խօսք տալով որ զօրքերը Դանաբէն անդին չ'անցընեն: Նոյնպէս անօգուտ եղան թէ Արեւմտեան եւ թէ Գերմանական մեծ տէրութեանց՝ ան միջոցներուն ըրած պլեւայլ փորձերն ու առաջարկութիւնները: Ասոնց վրայ հասարակօրէն

եւ ոչ կարելի կ'ըլլար նոյն չորս տէրութեանց իրարու հետ միաբանիլը, թող թէ զանոնք թշնամութեան մէջ ըլլող տէրութեանց ընդունել տալը: Միայն հեղ մ'ալ չորս մեծ տէրութիւնք մէկտեղ միաբանեցան՝ Գաղղիայէն ու Անգղիայէն առաջարկուած հիմանց վրայ խաղաղական միջնորդութիւն մ'ընելու, որուն վրայ նոյն չորս տէրութիւնք Վիէննայի մէջ արձանագրի ու յայտագրի մը ստորագրեցին (Դեկտ. 5): Աս յայտագիրը միաբան թղթով մը իրենց Կոստանդնուպոլսոյ դեսպաններուն խաւրեցին, որպէս զի Դուռը համոզեն նոյնն ընդունելու: Դեսպանները մէկտեղ խորհուրդ ընելով (Դեկտ. 12, 13), միաբան գրուածքով մը Վիէննական յայտագիրը Դրան հաղորդեցին (Դեկտ. 15), որն որ իր հաւանութիւնը տուաւ (Դեկտ. 31): Բայց աս ալ օգուտ չըրաւ, որովհետեւ Ռուսիա Պաւլ կոմսին ձեռքովն իրեն խաւրուած (1854, Յունու. 14) Վիէննայի յայտագիրն ու արձանագիրը չընդունեցաւ, հապա անոր դիմացն ուրիշ առաջարկութիւններ ըրաւ, որոնք մէկալ տէրութեանց հաճելի չեղան:

254. Դուռը պատերազմ կը հրատարակէ: Թշնամութեանց սկսիլը: Աս դեսպանական խօսակցութիւնները մէկ կողմանէ եղած ատեն, մէկալ կողմանէ պատերազմը հրատարակուած, թշնամութիւնները ուղիւսած եւ անանկ դէպքեր պատահած էին, որոնք առիթ եղան՝ Գաղղիային եւ Անգղիային ալ պատերազմի մէջ մտնելուն: Պատերազմի հրատարակութիւնը նախ Սուլդանն ըրաւ (1853, Հոկտ. 4), ինչպէս ինք յայտարարութեան մը մէջ բացայայտ կը զրուցէ, մեծ տէրութեանց խորհրդոյն դէմ: Երկու օր ետքն ալ Էօմէր փաշա Ռուսաց հրամանատարէն պահանջեց որ 15 օրուան մէջ իր զօրքերովը Դանուբեան իշխանութիւններէն քաշուի: Գրեթէ ամիս մը ետքը Ռուսիայի կողմանէ պատերազմ հրատարակուեցաւ (Հոկտ. 31): Արդէն երկու կողմանէ շատոնց ամէն պատրաստութիւնները տեսնուած եւ բանակներն իրարու մօտ ըլլալով,

Թշնամութեանց սկիզբը չուշացաւ : Թնդանօթներու որոտումը նախ Եւրոպա լոռեցաւ՝ նոյն իոկ Ռուսիայի պատերազմ հրատարակելէն յառաջ. Օսմանեանք Իզադչայի բերդէն կրակ ըրին Գանուբի վրայ հաւարկող քանի մը Ռուս նաւերու վրայ (Հոկտ. 23) : Ռուսք Գերմանական մեծ տէրութեանց տրուած խոստման համեմատ (253), Գանուբ գետը չէին անցնիր, հապաձախ կողմը կ'ամրանային. իսկ Էօմէր փաշա անանկ կարծելով որ անոնք գետն անցնելու փորձ պիտ'որ ընեն, աջակողմը կ'ամրացընէր եւ Ռուսաց անցքն արգելելու պատրաստութիւն կը տեսնէր : Աս նպատակաւ 3000ի գունդ մը գետին մէկալ կողմն անցընելով (Նոյ. 4), Օլգենիցայի քով ամուր դիրք մը բռնել տուաւ : Հոն միեւնոյն օրը առաջին անգամ երկու կողմանք իրարու հետ զարնուեցան. 7000 Ռուսք Օսմանեանց վրայ յարձակելով, սաստիկ կռուէ վերջը ետ մղուեցան. Ռուսի կողմանէ միեւնոյն փորձը հետեւեալ վեց օրուան մէջ քանի մը հեղ ալ կրկնուեցաւ (Նոյ. 5—11), բայց աւելի յաջողութիւն չունեցաւ : Օսմանեանց առ յաղթութեան վրայ բոլոր Եւրոպա ուրախութեամբ եւ՝ ճշդիւ խօսելու համար՝ զարմացմամբ լեցուեցաւ : Բայց նոյն միջոցներուն եւ քիչ մը ետքը Ասիայի կողմերը Ռուսք՝ իրենց Եւրոպայի մէջ յաղթուելուն վրէժը կ'առնուն : Ան կողմերը Ախըլցգայի մօտերը (Նոյ. 24) եւ շարաթ մը ետքը Կուսմիի քովերը (Դեկտ. 1) տրուած ճակատներուն մէջ Ռուսք յաղթող եղան եւ զՕսմանեանները ետ քաշուելու ստիպեցին :

255. Գաղղիայի ու Անգղիայի նաւատորմիդները Չանազգալէսի կը մտնեն : Սինոպի ծովամարտը : Ղարան կողմանէ պատերազմի յայտարարութիւն ըլլալէն քիչ մը ետքը Գաղղիայի ու Անգղիայի գեասպանները՝ Սուլթանին իրենցմէ խնդրածին համեմատ՝ իրենց նաւատորմիղները Կոստանդնուպոլիս կանչեցին (1853, Հոկտ. 20) : Ռուսիա յառաջուրնէ առ բանիս դէմ բռնուք ըրած էր (Սեպտ. 25), Լոնտոնի պայմանագրու-

Թեան (160, 242) դէմ համարելով: Որովհետեւ աս բողոքման հիմ ան կ'առնուէր թէ Դուռը խաղաղութեան մէջ կը գտնուի, ասոր դիմացն իրեն պատասխան տրուեցաւ թէ առաջին Ռուս զինուորը Դանուբեան իշխանութիւնները մտնելու վայրկենէն՝ Դուռը խաղաղութեան մէջ բլլալէն դադրած է, որով յիշեալ պայմանագրութեամբ ոչ արեւմտեան տէրութիւնները կը կապուին եւ ոչ Սուլթանը (Հոկտ. 1): Թէպէտ եւ այսպէս նաւատորմիղներն ան ատենէն կրնային Չանազալէոնին անցնիլ, բայց՝ ինչպէս ըրինք՝ պատերազմին հրատարակուելէն խել մ'որ ետքը ներս մտան. սակայն ան ատեն ալ Սեւ ծով չելան, հապա Պասփորոսի մէջ հանդարտ կը կենային, որպէս զի տւելի չգժուարնայ խաղաղութեան հաստատուիլը, որուն յոյսը տակաւին չէր մարած: Բայց նոյն միջոցին Սեւ ծովուն մէջ անանկ աղէտալի գէպք մը պատահեցաւ, որով եթէ նոյն խաղաղութեան յոյսը բոլորովին չջնջուեցաւ նէ, դոնէ խիստ նուազեցաւ եւ պատերազմն ընդարձակեցաւ: Պատերազմին սկիզբները շէրքէզները՝ շատ տարիներէ վեր Ռուսիայի դէմ ըրած կռիւնին օստակացուցած էին: Դուռը՝ որ իրենց հետ հաղորդակցութեան մէջ մտած էր, թէ իրենց եւ թէ իր բանակներուն օգնութիւն հասցընելու համար, Սեւ ծովը նաւատորմիղ մը խաւրած էր: Արդ Ռուսք աս բանս իմանալով, Սեւաստորոլէն Նախիմով ծովապետին հրամանատարութեամբը նաւատորմիղ մը հանեցին, որն որ Օսմանեան նաւատորմին Սինուպի նաւահանգիստը գրտնուած ատենը, վրան հասաւ, եւ մշուշի մը օգնակաւութեամբը՝ առանց իմացուելու մօտենալով, Նաւարինի աղէտալի պատահարը (77) նորոգեց (Նոյ. 30): Զէ թէ միայն հոն գտնուող բոլոր Օսմանեան նաւերը՝ բաց ի մէկէն՝ ջնջուեցան ու 4000 հոգի մեռան, հապա քաղաքին մեծ մասն ալ այրեցաւ:

256. Արեւմտեան տէրութեանց ու Ռուսիայի պատերազմի յայտարարութիւնները: Սինուպի պատա-

Հարն արեւելեան խնդիրը յառաջուրնէ աւելի կնճւեց։ Լոնտոնի ու Փարիզի դահլիճներն արտաքոյ կարգի այլալեցան, եւ իրենց նախատինք համարեցան, որ իրենց նաւատորմիդներուն մօտաւորութիւնը բանի տեղ չդրուելով, իրենց պաշտպանել խոստացած Օսմանեան տէրութեան նաւատորմիդն այսպէս յարձակում կրած ու ջնջուած էր։ Աս նախատինքն աւելի զգացին Անգղիացիք, որոնք խորհրդանոցին մէջ ան առտիճանի ազմուկ հանեցին, որ Բալմերսդըն պաշտօնարանէն ելելով (1853, Դեկտ. 15) եւ քանի մ'օր ետքը ետ կանչուելով, նոյն պաշտօնարանէն գուրս հանեց խաղաղութեան կողմնակիցները։ Ան ժամանակէն՝ ալ գրեթէ հաստատութեամբ կրնար ըսուիլ թէ արեւմտեան տէրութիւնք պատերազմին մասնակից պիտ'որ ըլլան։ Բալմերսդընին կարծիքն ան էր, որ Գաղղիայի հետ յարձակողական ու պաշտպանողական դաշնաւորութիւն ըլլայ, երկու տէրութեանց նաւատորմիդները Սեւ ծով մտնեն, մինչեւ որ Ռուսք զօրքերնին Դանուբեան իշխանութիւններէն հանեն, եւ եթէ առ բանիս չգիջանին՝ անմիջապէս պատերազմ հրատարակուի։ Արդէն շատոնց Նաբոլէոնին հետ խօսք մէկ ըրած ըլլալով անմիջապէս երկու տէրութեանց նաւատորմիդները Սեւ ծով մտան (1854, Յունու. 4), հրատարակելով որ Ռուսաց նաւերը պիտի ստիպեն իրենց նաւահանգիստներէն մէկը մտնելու, ուր որ Օսմանեան նաւերն ազատ պիտ'որ ըլլային ուղած տեղերնին երթալու գալու։ Երկու պատերազմող տէրութեանց նկատմամբ եղած առ զանազանութիւնն առիթ տուաւ Ռուսիայի՝ իր դեսպանները Լոնտոնէն ու Փարիզէն ետ կանչելու (Փետր. 4)։ Անկից քանի մ'օր յառաջ Նաբոլէոն առանձին նամակաւ մը տրտունջ ըրաւ Նիկողայոս կայսեր՝ մինչեւ նոյն առեւն բռնած ընթացքին եւ առանձինն Սինոպի պատահարին վըայ, որուն համար կ'ըսէր թէ չէ թէ միայն իր (Նաբոլէոնի) քաղաքականութեան, հապա՛նաեւ իր զինուորական պատուոյն նախատինք հասցուց

(Յունու. 29): Ասոր թէպէտ քաղաքավարական կերպով պատասխան տուաւ Ռուսաց ինքնակարը, բայց առանց ամենեւին զիջում մ'ընելու (Փետր. 9): Բիչ մը ետքը երկու արեւմտեան տէրութիւնք մէկտեղ վերջնագրով մը Ռուսիայէն պահանջեցին որ իր զօրքերը մինչեւ Ապրիլի վերջը Դանուբեան իշխանութիւններէն հանէ. յայտնելով որ աս իրենց պահանջման չընդունուիլը՝ իբրեւ պատերազմի հրատարակութիւն կը նկատեն (Փետր. 27): Նոյն երկու տէրութիւնք վիէննայի ու Պերլինի դահլիճները հրաւիրած ըլլալով որ Ռուսիայի կառավարութիւնը համոզեն ըրած պահանջումներէն ընդունելու, երկուքն ալ աս հրաւիրին համեմատ ջանացին Պետրոբուրգի դահլիճը զիջողութեան հաւանեցնելու: Բայց պարապ տեղ. Նեսեյրոտ կոմսին պատասխանն աս եղաւ որ Վայսրը պառշաճ չիսեպեր՝ ամենեւին պատասխան տալ (Մարտ 19): Արդէն Նիկողայոս կայսրը շատոնց իր որոշումը յայտնած էր, յայտարարութեամբ մը հրատարակելով որ Անգղիա ու Գաղղիա քրիստոնէութեան թշնամեաց (Տաճկաց) հետ միացած՝ Ռուսիայի դէմ կ'ենլեն. բայց Ռուսիա չ'ուզեր անհաւատարիմ ըլլալ իր կողմանը՝ որ է Օրթոդոքս եկեղեցւոյն պաշտպանութիւն ընել, հապա ամէն յարձակմանց դէմ կը դնէ, ինչպէս որ 1812ին ըրաւ (Փետր. 9): Արեւմտեան տէրութիւնք քիչ մը ետքը Ռուսիայի դէմ պատերազմ հրատարակեցին (Մարտ 27, 28), որմէ քանի մ'օր ետքը Ռուսիա ալ անոնց դէմ իր պատերազմի հրատարակութիւնն ըրաւ (Ապր. 11):

257. Արեւմտեան տէրութեանց ու Դրան դաշնակորութիւնը: Միեւնոյն միջոցներուն հինգ մեծ տէրութեանց մէջ զանազան նպատակներով մեծ գործունէութեամբ դեսպանական բանակցութիւնք կ'ըլլային: Ինչպէս որ կուռոյն ոկիզները եղած էր, մէկ կողմանէ Ռուսիա եւ մէկալ կողմանէ արեւմտեան տէրութիւնք մեծապէս փոյթ կը տանէին զԱւստրիա եւ զՊրուշիանց կողմը շահելու եւ կամ գոնէ չէզոքութեան մէջ

պահելու: Նիկողայոս կայսրը զՕրլոֆ կոմսը վիճենա խաւրելով (1854, Յունու. 29), խնդրեց որ Աւստրիա ինք զինքը դաշամբ պարտաւորէ չէզոքութիւն պահելու, որուն դիմացն ինքն ալ կը խոստանար որ ետքէն Օսմանեան տէրութեան նկատմամբ արեւմտեան տէրութեանց հետ որոշում մ'ըրած ժամանակ՝ Աւստրիայի հետ ալ խորհրդակցի: Իսկ Աւստրիա աս առաջարկութիւնն ընդունելու համար՝ պահանջեց որ կայսրը խօսք տայ Օսմանեան տէրութեան երկրի ստացուածներուն չդպչելու եւ զօրքերը Դանուբէն չանցընելու. եւ երբ որ Ռուսիա աս խոստումը չուզեց տալ, իր առաջարկութիւնն ալ մերժուեցաւ: Ըստ ամենայնի նոյնպիսի առաջարկութիւններ եղան Պրուշի ալ, որն որ պատահական տուաւ թէ չ'ուզեր ձեռուորները կապել, մանաւանդ որ Ռուսիայի առաջարկութիւնն ընդունելը՝ իրեն օգնել ըսել է: Ռուսիայի եւ Գերմանական տէրութեանց մէջ աս խօսակցութիւններն եղած ատեն, արեւմտեան տէրութիւնք Դրան հետ դաշնաւորութիւն ըրին (Մարտ 12), որով կը խոստանային Օսմանեան տէրութեան օգնելու համար՝ ամէն հարկաւոր եղած տեղերը ցամաքային զօրք խաւրել: Ասոր դիմացը Դուռն ինք զինքը կը պարտաւորէր՝ առանց իր դաշնաւորաց հաւանութեան՝ ոչ զինադադար եւ ոչ խաղաղութիւն ընելու, միանգամայն իր զօրաց գլխաւոր ձեռնարկութիւնները յառաջունէ դաշնաւորաց վերին հրամանատարին ծանուցանելու: Երկու կողմանք ալ պարտական էին իրարու հետ միաբան եւ միախորհուրդ գործելու: Հազիւ աս դաշնաւորութեան ստորագրուելուն վրայ ամիս մ'անցընելէն ետքը, Գաղղիա եւ Անգղիա մէջերնին դաշնակցեցան: Առ յապաղման պատճառն ան էր, որ տակաւին յոյս ունէին Գերմանական մեծ տէրութիւնները հետեւնին՝ եթէ ոչ կատարեալ միաբանելով իրենց դաշնակցութեան մէջ առնելու, գոնէ ըստ մասին իրենց հետ կապելու, եւ աս վերջին նպատակին հասան:

258. Վիեննայի (Ապրիլի 9ին) արձանագիրը: Գաղղիայի ու Անգլիայի դաշնակցութիւնը: Արդէն շատոնց Աւստրիա ու Պրուշ յայտնած էին որ արեւելեան խնդրոյն մէջ՝ իրաւանց կողմանէ Գաղղիայի ու Անգլիայի հետ միաբան ու միախորհուրդ են. միայն թէ նոյն իրաւունքը յառաջ տանելու համար անոնց ձեռք առած միջոցներուն իրենք տակաւին չեն ուզեր գործակից բլաւ: Մէկ կողմանէ ալ իրարու հետ անգաղար խօսակցութեան մէջ էին թէ՛ պաշտօնական գրուածներով եւ թէ՛ մանաւանդ գեապանական խորհրդակցութիւններով, որոնք քանի մ'ամիսէ վեր Վիեննայի մէջ կը շարունակուէին: Արդ արեւմտեան տէրութեանց՝ Ռուսիայի դէմ պատերազմ հրաաարակելէն ետքը (256), հարկաւոր համարեցան պաշտօնական կերպով մը չորս տէրութեանց միաբանութիւնը նորէն ցուցնել: Անոր համար Վիեննայի մէջ արձանագրի մը ստորագրեցին (1854, Ապր. 9), որուն մէջ Աւստրիա ու Պրուշ յայտնելէն ետեւ որ արեւմտեան տէրութեանց (Փետրուարի 27ին) վերջնագիրն (256) իրաւացի կը համարին, չորսը մէկտեղ կը միաբանէին հետեւեալ սկզբունքները հաստատուն պահելու: 1. Օսմանեան տէրութեան ամբողջութիւնը, որուն հարկաւոր պայմաններէն մէկն է Ռուսի զօրաց Գանուբեան իշխանութիւններէն ելելը: 2. Դրան քրիստոնեայ հպատակներուն կրօնական ու քաղաքական իրաւանց պահպանութիւնը, բայց Սուլթանին վեհապետութեան ու անկախութեան հետ համաձայնելու կերպով մը: 3. Իրենք զիրենք կը պարտաւորէին պատշաճ միջոցներ կամ երաշխաւորութիւններ գտնելու, որպէս զի Օսմանեան տէրութիւնը Եւրոպայի հաւասարակշռութեան հետ աւելի հաստատուն կերպով կապեն, եւ իրարու հետ չխորհրդակցած՝ Ռուսիայի հետ առ նիւթին վրայ վերջնական որոշում մը չընելու: — Աս արձանագրին ստորագրուելուն երկրորդ օրը՝ արեւմտեան տէրութիւնք իրենց մէջ դաշնակցութիւն ըրին (Ապր. 10), որուն

նպատակն ու պայմաններն աս են. 1. Ռուսիայի ու Դրան մէջ հաստատուն ու տեւական խաղաղութիւն ընել, եւ ասանկ շփոթութեանց նորոգուիլը խափանել: 2. Տաճկաստանի ապահովութեան հարկաւոր եւ զածին չափ ցամաքային ու ծովային զօրութիւն բանեցընել: 3. Առանց մէջերնին խորհրդակցելու եւ միաբանելու՝ թշնամեաց կողմանէ եղած ամենեւին մէկ առաջարկութեան հաւանութիւն չտալ: 4. Եւրոպայի հաւասարակշռութիւնը հաստատուն պահել եւ իրենց առանձնական շահը չփնտռել: 5. Աս նպատակներով ու պայմաններով հետերնին միաբանիլ ուզող ամէն տէրութիւններն իրենց գաշնակցութեան մէջ ընդունիլ:

259. Ռուսը Դանուբը կ'անցնին: Յունաց խլրտիլն ու անոնց գէմ ի գործ դրուած միջոցները: Աբեւմտեան տէրութեանց գաշնակցելէն տասն օր վերջը Գերմանական երկու մեծ տէրութիւնք ալ իրարու հետ գաշնակցեցան. բայց աս վերջին գաշնակցութեան վրայ չեօտած, մտադրութիւննիս պատերազմի դաշտին վրայ դարձնելու ենք: Դանուբի կողմերը գտնուող Ռուս զօրաց նոյն գեան անցնիլ չկրնալը խիստ վնասակար էր իրենց. որովհետեւ անով չէին կրնար հազարդակցութիւն ունենալ Սերուիայի հետ, ուր կը յուսային թէ իրենց ներկայութեամբը յեղափոխութիւն մ'ելլելով, իրենց զօրութիւնը կ'աւելնայ: Աս յեղափոխութիւնը խափանելու համար՝ Աւստրիա նոյն գաւառին սահմանները զօրք իջեցուցած էր, որոնք ի հարկին կրնային վախճիլ մօտ կեցող Էսմեր փաշային բանակին հետ միանալ: Արդ Կորչագոֆ ուզեց յիշեալ վախճիլ կամբընին գլուխը պաշտպանող Գալաֆագի զօրաց վրայ յարձակում մ'ընել, որպէս զի զանոնք հոնկից մերժէ եւ Դանուբի աջ կողմը քաշուելու ստիպէ: Ռուսք ան կողմերը մօտեցան ու Ձեգադէի դիրքը բռնեցին, որպէս զի հոնկից Գալաֆագի վրայ յարձակին (1854; Յունու. 4): Սակայն իրենք գիտաւորութիւննին գլուխ չհանած, Գալաֆագ կեցող Օսմանեան զօրքն իրենց

վրայ յարձակում ըրաւ, եւ ստիպեց մեծ կորստով ետ քաշուելու (Յսւնու. 6): Հետեւեալ օրերը Ռուսք քանի մը անգամ Չեղագէի նորէն տիրելու փորձեր բրին. բայց չկրցան յաջողընել: Ետքէն ստիպեցան խել մը ժամանակ հանդարտ կենալ, մէյ մը օդին անյարմարութեան պատճառաւ, մէյ մ'ալ վասն զի Աւստրիա իր սահմաններն ունեցած բանակը 50,000ի հասցուցած էր: Բայց դարնան սկիզբները իրաց վիճակը փոխուած էր. Ռուսաց բանակը բաւական զօրացած էր, այնպէս որ 150,000է աւելի մարդ ունէր. ուր որ Էօմէր փաշային հրամանին տակ հաղիւ 90,000 հոգի կար: Այսպէսով Օսմանեանք Դանուբի ստորին կողմերը չէին կրնար զօրաւոր կերպով պաշտպանել. նոյն տեղերուն պզտիկ ամրոցները սակաւաթիւ պահակապանք ունէին: Բաներն աս վիճակի մէջ ըլլալով, Ռուսք 60,000 զօրքով եւ 160 թնդանօթով, միանգամայն իրենց օգնական ունենալով Դանուբի նաւատորմին, չորս հինգ տեղէ մէկտեղ դետն անցան (Մարտ 23), եւ Մաչինի, Իզադչայի, Դուլչայի ու Հիրսովայի տիրելէն զատ, Տոպրուճա ալ ձեռք անցուցին: Էօմէր փաշա չուզելով Ռուսաց հետ ճակատ տալ, իր բանակաւ դէպ ի Շումլա քաշուեցաւ, ուր Վարնայի, Սիլիստրիայի ու Ռուսչուգի բերդերն առջեւն ունէր: — Նոյն միջոցներուն սկսած էին Յոյնք խլրտիլ. Յունաստանէն եկող զինեալ զնդերէն զրգուելով՝ Ալպանիայի ու Թեոաղիայի մէջ տեղ տեղ ոտք ելած, եւ սակաւաթիւ Տաճիկ զօրաց գէմ իսկզբան յաջողութիւններ ունեցած էին: Բայց շուտ մը կոստանդնուպոլսէն նոր զօրքեր գալով եւ Օսմանեանք զօրանալով, Եանեայի (Մարտ 29) ու Արմինոսի (Ապր. 7) քով Յոյնք անանկ զարնուեցան, որ ալ չկրցան նոր շարժումներ ընել: Ասոր մեծապէս օգնեց Դրան Յունաստանի հետ դեռպանական հաղորդակցութիւնը կտրելը (Մարտ 27), որով բոլոր Հելլէն հպատակները կը ստիպուէին Օսմանեան տէրութեան երկիրներէն դուրս ելլել, յանձն առնուլ՝

որ ապստամբական շարժումները զուգելու համար, ի հարկին՝ Աւստրիացիք արեւմտեան գաւառներն ու առանձինն Ալպանիա մտնեն (Մայ. 24), եւ մանաւանդ Գաղղիայի եւ Անգղիայի, Յունաց կառավարութեան վերջնագիր մը ապէն ետեւ (Ապր. 11), Պերէոս նաւախուժ մը խաւրեղն ու զօրօք բռնելը (Մայ. 26):

260. Աւստրիայի ու Պրուշի (Ապրիլի 20ին) դաշնակցութիւնը: Ռուսաց Դանուբն անցնելը՝ չէ թէ միայն արեւմտեան տէրութիւնները հեգնել մըն էր, հապա նաեւ զԱւստրիա ալ, որն որ մինչեւ նոյն ատեն բռնած խաղաղական ընթացքն ու հաշտութեան փորձերն անոր վրայ կը հիմնէր թէ Ռուսք նոյն գետը պիտի չանցնին: Նիկողայոս կայսրն ինք զինքը կ'արդարացընէր՝ պատճառ բերելով արեւմտեան տէրութեանց նաւատորմիղներուն Սեւ ծով մտնելը. բայց առ պատճառ չէր կրնար բաւական ըլլալ զԱւստրիա գոհ ընելու եւ հանդարտեցընելու: Պետք էր որ ինք ամէն կերպով ջանար Ռուսին կոստանդնուպոլիս մօտենալը խափանել, եւ չթողուլ որ Պալգան լեռներն անցնի: Իր սեպհական շահն առ բանիս զինքը կը ստիպէր, որովհետեւ Անգղիայէն եւ Գաղղիայէն աւելի իրեն մեծ վնաս կ'ըլլար եթէ Ռուսիա Օսմանեան տէրութեան երկիրներն աշխարհակալելով, չափէն աւելի մեծնար: Սակայն, ինչպէս ուրիշ անգամ ըսինք (251), չէր կրնար գործունեայ կերպով Ռուսի դէմ ելլել կամ անոր թշնամեաց հետ կատարեալ միանալ, մինչեւ որ Պրուշի եւ ուրիշ Գերմանական տէրութեանց հետ ադէկ մը միաբանած չըլլար: Իսկ Պրուշ թէեւ իսկզբանէ խոստովանած էր որ Ռուսի ընթացքն իրաւանց համեմատ չէ, թէեւ գիտէր որ անոր արտաքոյ կարգի մեծնալն իր շահուն ալ հակառակ է. ի վերայ այս ամենայնի տակաւին կ'երկմտէր չէ թէ միայն՝ Աւստրիայի պէս արեւմտեան տէրութեանց հետ միանալու, հապա նոյն իսկ Աւստրիայի հետ ալ կապուելու: Բայց ինչպէս որ է նէ, վերը յիշատակածնուս պէս (259), արեւմտեան տէ-

բուժեանց իրարու հետ գաշնակցելէն տասն օր ետքը, երկու Գերմանական տէրութիւնք ալ մէկտեղ պաշտպանողական եւ յարձակողական գաշնակցութիւն մ'ըրին (1854, Ապր. 20), որուն գլխաւոր պայմաններն ասոնք են: 1. Իրարու փոփոխակի երաշխաւոր կ'ըլլան՝ իւրաքանչիւրին թէ Գերմանական գաշնակցութեան վերաբերող եւ թէ անկից գուրս ըլլող երկրի ստացուածներուն, այնպէս որ մէկին երկիրներուն վրայ եղած յարձակումը՝ ինչ կողմանէ որ կ'ուզէ ըլլայ՝ մէկայլն երկիրներուն վրայ եղածի պէս պիտի համարուի: 2. Գերմանիայի շահերը պիտի պաշտպանեն, անոր համար ալ եթէ իրենցմէ մէկը նոյն շահերը պաշտպանելու մտքը գործնական կերպով պատերազմի ելլէ եւ յարձակում կրէ, բաւական որ յառաջագոյն մէկայլն հետ խորհրդակցած ըլլայ, ան մէկալք կը պարտաւորի յարձակումը մերժելու օգնել: 3. Հարկաւոր համարուած ատեն՝ երկուքը միաբան իրենց բանակներուն մէկ մասը պատերազմի վիճակի մէջ պիտի գնեն: 4. Բոլոր Գերմանական տէրութիւնք աս գաշնաւորութեան մէջ մտնելու պիտի հրաւիրեն: 5. Ամենեւին մէկ տէրութեան հետ գաշինք մը պիտի չգնեն, որն որ ներկայ գաշնաւորութեան գէմ ըլլայ: Յաւելուածոյ յօդուածի մը մէջ կ'որոշէին որ Աւստրիա Ռուսիայէն պահանջէ որ զօրքերը Գանուբեան իշխանութիւններէն հանէ, եւ Պրուշ իր կողմանէ նոյն պահանջման կատարուելուն փոյթ տանի: Իսկ երկուքը մէկտեղ ան ատեն Ռուսիայի գէմ պատերազմ բանան՝ երբ որ անկիւր կամ նոյն Գանուբեան իշխանութիւններն իրօք իր տէրութեան հետ միացընէ, եւ կամ Պալգանի անցքերը բռնադատէ: Միանգամայն զինուորական պայմանագրութեամբ մը կ'որոշէին որ Աւստրիա իր արեւելեան ու հիւսիսային արեւելեան կողմերն ունեցած 150,000ի բանակին վրայ, 100,000 մ'ալ աւելցընէ. իսկ Պրուշ 36 օրուան մէջ 100,000ի բանակ մը ժողովէ եւ ի հարկին նոյն բանակը 200,000ի հասցընէ: Եր-

կու գերմանական մեծ տերութեանց միաբանութիւնն աւելի զօրաւոր բլլալու համար, հարկ էր որ մէկալ գերմանական տերութիւնք ալ անոր մասնակից բլլային: Բայց միջին տերութիւններուն Պամպերկ ժողովուելով՝ զանազան պայմաններ դնելուն եւ դժուարութիւններ հանելուն պատճառաւ (Մայ. 26) հազիւ վրան երեք ամիս անցնելէն, նոյն միջոցին Աւստրիայի ու Պրուշի վեհապետներն իրարու հետ Գեշէնի մէջ տեսնուելէն (Յունիս 8) եւ Պամպերկեան տերութեանց միաբան պատասխան մը տալէն (Յունիս 16) ետքը, կրցան իւրենց գաղնիքը գաղնակցութեան ժողովոյն առջեւ դնել, եւ անոր հաւանութիւնն ընդունիլ (Յուլ. 24): Բայց աս հաւանութիւնը չառնուած, յիշեալ գաղնիքն իր արդիւնքն ունեցած էր:

261. Արեւմտեան տերութեանց բանակները: Սելիստրիայի պաշարումը: Արդէն Անգղիա եւ մանաւանդ Գաղղիա իրենց բանակները շարժման մէջ դրած եւ արեւելք զօրք խաւրած էին: Անգղիա՝ Ուադերլուի ճակատին մէջ մէկ բազուկը կորսնցուցած Լորտ Ռակլանին հրամանատարութեան տակ՝ 20,000 հոգի խաւրեց. աս զօրաց մէջն էր թագաւհւոյն հօրեղբայրը Քեմպրիճի դուքսը, որն որ Փարիզէն ու Վիեննայէն անցնելով՝ Գաղղիայի ու Աւստրիայի կայսերաց հետ տեսութիւն ընելէն ետեւ, արեւելք եկաւ: Իսկ Գաղղիա Սէնդ Առնոյ սպարապետին հրամանատարութեան տակ՝ 50,000ի բանակ մը խաւրեց, որուն հետ դնաց կայսեր հօրեղբորորդին Նաբոլէոն իշխանը՝ Վեոգֆալտայի Հերոնիմոս թագաւորին (Հատ. Գ. 176, 235, 238) որդին: Աս Գաղղիական - Անգղիական զօրքերը նախ Կելիպոլու ցամաք ելան (1854, Յունիս), եւ հանկից կամաց կամաց յառաջանալով, մինչեւ Վարնա եկան, որն որ իրենց գլխաւոր բանակատեղին եղաւ: Բայց աս գաղնակցաց բանակը՝ ոչ իր բազմութեամբն եւ ոչ ուրիշ հանգամանքներովը՝ բաւական էր Ռուսաց զօրքին յառաջ քաշելն արգելելու: Կորչագոֆին տեղ

նոյն զօրաց հրամանատարութիւնն առնող Բաղդեւիշ իշխանը՝ մեծ հանգիստութեամբ Եաշ ու Պուլքրէշ մասնէն ետեւ (Ապր. 16), Արիտարիտ հասած էր, զորն որ իր զօրքերը քիչ մը յառաջ պաշարած էին (Ապր. 14), եւ թէ գետին թէ ցամաքին կողմանէ կը զարնէին: Թէպէտ եւ յիշեալ հրամանատարն ըսած էր թէ պէտք է որ նոյն բերդն առնու, թէեւ հարկ ըլլայ մինչեւ ծնկուրները արեան մէջ լողալ, ի վերայ այդ ամենայնի կարծածէն աւելի գիմագործութիւն կը գտնէր. իր ամէն յարձակումները քաջութեամբ ետ կը մղուէին, եւ ներսէն եղած յարձակումներով իր զօրաց մեծ փնտա կը հասնէր: Կը յուսար որ Էօմէր փաշա՝ բերդին օգնութեան գալու համար՝ Շուվայէն ելլելով, ճակատ աւլու կը ստիպուի. բայց Օսմանեան հրամանատարն իր խորագիտութեամբն առ ակնկալութիւնն ալ պարապի հասնց: Յարձակման մը ատեն՝ Ռուսոց Շիլտեր քաջ զօրապետը, որն որ պաշարման գործողութիւններուն հոգին էր, վերաւորուելով՝ մեռաւ. բայց բերդին մէջի զօրաց հրամանատար Մուսա փաշան ալ նոյն միջոցին իր մահը գտաւ: Վերջապէս նոյն իսկ Ռուս հրամանատարը՝ յարձակման մը առաջնորդած ատեն՝ թեթեւ վէրք մ'ընդունելով (Յունիս 9), հեռացաւ գնաց, ու նորէն կորչագոփ զօրաց գլուխն անցաւ: Սակայն ինչպէս որ է նէ, բերդը մեծ նեղութեան մէջ էր. երկայն գնդակոծութեամբ՝ քանի մը կողմերը կործանած էին, պահակապան զօրաց թիւն ալ երթալով կը նուազէր: Էօմէր փաշա չէր կրնար տեղէն շարժիլ. Սէնդ-Առնոյ՝ թէեւ Յուլիսի սկիզբը 50,000 զօրք ունէր, յայտնեց որ ուրիշ բան չիկրնար ընել՝ բայց եթէ Պալզանին մօտենալ եւ ժամանակ վաստըկիլ՝ մինչեւ որ աւելի զօրանայ, Չեմ կրնար, կ'ըսէր, Վարնայէն ու ծովէն շատ հեռանալ, մինչեւ որ Աստրիպի թնդանօթներուն ձայնը չառնում:

262. Աստրիպկան - Օսմանեան դաշնագրութիւն: Ռուսք Դանուբեան իշխանութիւններէն կ'ելլեն, եւ Աստրիպիք կը մտնեն: Բայց Աստրիպ թէ-

պէս իր Թնդանօթներուն ձայնը չլսեցուց, սակայն իր դեսպանագիրտական բանակցութիւններուն զօրութեամբ՝ չէ թէ միայն Սիլիսարիայի պաշարումը վերցընել տուաւ, հապա Ռուսաց բանակը Դանուբէն եւ Բրուլթէն իսկ անդին անցուց եւ իրենց սահմանները խտեց: Աւստրիա Պրուշի հետ միաբանելէն ետքը՝ Ապրիլի 20ին դաշանց համեմատ (260) Ռուսիայէն պահանջեց որ զօրքերը Դանուբեան իշխանութիւններէն հանէ (1854, Յունիս 3), քանի մ'որ ետքը Պրուշի ալ նոյն պահանջման կատարումը խնդրեց (Յունիս 12): Ապիկց երկու օր վերջը Աւստրիայի եւ Դրան մէջ դաշինք գրուեցաւ՝ Դանուբեան իշխանութիւնները աւստրիական զօրք խոթելու նպատակաւ (Յունիս 14): Աւստրիա յանձն կ'առնուր ամէն կերպ միջոց բանեցընել՝ Ռուսի զօրքերը նոյն գաւառներէն հանելու, ի հարկին նաեւ զէնք գործածելով. միանգամայն Ռուսի հետ ուրիշ հիման վրայ չբանակցիլ՝ բայց եթէ Սուլթանին վեհապետական իրաւանց եւ իր տէրութեան ամբողջութեան հիման վրայ: Խաղաղութիւն ըլլալուն պէս՝ Աւստրիա, կարելի եղածին չափ կարճ ժամանակուան մէջ, իր զօրքերը ետ պիտի քաշէր: Աս դաշանց եւ իր պահանջմանց ազդեցութիւն տալու համար, Աւստրիա իր սահմանները գումարած բանակն անանկ վիճակի հասցուց, որ Ռուսիա հարկադրեցաւ գլուխ ծռել: Արդէն Օսմանեան - Աւստրիական դաշնագրութեան վրայ շարաթ մը չանցած, Ռուսք Սիլիսարիայի պաշարումը վերցուցած էին (Յունիս 21). իսկ Դանուբեան գաւառներէն քաշուելու համար՝ իսկզբան զանազան ապահովութիւններ կ'ուզէին (Յունիս 29): Աս ուզուած պայմաններուն վրայ Աւստրիա պատասխան տուաւ թէ իր կամքէն կախում չունին, եւ արեւմտեան տէրութիւնք զանոնք յանձն չառնելու ալ ըլլան, ինք ստիպուած է ձեռնարկութիւնը յառաջ տանիլ (Յուլ. 9): Այսպիսի որոշ պատասխանն առնելէն ետեւ, Նիկողայոս կայսեր ուրիշ միջոց չէր մնար՝ բայց եթէ զօրքերը ետ քա-

շել. սրովհետեւ եթէ դէմ դառնար, եւ Աւստրիայի 300,000ի բանակը յառաջ քալէր, իր զօրքերը վտանգի մէջ կ'ընային իրենց յետադարձութեան ճամբէն կտրուելու: Ուստի եւ իր Վիեննայի գեոպանին ձեռքովը յայտնեց որ զօրքերը ետ կը քաշէ (Օգոստ. 7): Անկից քանի մ'օր յառաջ արդէն գործադրութիւնն ալ սկսած էր. այնպէս որ տասն ու հինգ օր չանցած՝ Վալաքիա դատարկացած ըլլալով, Աւստրիացիք նոյն դաւառը սկսան մտնել (Օգոստ. 20), որմէ երկու օր ետքը Էօմէր փաշա ալ 25,000 հոգւով Պուրքէշ հասաւ (Օգոստ. 22): Ամսոյն վերջը Դանուբեան գաւառաց մէջ ամենեւին Ռուս մնացած չէր:

263. Ռուսաց Դանուբեան իշխանութիւններէն ելլելուն հետեւութիւնը: Թէպէտ եւ այսպէս Ռուսիա ստիպուեցաւ մեծագոյն զօրութեան տեղի տալ եւ ետ քաշուիլ. բայց եւ այնպէս տա բանս իրեն մեծապէս օգտակար եղաւ: Գլխաւոր օգուտն տա էր, որ ալ Գերմանական մեծ տէրութեանց առիթ չմնաց՝ արեւմտեան տէրութեանց հետ միանալով գործնական կերպով իրեն դէմ պատերազմի ելլելու: Անկից զատ՝ նոյն զինուորութեամբ՝ իբրեւ թէ Ապրիլի 20ին գաշնաւորութեան նպատակը վերցուելով, նոյն երկու Գերմանական տէրութեանց մէջ եզոզ միաբանութիւնը գրեթէ քակուեցաւ, այնպէս որ Պրուշ եւ ոչ ուզեց մասնակից ըլլալ ան խորհրդին՝ որուն մէջ Պուլ կոմսն արեւմտեան տէրութեանց գեոպաններուն կը հաղորդէր իր (Ռուսի զօրաց Դանուբեան իշխանութիւններէն քաշուելու համար) բրած պահանջման (1854, Յունիս 3) նոյն տէրութեան տուած (Յունիս 29) թէական պատասխանը (262), որուն հետ միանգամայն խաղաղական առաջարկութիւններ ալ կային, ինչպէս իր տեղը կը տեսնենք (266): Այսպէս Գերմանական տէրութիւններն ըստ մասին հաճեցընելէն եւ ըստ մասին իրարմէ բաժնելէն ուրիշ, Ռուսիա իր նոյն զինուորութեամբն ան օգուտն ալ ունեցաւ, որ Եւրոպայի մէջ պատե-

րազմը դադարեցաւ, որովհետեւ ոչ Էսմէր փաշա եւ ոչ արեւմտեան տէրութիւնք կրնային ան կողմանէ իր զրայ յարձակում ընել, քանի որ Աւստրիա գործնական կերպով իրենց հետ չէր միանար: Իրերն առ վիճակին մէջ մանելով, ան ատենէն կրնար պատերազմին ունենալու ելքը գուշակուիլ: Նոյն ժամանակէն կրնար խմացուիլ թէ քիչ փոփոխութեամբ մը՝ պատերազմէն առջի վիճակը նորէն պիտի հաստատուի. այնպէս որ Ռուսիա Ցաճկաստանի վրայ ունեցած աշխարհակալութեան գողափարներէն առժամեւ ետ կենալու էր. բայց անկարելի էր ան աստիճանի տկարութեան հասնիլ, որ չկարենայ քիչ մը ետքը նորէն ձեռք զարնել անոնց գործադրութեան: Պրուշին չէզոք կենալով՝ Շուեան ալ կ'արգելուէր ու չէր կրնար արեւմտեան տէրութեանց հետ միանալ: Առ տէրութիւնն ալ Ռուսիա կալածանալուն ամենէն աւելի բաղձաքոյններէն մէկն է. որովհետեւ անանկ դրից մէջ կը գտնուի, որ կրնայ ըսուիլ թէ իր ամենագոր դրացւոյն շնորհքով կ'ապրի: Բայց Շուեաք ան ատեն կրնան համարձակիլ ատենօք կորսնցուցած Ֆինլանտիա գաւառին (Համ. Գ. 183) նորէն ձեռք բերելու փորձ ընել, երբ որ միեւնոյն ժամանակ Պրուշի բանակ մը գէպ ի Ռիկա յառաջանայ: Ուրիշ կերպով ձեռնարկութիւն մ'ընելը՝ Շուեաի կործանմանէն զատ հետեւութիւն չեկրնար ունենալ:

264. Խորրմի արշաւանքը: Մինչեւ նոյն ատեն դաշնակիցք գրեթէ ամենեւին պատերազմական գործողութիւն ըրած չէին: Սեւ ծով մտնող նաւատորմիդն Օտեսա մօտենալով, խել մ'առեւտրական նաւերու քանի մը շինուածներ պրած էր (1854, Ապր. 22): Իսկ ցամաքի զօրքը կրնայ ըսուիլ որ տակաւին հրացան մը չէր պարպած. եւ վերը զբոլածներէն ինք իրմէ կ'իմացուի թէ վարնա եւ ուրիշ ան կողմերը կեցող զօրքերը բոլորովին վախճանազուրկ կ'ըլլային: Նոյն կողմերուն զօրքերը խիստ դէշ վիճակի մէջ կը գտնուէին. օգարաժներն անվարժ ըլլալով եւ կերպ կերպ հիւան-

դուլթիւններէ ու առանձինն մաղձացաւ բռնուելով, շատ մարդ կը մեռնէր: Զինուորը անգործութեան մէջ մնալուն վրայ կը տրտնջէին: Զիրենք զբաղեցընելու համար Յոգրուճայի անջրդի կողմերն արշաւանք մ'ընել տուին, ան միջոցին՝ երբ որ Ռուսք արգէն սկսած էին ետ քաշուիլ. բայց աս արշաւանքն ալ զինուորներն աւելի եւս գրգռեց, որովհետեւ առանց թշնամեղն երեսը տեսնելու՝ մեծամեծ կորուստներ ըրած էին (Յուլ.): Հրամանատարք ընելիքնին չէին գիտեր. պատերազմի խորհրդի մը մէջ ոմանք կ'առաջարկէին որ Կաւկասի կողմերն երթան, հոնտեղաց Չեղքէզներուն ու Օսմանեանց հետ միանան, որով դիւրաւ կրնային Ռուսերը հոնկից մերժել. Շամիլ ալ պատգամաւորութեամբ մը աս բանս կը խնդրէր, խոստանալով որ իբրոյր զօրութեամբը գործակից կ'ըլլայ: Աս արշաւանքը շատ յարմար կու գար Անգղիայի շահուն. եթէ Ռուսք ան կողմերէն մերժուէին, Անգղիացիք մեծ ազդեցութիւն կը ստանային Պարսկաստանի մէջ, որով եւ իրենց Հնդկական ստացուածները դիւրութեամբ կրնային պաշտպանել: Բայց, ինչպէս յայտնի է՝ Գաղղիացիք չէին կրնար հաճութիւն տալ աս խորհրդին, որուն մեծագոյն օգուտն Անգղիացւոց կը մնար: Այսպէսով յառաջ գնաց Սէնդ-Աւնդի խորհուրդը, որն որ կ'ուզէր արշաւանքը դէպ ի խրըմ ուղղել, որպէս զի հոնտեղաց Ռուսի ամենամեծ պատերազմական նաւահանգիստն եղող Սեւաստորոլի տիրեն. որով, կ'ըսէր, ամենէն զգալի կերպով անոր զօրութիւնը կը նուազի: Իսկ Լորտ Ռաիլան աս բանիս հաւանեցաւ, որովհետեւ անով կրնային Ռուսիայի Սեւ ծովու նաւատորմիդը ջնջել: — Գաղղիայի հրամանատարն իսկզբան անանկ կը կարծէր թէ քիչ զօրքով աս արշաւանքը կրնայ գլուխ տարուիլ. բայց ետքը տեսաւ որ գոնէ 100,000ի բանակ մը, մեծ նաւատորմիդ մը եւ շատ մը բեռնակիր նաւ պէտք է: Այս ամենայն պատրաստելու համար խել մը ժամանակ անցաւ, մանաւանդ որ նոյն միջոցին վարնա մեծ հրդեհ.

մը պատահելով, իրենց կազմածին մէկ մասը սպառած էր: Վերջապէս ամէն պատրաստութիւնները տեսնուելէն ետեւ, արշաւանքը ճամբայ ելաւ (Սեպտ. 5). 33 ճակատող եւ 500էն աւելի պատերազմական ու բռնակիր նաւերով ու շոգենաւներով, 35,000 Դաղղիացիք, 26,000 Անգղիացիք, 6000 Տաճիկք դէպ ի խորմ սկսան յառաջանալ. առ ցամաքային զօրքերէն զատ՝ նաւերուն մէջ 25,000 նաւազ ու նաւական զօրք կար:

265. Ալմայի, Պալաքլաւայի ու Ինքէրմանի ճակատները: Սեւաստոքոլի պաշարումը: Աս հարկաւոր նաւերու շքեղ տորմիդը խորմի մէջ Եւբատո-րիայի քովերը զօրքերը ցամաք հանեց (1854, Սեպտ. 14—16) առանց դիմադարձութիւն գտնելու Ռուսաց կողմանէ, որոնց զօրքերը բովանդակ թերակղզւոյն վրայ տարածուած էին. իսկ տեղւոյն կուսակալ ու զօրաց վերին հրամանատար Մենչիգոֆ ծովապետը, 33,000ի բանակաւ մը Ալմայի քով ամուր գիրք մը բռնած՝ դաշնակիցներուն յարձակման կը սպասէր: Ինք անանկ կը կարծէր թէ իր գրից ամբողթիւնը՝ զօրացը քիչութեան տեղը կը լեցընէ, այնպէս որ թշնամիք ի հարկէ կը յաղթուին: Բայց մէկ երկու օր վերջը հոն տրուած ճակատը (Սեպտ. 20) հակառակ ելք ունեցաւ, որովհետեւ գաշնակիցք իր անմատոյց կարծած բարձունքը մագլելով, եւ դիմացէն յարձակելէն զատ՝ քովէն իր վրայ իյնալով, քանի մը ժամու սաստիկ կռուէ ետքը զինքը ետ քաշուելու ստիպեցին: Եթէ գաշնակիցք նոյն ատեն մէկէն Սեւաստոքոլի վրայ յարձակում ընէին, կարելի է որ դիւրութեամբ կարենային առնուլ, որովհետեւ մէջը ռակաւութիւ պահակապանք կային, եւ Մենչիգոֆ Ալմայի ճակատէն ետքը դէպ ի արեւելք քաշուելով, յիշեալ բերդը ճակատատեղւոյն արեւմտեան կողմը թող տուաւ: Բայց ան ժամանակները գաշնակցաց բանակը մեծ պլայլութեան մէջ էր, վերին հրամանատար Սէնդ-Առնոյ ոպարապետին հիւանդու-

Թեան պատճառաւ, որն որ մաղձացաւ բռնուած բլլալով, մէկքանի օրէն մեռաւ (Սեպտ. 29)։ Այսպէսով իր տեղն անցնող Գանրոպէր զօրապետին ուրիշ միջոց չէր մնար՝ բայց եթէ Սեւաստօրով պաշարել, որուն անմիջապէս ձեռք զարկաւ (Հոկտ. 3)։ Երկու շաբաթ ետքն ալ թէ ծովէն եւ թէ ցամաքէն զնդակոծու թիւնը սկսաւ (Հոկտ. 17), բայց բերդին մեծ վնաս չկրցաւ հասցընել. ասոր հակառակ նաւերը վնասուելով, ստիպեցան քիչ մը ետ քաշուիլ։ Ան ատեն գաշնակիցք համոզուեցան որ խիստ երկայն պիտի տեւէ եւ շատ զոհեր պիտի պահանջէ Սեւաստօրովի առնուիլը. բայց ինչ օգուտ, մէյ մը՝ որ ձեռք զարկած էին, պէտք էին դուրս հանել։ Իրենց վիճակը շատ աղէկ չէր եւ միշտ աւելի կը գէշնար. հազիւ 63,000 ցամաքի զօրք ունէին իրենք, ուր որ Ռուսաց բանակը 90,000ի հասած էր, եւ կայսեր Միքայէլ ու Նիկողայոս որդւոցը ներկայութիւնը՝ զօրաց քաջալերութիւնը կ'աւելցընէր։ Նոյն միջոցներուն թէպէտ թշնամիք զանազան անգամներ իրարու հետ զարնուեցան, բայց հազիւ երկու մեծկալ ճակատներ տրուեցան, այս ինքն՝ Պալադ-Լաւայի ու Ինքէրմանի ճակատները։ Առաջնոյն մէջ (Հոկտ. 25) Ռուսք Օսմանեանց ու Անգղիացւոց վրայ յաղթութիւն մը ստացան. բայց անկից տասն օր ետքը Ինքէրմանի քով տրուած ճակատն իրենց խիստ վնասուկար եղաւ (Նոյ. 5). թէպէտ իսկզբան Անգղիացիք յաղթուելու վտանգի մէջ ինկան, սակայն ետքէն Պուլքէ զօրապետը Գաղղիացի զօրքերով օգնութեան հասնելով, յաղթութիւնը դաշնակցաց եղաւ։ Անկէ ետեւ աշնան սաստիկ անձրեւները սկսելով եւ չորս կողմն ողողելով, անկարելի եղաւ պատերազմական գործողութեանց ձեռք զարնել։ Դաշնակիցք պատրաստութիւն անսան ձմեռը հոն անցընելու, զորն որ մանաւանդ իսկզբան մեծ նեղութեամբ անցուցին, թէ երկրին անյարմարութեան եւ թէ շատ բանի պակասութիւն կրելնուն պատճառաւ։ Չէ թէ միայն վառելու

փայտի ու ձմերուկան զգեստի կողմանէ նեղութիւն կը կրէին, հապա նստել շատ անգամ ուտելիքի նկատմամբ: Աս ամէն պարագաները մէկտեղ գալով, ըստ ինքեան կը հետեւի որ խիստ շատ մարդիկ պէտք էին հիւանդանալ ու մեռնիլ. իրգք ալ հոնտեղերը հաստատուած հիւանդանոցները բաւական չըլլալով, հետզհետէ նաւերով լեցուն հիւանդներ զոստանդնուպոլիս կը խաւրուէին: Սակայն աս այսպէս ըլլալով, մէկ կողմանէ ալ թշնամիներէն յարձակում կրերով, դաշնակիցք քաջաբերութիւննին չէին կորսընցըներ, եւ ժամանակնին զուարթութեամբ կ'անցընէին, գարնան սպասելով:

266. Ռուսիայէն պահանջուած երաշխաւորութեան չորս պայմանները կամ Չորս կէտերը: Պրեթէ ամէն պատերազմներուն մէջ սովորական երեւոյթմըն է, ինչպէս շատ անգամ տեսած ենք, որ ձմերուկան ատեն՝ երբ որ զինուոց շառաչիւնը կը դադրի, դեռպանագիտութիւնն իր գործունէութիւնը կը սկսի: Աս բանս պէտք էր աւելի տեսնուիլ ներկայ պատերազմին ատենը, որուն նշանաւոր հանգամանքներէն մէկն ալ ան է, որ դեռպանական բանակցութիւնք սկիզբէն մինչեւ վերջը գրեթէ միշտ շարունակեցան: Երկու Գերմանական մեծ տէրութիւնք ամէն կերպով կը ջանային խաղաղութիւնք նորէն հաստատել, որուն մեծապէս կը բաղձային արեւմտեան տէրութիւնք ալ, վասն զի խիստ ծանր կը նստէր իրենց՝ պատերազմը, որմէ մեծ շահու աւնկալութիւն ալ չէին կրնար ունենալ: — Ապրիլի 9ին արձանագրէն ետքը (258) վիէննայի մէջ չորս տէրութիւնք նոր արձանագրի մը ստորագրած էին (Մայ. 23), որուն մէջ՝ մէկ կողմանէ Գաղղիայի ու Անգղիայի, եւ մէկալ կողմանէ Աւստրիայի ու Պրուշի գաշինքները (258, 260) դնելէն ետքը, կը յայտնէին որ ամէնքը՝ իրենց իւրաքանչիւրին գտնուած դիրքին համեմատ՝ փոյթ պիտի տանին մինչեւ նոյն ժամանակ ստորագրուած արձանագիրներուն եւ տեսն-

ձինն Ապրիլի 9ին արձանագրին սկզբունքներուն կատարուեալուն: Անկից ետքը երբ որ Ռուսիա՝ Դանուբեան իշխանութիւններէն ելլելու պահանջման պատասխան տուած ատենը (Յունիս 29), խաղաղական առաջարկութիւններ ըրաւ (263), Աւստրիայի, Գաղղիայի ու Անգղիայի երեսփոխանները նորէն խորհուրդ ըրին, տեսնելու համար թէ արդեօք նոյն առաջարկութեանց կրնայ զիջուիլ՝ թէ չէ: Աս խորհուրդները քանի մ'օր տեւեցին (Յուլ. 9—21). որմէ ետքը դահլիճներու մէջ գրով խօսակցութիւն մը սկսաւ: Աւստրիա եւ Պրուշ միջնորդ կ'ըլլային որ արեւմտեան տէրութիւնք Ռուսի առաջարկութիւնները չմերժեն, հապա զանոնք բանակցութեան հիմ առնուն. մանաւանդ Պրուշ ինք զինքը բոլորովին հաւանած կը ցուցնէր նոյն առաջարկութեանց, եւ անոր համար ալ էր որ, ինչպէս յիշատակեցինք (263) Վիեննայի գեսպանական խօսակցութեանց մասնակից չէր ըլլար: Իսկ Գաղղիայի եւ Անգղիայի դահլիճները չուզեցին հաւանիլ. վասն զի Ռուսիա թէպէտ Ապրիլի 9ին արձանագրին երկու պայմանները (258) յանձն կ'առնուր, բայց ամենեւին խօսք չէր ընել հոնտեղը նշանակուած երաշխաւորութեանց վրայ: Արդ նոյն երաշխաւորութեանց համար իրենք հետեւեալ չորս պայմանները կը դնէին (Յուլ. 22), որոնք Արեւելեան պատերազմին պատմութեան մէջ խիստ նշանաւոր եղան՝ Չորս կէտեր անուամբ, եւ ասոնք են: 1. Ռուսիային մինչեւ ան ատեն Վալաքիայի, Մոլտաւիայի ու Սերուիայի վրայ բանեցուցած պաշտպանութիւնը դադրի, եւ Օսմանեան տէրութեան տակ եղող նոյն երեք գաւառներուն շնորհուած իրաւունքները Դրան հետ դրուելու դաշինքով մը մեծ տէրութեանց երաշխաւորութեան տակ ձգուի: 2. Դանուբի նաւարկութեան վրայ դրուած ամէն արգելքները վերցուելով, Վիեննայի աքքայաժողովոյն մէջ որոշուած սկզբունքները գործադրուին: 3. Մեծ տէրութեանց եւ Օսմանեան տէրութեան մէջ 1841ին Յուլիսի 13ին

գրուած պայմանագրութիւնը (242) նորէն քննութեան տակ ձգուելով, Եւրոպայի հաւասարակշռութեան սկզբանց համեմատ (եւ Ռուսիային Սեւ ծովու մէջ ունեցած զօրութիւնը չափաւորելու նպատակաւ) փոխուի: 4. Օսմանեան տէրութեան հպատակ եղող քրիստոնեայ ազգաց տղատութիւններն ու արտօնութիւնները բոլոր մեծ տէրութիւնք մէկտեղ հաստատել տան, բայց առանց զնաւ հասցընելու Սուլթանին վեհապետական իրաւանց: — Մտադրութեան արժանի է ան պարագան, որ երրորդ կէտին մէջ յիշուած՝ Ռուսիայի Սեւ ծովու զօրութեան չափաւորուիլը, միայն Գաղղիա կը պահանջէր, իսկ Անգղիա չէր յիշեր: Աւստրիա ալ աս Չորս կէտերուն իր հաւանութիւնը տուաւ, եւ ինք ու արեւմտեան տէրութիւնք փոխադարձ յայտադիրներով միաբանեցան որ Ռուսիայի հետ ամենեւին կերպով մը խաղաղութեան վրայ չխօսին, մինչեւ որ անիկայ նոյն Չորս կէտերը կատարեալ չընդունի (Օգոստ. 8): Աս նկատմամբ երկք տէրութեանց իրարու տուած յայտադիրներուն մէջ ալ երրորդ կէտին վերջին մասը չէյիշուիր:

267. Ռուսիա վերջապէս չորս կէտերը կ'ընդունի: Աւստրիա այսպէս արեւմտեան տէրութեանց հետ միաբանելուն պէս, նոյն չորս կէտերը Ռուսիայի դահլճին հաղորդելով (1854, Օգոստ. 10), յորդորեց որ զանոնք ընդունի: Ար յայտնէր թէ անոնք Ապրիլի 9ին արձանագրէն ըստ ինքեան յառաջ կու գան, թէ ինք Աւստրիա անոնց կատարեալ հաւանած է եւ զանոնք խաղաղութեան հարկաւոր պայմանները կը համարի: Խօսքը կու տար որ եթէ Ռուսիա անոնց հաւանելու ըլլայ, ինք ալ արեւմտեան տէրութիւնները կը ստիպէ թշնամութիւնները դադարեցընելու եւ խաղաղութեան բանակցութեանց սկիզբ ընելու: Նոյնպէս Պրուշ ալ, թէեւ արեւմտեան տէրութիւններէն ու նոյն իսկ Աւստրիայէն հեռու կը կենար, միեւնոյն իմաստով գրուած մ'ուղղեց Ռուսիայի (Օգոստ. 13),

ցուցնելով որ չորս կէտերը հաւասարազօր են Ռուսիայի վերջին առաջարկութեանց, եւ կայսեր զգածմանց ու իր տէրութեան շահուն համաձայն: Ի վերայ այսր ամենայնի նիկողայոս կայսրն առջի բերան մէկէն մերժեց եւ չուզեց ընդունիլ չորս կէտերը, ըսելով որ անոնք՝ միայն Ռուսիա խոնարհեցնելու կը ծառայեն, կամ երկայն պատերազմներով տկարացած Ռուսիա մը կ'ենթադրեն, եւ թէ ընդունուելու ըլլան, անոնց վրայ հիմնուած խաղաղութիւնը չիկրնար տեւական ըլլալ: Գերմանական տէրութիւնք աս առաջին մերժողական պատասխանէն չլքանելով, մէկ երկու հեղալ իրենց ազդարարութիւնները կրկնեցին (Պրուշ Սեպտ. 3, Հոկտ. 21, Աւստրիա՝ Սեպտ. 11): Ռուսիա վերջապէս աս կրկին կրկին ազդարարութեանց տեղի տուաւ (Նոյ. 6). սակայն աս պռերելոյթ զիջողութիւնն օգուտ չըբաւ, որովհետեւ առաջարկեալ չորս կէտերուն իր մտաց համեմատ մեկնութիւն տալով, որով եւ անոնց զօրութիւնը տկարացնելով, չէր կրնար ոչ արեւմտեան եւ ոչ Գերմանական մեծ տէրութեանց վրայ աղէկ ազդեցութիւն ընել: Մանտլանդ որ նոյն չորս կէտերն ընդունելուն անանկ պատճառ մը կու տար, որն որ մեծ նախատինք էր Գերմանական տէրութեանց. այս ինքն կ'ըսէր թէ աս զիջողութիւնն անոր համար կ'ընէ, որպէս զի նոյն Գերմանական երկու մեծ տէրութեանց երկպառակութենէն ծագելու վնասները խափանէ: Ասով Ռուսիային մեծ վնաս եղաւ, որովհետեւ իրմէ նախատուող տէրութիւնք վըշտանալով, յառաջուան անմիաբանութիւննին ձգեցին եւ նորէն սերտիւ իրարու հետ միացան: Պրուշ, որն որ քիչ մը յառաջ յայտնած էր թէ Ռուսիայի զիջողութիւններովը՝ Գերմանիայի համար վախցուելու վտանգ մը չմնալով, Ապրիլ 20ին դաշանց յաւելուածոյ յօդուածին նպատակը վերցած եւ անկից ծագող զինուորական պարտականութիւնը (260) ջնջուած է (Սեպտ. 3), Ռուսիայի վերջին (Նոյ. 6ին) պատաս-

խանէն ետքը՝ Աւստրիայի հետ նոյն Ապրիլի 20ին դաշանց վրայ նոր յաւելուածոյ յօդուած մ'աւելցուց (նոյ. 26)։ Ասով կը հաստատուէր, որ 1. Աւստրիա եւ Պրուշ չորս կէտերն իրեւ խաղաղութեան բանակցութեանց յարմար հիմ կը նկատեն, եւ պատշաճ ժամանակին զանոնք արժեցընելու պիտի ջանան. եւ 2. Պրուշ ինք զինքը կը պարտաւորէր Աւստրիացւոց օգնելու՝ եթէ անոնք Դանուբեան իշխանութեանց մէջ յարձակում կրելու ըլլան։ — Աւստրիայի եւ Պրուշի աս կատարեալ միաբանութիւնն անմիջապէս իր արդիւնքն ունեցաւ. յաւելուածոյ յօդուածին ստորագրուելէն երկու օր ետքը, Ռուսիայի գեապանը Պուլ կոմսին յայտնեց որ Նիկսպոլոս կայսրը կը հաճի որ չորս կէտերը խաղաղութեան բանակցութեանց հիմ աւելուին (նոյ. 28)։

288. Դեկտեմբերի 2ին դաշնաւորութիւնը արեւմտեան տէրութեանց ու Աւստրիայի մէջ։ Պրուշ նոյն դաշանց մէջ մտնել չ'ուզեր։ Ի՞նչպէտ եւ Ռուսին այսպէս մէկէն զիջանիլ՝ Գերմանական երկու մեծ տէրութեանց միաբանութեան հետեւութիւն մին էր, ինչպէս վերը զրուցեցինք. բայց հաւանական է որ նոյն որոշման մեծապէս օգնած ըլլայ Աւստրիային արեւմտեան տէրութեանց հետ դաշնաւորիլը։ Աս բանս թէպէտ քանի մ'օր ետքը գլուխ ելաւ, բայց որովհետեւ երկայն ժամանակէ վեր խօսակցութիւնը կ'ըլլար, չէր կրնար անժանօթ մնալ Ռուսիայի արքունիքէն, որն որ ամէն կերպով կը ջանար նոյնը խափանելու։ Իսկ նոյն դաշնաւորութիւնը՝ Ռուսիայի զիջողութենէն ետքը՝ անօգուտ կրնար համարուիլ ալ նէ, ի վերայ այսր ամենայնի արդէն ամէն բան կարգի դրուած ըլլալով, ստորագրուեցաւ (1854, Դեկտ. 2)։ Դաշնաւորք ըսելէն ետեւ որ իրենց միաբանելուն նպատակն է շուտով եւ հաստատուն հիմանց վրայ խաղաղութիւն ընել, հետեւեալ պայմանները կը դնէին։ 1. Դաշնաւորք՝ չորս կէտերուն վրայ ուրիշ իրենց պատշաճ երեւցած պայմաններն ալ աւելցընելու իրաւունքնին պահելով,

իրենք զիրենք կը պարտաւորեն՝ առանց յառաջագոյն մէջերնին խորհրդակցելու եւ միաբանելու՝ Ռուսիայի հետ խաղաղութեան բանակցութիւն չընել։ 2. Աւստրիա ինք զինքը կը պարտաւորէ թող չտալ որ Ռուսք Գանուբեան իշխանութիւնները մտնեն, միանգամայն խօսք կու տայ որ իր նոյն տեղերը զօրք բռնելը՝ Օսմանեան կամ դաշնակից տէրութեանց բանակներուն շարժման արգելք չ'ըլլար։ 3. Եթէ Աւստրիայի ու Ռուսիայի մէջ պատերազմ բացուի, երեք դաշնաւոր տէրութիւնք յարձակողական եւ պաշտպանողական դաշնաւորութիւն պիտ'որ ընեն։ 4. Թէ որ առ դէպքը պատահի, առանց նախընթաց խորհրդակցութեան՝ դաշնաւորներէն մէկը Ռուսիայի հետ առանձին բանակցութիւն պիտի չ'ընէ։ 5. Մինչեւ տարւոյն վերջը խաղաղութեան հաստատուելուն վրայ ապահովութիւն չի ստացուիր նէ, դաշնաւորք իրենց դաշնաւորութեան նպատակին հասնելու յարմար միջոցներուն վրայ պիտի խորհին։ 6. Պրուշ պիտի հրաւիրուի առ դաշնաւորութեան մէջ մտնելու։ — Իրօք ալ քիչ մը ետքը երեք դաշնագիր տէրութիւնք զնոյն Պրուշ պաշտօնական կերպով հրաւիրեցին իրենց հետ միաբանելու (Դեկտ. 18). բայց ինք յանձն չառաւ, ըսելով թէ չ'ուզեր այնպիսի պարտականութեանց տակ մտնել, որոնց մինչեւ ո՛ր տանելէքը չիկրնար յառաջունէ գուշակուիլ (Դեկտ. 19)։ Աս ալ Ռուսիայի քաղաքականութեան պտուղն էր, որ չորս կէտերուն հաւանելով, դարձեալ զՊրուշ իր կողմը շահած եւ Աւստրիայէն բաժնած էր. ան աստիճանի որ թէպէտ եւ յառաջ իրենց միաբանութեամբ կրցած էին Ապրիլի 20ին դաշնաց նոր յաւելուածոյ յօդուածը (267) դաշնակցութեան ժողովոյն մէջ ընդունիլ տալ (Նոյ. 30 — Դեկտ. 9). ետքէն Պրուշի անմիաբանութեամբ՝ Աւստրիա չկրցաւ նոյն ժողովոյն մէջ ընդունել տալ իր նոր առաջարկութիւնը (1855, Յունու. 22) որ դաշնակցութեան ղօրքը պատերազմի վեճակի մէջ դրուի։ Պրուշի եւ Ռուսի ջան-

քողով ժողովին աս նիւթոյն վրայ անանկ որոշում մ'ըբաւ,
որ Աւստրիայի դիտածին բոլորովին հակառակ էր. այո
ինքն՝ որոշեց (Փետր. 8) որ իր զօրքերը պատրաս-
տուին, առանց յայտնապէս ըսելու թէ որո՞ւ գէ՞մ,
Գաղղիայի՝ թէ Ռուսիայի: Եւ թէ աս կը դիտէր Պրուշ՝
յայտնի է նոյն միջոցներուն Պրուսիական դահլճին մէկ
յայտագրէն, որով Աւստրիայի կը յայտնէր թէ Գաղ-
ղիայի մէջ տեսնուած պատերազմի պատրաստութիւն-
ներն իրեն վտանգաւոր կ'երեւան. որուն Աւստրիա
պատասխան տուաւ թէ նոյն պատրաստութիւններն ինք
այնչափ քիչ հոգ կ'ընէ, որչափ որ Պրուշ քիչ հոգ
կ'ընէ Ռուսիայի պատրաստութիւնները:

269. Վիէննայի դեսպանաժողովը: Ղառ-
նանք հիմայ դեսպանական բանակցութեանց, որոնք
Ռուսիային՝ չորս կէտերն ընդունելէն ետքը սկսան, եւ
որոնց Պրուշ մասնակից ըլլալ չուղեց: Վիէննայի մէջ
Աւստրիայի արտաքին գործոց պաշտօնեան ու արեւ-
մտեան տէրութեանց դեսպանները՝ Ռուսիայի դեսպա-
նին հետ մէկ քանի անգամ սկզբնական բանակցու-
թիւններ ընելէն եւ չորս կէտերուն ընդհանուր իմաս-
տին վրայ մէջերնին միաբանելէն ետեւ (1854, Դեկտ.
28—1855, Յունու. 7), որ առթին մէջ Ռուսի գեա-
պանն երեք դաշնաւորաց մեկնութիւնն ընդունեցաւ,
անոնց վրայ մանրամասն խօսուած ատեն՝ իր խորհրդա-
ծութիւնները յառաջ բերելու իրաւունքը պահելով,
բուն դեսպանաժողովը գումարուեցաւ (Մարտ 15),
Աւստրիայի, Գաղղիայի, Անգղիայի, Ռուսիայի ու Օս-
մանեան տէրութեան երեսփոխաններէն: Ժողովը բա-
ցաւ Պուլ կոմսը՝ յառաջաբանական խօսակցութենէ մը
ետքը, բանակցութեանց հիմ ըլլալու չորս կէտերը ժո-

1 Դեսպանաժողովի անդամներն ասոնք էին: Աւստրիայի կողմանէ՝
Պուլ կոմսն ու Բրոքել սեպուհը. Գաղղիայի կողմանէ՝ Տրուէն աը
Լիւիս ու Պուլքէն սեպուհը. Անգղիայի կողմանէ՝ Լորա Ըմս Ռասսել
ու Ուեռզմարէնս կոմսը. Ռուսիայի կողմանէ՝ Պարլազով Իլիանն ու
Օբլոֆ սեպուհը. Օսմանեան տէրութեան կողմանէ՝ Ալի փաշա ու
Աբիֆ էֆէնսի: — Տրուէն աը Լիւիս ու Ալի փաշան հաջի Զերորդ
նստին մէջ (Ապր. 9) ներկայ գտնուեցան:

զաւականաց առջեւ դնելով: Գաղղիայի եւ Անգղիայի երեսփոխանները յայտնեցին որ իրենց կառավարութիւնները՝ յիշատակեալ չորս կէտերէն զատ, Եւրոպայի ընդհանուր շահուն համար՝ ուրիշ պայմաններ ալ դնելու իրաւունքնին կը պահեն. իսկ Ռուսիայի երեսփոխանները ծանուցին որ եթէ խաղաղութեան համար՝ անանկ պայման մ'առաջարկուի, որն որ Ռուսիայի պատուին հետ չմիաբանի, երբեք չեն հաւանիր: Օսմանեան երեսփոխանն ալ արեւմտեան տէրութեանց գեապաններուն համեմատ խօսելէն ետքը, անմիջապէս սկըսան չորս կէտերուն վրայ կարգաւ բանակցիլ: Առաջին երկու կէտերուն (Դանուբեան իշխանութեանց ու Գանուբի նաւարկութեան) վրայ առաջին հինգ նիստերուն մէջ (Մարտ 15, 17, 19, 21, 23) առանց շատ մեծ գծաւարութեանց կրցան միաբանիլ: Վեցերորդ նստին մէջ (Մարտ 26) Գաղղիայի երեսփոխանը յիշատակագիր մը ներկայացուց, որով կ'առաջարկուէր որ վարքիս ու Մոլտաւիա միանալով՝ մէկ իշխանութիւն ըլլան, Եւրոպայի վեհապետական աներուն մէկէն ժառանգական իշխանի մը աակ: Բայց առանց տոտր վրայ երկայն խօսելու, երրորդ կէտին անցան: Ինչպէս ինք իրմէ կրնայ ենթադրուիլ, գլխաւոր եւ մեծագոյն գծաւարութիւնն առ կէտին վրայ էր. իրօք ալ անմիջապէս երբ որ նոյն նիւթին վրայ խօսելու սկսուեցաւ, կարծեաց ասարթերութիւնը երեւան ելաւ եւ մինչեւ գեոպանաժողովոյն վերջը ինը գումարման մէջ (Մարտ 26, 29, Ապր. 2, 9, 17, 19, 21, 26, Յունիս 4) շարունակուեցաւ: Ռուսիա ամենեւին կերպով մը յանձն չէր առնուր իր Սեւ ծովու զօրութիւնը չափաւորել, իսկ մէկալ տէրութիւնք նոյնին վրայ կը պնդէին, որով անկարելի եղաւ միաբանիլը: Վերջին (14երորդ) նստին մէջ Աւստրիա նոր առաջարկութիւն մ'ըրաւ, որն որ հետեւեալ պայմանները կը բովանդակէր. 1. Ռուսիա եւ Դուռը մէջերնին միաբանին հաւատար չափով ծովական զօրութիւն ունենալու. 2. Նեղուցները գոց

Ճան. 3. Սեւ ծովու եզրները երկիր շունեցող դաշնագիր տերութիւններէն ամէն մէկն իրաւունք ունենայ նոյն ծովուն մէջ երկ'երկու կրկնայարկ (ֆրէկադ) պահելու. 4. Երբ որ Սուլթանը յարձակում կրելու վտանգի մէջ գտնուի, նեղուցները կրնայ բանալ: Աս առաջարկութիւնն ալ անագուտ եղաւ. վասն զի արեւմտեան տերութեանց եւ Գրսն երեսփոխանները յայտնեցին թէ ալ չեն կրնար նոյն նիւթին վրայ խօսիլ, որովհետեւ Ռուսիա յանձն չ'առնուր իր Սեւ ծովու զօրութիւնը չափաւորել. իսկ Ռուսիայի երեսփոխանները՝ թէպէտ մէկ կողմանէ ըսին որ նոյն առաջարկութեան վրայ կրնայ բանակցուիլ, բայց մէկալ կողմանէ ալ նորէն կրկնելով շատ անգամ ըսածնին թէ երբեք յանձն չեն առնուր իրենց ծովական զօրութեան չափաւորուիլը, ցուցուցին որ մէկալներն իրաւունք ունին բանակցիլ չուզելու:

270. Աւստրիայի քաղաքականութիւնը: Տրուէն ան Լիւիս պաշտօնէն կ'ելլէ: Այսպէսով Վիեննայի գեապանաւաժողովն առանց արդիւնք մ'ունենալու լմնացաւ. միայն տա հետեւութիւնն ունեցաւ որ Աւստրիա՝ որն որ յառաջագոյն պատրաստ կ'երեւար Արեւմտեան տերութեանց հետ միացած՝ Ռուսիայի դէմ պատերազմի ելլելու, նոյն գեապանաւաժողովէն ետքը՝ մանաւանդ թէ գեապանաւաժողովը չլմնացած՝ ինք զինքը որոշեց զենքի չգալչելու: Ասոր պատճառ կը բերէր թէ Ռուսիային երկու նաւ աւելի կամ պակաս ունենալուն համար՝ չկրնար ֆրանգֆուրդի դաշնակցութեան ժողովոյն մէջ առաջարկել որ Գերմանիա նոյն տերութեան դէմ պատերազմի ելլէ. որով ուզեց խնայրնել թէ պատերազմի չելլելուն պատճառն ան է՝ որ Գերմանիա եւ առանձինն Պրուշ իրեն հետ չէին միաբանիր: Աս նիւթին վրայ Անգղիայի Գլարենտըն պաշտօնեան խորհրդանոցին մէջ հետեւեալ կերպով խօսեցաւ (1855, Յունիս 26). Երբ որ Աւստրիա արեւմտեան տերութեանց հետ կապուեցաւ, կը սպասէր որ դաշնակցաց զօրքերը խորմի մէջ մեծ յաջողութիւններ ձեռք բերելով՝ կարենան

իրեն հետ միաբան գործել: Բայց դժբախտութեամբ իր ակնկալութիւնը չկատարուեցաւ. հարկ է որ Աւստրիա իր սեպհական զօրութեամբ միայն գործէ: Սակայն կրնայ Պրուշի չէզոքութեան վստահիլ, կրնայ վստահ ըլլալ Գերմանիայի բռնելու ընթացքին վրայ, որպէս զի ապահովութիւն ունենայ որ դիմացը թշնամի մ'ունեցած ատեն՝ քովէն եւ կռնակէն ալ յառաջունէ չգուշակուած թշնամիներ վրան պիտի չյարձակին: — Անոր համար մեծապէս իրաւունք ունի մատենագիր մը գրելու թէ Արեւելեան պատերազմին մէջ ամենէն աւելի ազդեցութիւն ունեցող բանը՝ նկատումը կամ ակնածութիւնն եղաւ. Արեւմտեան տէրութիւնք՝ Աւստրիայի նկատում կ'ընէին, Աւստրիա՝ Պրուշի նկատում կ'ընէր, Պրուշ՝ Ռուսիայի. իսկ Ռուսիա ըստ տեղւոյն զինում ընելով, զԱւստրիա փոխարէն զինում ընելու կը ստիպէր: Աս վերջին նկատմամբ ալ դարձեալ Գլարենտըն կոմսն իրաւամբ զրուցեց որ Ռուսիա չորս կէտերը՝ միայն անոր համար ընդունեցաւ, որպէս զի Աւստրիայի գործունէութիւնը խափանէ: — Բայց Աւստրիային զէնք չառնելուն ուրիշ պատճառ մ'ալ կար, այս ինքն՝ իր վերջին առաջարկութեան շնորհունուիլը: Պուլ կոմսը դեսպանաժողովոյն ատենը Տրուէն տը Լիւխսին ու Լորտ Ռասսէլին հետ միաբանած էր, որ Աւստրիա նոյն կամ անոնց համազօր պայմաններն իբրեւ վերջնագիր Ռուսիայի առաջարկէ, եւ եթէ անկկայ զանոնք մերժելու ըլլայ, անմիջապէս պատերազմ բանայ: Գաղղիայի ու Անգղիայի պաշտօնեաներն ասոր հաւանելով, գետաշաժողովը չմընցած՝ աճապարեցին իրենց մայրաքաղաքը դարձան, նախ Լորտ Ռասսէլ եւ ետքը Տրուէն տը Լիւխս, որպէս զի իրենց իւրաքանչիւր կառավարութեան հաւանութիւնն առնուն: Նաբոլէոն արդէն իր հաւանութիւնը տուած էր, մտածելով որ Ռուսք ան պայմաններն ընդունին ալ՝ չընդունին ալ, իրեն հաւասարապէս օգտակար է աս կերպով Աւստրիայի հետ կ'ապուիլը: Ռուսիայի բոլոր նաւատորմին ջնջուիլը՝

Գաղղիայի շահուն յարմար չէր, որովհետեւ Անգղիայի թէ՛ ծովական եւ թէ՛ առեւտրական տառելութեան աւելի մեծնալուն կ'օգնէր. իրեն համար բաւական էր որ Օսմանեան տէրութեան փնատ հասցընել չկարենալու չափ տկարանար: Դոյն նպատակին կը հասնուէր եթէ Ռուսիա Աւստրիայի տալու վերջնագրին ղեջանէր. իսկ եթէ չզիջանէր, Գաղղիա ցամաքի վրայ զօրաւոր դաշնակից մը կ'ունենար եւ Ռուսիայի դէմ եւրոպական դաշնակցութիւն մը կազմելու բաղձանքին կը հասնէր: Աս մտածմամբ էր որ Տրուէն տը Լիւիս եւ Նաբոլէոն սիրով հաւանած էին Աւստրիայի առաջարկութեան: Իսկ Անգղիա՝ որն որ հաստատութեամբ միտքը դրած էր Սեւ ծովէն դուրս չելլել՝ մինչեւ որ Ռուսիային նոյն տեղն ունեցած նաւատորմիզը ջնջած չըլլայ, ամենայն զօրութեամբ դէմ դարձաւ: Լորտ Ռասսէլին հաւանած առաջարկութեան, եւ Նաբոլէոն ստիպուեցաւ տեղի տալ: Անոր համար ալ Տրուէն տը Լիւիս պաշտօնէն հրաժարեցաւ (Մայ. 7), եւ իրեն յաջորդող Վալտերի կամին անմիջապէս ծանոյց որ Աւստրիայի առաջարկութիւնները չեն կրնար ընդունուիլ, վասն զի անոնց վրայ հիմնուած խաղաղութիւնը տեւական չ'ըլլար: Այսպէսով արեւմտեան տէրութիւնք Աւստրիայէն բաժնուելով, ինքն ալ ազատ եղաւ անոնց տուած խոստումէն:

271. Նիկողայոս կայսրը կը մեռնի եւ իրեն կը յաջորդէ Աղէքսանդր Բ. որդին: Վիէնայի դեսպանական խօսակցութիւններն եղած ժամանակ՝ նշանաւոր գէպքեր պատահած էին, որոնց ամենէն գլխաւորն է Նիկողայոս կայսեր մահը, որն որ նոյնին նախնիթաց բանակցութիւններն ըլլալէն ետքը՝ բուն դեսպանաժողովը չբացուած՝ պատահեցաւ (1855, Մարտ 2): Հաւանական կ'երեւայ անոնց կարծիքը՝ որոնք կ'ըսեն թէ աս մահը պատճառած ըլլայ ան սրտնեղութենէն՝ զորն որ զգաց իր ամէն ձեռնարկութիւններուն յաջողութեամբ պսակուելուն վարժող կայսրը, տեսնելով

Թէ աս հեղ իր ամէն հաշիւները պարապի գաղթին: Յուսացած էր որ զԱնգղիա իր կողմը կը շահի. կը համարէր թէ անկարելի է որ Անգղիա ու Գաղղիա մէկտեղ միաբանին. հաւանական կը կարծէր որ Դուռն իր պահանջմանց կը զիջանի. կը յուսար որ Աւստրիա՝ եթէ իրեն հետ բոլորովին չիմիանար՝ գտնէ չէզոք կենսայ. հաստատութեամբ միտքը դրած էր որ իր զօրաց Օսմանեան բանակներուն հետ ամէն մէկ զարնուիլը՝ իր գրօշներուն մէջ մէկ յաղթութեան դափնի կը բերէ: Բայց աս հաշիւներուն ամէնն ալ՝ ինչպէս բոնք՝ պարապ ելան, որն որ Նիկողայոս կայսեր պէս վեհապետի մը համար արապքոյ կարգի եւ մահառիթ գէպք մըն էր. մանաւանդ իր զօրաց վերջին անգամ Յունի բանակէն յաղթուիլը (27/4): Ինչպէս որ է նէ, ինք մեռնելով, եւ վերը նշանակածնուս պէս՝ ան միջոցին մեռնելով, երբ որ Ալեքսանդրի գետաբանաժողովը բացուելու վըայ էր, խաղաղութեան դիւրաւ հաստատուելուն ակնկալութիւնն ամէն կողմ աւելցաւ: Բայց իր որդւոյն ու յաջորդին՝ Աղէքսանդր Բախ տառլին յայտարարութիւնը, չէ թէ միայն աս ակնկալութիւնը՝ ծագած վայրկենին՝ ջնջեց, հապա նոր հոգեբու ալ առիթ տուաւ. որովհետեւ բացայայտ կը զրուցեր թէ Մեծին Պետրոսի, Աստարիկէի, Աղէքսանդրի ու Նիկողայոսի բաղձանքներն ու դիտաւորութիւնները յառաջ տանելու պիտի ջանայ. ուր որ գաշնակցաց նպատակն էր նոյն բաղձանքներն ու դիտաւորութիւնները պարապի հանել: Այսպէս գէթ նոյն ժամանակ աս գահակալութիւնը իրաց ընթացքին վըայ ամենեւին փոփոխութիւն չըբաւ, ինչպէս որ Նեոսելոս կոմսը նոյն գահակալութենէն անմիջապէս ետքը ծանուցած էր (Մարտ 10) թէ նոր կայսրն իր նախորդին բռնած քաղաքականութեան ընթացքը պիտի շարունակէ: Մանաւանդ թէ խորունկ մտածողները տեսան որ Նիկողայոս կայսեր մեռնելովը՝ խաղաղութիւնն ըստնկատմանց ինչ աւելի գծուարցած էր: Ստացդ է նոր կայսրը՝

մինչեւ նոյն ատեն իր հօրը քաղաքականութեան հետ մասնակցութիւն չունենալով, մէկ կողմանէ կարելի էր կարծուիլ թէ առանց իր պատուոյն վնաս հասցընելու՝ կրնայ ետ քաշուիլ. բայց մէկալ կողմանէ ալ ինք հօրմէն աւելի կը ստիպուէր պատերազմը շարունակելու։ Մէյ մը՝ վասն զի անմիջապէս խաղաղութիւն ընելով՝ հօրը պատուոյն նախատինք կը հասցընէր. մէյ մ'ալ՝ վասն զի Նիկողայոս կայսրն երկայն ժամանակ մեծ փառաւորութեամբ թագաւորած ըլլալով, հեղ մը առաւել զօրութեան տեղի տալը՝ իր համբաւը չէր կրնար այնչափ արատաւարել. ուր որ նոր կայսեր անմիջապէս զլախ ծաւնն իրեն անանկ անպատուութիւն կը պատճառէր, որն որ բոլոր իր ապագային վրայ կրնար շուք ձգել, նշան սեպուելով իր կառավարութեան անզօրութեան ու անյաջողութեան։

272. Սարգինիա դաշնակցաց հետ միանալով, Ռուսիայի գէտ՝ պատերազմի կ'ելլէ։ Միեւնոյն միջոցներուն պատահած նշանակութեան արժանի դէպքերէն մէկն ալ կը համարուի Սարգինիային դաշնակցաց հետ միանալը։ Աս տէրութիւնը՝ որն որ վերջին տարիները ամէն կերպով կը ջանար իր մեծնալուն նպատուող պարագաներէն օգուտ հանել, սեղեց Արեւելեան պատերազմին գործակից ըլլալ, որպէս զի Անգղիայի ու Գաղղիայի բարեկամութիւնը շահի, եւ առիթն որ գոյ՝ անոնք ալ իր անձնական նպատակներուն յաջողութեան օգնեն։ Արգէն շատոնցունէ մէջերնին խօսուած ըլլալով, արեւմտեան տէրութեանց ու Սարգինիայի մէջ դաշնաւորութիւն մը դրուեցաւ (1855, Յունու. 26), որով վերջինն ինք զինքը կը պարտաւորէր Ռուսական պատերազմին օգնելու համար 15,000 զօրք տալ. իսկ առաջինները Սարգինիայի թագին երկրի ստացուածները կ'երաշխաւորէին, խօսք տալով որ եթէ պատերազմին ատենը՝ ան երկիրներուն վրայ յարձակում մ'ըլլայ, իրենք կը պաշտպանեն։ Միեւնոյն օրը Սարգինիայի ու Անգղիայի մէջ դրամական պայմանագրութիւն մ'ալ

եղաւ, որով առաջինը իշխանութիւն կ'ունենար Անգղիայի մէջ 500,000 ոգերլինի փոխառութիւն ընելու: — Ռուսիա առ գործքն իբրեւ պատերազմի յայտարարութիւն առնելով, իր կողմանէ Սարգինիայի դէմ պատերազմ հրատարակեց (Փետր. 7), արտնջելով նոյն տէրութեան այրպէս առանց պատճառի իրեն հետ թշնամանալուն, մանաւանդ անանկ ատեն մը՝ որ ինք զիջած էր խաղաղութեան վրայ բանակցելու: Հազիւ անկէ ամիս մը ետքը Սարգինիա Ռուսիայի դէմ պատերազմ հրատարակեց (Մարտ 4): Բայց Ռուսիայէն զատ՝ նոյն իոկ Դուռը խիստ նեղացաւ Սարգինիայի առ ընթացքին վրայ, որովհետեւ առ իբր թէ իր պաշտպանութեան համար եղած ձեռնարկութիւնը, առանց իր գործակցութեան եւ հաւանութեան, միայն արեւմտեան տէրութեանց հետ միաբանուելով, գլուխ տարուած էր: Ինչպէս որ է նէ, վերջապէս հաւանեցաւ առանց իր խնդրելուն իրեն մատուցուած օգնութիւնն ընդունելու. որով եւ Դրան ու Սարգինիայի մէջ ալ դաշնաւորութիւն մը ստորագրուեցաւ (Մարտ 15), որուն պայմանները՝ նոյն Դրան եւ արեւմտեան տէրութեանց մէջ եղած դաշնաւորութեան (257) պայմաններուն հետ ըստ էական մասանց կը համաձայնին:

273. Գաղղիայի եւ Անգղիայի վեհապետաց իրարու այցելութիւն ընելը: Այսպէսով թէպէտ արեւմտեան տէրութեանց նոր դաշնակից մ'աւելցած էր, բայց նիւթական զօրութեան կողմանէ իրենց մեծ օգնութիւն չէր կրնար ըլլալ, եւ մանաւանդ չէր կրնար ընցընել Աւստրիայի գործակցութենէն զրկուելով ըրած կորուստներնուն տեղը: Եւ գուցէ առ իրենց Սարգինիայի հետ կապուին ալ՝ ուրիշ պատճառներու հետ միանալով՝ Աւստրիայի ետ քաշուելուն նպատած ըլլայ, որն որ խիստ հաւանական կրնայ համարուիլ, եթէ սաղոգ է՝ ինչպէս սմանք կը հաստատեն՝ որ արեւմտեան տէրութիւնք եւ առանձինն Գաղղիա Սարգինիայի խօզր տուած ըլլան, իր Իտալիայի նկատմամբ ունեցած գա-

ղափարներուն ալ նպատակելու: Ինչ որ էր նէ, պէտք էր որ Անգղիա եւ Գաղղիա իրենց ջանքն ու ճիգը կրկնապատկէին, որպէս զի պատուով գլուխ հանեն սկսած ձեռնարկութիւննին: Նաբոլէոն ամէն կերպով կ'աշխատէր. խորժ անգագար զօրք եւ մինչեւ իր անձնապահաց գունդն ու Գաղղիայի ամենէն երեւելի ճարտար Նիէլ զօրապետը խաւրելէն զատ, ինքն ալ անձամբ երթալ կ'ուզէր, բայց պատշաճ չսեպուեցաւ: Նոյն միջոցին կայսրուհւոյն հետ մէկտեղ Անգղիայի Թագուհւոյն այցելութեան գնաց (1855, Ապր. 16—22), եւ ինչպէս ժամանակին պարագաներէն կրնար գուշակուիլ, արտաքոյ կարգի պատուով ու սիրով ընդունելութիւն գտաւ Թէ արքունեաց եւ Թէ ժողովրդեան կողմանէ: Հոնկից դառնալէն քիչ մը ետքը հանգիստութեամբ բացաւ Փարիզի՝ արուեստից ընդհանուր աստարանը (Մայ. 15), որն որ արտաքոյ կարգի երեւոյթմբն էր, վասն զի մեծ պատերազմի մը ժամանակ՝ խոր խաղաղութեան մէջ դառնուածի պէս՝ ասանկ գործքի մը ձեռք կը զարնուէր: Նոյն առթիւ Անգղիայի Թագուհին իր Գլարենտըն պաշտօնէին հետ Գաղղիա գալով, Նաբոլէոնին փոխադարձ այցելութիւն ըրաւ (Օգոստ. 18—27): Այսպէս երկու վեհապետք կը ջանային իրենց տէրութեանց մէջ եղած միաբանութիւնն ամէն կերպով զօրացնելու. վասն զի երբեք ալ ասէն մը չէր եղած՝ որ երկուքն իրարու այնչափ կարօտութիւն ունեցած ըլլային: — Բայց Նաբոլէոն իր ձեռնարկութիւնը յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար՝ մեծապէս կը կարօտէրնաեւ ազգին օգնութեան, ուստի եւ պէտք էր որ անոր համարումը շահէր: Եւ Թէ ինչ աստիճանի կը վայելէր նոյն միջոցին ազգին համարումը՝ յայտնի է ըրած փոխառութենէն, որն որ իր խնդրած 500 միլիոնին եօթնպատիկէն աւելի (3,652 միլիոնի) հասաւ: Եւ Թէպէտ նոյն փոխառութիւնն այնպիսի շահաւոր պայմաններով կ'ըլլար, որ գտած արտաքոյ կարգի ընդունելութեան մէջ այնչափ մաս կ'ունենար շահագիտութիւնը,

որչափ հայրենասիրութիւնը. բայց վերջինն ալ մեծ ըլլալու էր՝ այնպիսի արգիւնք յառաջ բերել կարենալու համար: Ինչ որ է նէ, կը ցուցնէր որ պատերազմը՝ ազգին բարօրութեան ու երկրին հարստութեան ամենեւին մնաս չէր ըրած, ինչպէս արուեստից անսարանը կը յայտնէր թէ արուեստից ու ճարտարութեանց վրայ ամենեւին մնասակար ազդեցութիւն ըրած չէր:

ՁԾԷ. Եւրագորիայի կոիւր: Ռուսաց եւ դաշնակցաց Խորմի մէջ ունեցած զօրութիւնը: Եւրագայի գլխաւոր մայրաքաղաքներուն մէջ ասոնք եղած ասեւն, Խորմի մէջ պատերազմը յառաջ կը վարուէր: Արշաւանքին երկրորդ տարւոյն (1855ին) պատերազմական գործողութեանց սկիզբ ըրին Ռուսք, Եւրագորիայի վրայ յարձակելով, ուր կը կենար Էօմէր փաշա, որն որ իր բանակին մէկ մասսովն եկած էր Սեւաստոպոլ պաշարող գաշնակցաց գործակից ըլլալու համար: Եւրագորիայ խիստ ծանրակշիռ էր գաշնակիցներուն, որովհետեւ իրենց ընդունելու պաշարն ու ռազմամթերը հսն ցամաք կ'ելլէր, միանգամայն Սեւաստոպոլի Ռուսաց՝ Բերեգօրի հետ հազորդակցիլը կ'արգելուր. անոր համար ալ Էօմէր փաշա նոյն տեղը սաստիկ ամրացուցած՝ 30,000 հօգւով կը պահէր: Բայց որչափ որ մեծ էր աս տեղւոյն՝ գաշնակցաց համար սնեցած ծանրակշռութիւնը, նոյնչափ ալ Ռուսք ուզելու էին զանոնք հոնկից մերժել. անոր համար Նիկողայոս կայսրը՝ բոլոր իր ժողովուրդը զէնքի կանչելէն (Փետր. 10) մէկ քանի օր ետքը՝ իր հրամանատարին հրամայեց որ նոյն տեղն առնելու ջանք ընէ: Արանկլ զօրապետն առ հրամանին համեմատ՝ յիշեալ արշաւանքը սկսաւ, եւ զխրուէֆ զօրապետը բաւական զօրքով Եւրագորիայի վրայ խաւրեց. բայց Ռուսք Օսմանեան բանակէն անտնկ ընդդիմութիւն դառն, եւ այնպիսի կոտորած կրեցին, որ ստիպեցան թողուլ ետ գառնալ (Փետր. 17): Ար համարուի որ աս գէպքը՝ Նիկողայոս կայսր մահուան հաբուածը տուած ըլլայ (271): — Աս է նոյն միջոցին

պատահած գլխաւոր մանաւանդ թէ միակ նշանակութեան արժանի պատերազմական գործողութիւնը: Երկու կողման ալ մտադրութիւնը Սեւաստորուլի վրայ էր: Գաշնակիցք կը տեանէին թէ նոյն բերդին չտիրած խորմի մէջ ձեռնարկութիւն մը չեն կրնար ընել, կամ թէ ճշգրտօրէն խօսելու համար՝ հոնտեղը անկից ուրիշ գործք մը չունին ընելու. ուստի եւ բացարձակապէս ստիպուած էին կամ նոյն բերդը ձեռք անցընել եւ կամ ձգել ետ դառնալ: Ռուսք ալ նոյնպէս Սեւաստորուլին առ ծանրակշռութիւնը գիտնալով, ամէն զոհ յանձն կ'առնուին եւ ամէն կարելի միջոց կը բանեցընէին չկորսընցընելու: Երկու կողմանց բանակները հետզհետէ խիստ զօրացած էին: Գաշնակիցք, թէեւ զոնազան կռիւներով եւ առաւել եւս հիւանդութիւններով շատ մարդ կորսընցուցած էին, ի վերայ այս ամենայնի գարնան խորմի մէջ 157,000 շափ զօրք ունէին. այս ինքն՝ 100,000 Գաղղեացի, 32,000 Անգղեացի, 28,000 Տաճիկ, 15,000 Սարդինիացի: Ասոնց դիմացը Ռուսք, որոնք գաշնակիցներէն շատ աւելի կորուստ ունեցած էին, առկաւին 150,000 զօրք ունէին, եւ ետեւէ ետեւ թիւերնին կը շաւնար: Թոնդանօթներուն թիւնու առգմամթերին չափն ալ բանակներուն մեծութեան համեմատ էր. պաշարողք՝ որոնց յարձակման գիծը դրեթէ կէս Գերմանական մզոն տարածուած էր, 500էն աւելի թնդանօթ ունէին, որոնց ամենէն պզտիկը 32 լիտրի եւ ամենէն մեծերը մինչեւ երկու կենդինարի գնդերու ուսմբեր կրնային արձակել: Սովորական կարծեաց նայելով, պաշարելոց թնդանօթներուն թիւը շատ աւելի էր: Վերջին ժամանակները պաշարողներուն գործողութեանց կ'առաջնորդէր Նիէլ զօրապետը. որուն արժանի հակառակորդ մըն էր բերդին պաշտպանութեան առաջնորդ Դոդլեպէն զօրապետը:

275. Սեւաստորուլի ռմբակոծութիւնը: Գաշնակցաց նաւական արշաւանքը: Բելխիթ՝ Գանրոպէրին տեղ հրամանատար կ'ըլլայ: Ամէն պատրաստու-

Թիւնները տեւողութիւն ետքը, դաշնակիցք բոլոր զօրու-
թեամբ ոկսան բերդը զարնել (1855, Ապր. Գ). բայց
երկու շաբաթ առանց դադարելու գիշեր ցորեկ շարու-
նակելով (— Ապր. 22), խիստ քիչ առաւելութիւն
ձեռք բերին: Պաշարեալք՝ չէ թէ միայն իրենց ընդու-
նած գնդերուն ու ռումբերուն պատշաճ պատասխանը
կու տային, հապա նաեւ բոլոր անոնց կործանած տե-
ղերը քիչ ատենուան մէջ կը նորոգէին: Այսպէսով
դաշնակիցք համոզուեցան որ դեռ շատ ժամանակ եւ
աշխատութիւն պէտք է բերդին տիրելու. ուստի որո-
շեցին որ ուրիշ գործողութիւններու ձեռք զարնեն:
Նաւաաորմիղները Սեւաստոպոլի քովերը երեւելի
գործք մը չունէին. նոյնպէս բանակին մէկ մասն ալ՝ ա-
ռանց պաշարման ֆեաս տալու՝ կրնար հեռացուիլ: Արդ
57 պատերազմական եւ խել մը պզտիկ նաւերու վրայ
3000 Անգղիացի, 7000 Գաղղիացի եւ 5000 Օսմա-
նեան զօրք խաւրուեցան դէպ ի խրամի արեւելեան կող-
մը (Մայ. 22), որպէս զի հոնտեղաց նաւահանգիստ-
ները գտնուած պաշարները փճացընելով, Ռուսի բա-
նակին ուտելիք գալը դժուարցընեն: Նաւախումբը եր-
կու օր վերջը կէրչ հասաւ (Մայ. 24), եւ առանց գի-
մադարձութիւն գտնելու տիրեց. որովհետեւ Ռուսք
իրենց հոնտեղաց պաշարներն այրելով՝ ետ քաշուած
էին: Նոյնպէս ուրիշ կողմեր ալ Ռուսք գրեթէ դիմա-
դարձութիւն չըրին, այնպէս որ դաշնակիցք խել մը
նաւահանգիստներ մտնելով, ուստիկ շատ պաշարի
մթերներ ու նաւեր այրեցին փճացուցին: Եէնիգալէ
մտնելէն ետեւ (Մայ. 25), Ազովի ծովուն մէջ յա-
ռաջանալով, բազմաթիւ բերդեր զարկին ու ոմանց տի-
րեցին, շատ մը նաւահանգիստներ մտան ու խել մը
չէնքեր այրեցին, եւ արտաքոյ կարգի վնաս հասցուցին
Ռուսաց, որոնք շատ անգամ ետ քաշուելէն յառաջ
նոյն իսկ իրենց պատերազմական շոգենաւները կ'ըն-
կըղմէին կամ կ'այրէին: Միայն վեց օրուան մէջ (Մայ.
24—29) այնչափ պաշար այրած էին, որ բուական էր

չորս ամիս 100,000ի բանակ մը կերակրելու: — Աս արշաւանքին որոշումը՝ Գանրոպէրի հրամանատարութեան ժամանակն եղած էր. բայց անիկայ զգալով որ ինք Սեւաստոփոլ առնելու յարմար չէ, որովհետեւ չէր կրնար հաւանիլ բերդին վրայ յարձակումներ ընել տալ, որն որ արտաքոյ կարգի շատ արիւնհեղութիւններ պէտք էր պատճառել, եւ յաջողութիւնն ալ անստոյգ էր, վերին հրամանատարութենէն հրաժարեցաւ (Մայ. 19): Իր տեղն անցաւ յառաջագոյն իր ստորակարգեալն եղող Բելիսիէ զօրապետը, որն որ յանդուգն քաջասրտութեան տէր մարդ մըն էր, եւ Ալճերի ունեցած յաջողութեանց համար՝ խիստ սիրելի էր զօրաց, որոնք թէպէտ գիտէին որ իրենց կենաց պիտի չխնայէ, բայց միանգամայն ապահով էին որ զիրենք սառագիւ իրենց նպատակին կը հասցընէ: Իսկ իր նախորդը մեծանական հայրենասիրութեամբ՝ քիչ մը ժամանակ խորժ մնաց, եւ իր յառաջուան ստորակարգելոյն տակ կը ծառայէր:

276. Երկու յարձակմունք: Չեռնայայի ճակատը: ‘Եւ որ հրամանատարն անմիջապէս սկսաւ մեծ գործունէութեամբ Սեւաստոփոլի տիրելու միջոցները գործածել: Մասնական յարձակումներ, ընդհանուր ռմբակոծութիւններ իրար կը յաջորդէին, մանաւանդ թէ առանց միջահատութեան յառաջ կը վարուէին: Նոյնպէս պաշարեալք մեծ քաջութեամբ եւ ճարտարութեամբ դէմ կը դնէին, եւ երբեմն նաեւ յարձակումներ կ’ընէին, որով երկու կողմանէ անհնարին շատ մարդ կ’իյնար: Մէկ դիաց ալ թէ բերդին մէջ եւ թէ բերդէն դուրս մաղձացաւը կը ճարակէր եւ շատ մարդ կը ջարդէր: Արեւի չէ բոլոր պատերազմական գործողութիւնը մէկիկ մէկիկ յիշատակել. գոհ ըլլանք միայն մէկ քանի խիստ երեւելի դէպքերը յառաջ բերելով: Դաշնակիցք երկու օր սարսափելի կերպով բերդը զարնելէն ետեւ (1855, Յունիս 6—7), 40,000 հոգով յարձակում ըրին եւ երեք մարտկոցի տիրեցին (Յու-

նիս 8) : Նաբոլէոն առ մեծ առաւելութեան լուրն առնելով, ուզեց որ Ուաղերլոյի ճակատամարտին (Հատ. Գ. 259) տարեգարձին օրը՝ Գաղղիացիք ու Անգղիացիք մէկտեղ փառաւոր յաղթութիւն մը գտանալով, նոյն ճակատին մէջ երկու ազգերուն իրարու դէմ պատերազմելուն յիշատակը ջնջուի : Ուոտի դաշնակիցք աղէկ մը պատրաստուելէն եւ նախընթաց օրն (Յունիս 17) ու բոլոր գիշերը բերդը սաստիկ գնդակոծելէն ետեւ, հետեւեալ օրը առաւուսնոց նոր յարձակում մ'ըրին (Յունիս 18) : Բայց առ անգամ մեծ կորստեամբ ետ մղուեցան : Աս կորուստն այնչափ ազդեցութիւն բրտւարգէն մտղացաւ բռնուած Լորտ Ռաիլանին վրայ, որ հիւանդութիւնը սաստկանալով, տասն օր ետքը մեռաւ (Յունիս 28) : Կորչագոֆ՝ որն որ Մենչիգոֆին աեղ Ռուսի զօրաց վերին հրամանատար դուռած էր (Մարտ 1), կ'ուզէր վերոյիշեալ յաղթութենէն ետքը դաշնաւորաց վրայ յարձակիլ : Բայց որովհետեւ ճամբան նոր զօրքեր կային, որոնց հասնելով՝ Ռուսական բանակը 200,000ի կ'ելէր, անոր համար անոնց դալուն սպասեց : Գալիքները գաղէն վերջը, Ռուսք Չեռնայայէն դաշնաւորաց աջ կողման վրայ յարձակեցան, Նաբոլէոնի տօնին երկրորդ օրը (Օգոստ. 16), կարծելով որ նախընթաց օրուան ուրախութեան ու խնջոյից պատճառաւ՝ զանոնք անպատրաստ ու պատերազմելու անյարմար կը գտնեն : Բայց անոնք ըլլալիքին լուրն առած ըլլալով, գաղտուկ ամէն պատրաստութիւնները աեսած էին, որով եւ Ռուսք մշուշ օգով մը հառած տեսնին, գիմացնին 40,000 հոգի գտան : Դակատը բոլոր օրը տեւեց ու շատ արիւնահեղ եղաւ : Եւ դաշնակիցք ամէն կողմ յաղթող ըլլալով, Կորչագոֆ ստիպուեցաւ ետ քաշուիլ գետին մէկու կողմն տնցնիլ : Ինք հոն ամրացած՝ կը սպասէր որ Բելիսիէ իր ետեւէն իյնայ : Բայց անիկայ իր յաղթութեամբը գոհ ըլլալով, զինքը հալածելու փորձ չըրաւ, հապա իր գրեթաւոր նպատակին կատարման ետեւէն կ'ըլլար :

277. Սեւաստորոյի առնուիլք։ Չեռնայայի ճակատին երկրորդ օրը բերդին դէմ սարսափելի կրակ մը տկուաւ, որն որ անկէ ետեւ գրեթէ անընդհատ գիշեր ցորեկ շարունակուեցաւ։ Աս գնդակոծութեան աւարակոծութեան՝ բերդին մէջ պատճառած վնասն այնչափ մեծ էր, որ թէպէտ ամէն գիշեր հազարաւոր մարդիկ կ'աշխատէին կործանած տեղերը նորոգելու, բայց անկարելի կ'ըլլար հասնիլ. այնպէս որ վերջին օրերը շատ կողմեր բալորովին փլատակ դարձած էին։ Նաւահանգստին մէջ եղող նաւերէն սմանք այրեցան, քանի մը վառօդոց շտեմարաններ օդն ելան։ Մարդկան կորուստն ալ ասոր համեմատ էր. որովհետեւ ամէն բուլէ կրնար բերդը յարձակում կրել, անոր համար Ռուսք խթաններուն վրայ պատրաստ կենալու էին, որով եւ մէջերնին անհնարին կտաւորած կ'ըլլար։ Ամէն օր իրենց մէ 600—1800 հոգի կը մեռնէր. ուր որ գաշակիցներէն օրը հազիւ 300 հոգի կ'իյնար։ Կորչագոֆ կը տեսնէր որ իրերն այնպէս յառաջ երթալով, վերջապէս պիտի ստիպուի՝ առանց յարձակման ալ՝ բերդը ձեռք տալ. ի վերայ այս ամենայնի վերջին ստտիճանի քաջութեամբ պաշտպանութիւնը կը շարունակէր։ Ուստի եւ կրնայ ըսուիլ թէ երկու կողմանք ալ հաւասար զարմանաց արժանի են։ Պաշարողաց արդէն ստոտիկ եղող կրակը վերջին օրերը (Սեպտ. 5էն սկսեալ) կրկին սոստակացաւ. 700է աւելի ամենամեծ թնդանօթներ անդադար կը գործէին։ Նոյն միջոցին գաշակիցք 70,000 հոգի պատրաստած էին՝ ամէն կողմանէ մէկէն բերդին վրայ յարձակելու համար, իսկ 50,000 հոգի՝ Չեռնայայի դիմը պաշտպանելու համար. Ռուսաց կողմանէ ալ 85,000 հոգի կային յարձակողներուն դէմ դնելու։ Յարձակման համար որոշուած օրը (Սեպտ. 8), կրակը սարսափելի կերպով մինչեւ կէսօր տեւելէն ետեւ, մէկէն դադրեցաւ, եւ նոյն վայրկեանին ոկտաւ յարձակումը։ Գլխաւոր յարձակումը Գաղղիացիք կ'ընէին Մալագոֆի աշտարակին դէմ, երկրորդը՝ Անգլիա-

ցիք Ռուսան ըսուած կողման գէմ. իսկ ուրիշ կողմեր եղած յարձակումները կեղծեալ բաներ էին, թշնամււոյն մահադրութիւնը ցրուելու համար: Հազիւ կէս ժամ անցած էր, մէյ մ'ալ Մագ Մահան՝ որն որ Պոզքէի հրամանատարութեան տակ՝ յարձակողաց առաջին սիւնը կը վարէր, Մալազգոփի վրայ Գաղղիական դրօշը տնկեց: Բայց տակաւին նոյն աշտարակին տէր չէին. ան անգը հինգ ժամու չափ սարսափելի կռիւ մ'եղաւ, որուն մէջ երկու կողմանէ ալ յուսահատաբար կը զարնուէին. եւ վերջապէս Ռուսք ետ քաշուեցան: Իսկ Անգղիացիք՝ որոնք Ռուսան մտնելէն ետեւ, ներսի կողմերուն տակ ական բացուած բլլայուն համար՝ շուտով յառաջ չէին գացած, հետզհետէ դիմացին շատցող Ռուսաց գէմ չկրնալով դիմանալ, ստիպեցան մեծ կորստով ետ քաշուիլ: Նոյն ականներուն վախէն, քաղաքին կողմանէ յարձակող Գաղղիացիք ալ չէին ուզեր յառաջ երթալ. ուստի եւ Ռուսք դիւրաւ կրցան զիրենք հոնկից մերժել: Այսպէսով գաշնակցաց ձեռքը՝ միայն Մալազգոփ մնաց. բայց սրովհետեւ նոյն աշտարակը բոլոր քաղաքին վրայ կը տիրէր, անոր համար ալ Ռուսք չէին կրնար հոն մնալ. ուստի եւ նաւահանգիստին մէջ եղող բոլոր նաւերնին ծովուն տակ ընկրղմելէն ետքը՝ նոյն գիշեր ետ քաշուեցան: Իսկ Բելլիսիէ անոնց յետագարձութիւնը խափանելու ջանք չըրաւ. որպէս զի իր զօրքերը զանոնք հալածելու տառն՝ տակն ական բացուած աշտարակներուն փլատակին ներքեւը չթաղուին: Իրօք ալ Ռուսաց դուրս ելլելէն ետեւ անոնց մեծ մասը զարհուրելի շառաջմամբ օդն ելաւ: Հազիւ Մալազգոփ ազատեցաւ. Գաղղիացիք նոյնին տիւրենուն պէս, ասկի ականներուն հետ հաղորդակցութիւն ունեցող թելերը կտրած էին: — Ռուսաց նոյն օրուան կորուստը՝ 13,000 հոգի կը համարուի. իսկ գաշնակցաց կորուստը՝ 10,000 հոգի:

278. Սեւաստորոյի խնայուն հետեւութիւնները: Ահա աստորոյի պաշարումն ու առնուիլը՝ խիստ

նշանաւոր եւ հսկայական գործք մըն էր։ Գրեթէ առ-
րի մը տեւեց պաշարումը, որուն մէջ՝ ուրիշ տեղ եր-
բէք չտեսնուած՝ արտաքոյ կարգի միջոցներ ի գործ
դրուեցան։ Արծեռ թէ մեծ մենամարտութիւն մըն
էր եղածը, որով կ'ուզէին իմանալ թէ զինուորական
ճարտարութեան ու զօրութեան մէջ ո՞ր կողմն աւելի
է։ Վերջին ժամանակները գաշնակիցք 250,000 հոգի
ժողոված էին քիչ տեղւոյ մը վրայ, որն որ իրենց եր-
կիրներէն հազարաւոր մղոններով հեռու էր. իսկ Ռուսք՝
որոնց կարգաւորեալ ճամբաներ չաւնենալը, իրենց մե-
ծագոյն դժուարութիւն կը պատճառէր, քան թէ գաշ-
նաւորաց՝ իրենց հեռաւորութիւնը, իսկզբանէ վեր
գրեթէ 400,000 հոգի խաւրած էին։ Դաշնակիցք
առանձնաբէր աշխարհագրական մղոն երկայնութեամբ
խրամներ բացած էին, 80,000 պատենշի կողով,
60,000 տրցակ, 1,000,000 հոգի պարկ գործածած
եւ բերդին վրայ 1,600,000 գունդ ու ռումբ արձակած
էին։ Իսկ պաշարելոց կողմանէ գործուածներն իմանա-
լու համար՝ բաւական ըլլալ ըսելը, թէ գաշնակիցք
ներս մտած առեւնին՝ փլատակներուն տակէն 4000էն
աւելի թնդանօթ, կէս միլիոնի չափ գունդ ու ռումբ,
500 կենդինար վառօդ գտան։ — Սեւաստոփոլի ան-
կումն ըստ ինքեան՝ Ռուսաց համար խիստ մեծ կորուստ
մը չէր. որովհետեւ պաշարման ժամանակը՝ Դոդլեպէ-
նին ճարտարութեամբը՝ ցամաքային բերդ մ'եղած էր։
Անոր իյնալէն ետեւ՝ կորչագոյ լերանց մէջ անմատչելի
դիրք մը բռնած կը կենար. եւ Բելլիսիէ՝ անոր գէմ
ընել տուած երկու արշաւանքներուն բոլորովին պա-
րակի երթալովը՝ համազուեցաւ որ հետեւութիւն ու-
նեցող ձեռնարկութիւն մը չիկրնար ընել ան կողմերը,
եւ թէ Սեւաստոփոլ առնելովը՝ Խրեմի աշխարհակա-
լութիւնը գլուխ տարած չիկրնար համարուիլ։ Այս-
պէսով նիւթական շահու նկատմամբ՝ դաշնաւորք
Սեւաստոփոլի Թիրեւով, անանկ առաւելութիւն մը ձեռք
չէին բերած, որն որ ըրած սարսափելի զոհերնուն հաւա-

սար ըլլար. իրենց եւ առանձինն Անգղիացւոց համար ամենէն գլխաւոր շահն էր Սեւ ծովու Ռուստկան նաւատորմին ջնջուիլը, որն որ Ռուսաց ալ աննորոգելի կորուստ մըն էր: Ասոր հակառակ մեծ էր դաշնաւորաց եւ մանաւանդ Գաղղիացւոց ստացած բարդական առաւելութիւնը: Իրենց զինուց համբաւն ու զինուորական փառքը՝ շքեղ կերպով հաստատուած ըլլալով, կրնային պատուով խաղաղութիւն ընել, որուն խիստ կը բաղձար Նաբոլէոն, որովհետեւ պատերազմին տւելի երկըննդով՝ ամէն կողմանէ մեծ վնաս էր Գաղղիայի, եւ նոյն վնասուն տեղը լեցընելու կամ դանկկայ ջատագովելու համար՝ գիւնոցը յուսալու օգուտ մը չկար: Պատերազմը յառաջ տանել որ ուզէր, դարձեալ ազգին գիմելու էր, բայց անկից պահանջած զահին գիւնոցը՝ ցուցնելու իրական շահ չունէր: Ինչպէս ուրիշ տեղ զբուցած ենք (263), դաշնակիցք իրենց սկզբնական նպատակին հասնելով՝ Ռուսիա տկարացնելու համար, պէտք էր որ Աւստրիայի ու Պրուսիոյ ու Շուեթի դարձակցութիւնն ունենային: Քանի որ աս չէր ըլլար, որ մը յառաջ խաղաղութիւն ընելն իրենց շահաւոր էր: Ուստի Սեւաստոփոլի իյնալէն ետեւ քիչ մը ժամանակ ալ պատերազմը շարունակելին՝ միայն անկից պատճառեցաւ, որ Ռուսիա յուսարով թէ խորմի մէջ գլուխն եկած գոյրախառութիւններուն տեղ՝ Ասիայի կողմերը առաւելութիւն ձեռք կրնայ բերել, տակաւին չէր ուզեր խաղաղութիւն ընել:

279. Ասիական կողմանց պատերազմական դէպքերը: Կարսի առնուիլը: Սեւաստոփոլի առջեւ եղած հակայական կռիւներուն ատենը՝ պատերազմին Ասիական տեսարանը գրեթէ մոռցուած էր: Դաշնակիցք կ'ուզէին որ զինուց որոշումը՝ միայն խորմի մէջ ըլլայ. անոր համար չէ թէ միայն յանձն չէին առնուր Ասիա օգնական զօրք խաւրել, հապա եւ ոչ թող կուտային որ Օսմանեան զօրքը նոյն թերակողիէն հոն խաւրուի: Այսպէսով ան կողմերը գտնուող Օսմանեան

բանակը խիստ նեղ մասած էր, մանաւանդ որ հրամանատարներն ալ այնչափ յարմար մարդիկ չէին, իսկ քովերնին եղող՝ եւրոպացի պաշտօնակալք՝ մէջերնին անմիտարան էին: Վերջապէս բանակը կարգաւորուելով ու երկու մասի բաժնուելով, մէկը Պայագլախ, իսկ մէկալը Չիւքիւքտէրէի կողմը գնաց: Ռուսք թէպէտ երկու գնդին վրայ ալ մէյ մէկ յաղթութիւն ըրին (1854, Յուլ. 29, Օգոստ. 7), բայց չկրցան օգուտ հանել, որովհետեւ ստիպուեցան եւ քաշուիլ՝ դէպ ի թիֆլիզ երթալ, Շամիլին մէկէն նոյն կողմը յարձակելէն՝ աւանկ կարծելով որ դաշնակիցք ալ դէպ ի հոն պիտի գիմեն: Չմեռը Ռուսք առ նկատմամբ ապահովութիւն ստանալով, իրենց նոր հրամանատար Մուրաւիէվ զօրապետը դարնան արշաւանքը սկսաւ: Նոյն միջոցին Օսմանեան բանակին հրամանատար եղած էր Վառլֆ փաշան, եւ քովը Գանգի՝ Մանառ ու Ուխլեմիս՝ Անգլիացի զօրապետները կային: Բայց զօրաց վիճակն աղէկ չէր, անկանսն գնդերն ալ մէկտեղ առնելով, հազիւ 30,000ի կը հասնէին: Մուրաւիէվ խիզղան անանկ ձեւացուց որ կարո մէկգի ձգելով, ուղղակի կարնոյ վրայ պիտի քալէ. անոր համար երբ որ 35,000 հոգւով առաջին բերդին առջեւն երեւցաւ (1855, Յունիս), հոն հազիւ 12,000 զօրք կար, որն որ քիչ մը ժամանակ ալ հիւսիսային կողմանց հետ հաղորդակցութիւնը պահելէն ետեւ, վերջապէս ամէն գիաց պաշարուեցաւ: Ռուսք մտքերնին դրած էին որ բերդը սուփով անձնատուր ըլլալու ստիպեն. բայց իմանալով որ Էօմէր փաշա մեծկակ բանակով մը օգնութեան կու գայ, ուղեցին անիկայ չհասած՝ յարձակմամբ առնուլ: Փորձն ըրին (Սեպտ. 29). բայց 6000 հոգւոյ չափ մարդ կորսնցընելով, եւ քաշուեցան: Մուրաւիէվ սկսաւ պատրաստութիւն անենել ձմեռը պաշարումը յառաջ տանելու, եւ բերդին օգնութեան եկողներուն դէմ դնելու: Սակայն երկու ամիս ետքը՝ պահապանք կերակրոյ ու դեղորեկի պակասութենէն, եւ ոռո-

տիկ ցրտէն պատճառած հիւանդութիւններէն բռնա-
դատեալ, անձնատուր եղան (Նոյ. 27), կանոնաւոր
զօրքերը՝ պատերազմի գերի ըլլալու, իսկ անկանոնները՝
հայրենիքնին դառնալու պայմանաւ: — Աս դժբախ-
տութեան պատճառն եղաւ Իօմէր փաշային օգնու-
թեան գալ չկրնալը: Ինք Սեւաստոպոլի իյնալէն ետքը
42,000 հոգւով խորմէն ճամբայ ելած էր (Սեպտ. 20).
բայց օգին ու ճամբաներուն գէշութեան պատճառաւ
չէր կրնար գիւրաւ յառաջանալ: Ստոյգ է Ինկուր գե-
տին քով Ռուսաց հետ զարնուելով՝ յաղթեց, որ առ-
թին մէջ իր զինուորները մէկ կողմանէ պատերազմելով
եւ մէկալ կողմանէ լողալով՝ գետն անցան. բայց անկէ
ետեւ ալ ստիպուած էր կամաց կամաց յառաջանալ,
վասն զի ծովու կողմանէ պաշար գալուն կը սպասէր:
Ինչպէս որ է նէ, ստատիկ անձրեւներէն՝ լճերու դար-
ձած դաշտեր, եւ գետերու դարձած առուակներ անց-
նելով, անհնարին գժուարութեամբ յառաջ երթալէն
ետեւ, դիմացը իր բանակէն շատ աւելի զօրաւոր Ռուս
բանակ մ'ելլելով, Խուդայիսի հասնելու մէկ քանի
ժամ մնացած, Վարսի իյնալէն առանումէկ օր ետքը՝
ետ դառնալու սկսաւ (Գեկտ. 8):

280. Դաշնաւորաց նաւատորմի ղեկներուն՝ Արեւե-
լեան ծովուն մէջ եւ հիւսիսային կողմերն ըրածները:
Վարսի տիրելը՝ թէպէտ եւ Ռուսաց այնչափ գժուա-
րութիւն չէր պատճառած, որչափ Սեւաստոպոլի տի-
րելը՝ դաշնաւորաց, ի վերայ այոր ամենայնի մէկ նկատ-
մամբ անոր հաւասարազօր կրնար համարուիլ, որովհե-
տեւ Ռուսական զինուոյ պատուոյն հատուցում մըն էր
որով եւ Ռուսք ալ կրնային անկէ ետեւ առանց նա-
խատիւք կրելու՝ խաղաղութիւն ընել: — Եթէ դաշ-
նաւորք պէտք էին պատերազմին լմննալուն բաղձալ,
աւելի եւս բաղձալու էին Ռուսք, որոնց զօհերն ու կո-
րուստները՝ թշնամիներուն ըրածներէն շատ աւելի էին:
Մինչեւ հիմայ յառաջ բերուած դէպքերուն իրենց
պատճառած կորուստներէն զատ, խիտա մեծ կորուստ-

ներ կը կրէին դաշնաւորաց նաւատորմիկներուն հիւսիսային կողմերը գործածներէն, որոնք ստոյգ է՝ իրբեւ պատերազմական գործողութիւն՝ նշանաւոր բաներ չէին, բայց Ռուսիայի համար խիստ ծանրակշիռ հետեւութիւն ունէին։ Պատերազմին սկիզբը Անդղիացիք ու Գաղղիացիք Արեւելեան ծովը մեծկակ նաւատորմիկ մը խաւրած էին՝ Ներքիի հրամանատարութեամբ (1854, Մարտ), որուն նպատակն էր հոնտեղաց Ռուսական նաւատորմիկը ծովամարտի մը ոտիպել ու ջնջել։ Իսկ Ռուսք իրենց նաւերը վտանգի մէջ դնել չուզելով, Գրոնշդաաի ու Սվէպպորկի ամուր բերդերուն ետեւը քաշեցին, զորոնք դաշնակիցները զարնել չհամարձակելով, ժամանակնին կ'անցընէին ուրիշ մանր բերդեր զարնելով, Ֆինլանտիայի խել մը գեղերն ու քաղաքներն այրելով ու անսած առեւտրական նաւերնին բռնելով։ Աս նկատմամբ բրածներնուն գըլխաւորն է Ալանտ կղզիներէն մէկուն վրայի Պամարուռնաի բերդը գնդակոծելով՝ առնելնին (Օգոստ. 16) ու կործանելնին։ Նոյնպէս Սպիտակ ու Խաղաղական ծովներն ալ միսուեցան։ Առաջնոյն մէջ Ռուսաց ամենէն մեծ նաւահանգիստն էր Արքանկէլ. բայց դաշնակիցք չհամարձակեցան հոն մտնել, որովհետեւ մեծ նաւերը չէին կրնար Տուխա գետէն անցնել, իսկ պզտիկ նաւերը՝ եթէ յառաջ ելլէին՝ պիտի պատերազմէին թէ բերդերուն եւ թէ հոնտեղաց Ռուսի նաւախմբին հետ։ Ուստի նաւահանգստին բերանը պաշարեցին, եւ ուրիշ կողմեր արշաւելով, զանազան քաղաքներ ու գեղեր կործանեցին, որոնց մէջ ամենէն աւելի նշանակութեան արժանին է Լափլանտիայի Գուլա գլխաւոր քաղաքը յարձակմամբ առնելնին ու կործանելնին։ Իսկ Մեծ Ռիկիանոսին մէջ զարնելու ուրիշ տեղ չկար, բայց եթէ Գամշտգայի Բեգրորաւըզուգ գլխաւոր քաղաքը դաշնակիցք հոն ալ երկու անգամ մօտեցան (Օգոստ. 31, Սեպտ. 4) ու զարկին, բայց չկրցան ցամաք զօրը հանել։ Անդղիացիք առաջին տարւան առ գործողու-

Թիւններուն վրայ գտն չըլլալով, 'սերիորին տեղ' համանատար դրին զՅէժնտատ հետեւեալ տարւոյն արշաւանաց. բայց ան ալ աւելի բան մը չիրցաւ ընել: Ինքն ալ Գրոնշդատի մօտեցաւ, բայց՝ միայն համագտելու համար որ անմատոյց ու անառիկ է. իսկ Յփէապորկի գէմ բրած ռաբակոծութիւնը (1855, Օգոստ. 7) նոյն բերդին ամրութիւններուն ամենեւին վնաս չհասցուց: Բեդրորաւլովոյ գացող նաւախումբն ալ նոյն քաղաքը պարպուած եւ Ռուսական նաւատորմիդը հոնկից հեռացած գտաւ: Ասկից կը տեսնուի որ ան նաւատորմիդները՝ վերը զուցածնաւս պէս՝ պատերազմական նկատմամբ ոչինչ կամ խիստ քիչ գործք գործած էին: Բայց եւ այնպէս կրնայ ըսուիլ թէ Սեւաստորոլի տունաւելն աւելի ազդեցութիւն ըրին Ռուսաց խողաղսութիւն ընել ուզելուն: Արեւմտեան ծովուն նաւահանգիստներուն երկու տարի գոցուին ու հոն տեղաց ռուսական վաճառականութեան դադրիլը, արտաքոյ կարգի վնաս կը հասցընէր նոյն տէրութեան: Անկարելի էր որ իրենն աս վիճակի մէջ աւելի երկայն ժամանակ մնային. վասն զի մէկ կողմանէ տէրութիւնը ազնուականաց սորուկները զինսւորութեան կ'աւնուր, որով անոնց եկամուտքը կը նուազէր, իսկ մէկալ կողմանէ վաճառականութիւնը դադրելով, անոնց շահուն գլխաւոր աղբիւրը կը գոցուէր:

281. Շուետսկտն ու Անգլիական-Գաղղիական դաշնաւորութիւն: 'Նոյն հիւսիսային կողմերը քաղաքական նկատմամբ ալ նշանաւոր գէպք մը պատահած էր, որն որ արտաքոյ կարգի ծանրակշռութիւն կրնար ունենալ: Յառաջագոյն յիշատակեցինք որ Շուետս մէկ Եւրոպական տէրութիւններէն աւելի իրաւունք ունէր Ռուսիայի տկարանալուն բազմալաւ (263), անոր համար ալ բնական բան էր որ արեւմտեան տէրութեանց հետ Ռուսիայի գէմ կապուէր, ինչպէս որ առաջիններուն ալ մեծապէս օգտակար էր նոյն կողմերը դաշնակից մ'ունենալ: Եւ թէպէտ յիշեալ տեղը նշա-

Նախկաժ պատճառին համար՝ պատերազմին սկիզբները առ բանո գլուխ չեղաւ. բայց եւ այնպէս ան առեւնէն բանակցութիւնք կ'ըլլային: Ա'րսուի թէ Շուեաթի թա- գաւորը Լոնտոնի ու Փարիզի արքունեաց գաղտնի ա- ռաջարկած ըլլայ (1854, Յուլ.) որ իրենց հետ միա- նալով, ֆինլանտիա գաւառը Ռուսէն առնելու ար- շաւանք մ'ընեն. բայց որովհետեւ զանազան գրամական օգնութիւններէ զատ, 150,000ի բանակ մ'ալ կ'ու- ղէր, իսկ արեւմտեան տերութիւնք իրենց ուրիշ ար- շաւանքներուն ժամանակը՝ նսեւ ան կողմը նոյնչափ զօրք չէին կրնար խաւրել, անոր համար առաջարկու- թիւնը յանձն չառին: Սակայն եւ այնպէս Շուեաթի հետ գաշնակցելու խորհուրդը բոլորովին մէկդի չձգե- ցին: Սեւաստոօրդի առնուելու ժամոնակները՝ Նաբո- լէոն զԳանրոպէր զօրապետը Սգոգալմ խաւրեց, որուն նոյն մայրաքաղաքին բնակիչներէն գտած ընդունելու- թիւնը՝ յայտնի նշան մըն էր ազգին զգածմանց: Նոյն զօրապետին հոնկից ելլելէն երկու օր ետքը արեւմտեան տերութեանց եւ Շուեաթի մէջ գաշնաւորութիւն մը ստորագրուեցաւ (1855, Նոյ. 21), որով վերջինը կը խոստանար որ իր երկիրներուն ամենեւին մէկ մասը Ռուսի չապց կամ անոր ձկնորսութեան իրաւունք մը չընորհէ. եւ եթէ իրմէ առանկ պահանջում մ'ըլլայ նէ, անմիջապէս իր գաշնակցաց ծանուցանէ, որոնք ի- րենք զիրենք կը պարտաւորեին թէ ծովական եւ թէ ցամաքային զօրութեամբ առանկ պահանջմանց կամ փորձի մը գէմ գնելու: Եւքէն իմացուեցաւ որ Ռուսք իրօք Նորուեգիայի հիւսիսային ծովեղէներէն քիչ մը տեղ կ'ուզեն եղեր իրենց սեպհականել. որով հիւսի- սային ծովուն տերութիւնը բոլորովին իրենց ձեռքը կը մնար: Դաշնագրութենէն ամիս մը ետքը Շուեաթի ար- տաքին գործոց պաշտօնեան չըջաբերականով մը ջանաց հաստատել որ իր թագաւորը մինչեւ նոյն առեւն պա- հած չէզոքութիւնը կ'ուզէ անկէ ետեւ ալ հաստա- տուն պահել, վասն զի գրուած գաշինքը պարզապէս

պաշտպանողական է, եւ Ռուսիա կրնայ անոր գործադրութիւնը խափանել՝ Շուետի իբառունքները յարգելով: Միայն թէ գրուածքին մէջ կտոր մը կար, որն որ խիստ ընդարձակ մեկնութիւն վերցընելով, Շուետական գահէին խաղաղասիրութիւնը տարակուսի տակ կը ձգէր: Բաւական որ, կ'ըսէր, Եւրոպայի քաղաքական հաստատարակչութեան աւրուելուն երկիւղ չպատճառէ Ռուսիա, աս գաշինքն իրեն վնաս մը չեկրնար հասցընել:

282. Նոյեմբերի 14ին յիշատակագիրը: Խիստ պատշաճութեամբ կը գրէ Գաղղիացի մատենագիր մը թէ Բելլիսիէի սուրը խզեց երաշխաւորութեան երրորդ կէտին Կորտեան հանգոյցը, զորն որ Վիէննայի գեսպանաժողովը չկրնալով քակել, չէր կրցեր գլուխ հանել խաղաղութեան գործքը: Իրօք ալ Սեւ Ծովու վրայ Ռուսիայի ունեցած իշխանութիւնը չափաւորուած էր՝ հոնտեղաց ամենէն զօրաւոր բերդին կործանուելովն ու նաւատորմին ջնջուելովը: Կ'ըսուի թէ Սեւաստոփոլ իջնալուն պէս, Նարալէոն Անգղիայի կառավարութեան յայտնած ըլլայ որ ինք խաղաղութիւն ընելու միտեալ է: Իսկ Անգղիա, թէպէտ եւ առելի կ'ուզէր պատեւրազմը շարունակել, որուն համար ալ արտաքոյ կարգի պատրաստութիւն տեսած էր, յուսալով որ թէ Արեւելեան ծովուն Ռուս նաւատորմին ալ կը ջնջէ, եւ թէ մինչեւ նոյն ատեն իր զօրաց քաղել չկրցած գափահիները՝ կարելի է անկէ ետքը բախան իրենց քաղել տայ. բայց մէյ մ'որ Գաղղիա խաղաղութիւն կ'ուզէր, եւ Ռուսիա նոյնին կը բաղձար, միայն Անգղիայի ձայնը չէր կրնար այնչափ ազդեցութիւն ունենալ: Այոպէսով մէկ կողմանէ Գաղղիա եւ մէկալ կողմանէ Ռուսիա Աւատրիայի միջնորդութեամբ սկսան ջանք ընել պատեւրազմը դադարեցընելու: Գաղղիայի ու Աւատրիայի արարելութիւնները՝ որ քանի մ'ամիսէ վեր այնչափ աղէկ չէին, դարձեալ յտերմական եղան, եւ երկուքը մէկտեղ գրութեան մը ստորագրեցին (1855, Նոյ. 14),

որն որ թէեւ խիստ ծանրակշիռ բան է, ի վերայ այսր ամենայնի իբրեւ պարզ յիշատակագիր մը շինուած է, եւ ոչ թէ իբրեւ կերպական գաշինք: Ասով Աւստրիայ կը խոստանար որ անմիջապէս Ռուսիայի հետ գեոպո- նական հաղորդակցութիւնը կտրէ, թէ որ անիկայ ե- բեք շաբաթուան մէջ չընդունի իր (Աւստրիային) ա- րեւմտեան տէրութեանց հետ միաբան առաջարկելու խաղաղութեան պայմանները. իսկ Գաղղիա ապահո- վութիւն կու տար Աւստրիայի Իտալական դաւառնե- րուն ամբողջ իր ձեռքը մնալուն՝ թէ որ Ռուսական պատերազմին գործակից ըլլայ: Միանգամայն կը միա- բանէին որ խաղաղութիւն ըլլալէն ետեւ՝ մէկտեղ ա- ռանձին դաշինք մը դնեն, գրուելու ընդհանուր խա- ղաղութեան գաշանց գէմ ընողին գէմ պատերազմի ելլելու որոշմամբ: Ինչպէս ինք իրմէ կրնայ իմացուիլ, աս յիշատակագրին պայմանները չէ թէ միայն նոյն ժամանակ չիմացուեցան, հապա մինչեւ հիմայ ըստ մա- սին գաղտնութեան տակ են: Անգղիա աս գրութեան մասնակից չեղաւ, որպէս զի թէ Ռուսիայի եւ թէ իր խորհրդանոցին ցուցընէ որ իր սկզբունքները Գաղղիայի ու Աւստրիայի սկզբանց հետ նոյն չեն, եւ միանգամայն իրեն աւելի պատշաճ երեւցաւ սպասել տեսնել թէ մէկալ երկու տէրութեանց ջանքն ինչ հետեւանք կ'ա- նենայ: Իսկ նոյն երկու տէրութիւնք օգտակար համա- րեցան աս նկատմամբ Անգղիային իրենց հետ չմիանա- լը, որովհետեւ ասով Ռուսիա աւելի գիւրաւ զիջանե- լու կը ստիպուէր, տեսնելով որ Անգղիա այնչափ մի- տեալ չէ խաղաղութիւն ընելու:

283. Ռուսիա Աւստրիայի վերջնագիրը կ'ըն- դունի: Փետրուարի 1ին արձանագիրը: Սովպանին Խաթիթի հիւմայիւնը: Աս նշանաւոր գրութիւնը ոտո- րագրուելէն ամիս մը ետքը, Աւստրիայի կողմանէ՝ իբ- րեւ նախակարգ պայմաններու ծրագիր՝ Ռուսիային վերջնագիր մը խաւրուեցաւ (1855, Դեկտ. 16), որն որ ծանօթ չորս կէտերէն զատ՝ հինգերորդ մ'ալ կը

412 Գ. ՄԻԷՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ (1848—1858), Է.

բովանդակէր, այս ինքն ան թէ՛ Պատերազմ ընող աւերութիւնք իրաւունք ունին Եւրոպայի ընդհանուր օգտին համար պատշաճ տեսած պայմաններն ալ գնելու։ Բայց առ հինգերորդ կէտն ալ բոլորովին նոր բան չէր, վասն զի երեք տէրութեանց թէ առաջին (1854, Օգոստ. 8ին) յայտագրին (266), եւ թէ Գեղտեմբերի 2ին դաշնաւորութեան մէջ (268) կը գտնուէր, եւ միանգամայն Վիէննայի դեսպանաժողովոյն մէջ արեւմտեան տէրութեանց դեսպանները նոյնը կրկնած էին (269)։ Ռուսիա իսկզբան քանի մը փոփոխութիւններ ընել տալու ջանաց (1856, Յունու. 6). բայց երբ որ Աւստրիա պնդեց որ կամ իր առաջարկածն անփոփոխ կ'ընդունուի, եւ կամ իր դեսպանն անմիջապէս ետ կը կանչէ (Յունու. 9), կատարեալ հաւանութիւն տուաւ (Յունու. 16)։ Ասոր վրայ Վիէննայի մէջ Աւստրիայի, Գաղլիայի, Անգղիայի, Ռուսիայի եւ Օսմանեան տէրութեան դեսպանները արձանագրի մը ստորագրեցին (Փետր. 1), որով կ'որոշուէր որ նոյն օրէն երեք շաբաթ վերջը յիշեալ տէրութեանց երեսփոխաններէն Փարիզի մէջ դեսպանաժողով մը գումարուելով, զինադադարի ու խաղաղութեան դաշինքները դրուին։ Ասիկայ իբրեւ նախակարգ պայմաններու ստորագրութիւն կրնար համարուիլ, որով եւ պատերազմն ըստ իրաւանց լմնցածի տեղ դրուելու էր. բայց եւ ոչ իսկ զինադադար եղած էր, անոր համար դաշնակիցք մէկ կողմանէ ալ տակաւին պատերազմի մէջ գտնուելով, Սեւաստոփոլի դեռ կանգուն մնացող ամրութիւնները կործանեցին (Փետր. 7), որով ան ահեղ բերդը կատարելապէս փլատակներու կոյտ մը դարձաւ։ — Նոյն միջոցին՝ արեւմտեան տէրութիւնք ու Աւստրիայի խորհրդով՝ Սուլթանը Խաթիբի հիւմայիւն մը հանեց (Փետր. 18), որով իր քրիստոնեայ հպատակաց զանազան իրաւունքներ կը շնորհէր ու զանոնք ամէն նկատմամբ Մահմետականաց կը հաւասարեցընէր, ասկից զատ՝ արդարութեան, օստիկանութեան, հարկահանութեան

Եւ ընդհանուր բարօրութեան վերաբերեալ ուրիշ նիւթերու վրայ այլեւայլ նորոգութիւններ կ'ընէր: Աս հրովարտակին նպատակն ան էր որ այսպէսով Օսմանեան տէրութիւնը՝ իր ներքին կարգաւորութիւններով՝ իրօք Եւրոպական քաղաքակրթութեան ընթացքին մէջ մտնելով, գիւրաւ յաջողի խաղաղութեան դաշինքով զանհկայ Եւրոպայի տէրութեանց կարգը խոթելը: Եւ մէկալ կողմանէ անկէ ետեւ ուրիշ տէրութեանց եւ առանձինն Ռուսիայի առիթ չմնայ անոր ներքին իրողութեանց խառնուելու: Ասան զի՝ ինչպէս յայտնի է՝ մինչեւ նոյն ատեն յիշեալ տէրութեանց Գրան հետ ունեցած վէճերուն գլխաւոր պատճառն աս բաներն էին, զորոնք շատ անգամ պատրուակ կ'ընէին իրենց սեպհական շահն ու դիտաւորութիւնները յառաջ տանելու համար:

284. Փարիզի դեսպանաժողովն ու խաղաղութիւնը: Արտուած ատենին դեսպանաժողովը Փարիզի մէջ բացուեցաւ (1856, Փետր. 25): Ասիկայ վերջին տարիները գումարուող աս կերպ ժողովներուն ամենէն երեւելին է, թէ մէջը որոշուելու նիւթերուն եւ թէ նոյնին անգամ՝ եղող անձինքներուն նկատմամբ: Ներկայ էին Գաղղիայի կողմանէ՝ արտաքին գործոց պաշտօնեայ Ալեւքի կոմսը, որն որ ըստ կարգի՝ դեսպանաժողովոյն գահերիցութիւն կ'ընէր, եւ Պուրզնէ՝ Ալէնայի գաղղիական դեսպանը. Աւստրիայի կողմանէ՝ արտաքին գործոց պաշտօնեայ Պուլ կոմսը եւ Հիւպոնէր Փարիզի դեսպանը. Անգղիայի կողմանէ՝ արտաքին գործոց պաշտօնեայ Գլաբենտըն կոմսն ու Գօուլի դեսպանը. Սարդինիայի կողմանէ՝ Գաւուր կոմսն ու Ալիլամարինա դեսպանը. Ռուսիայի կողմանէ՝ Օրլով կոմսն ու Պրունով սեպուհը. Օսմանեան տէրութեան կողմանէ՝ Ալի փաշայ փոխարքան ու Փարիզի դեսպան Մէհմէտ Ճէմիլ Պէյը: Դեսպանաժողովոյն առաջին գործքն եղաւ յայտնել որ Փետրուարի 1ին Ալէնաւ շինուած արձանագիրը (283) խաղաղութեան նախա-

կարգ պայմաններու տեղ դրուի, եւ զինադադար ընել, որն որ մինչեւ Մարտի վերջը պիտի տեսէր: Ասոնք առաջին նստին մէջ (Փետր. 25) որոշուելէն ետքը, հետեւեալ նստերուն մէջ խաղաղութեան պայմաններուն վրայ խօսուեցաւ՝ ծանօթ չորս (հինգ) կէտերուն կարգաւ. եւ ինչպէս որ գրեթէ ամէն կողմանց՝ պատերազմը վերջացընելու բաղձանքէն կրնար գուշակուիլ, առանց մեծ գոհարութեան կրցան բոլոր խնդիրներուն վրայ միաբանիլ: Այսպէսով 19երորդ նստին մէջ՝ զինադադարին պայմանաժամը լմննալուն նախընթաց օրը՝ ստորագրուեցաւ Փարիզի (Մարտի 30ին) խաղաղութեան դաշինքը: Միեւնոյն օրը որոշուեցաւ որ զինադադարին ժամանակը մինչեւ դաշանց վաւերագրուիլն երկըննայ: Հետեւեալ նստերուն մէջ սահմանուեցաւ որ պատերազմող տէրութեանց, կամ ճշդիւ խօսելու համար՝ Ռուսի, նաւարկութեան ու վաճառականութեան վրայ դուռած կապերը վերնան (Ապր. 4 ու 8): Նոյն երկու նստերուն մէջ նախ Գաղղիա ու Անգղիա ու ետքը Ռուսիա յայտնեցին որ Օսմանեան տէրութեան մէջ ունեցած զօրքերնին վեց ամէն կրնան հանել. իսկ Ասորիա զրուցեց որ ինք՝ պատերազմող տէրութեանց գոհարութիւնը չունենալով, անկից յառաջ ալ իր զօրքերը Դանուբեան իշխանութիւններէն կրնայ ետ քաշել: Դեսպանաժողովը վերջին հինգ նստերուն մէջ (— 20երորդ; Ապր. 16) զբաղեցաւ աս եւ ուրիշ ասոնց նման խնդիրներու, որոնցմէ ոմանց վրայ ետքը կը խօսինք, եւ գոցուեցաւ՝ բուն խաղաղութեան գաշինքէն զտա՝ երեք պայմանագրութեան ու մէկ յայտարարութեան ստորագրուելէն ետքը:

285. Փարիզի խաղաղութեան դաշինքն ու յաւելումները: Վախաւոր գաշինքը 34 յօդուածի մէջ՝ քանի մը սովորական թէութիւններէ ետքը՝ չորս կէտերով դիտուած պայմանները կը բովանդակէ: 1. խաղաղութեան հաստատուիլը: 2—4. Իրարու երկիրներէն զօրքերը հանել եւ բռնուած տեղերը իւրա-

քանչիւր տիրոջը դարձնել: 5. Թշնամւոյն հետ միացող հպատակաց ընդհանուր թողութիւն: 6. Գերիները ետ առլ: 7, 8. Օսմանեան տէրութեան անկախութեան ու ամբողջութեան երաշխաւորութիւն, որուն վրայ ետքէն խօսելու առիթ կ'ունենանք (289): 9. Դրան քրիստոնեայ հպատակներուն վիճակը, որուն համար կ'ըսուի թէ Սուլդանը հրովարտակաւ մը (283) աղէկացուց, եւ նոյն հրովարտակը գաշնադիր տէրութեանց հաղորդեց. բայց ասով իրենք իրաւունք չեն ունենար Սուլդանին իր հպատակներուն հետ ունեցած յարաբերութիւններուն կամ իր տէրութեան ներքին իրողութիւններուն մէջ խառնուելու: 10. Նեղուցներու պայմանագրութեան (242) նորոգութիւնը, որն որ զատ պայմանագրութեամբ մը կը հաստատուի: 11—14. Սեւ ծովու չէզոքութիւնը: Ռուսիա եւ Դուռն իրենք զիրենք կը պարտաւորեն ան տեղերը ծովեզրեայ զինատուն¹ չկանգնելու կամ չպահելու. իսկ պատերազմական նաւերուն թուոյն վրայ մէջներին զատ պայմանագրութիւն մը պիտի չենեն: 15—19. Դանուբի նաւարկութիւնը բալորովին ազատ կ'ըլլայ: 20, 21. Ռուսիայի ու Դանուբեան իշխանութեանց սահմաններուն որոշումը, որուն վրայ ետքը կը խօսինք (290): 22—27. Դանուբեան իշխանութիւնը, որոնց վրայ կ'որոշուի որ Դրան վերին իշխանութեան ու գաշնադիր տէրութեանց երաշխաւորութեան տակ իրենց հին իրաւունքներն ու արտօնութիւնները պիտի վայելեն. իսկ իրենց վարչութեան կարգաւորելուն վրայ աս գաշանց բովանդակած ուրիշ որոշումները ետքը կը տեսնենք (292): 28, 29. Սերուիայի հին իրաւունքները կը հաստատուին ու գաշնադիր տէրութեանց երաշխաւորութեան տակ կը դրուին: 30. Ասիայի մէջ Ռուսիայի ու Ցաճկաստանի հին սահմանները նոյն կը մնան, եթէ հարկ ըլլայ՝ քիչ մը կարգաւորուելով: 31. Դաշնակցաց զօրքերուն Ցաճկաստանէն ելլելը՝ որչափ կա-

1 Arsenal.

Հ16 Գ. ՄԻՋԱՅԺ ԺԱՄԱՆԱԿԻ (1848—1858), Է.

բելի է շուտով ի գործ պիտի դրուի: 32. Առեւտրական կարգադրութիւնները պատերազմէն յառաջ եղած վիճակին մէջ պիտի մնան: 33. Այնտ կղզիները, որոնց նկատմամբ զատ պայմանագրութիւն մը կը չենուի: 34. Վաւերագրութեան որոշում: — Յաւելուածներուն՝ Ա. Պայմանագրութիւնը՝ Նեզուցներուն վրայ է, որով գրեթէ 1841ին Յուլիոյ 13ին պայմանագրութիւնը (242) կը նորոգուի ու գեոպոլիտիկական տեղանքներուն ստորագրութեամբ կը հաստատուի. Բ. Պայմանագրութիւնը Դրան եւ Ռուսիայի մէջ է, եւ կ'որոշէ որ իւրաքանչիւրը Սեւ ծովուն մէջ վեցական մեծիկի եւ չորսական պզտիկ պատերազմական նաւ ունենան: Գ. Պայմանագրութիւնը Գաղղիայի Անգղիայի ու Ռուսիայի մէջ է, եւ կ'որոշէ որ Այնտ կղզիները չամրանան եւ անոնց վրայ ոչ ցամաքային եւ ոչ ծովային զօրութիւն հաստատուի: Իսկ Յայաարարութիւնը՝ որուն գեոպոլիտիկական թաղանթները ստորագրած են, ծովական իրաւանց վրայ է, եւ հետեւեալ որոշումները կը բովանդակէ: 1. Ծովահինութիւնը ջնջուած է: 2. Չէզոք տէրութեանց գոյն՝ թշնամեաց վաճառքը կը պաշտպանէ, բաւական որ պատերազմական նիւթ չըլլայ: 3. Չէզոք տէրութեանց վաճառքը, բաց ի պատերազմական նիւթերէն, նաեւ թշնամեաց գրօշուն տակ եղած ատեն՝ չիկրնար յափըշտակուիլ: 4. Թշնամուց երկրին ծովական պաշարումը՝ պէտք է որ իրական ըլլայ, այս ինքն՝ պէտք է որ պաշարել ուզողը բաւական զօրութեամբ մը թըշնամուց ծովեզրները բռնէ եւ հոն մօտենալը խափանէ:

286. Գեոպոլիտիկական թշնամուց մէջ Պրուշին դիրքը: Այնտեղութեան արժանի բան է, որ Պրուշ հինգ մեծ տէրութեանց մէկն ըլլալով, իսկզբան չկրցաւ իր կողմանէ մարդ խաւրել Փարիզի գեոպոլիտիկական, թէեւ գրեթէ յայտնապէս Գաղղիայի եւ Անգղիայի կառավարութիւններէն խնդրած էր որ նոյն ժողովոյն ինքն ալ մասնակից ըլլայ, ցուցնելու ջանալով որ իր ու

Աւստրիայի մինչեւ նոյն ատեն բռնած ընթացքին մէջ մեծ տարբերութիւն չկայ (1856, Փետր. 10): Պրուշին կրած առ նուաստութիւնը՝ հետեւութիւն մըն էր իր տարիէ մը վեր բանեցուցած քաղաքականութեան, որով չէր ուզեր մասնակից ըլլալ մէկալ մեծ տէրութեանց մէջ եղած բանակցութիւններուն, եւ հազիւ երբեմն իր կարծիքը կը յայտնէր առանձին յայտագիրներով. ինչպէս մասնաւորաբար վերջին ժամանակները Ռուսիայի արքունիքը յորդորած էր Աւստրիայի վերջնագիրն (283) ընդունելու (1856, Յունու. 9): Նոյն քաղաքականութեան առ հետեւանքն ունենալէքը յառաջագոյն իրեն ծանուցած էր Գաղղիայի դահլիճը, ըսելով որ Եթէ ինք զինքը ճշգիւ մէկ կողմը չ'որոշեր եւ պարտականութիւն մը յանձն չ'առնուր, չիկրնար իրաւունք ունենալ մասնակից ըլլալու վիճին վերջնական որոշման (1855, Յունու. 26): Առ նկատմամբ Փարիզի դեսպանաժողովը չբացուած՝ Աւստրիայի եւ Պրուշի մէջ խօսակցութիւն ըլլալէն ետքը, որ աւթին մէջ առաջինը կը յայտնէր որ Թէպէտ եւ կը բաղձայ որ Պրուշ ալ խաղաղութեան բանակցութեանց մէջ մասն ունենայ, բայց ասոր համար պէտք է որ ինքն ալ պարտականութիւն մը յանձն առնու (1856, Յունու. 20), Պրուշ յայտնեց որ կը բաղձայ որ Աւստրիայի վերջնագիրը՝ որն որ Փետրուարի 1ին արձանագրովն իբրեւ խաղաղութեան նախակարգ պայման եղած էր (283), Գերմանական դաշնակցութեան ժողովն ընդունի (Փետր. 3): Ասոր վրայ Աւստրիա նոյն ժողովոյն մէջ առ բանա առաջարկեց (Փետր. 7), եւ հաւանութիւն ընդունեցաւ (Փետր. 21): Այսպէսով Աւստրիայի պատիւը կը պահանջէր որ զՊրուշ դեսպանաժողովոյն մէջ ընդունել տայ, ինչպէս նաեւ Ռուսիա ալ նոյն պարտականութիւնն ունէր, մէկ կողմանէ ալ իր շահը զինքն ասոր կը ստիպէր: Իրօք ալ դեսպանաժողովոյն երկրորդ նստին մէջ (Փետր. 28) նոյն երկու տէրութեանց երեսփոխանները կերպով մ'առ առաջարկու-

Թիւնն ըրին: Բայց ժողովը՝ Անգղիայի Երեսփոխանին խորհրդովը՝ որոշեց որ Պրուշ ան ժամանակ կարենայ գետպան խաւրել՝ երբ որ 1841ին Յուլիսի 13ին գաշանց քննութեան կը զբաղին, եւ ներկայ դաշանց գրուխաւոր պայմաններուն. որոշուելէն ետեւ: Ուստի եւ հազիւ եօթներորդ նոտին մէջ (Մարտ 10) վալելուքիին առաջարկութեամբ ժողովն որոշեց որ ալ Պրուշ հրաւիրուի՝ իբրեւ 1841ին Յուլիսի 13ին գաշանց դաշնադիր՝ գետպանաժողովը Երեսփոխան խաւրելու: Աս որոշման համեմատ հրաւերը խաւրուեցաւ, եւ մետապաններորդ նոտին մէջ (Մարտ 18), Պրուշի կողմանէ՝ պաշտօնէից գահերէց Մանգայֆլ սեպուհն ու Հացֆելտ գետպանը ժողովը մուտք ունեցան: Մինչեւ նոյն ատեն գումարուող նիստերուն արձանագիրներն իրենց հաղորդուեցաւ. եւ անկից ետքը իրենք ալ բանակցութիւններուն մասնակից եղան ու խողալութեան գաշանց ստորագրեցին:

287. Յունաստանի եւ Իտալիայի խնդիրները: Դեսպանաժողովոյն մէջ Սարդինիայի ընթացքը: Նէօշադէլ: Վեսպանաժողովոյն նստերուն մէջ նշանաւորներէն մէկն եղաւ քսանութիւններորդը (Ապր. 8), որուն մէջ վալելուքի կոմսը բացաւ Յունաստանի, Հռոմի տերութեան եւ Նէապոլոյ վիճակին վրայ: Ինք առ նիւթերուն նկատմամբ ժողովոյն մէջ խօսիլ կ'ուզէր, եւ նոյն կարծիքն ունէին Անգղիայի ու Սարդինիայի Երեսփոխանները, եւ առանձինն վերջին տերութեան Երեսփոխանները՝ մանաւանդ Իտալիայի վերաբերեալ խնդիրներուն համար. բայց Աւստրիայի Երեսփոխանները գէմ դարձան, ըսելով որ գետպանաժողովոյն նպատակը՝ միայն արեւելեան խնդիրն է եւ անոր անդամներն իրենց իւրաքանչիւր տերութիւններէն ան խնդրոյն նկատմամբ միայն հրահանգ ունին: Անոր համար անկարելի է ուրիշ նիւթերու վրայ խօսիլ, մանաւանդ անանկ անկախ տերութեանց ներքին

իրողութիւններուն վրայ, որոնք գեապանաժողովոյն մէջ երեսփոխան չունէին: Աս նիւթերուն վրայ Աւստրիայի ու Սարդինիայի երեսփոխաններուն՝ մէջ բաւական կծու կերպով քիչ մը խօսուելէն ետքը, նոյն խնդիրները կնքեց դարձեալ Ալբուքի կոմսը հետեւեալ խօսքերով. Թէպէտ ես կը կարծէի որ աւելի օգտակար կ'ըլլար առ խնդիրներուն վրայ աւելի ընդարձակ կերպով խօսիլը, ի վերայ այսքաւ ամենայնի այսչափ խօսուիլն ալ բոլորովին անօգուտ չէ: Ասան զի եղած խօսակցութիւններէն կը տեսնուի, որ նախ՝ ոչ դը կ'ուրանայ թէ հարկաւոր չըլլայ Յունաստանի վիճակը լաւացընելու վրայ մտածել, եւ երեք՝ պաշտպան տէրութիւնք (ՏՏ) խոստովանեցան որ աս նկատմամբ մէջերնին խորհելու են: Երկրորդ՝ Աւստրիայի երեսփոխաններն ալ Գաղղիայի երեսփոխաններուն հետ միաբան յայտնեցին որ իրենք ալ կը բաղձան Գաղղիական եւ Աւստրիական զօրաց քահանայապետական երկիրներէն ելլելուն, անմիջապէս երբ որ աս բանս կարելի կ'ըլլայ՝ առանց վտանգի մէջ գնելու ան տեղերուն հանդարտութիւնն ու Ս. Գահին իշխանութիւնը: Երրորդ՝ երեսփոխաններուն մեծ մասը հաւանեցաւ որ եթէ Իտալիայի կառավարութիւններն ու առանձինն Նէապոլոյ կառավարութիւնը մեղմական միջոցներ բանեցընեն, օգտակար հետեւութիւններ կ'ունենայ: — Այսպէսով առանց իրական հետեւութեան ճնացին աս առաջարկութիւնները եւ պարապի ելաւ գեապանաժողովոյն վրայ Սարդինիայի ունեցած ակնկալութիւնը: Նոյն տէրութիւնք քանի մ'որ յառաջ Գաղղիացի ու Անգղիացի դահլիճներուն յիշատակագիր մ'ուղղած էր (Մարտ 26), որուն մէջ գլխաւորաբար Հռոմի երկիրներուն վիճակին վրայ խօսելով եւ իր մտաց համեմատ փոփոխութիւններ առաջարկելով, իրենցմէ կը խնդրէր որ նոյն խնդիրը գեապանաժողովոյն առջեւը հանեն: Երբ որ՝ յիշածնուս պէս՝ աս միջոցն օգուտ մը չըրաւ, իր երեսփոխանները՝ Անգղիայի ու Գաղղիայի երեսփոխաններուն յիշատա-

կազմի մը տուին (Ապր. 16), որով կը ջանային ցուցնել թէ Իտալիայի մէջ Առաքիտացոյց բռնած գիղքը խիստ վտանգաւոր է Սարդինիայի, եւ վնասակար հետեւութիւններ պիտ'որ ունենայ Անգղիայի ու Գաղղիայի շահուն եւ ընդհանրապէս Եւրոպայի քաղաքական հաւասարակշռութեան, միանգամայն իրենցմէ խնդրելով որ Սարդինիայի հետ միաբան՝ առ վտանգներուն առջեւն առնելու միջոցներուն վրայ խորհին: — Դեռ պանափողովին մէջ Յունաստանի եւ Իտալիայի վիճակին վրայ խօսուած ատեն, Պրուշի երեսփոխաններն ուղեցին մէջ բերել եւ կարգի դնել Նայենպուրկի կամ Նէօ-շադէլի խնդիրը, որն որ թէեւ Հելուետական դաշնակցութեան նահանգներէն մէկն էր (18), բայց Պրուշի թագաւորին վեհապետութեան տակ. սակայն քանի մը տարիէ վեր նոյն վեհապետին իշխանութիւնը չէր ուզեր ճանչնալ: Աս առաջարկութիւնն ալ առանց հետեւութեան մնաց: (Անկից տարիէ մ'աւելի ետքը Պրուշ մէկալ չորս մեծ տէրութեանց ու Հելուետիայի հետ դաշինք դնելով (1857, Մայ. 26), նոյն գաւառին վրայ ունեցած իշխանութենէն բոլորովին հրաժարեցաւ, որով ան գաւառն ալ Հելուետական դաշնակցութիւնը կազմող ուրիշ նահանգներուն բոլորովին հաւասարեցաւ:)

288. Արեւելեան պատերազմին ճեղքովը Գաղղիայի ունեցած շահը: Աս պատերազմաւ ու Փարիզի խաղաղութեան դաշինքովը՝ գէթ քիչ մը ժամանակ՝ վերջ տրուեցաւ Ռուսիային խել մ'ատենէ վեր Եւրոպայի վրայ բանեցուցած մեծ ազդեցութեան, եւ նոյնն անցաւ Գաղղիայի: Գաղղիա էր գլխաւորաբար՝ նոյն պատերազմը յաջողութեամբ գլուխ տանողն ու խաղաղութեան դաշինքը դնել տուողը. ուստի եւ հարկ էր որ ուրիշ ամէն տէրութիւններէն աւելի օգուտ քողէր անոնցմէ: Ինչպէս իրօք ալ եղաւ: Եւ թէպէտ աս օգուտը՝ առաւելագէս բարոյական է, բայց անով իր ծանրակշռութիւնը չիկորսնցըներ. եւ եթէ մէկն ասոր վրայ կը տարակուսի, թող մտածէ որ պատե-

րազմը չսկսած՝ ինչ համարում ունեին ուրիշ ազգերը Գաղղիայի վրայ, եւ ինչ համարում՝ խաղաղութեան դաշինքը գրուած ատեն։ Նաբոլէոն Գ., որն որ մէկ երկու տարի յառաջ գրեթէ շնորհքի մը պէս նկատած էր ուրիշ տէրութիւններուն զինքը Գաղղիայի վեհապետ ճանչնալը, հիմակ իբրեւ Եւրոպայի ամենէն մեծ ու ամենէն զօրաւոր վեհապետը կը պատուուէր։ Ինք՝ որ պատերազմին սկսելու ատենները, գլխաւորաբար անոր համար ուզած էր որ Վիէննայի մէջ հինգ մեծ տէրութիւնք գեապանական բանակցութիւն ընեն, որպէս զի գարձեալ Գաղղիա՝ իրեն վայլածին պէս՝ մեծ տէրութեանց խորհրդեան մէջ մուտք ունենայ, ինչպէս իր տեղը նշանակեցինք (252), պատերազմին վերջը պահանջեց որ խաղաղութեան համար գումարուելու դեսպանաժողովը՝ իր մայրաքաղաքին մէջ ժողովուի. եւ ոչ ոք կրցաւ համարձակիլ ասանկ արդար պահանջման մը դէմ գնելու։ Ըստ սովորութեան պէտք էր որ իր առաջին երեսփոխանը՝ նոյն ժողովոյն գահերէց ըլլար, սրով բանակցութեանց առաջնորդութիւնն ալ իր ձեռքը մնաց։ Արծեա թէ բախտն ալ իր շքեղութեան ու մեծութեան աւելնալուն օգնել ուղեց։ Գեապանաժողովոյն ատենը իրեն արու զաւակ եւ կայսերական թագին ժառանգ մը ծնաւ (Մարտ 16)։ Մտադրութեան արժանի է որ նոյն առթիւն մէջ շնորհաւորութեան համար կայսերական պալատն եկող առաջին գեապանական անձն եղաւ Օրլով Կոմսը, որն որ փառաւոր համազգեստ հագած՝ իր վեհապետին բարեմաղթութիւններովն առտուանց կանուխ Գիւլիլմի երեւցաւ, իբրեւ թէ քաւութիւն ընելու համար ճամբորդութեան զգեստով ու ձեռքը մտրակով Գուռը գացող Մենչիգոֆ իշխանին անպատշաճ ընթացքին։ Երէք տարւան մէջ իրերն այնպէս փոխուած էին որ յառաջ զՆաբոլէոն բանի տեղ չդնող Ռուսիա, հիմակ ամէն կերպով կը ջանար անոր շնորհքն ու բարեկամութիւնը ձեռք բերել։ Բայց ան ալ ստոյգ է որ նաեւ Նաբոլէոն թէ պատերազմն Ան-

գլխայի կամացը դէմ դադրեցընելովը եւ թէ խաղաղութեան դաշանց դրուելու ժամանակ բանեցուցած չափաւորեալ քաղաքականութեամբը, անանկ երեւցուց որ իբր թէ Ռուսիայի օգուտը կը դիտէ: Բայց Ռուսիա միայն չէր՝ որ այսպէս Նաբոլէոնին բարեկամութիւնը կը փնտռէր. դեսպանաժողովոյն ժամանակը կարծես թէ ամէն տէրութեանց երեսփոխանները՝ իրարու հետ մրցութեան ելածի պէս՝ կը ջանային որ իւրաքանչիւր ոք ընկերէն աւելի պատիւ ու մեծարանք ընէ Գաղղիայի երջանիկ վեհապետին: Խաղաղութեան դաշանց ոտորագրուած օրը, երբ որ Անգլիայի առաջին երեսփոխանն առաջարկեց որ բոլոր դեսպանաժողովը մէկտեղ կայսեր երթալով, նոյն ուրախարար լուրն իրեն ծանուցանէ, տեսնելու բան էր որ ամէն ժողովականք ինչ փութով եւ ուրախութեամբ առաջարկութեան հաւանութիւն տուին: Այսպէսով Նաբոլէոն Գ.ին մէկ պատերազմաւ՝ Գաղղիայի ունեցած բարոյական շահը, կարծենք թէ շատ աւելի էր՝ քան թէ Նաբոլէոն Ա.ին զանազան պատերազմներովը ձեռք բերած նիւթական շահը:

289. Աւստրիայի, Անգլիայի ու Գաղղիայի մէջ Ապրիլի 15ին դաշինքը: Ռուսիային Գաղղիայի այնչափ բարեկամութիւն ցուցընելուն պատճառներէն մէկն ալ ան էր, որ կ'ուզէր անոր հետ կապուելով, Գաղղիական - Անգլիական դաշնաւորութիւնը քակել: Բայց արդէն Անգլիա եւ Աւստրիա աս բանս գուշակած ըլլալով, ջանացած էին առջեւն առնուլ, զորն որ խափանելը մանաւանդ Աւստրիայի համար խիստ հարկաւոր էր. վասն զի իրաւամբ կը կասկածէր որ պատերազմին ժամանակն իր բռնած ընթացքին պատճառաւ՝ Ռուսիա վրէժ առնուլ չուզէ: Ինչպէս յառաջագոյն զբուցեցինք, խաղաղութիւն ըլլալէն յառաջ Գաղղիայի հետ աս նկատմամբ միաբանած էր (282), հաւանական է որ Անգլիա ալ նոյնն ըրած ըլլայ: Իսկ Ռուսիա աս միաբանութեան վրայ ամենեւին տեղեկութիւն չունէր. զորն որ եթէ իմացած ըլլար, գուցէ այնչափ դիւրաւ

չէր հաւաններ խաղաղութիւն ըսելու: Ինչպէս որ է նէ, խաղաղութեան դաշինքը դրուելէն քիչ մը ետքը՝ դեռ պանաթոզովը տակաւին չգացուած, Անգղիա, Աւստրիա ու Գաղղիա մէջներին առանձնական դաշինք մը դրին (1856, Ապր. 15), որուն պայմաններն ասոնք են: 1. «Դաշնագիրը ամէնքը մէկտեղ եւ առանձինն կ'երաշխաւորեն Օսմանեան տէրութեան անկախութիւնն ու ամբողջութիւնը», 2. Փարիզի դաշանց դէմ գործողութիւն մ'ըլլայ նէ, դաշնագիրը նոյնը պատերազմի պատճառ պիտի համարին, Դրան հետ հարկաւոր միջոցներուն վրայ պիտի խորհին, եւ անմիջապէս իրենց մէջ պիտի որոշեն թէ իրենց զինուորական ու ծովական զօրութիւնն ինչ կերպով գործածելու են: — Աս առանձնական դաշանց նպատակը պիտ'որ ըլլար ուրեմն Օսմանեան տէրութեան անկախութիւնն ու ամբողջութիւնը. բայց եթէ մէկը խաղաղութեան ընդհանուր դաշինքն աչքէ անցընէ, անմիջապէս կը տեսնէ թէ աս նկատմամբ բոլորովին աւելորդ է առանձնականը, փասն զի ընդհանուր դաշանց վրայ ամենեւին բան մը չ'աւելցընել: Արդէն ընդհանուր դաշանց Մերորդ յօդուածը՝ երեք տէրութեանց առանձնական դաշինքը կը բովանդակէր. նոյն Մերորդ յօդուածին մէջ ամէն տէրութիւնք մէկտեղ Օսմանեան տէրութեան ամբողջութեան ու անկախութեան երաշխաւոր եղած էին, ըսելով. «Դաշնագիրը իրենք զիրենք կը պարտաւորեն Օսմանեան տէրութեան անկախութիւնն ու երկիրներու ամբողջութիւնը յարգելու. միաբան կ'երաշխաւորեն աս պարտաւորութեան ճիշդ պահպանութիւնը», եւ չենք կարծեր որ երկու դաշանց մէջ գտնուած բառերու աննշանակ տարբերութենէն՝ առանձին դաշինք մը դնելու հարկաւորութիւն ծագէր: Անոր համար պէտք է ըսել որ երեք տէրութիւնք՝ արտաքուստ յառաջ բերուած նպատակէն զատ նպատակ մ'ունենցած ըլլալու են. եւ աս նպատակն ուրիշ բան չէր կրնար ըլլալ, բայց եթէ իրարու հետ Ռուսիայի դէմ մէկտեղ նորէն

424 Գ. ՄԻՋՅՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ (1848—1858), Է.

Կապուիլ: Մանաւանդ թէ ճշգիւ խօսելու համար, երեք տերութեանց գաշինքին երկրորդ յօդուածը յայտնապէս հակառակ է ընդհանուր գաշանց, որուն Տերորդ յօդուածը կ'որոշէ որ "Եթէ Բարձրագոյն Դրան ու գաշնադիր տերութիւններէն մէկուն կամ մէկ քանիին մէջ երկպառակութիւն ելլէ, որով անոնց յարաբերութիւնները վտանգի մէջ մտնեն, Բարձրագոյն Դուռն ու նոյն տերութիւններէն ամէն մէկը, բռնական միջոցներու (զինուց) գործածութեան գիմելէն յառաջ, մէկալ գաշնադիր տերութիւններն ի վիճակի պիտի գնեն իրենց միջնորդութեամբն աս արապըյ կարգի միջոցը խափանելու,": Աս այսպէս ըլլալով, խիտա իրաւացի էր ան զարմանքն ու պլայլութիւնը, որն որ բոլոր Եւրոպայի մէջ պատճառեցաւ, երբ որ աս առանձնական գաշինքը դուռնէն քիչ մը ետքը Անգղիայի խորհրդանոցին մէջ Լորա Գլարենտըն նոյնը ծանոյց (Մայիսի սկիզբը): Ինչպէս յայտնի է՝ ամենէն աւելի պլայլողն եղաւ Ռուսիա, որն որ անով կը կորսնցընէր Գաղղիայի հետ կապուելու ակնկալութիւնը: Բայց շատ չքնաց իր նպատակին հասաւ, այնպէս որ երկոց միաբանութիւնը քակուելով, ինք բաղձացածին պէս՝ Գաղղիայի հետ կապուեցաւ, իսկ Աւստրիա՝ Անգղիայի հետ:

290. Սահմաններու կարգաւորութեան խնդիրը: Փարիզի նոր գեսպանաժողովն ու (1857ին) Յուլարի 6ին արձանագիրը: Խաղաղութեան գաշանց գլխաւոր պայմաններէն մէկ քանին չէին կրնար անմիջապէս գործադրուիլ, վասն զի զանազան քննութեանց եւ մասնական կարգադրութեանց կարօտութիւն ունէին: Այսպէս էին գլխաւորաբար Պետարաբիայի նոր սահմաններու որոշումը եւ Դանուբեան իշխանութեանց ներքին կարգաւորութիւնը, զորոնք կարգի գնելու համար երկու մասնաժողովներ կազմուեցան: Բայց առոնց ձեռքովը նոյն խնդիրները զիւրաւ որոշելու տկնկալութիւնը փուճ ելաւ: Առաջնոյն նկատմամբ գծաւորութիւնն անկից կը ծագէր որ Ռուսք կը ջանային՝ խաղա-

ղութեան գաշանց տնչափ որոշ շեղող խօղբերէն օգուտ հանելով՝ իրենց պահել Պետարաբիայի Պոլկրատ քաղաքը: Իսկ ուրիշ մէկ երկու տէրութիւնք ասոր դէմ կ'ելլէին, ըսելով որ անով Ռուսիա դարձեալ արգելք կրնայ ըլլալ Դանուբի ազատ նաւարկութեան, զորն որ ապահովընելու համար որսաւծ էր խաղաղութեան գաշինքը սահմաններու կարգաւորուիլը: Ասոր վրայ աւելցաւ Օձի կղզւոյն վէճը, զորն որ մէկ կողմանէ Ռուսիա իրեն պահել, իսկ մէկալ կողմանէ Դուռն իրեն առնուլ կ'ուզէր: Ռուսիա իր նպատակին հասնելու համար խնդրեց որ Փարիզի գեսպանաւժողովը նորէն գումարուելով, նոյն նիւթը կարգի դնէ (1856, Օգոստ. 4), եւ ետքէն քանի մը հեղ ալ առ առաջարկութիւնը կրկնեց, խոտանալով որ նոյն գեսպանաւժողովոյն մեծագոյն մասին որոշման կը զեջանի: Ապահով կը համարէր որ աս մեծագոյն մասն իր կողմը կ'ունենայ, իրօք ալ հաշիւը շիտակ էր, վասն զի բոլորովին իր կողմը շահուած էր Գաղղիա, որուն համեմատ քուէ պէտք էր տալ նաեւ Սարգինիա, եւ ասոնց վրայ աւելցրնելով Պրուշի եւ իր քուէն, եօթը տէրութիւններէն՝ չորսն ի նպատակ Ռուսիայի կ'ըլլային, եւ միայն երեքը (Անգղիա, Աւստրիա ու Դուռն) հակառակ կողմը: Բայց աս անգամ ալ հաշիւը յիշալ ելաւ: Ուրիշ տէրութիւնք Ռուսի առաջարկութեան հաւանելով, առաջին մեծ գեսպանաւժողովոյն մէջ երկրորդ երեսփոխան եղող գեսպանք, տարւոյն վերջին օրը՝ դարձեալ Ալաբուքի կոմսին գահերիցութեամբը՝ Փարիզի մէջ խորհրդի նստեցան (Դեկտ. 31): Աս նոր գեսպանաւժողովը երկու նստի մէջ իր գործքը դիւրութեամբ լմնցուց. եւ արձանագրով մը սահմաններու խնդիրը կարգի դրաւ (1857, Յունու. 6): Նոյն արձանագրին համեմատ՝ Պոլկրատ քաղաքը Մոլտաւիայի կը տրուէր, որուն դիմացը Ռուսք հազիւ վերին Եալբուշէն կտոր մը տեղ կը շահէին: Օձի կղզին ալ Օսմանեան տէրութեան կը տրուէր, վրան լապտերակալ աշտարակ մը պահելու

պարտաւորութեամբ: Աս կարգաւորութիւնը մինչեւ Մարտի 30 լմբեցած պիտի ըլլար, եւ մինչեւ նոյն ժամանակ Աւստրիայի զօրքերը՝ Գանուբեան իշխանութիւններէն, իսկ Անգղիական նաւատորմիղը՝ Սեւ ծովէն ելած պիտի որ ըլլային: Թէպէտ աս կերպով սահմաններու խնդիրն որոշուած էր, սակայն եւ այնպէս արձանագրին մէջ սահմանուած ըլլալով որ նոյնին ստորագրող տէրութիւնք ետքէն առանձին պայմանագրութեամբ մ'ալ հաստատեն, աս ալ քանի մ'ամիս ետքը կատարուեցաւ (Յունիս 19):

291. Թէ ինչ առթով Անգղիա՝ Աւստրիայի հետ, իսկ Գաղղիա՝ Ռուսիայի հետ միացան: Ինչպէս Յունուարի 6ին արձանագրին խօսքերէն կ'իմացուի, Փարիզի մեծ դեսպանաժողովոյն մէջ (Ապր. 4 ու 8) խօսուածին դէմ (284), Աւստրիացիք՝ Գանուբեան իշխանութիւններէն, իսկ Անգղիացիք՝ Սեւ ծովէն տակաւին քաշուած չէին: Հոս աս բանիս մեկնութիւնը տալու ենք, որով միանգամայն սահմանաց խնդրոյն մէջ Ռուսիայի հաշուին պարապ ելլելուն պատճառն ալ կը տեսնենք: Անգղիա, որն որ՝ ինչպէս քանի մը անգամ նշանակեցինք՝ չէր ուզեր որ շուտով խաղաղութիւն ըլլայ, եւ միայն մէկալ տէրութիւններուն միաբան կամքէն ստիպուած էր պատերազմը դադրեցընելու, սահմաններու խնդրոյն մէջ սաստկութեամբ դէմ ելաւ Ռուսիայի պահանջմանց, որոնց իրաւունքը կու տար Գաղղիա: Եւ որպէս զի խօսքը քալեցընէ, յայտնեց որ իր նաւերը Սեւ ծովէն չիհաներ, մինչեւ որ աս խնդիրը չորոշուի, եւ խաղաղութեան դաշանց ուրիշ քանի մը պայմանները կատարեալ գլուխ չտարուին: Թէ աս եւ թէ Գանուբեան իշխանութեանց նկատմամբ Անգղիայի հետ միաբան էր Աւստրիա ալ, որն որ Անգղիական նաւատորմին Սեւ ծովը մնալէն առիթ առած՝ իր զօրքերը նոյն իշխանութեանց երկիրներէն չէր հաներ: Իսկ Գաղղիա, թէպէտ արեւելք ուրիշ ամէն դաշնաւորներէն աւելի զօրք ու ազմամթեր ունէր,

պայրմանաժամէն (1856, Հոկտ. 1) շատ յառաջ՝ ան կողմերէն ետ քաշուած էր (Օգոստ. 18). նոյնպէս Ռուսիա աւելի յառաջ իր զօրքերը Վարսէն հանած էր (Օգոստ. 10): Անոր համար աս երկու վերջին տերու թիւնք Դռնէն պահանջեցին որ զառաջինները ստիպէ իր երկիրներէն ելլելու (Նոյ. սկիզբը). բայց որովհետեւ Անգղիա եւ Աւստրիա թէ սահմաններու եւ թէ Գաւառքեան իշխանութեանց խնդիրներուն մէջ Դրան հետ միաբանած էին, անոր համար ինքն ալ անոնց մնալուն հաւանութիւն տուաւ: — Եթէ Գաղղիա սահմաններու խնդրոյն մէջ իր կարծիքին վրայ պնդէր, կրնար մեծ շփոթութիւն եւ գուցէ նոր պատերազմ մը ծագիլ: Բայց Նաբոլէոն, որչափ որ ալ կը բաղձար պահել եւ աւելցընել Ռուսիայի հետ նոր սկսած բարեկամութիւնը, մէկալ կողմանէ ալ չուզելով աւրուիլ Անգղիայի հետ, կերպով մը դժուարութիւնը վերցընելու հնարք գտաւ, այնպէս որ թէ ինք Ռուսիայի կողմ քուէ տայ եւ այսպէս անոր բարեկամութեան դէմ ըրած չլլայ, եւ թէ Անգղիայի կամքը յառաջ երթայ: Դեռ պանաժողովոյն մէջ Սարդինիային՝ Ռուսիայի դէմ քուէ տալ տուաւ, որով սահմաններուն խնդիրն անոր ուզածին հակառակ որոշուեցաւ: Անշուշտ կը յուսար որ իր աս զիջման դիմացը՝ Անգղիա ալ Դանուբեան իշխանութեանց խնդրոյն մէջ իրեն զիջում կ'ընէ. բայց Անգղիա նաեւ աս նկատմամբ հաստատուն կեցաւ, որով նոյն խնդիրն ալ խիստ կնճռեցաւ: Եւ աւելի յայտնի կերպով տեսնուեցաւ իր՝ Աւստրիայի, եւ Գաղղիային՝ Ռուսիայի հետ միացած ըլլալը:

292. Մոլտաւիայի ու Վալաքիայի միաւորութեան վէճը: Փարիզի խաղաղութեան դաշինքով որոշուած էր որ (Յօդ. 24) Դուռն աս երկու իշխանութեանց մէջ զատ զատ Տէվանէր (ագգային ժողովներ) գումարել տայ, որոնք երկրին ներքին կարգադրութեանց նկատմամբ ժողովրդոց բաղձանքները յայտնեն: Դարձեալ որոշուած էր որ (Յօդ. 23) եօթը դաշնադիր

տէրութեանց երեսփոխաններէն Պուքրէշ մասնաժողով մը կազմուելով, երկու իշխանութեանց ներկայ վիճակն իմանայ ու տպագրայ կարգադրութիւններուն հիմերն առաջարկէ: Աս եւրոպական մասնաժողովը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գումարուեցաւ (1856, Սեպտ. 4): Քիչ մը ետքը Դուռը գաշնադիր տէրութեանց զեռպաններուն առջեւ գրաւ Տիվանները գումարելու նկատմամբ հանելու հրովարտակին ծրագիրը (Հոկտ. 20), որն որ փոխադրայ Ռէշիտ փաշայէն ու արապէին գործոց պաշտօնեայ Ֆուատ փաշայէն, մէկալ գաշնադիր տէրութեանց զեապաններէն ու վերդիշեալ եւրոպական մասնաժողովոյն անգլաձեռներէն կազմուած ժողովոյ մը մէջ քննուելէն ու հաճութիւն գտնելէն ետեւ (1857, Յունու. 13), զառ զառ գործակալներու ձեռքով վալարքիայի ու Մոլտաւիայի անդակալներուն խաւրուեցաւ (Մարտ 8 ու 12): Նոյն միջոցներուն՝ Աւստրիական զօրքերուն բոլորովին հեռանալէն ետեւ, եւրոպական մասնաժողովը Կոստանդնուպոլսէն ելաւ՝ իշխանութեանց երկիրներն անցաւ, եւ նախ ամիս մը ետալ կենտրլէն ետեւ՝ բուն Պուքրէշի մէջ իր նիստերը բացաւ (Մայ. 30): — Դուռը՝ որչափ որ այս ամենացն բոտ գաշանց կ'ընէր նէ ալ, ի վերայ այսր ամենացնի իսկզբանէ յայտնած էր (1856, Յուլ. 31) որ ամենեւին չիկրնար հաւանիլ երկու իշխանութեանց միաւորութեան, որովհետեւ ասով ան երկիրները գրեթէ իրմէ անկախ կ'ըլլային, եւ իր ամբողջութիւնը կը վնասուէր, զորն որ երաշխաւորած էին գաշնադիր տէրութիւնք: Աս մասին մէջ իրեն հետ միաբան էին, ինչպէս ըսինք, Անգղիա եւ Աւստրիա. իսկ մնացեալ չորս գաշնադիր տէրութիւնք, այս ինքն՝ Գաղղիա, Ռուսիա, Սարգինիա ու Պրուշ, իշխանութեանց միանալը կ'ուզէին: Տիվանները գումարելու հրովարտակը հասնելէն քիչ մը ետքը՝ Մոլտաւիայի մէջ ընտրութիւնք եղան, թէեւ Պուքրէշի եւրոպական մասնաժողովը ընդգիմուութիւն կը հանէր. եւ ընտրուողներն բոտ մեծի մասին

միաւորութեան գէժ եղող անձինքներէն ելան (Յուլ. 19): Ասոր վըպ միաւորութիւն ուզող չորս տէրութեանց գեոպանները Դռնէն պահանջեցին որ անմիջապէս նոյն ընտրութիւնները ջնջէ, որովհետեւ խորգախ եւ անկարգ կերպով եղած են (Յուլ. 28), իսկ Դուռն աս բանս յանձն չառնելով, իրենք ալ գեոպանական հաղորդակցութիւննին կտրեցին (Օգոստ. 5): Խիստ մեծ պլայլութիւն պատճառեց առ գէպքը. անոր համար ալ արտաքոյ կարգի ուրախութեամբ լուսեցաւ երկպառակութեան շուտով վերցուիլը, որն որ դարձեալ Նարոյէոնին խորագէտ քաղաքականութեան արդիւնքն էր: Չորս գեոպաններուն Դրան հետ հաղորդակցութիւննին կտրած օրը, նոյն կայորն Անգղիայի թագուհւոյն պղծութեան գնաց. եւ իր երկք օրուան ներկայութեամբը (Օգոստ. 6—9) Լոնտոնի գահիճը համոզեց տեղի տալու: Այնպէս որ երկու օր ետքը խորհրդանոցին մէջ Լորտ Բալմերուդըն յայտնեց թէ Անգղիայի կառավարութիւնը հաւանած է Մոլտաւիայի ընտրութեանց ջնջուելուն, եւ Աւստրիա ալ իրեն հետ միաբանած է (Օգոստ. 11): Աս երկու տէրութեանց կոստանդնուպոլոյ գեոպաններն ասոր համեմատ հրահանգներ ընդունելով, Դրան խորհուրդ տուին որ զիջանի (Օգոստ. 22): Օսմանեան կառավարութիւնն ալ աս իր գաշնակցաց միաբան հաւանութեան տեղի տալով, հրամայեց որ Մոլտաւիայի ընտրութիւններն անվաւեր համարուին եւ նոր ընտրութիւնք ըլլան (Օգոստ. 24). որմէ քանի մը օր վերջը չորս գեոպանները նորէն իրեն հետ հաղորդակցելու սկսան (Օգոստ. 29):

293. Փարիզի (1858ին) գեոպանաժողովը, եւ Դանուբեան իշխանութեանց վերջնական կարգադրութիւնը: Բաները մէյ մը աս վիճակին մէջ մտնելէն ետեւ, ունենալու վախճաննին տարակուսի տակ չէր կրնար իյնալ: Հետզհետէ Մոլտաւիայի (1857, Սեպտ. 19) եւ վալաքիայի (Սեպտ. 26) ազգային ժողովներուն ընտրութիւնները կատարուեցան, եւ ընտրուող-

Ներն ըստ մեծագոյն մասին երկու իշխանութեանց միա-
նալուն կողմնակիցներէն եղան : Երկու ժողովներն ալ՝
Վիեննայի դեսպանաժողովոյն մէջ Գաղղիայի երեսփո-
խանին ներկայացուցած յիշատակագրին (269) համե-
մատ, որոշեցին որ Մոլտաւիա ու Վալաքիա միանալով՝
միակ տէրութիւն մը կազմեն, Եւրոպայի վեհապետա-
կան յեղերուն մէկէն ժառանգական իշխանի մը տակ,
որն որ երեսփոխանական (օրէնսդիր) ժողովով մը կա-
ռավարէ (Հոկտ . 19, 21) : Թեպէտ եւ Դուռը յայ-
տնեց որ առ որոշումները չիկրնար յանձն առնուլ (Հոկտ.
28), եւ քիչ մը ետքը՝ Փարիզի դաշանց ստորագրող
տէրութեանց հաւանութեամբը՝ երկու իշխանութեանց
ժողովները լուծեց (1858, Յունու . 15) . բայց ասով
իրաց ընթացքին շարունակութիւնը չէր կրնար խա-
փանել, հապա սպասելու էր Փարիզ առ վախճանու
գումարուելու դեսպանաժողովոյն որոշման : Նոյն դես-
պանաժողովը ժողովեցաւ գարձեալ Վալեւպի կոմսին
գահերիցութեամբը՝ մէկալ վեց գաշնագիր տէրու-
թեանց Փարիզի դեսպաններէն կազմուելով (Մայ . 22),
եւ տասնուինը նստի մէջ (— Օգոստ . 19) երկու իշ-
խանութեանց վերջնական կարգադրութիւնները սահ-
մանեց, որոնք նոյն օրը (Օգոստ . 19) ստորագրուած
պայմանագրութեամբ մը հաստատուեցան : Աս պայմա-
նագրութեան որոշմանց համեմատ, 1. Դանուբեան իշ-
խանութիւնները՝ որոնք Մոլտաւիայի ու Վալաքիայի
միաւորեալ իշխանութիւնք պիտի կոչուին, Սուլդա-
նին վերին իշխանութեան տակ կը մնան : 2. Նոյն իշ-
խանութիւնք՝ իրենց մինչեւ հիմայ վայելած իրաւունք-
ներն ու առանձնաշնորհութիւնները ասկէ ետքն ալ կը
պահեն Փարիզի գաշնագիր տէրութեանց երաշխաւո-
րութեան տակ . ուստի եւ ազատ պիտի ըլլան իրենց
ներքին վարչութեան նկատմամբ, որուն մէջ Դուռը
պիտի չխառնուի : 3. Իւրաքանչիւր իշխանութեան մէջ
իշխան (Օսփոտար) մը եւ ընտրեալ (օրէնսդիր) ժողով
մը պիտի ըլլայ, որն որ քանի մը որոշ դէպքերու մէջ

կեդրոնական մասնաժողովոյ մը գործակցութեամբ իր պաշտօնը պիտի կատարէ: . . . 8—10. Իշխանը ընտարեալ ժողովէն պիտի ընտրուի՝ ցկեանս, եւ յառաջուն պէս Սուլդանէն պիտի հաստատուի: Երկու իշխանութիւնք ալ Դրան հարկ պիտի տան, Մոլտաւիա՝ տարին մէկուկէս միլիոն, իսկ Վալաքիա երկուք ու կէս միլիոն ղարուշ: . . . 27—29. Կեդրոնական մասնաժողովը տասնուվեց հոգիէ պիտի կազմուի, որոնց կէտը՝ Մոլտաւ ու կէսը Վալաք պիտի ըլլան, ամէն մէկ իշխանութեան Օսմանտարը չորսական հոգի անուանելով, իսկ իւրաքանչիւր օրէնսդիր ժողովն իր մէջէն չորսական հոգի ընտրելով: Ասոնք են պայմանագրութեան գլխաւոր եւ մտադրութեան արժանի մասերը. իսկ մնացածները՝ օրէնսդիր ժողովներուն կազմութեան իշխաններուն ընտրութեան, դատաւարաններուն, զինուորական կարգերուն եւ ուրիշ ասոնց նման նիւթերուն վերաբերեալ կարգադրութիւնները կը բովանդակեն:

ՅԵՐԵՄԻԱ

ԳԱՂԱՊԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ՎՐԱՅ ՀԱՄԱՌՈՑ

ՅԵՂԵԿԻԱՆԻ

(1789—1858)

294. Ընդհանուր տեսութիւն: Անցեալ դարուն վերջերն ու ներկայ դարուս սկիզբները Եւրոպայի մէջ պատահող սասանութիւնները չէին կրնար ազդեցութիւն չընել գաղթականութեանց վրայ ալ: Միայն թէ մէկ կողմանէ տեղերուն հեռաւորութիւնը պէտք էր որ նոյն ազդեցութեան ուստիութիւնը մեղմէր. մէկալ կողմանէ ալ զանազան գաղթականութեանց՝ իրենց մայր երկիրներուն հետ ունեցած յարաբերութեանց տարբերութենէն, եւ իւրաքանչիւր տեղերուն բնակչաց մտաւորական կրթութեան եւ ուրիշ հանգամանաց զանազանութենէն, հարկ էր որ առ ազդեցութիւնը իւրաքանչիւր կողմ՝ այլեւայլ ըլլար: Աս պատճառներուն համար, Եւրոպայի յեղափոխութեանց առաջին տարիները՝ գաղթականութեանց մէջ հազիւ քանի մը տեղ շփութիւնք ելան, իսկ վերջին տարիները՝ խիստ շատ տեղեր: Ասոր գլխաւոր շարժառիթներէն մէկն եղաւ Նաբոլէոնի ձեռքով Եւրոպայի մէջ հաստատուած արեւելեական իշխանութիւնը, ինչու որ նոյն վեհապետը՝ նաւական մեծ զօրութիւն չունենալով, իր իշխանութիւնը չէր կրնար գաղթականութեանց վրայ ալ տարածել: Եւրոպային առած նոր կերպարանքը՝ չէր կրնար ուրիշ բանի ծառայել, բայց եթէ գաղթականութեանց անկախ ու ինքնակաց ըլլալուն, որչափ որ իրենց վիճակը մէկ կողմանէ, եւ Բրիտանացւոց ծովական զօրութիւնը մէկալ կողմանէ, թոյլ կու տար կամ նպաստամատոյց կ'ըլլար: — Մեր հոս ընելիքը, ինչպէս ուրիշ տեղ ըսինք (27), ան է որ գաղթականութեանց երկիրներուն ինչպէս եւ երբ անկախ ըլլալը համառօտիւ պատմենք:

295. Ս. Տոմենկոյի (Հայիզիի) շփոթութիւններն ու անկախ ըլլալը: Ինչպէս որ Եւրոպայի մէջ յեղափոխական աղմուկներն ամէն տեղերէն յառաջ Գաղղիա սկսան, նոյնպէս գաղթականութեանց մէջ ալ նախ Ս. Տոմենկոյի Գաղղիական մասը նոյն շփոթութեանց տեսարանն եղաւ: Գաղթականութեանց ամէն կողմերն եղածին պէս, հոն ալ խիստ բազմաթիւ սեւ գերիներ կային, որոնք ընդհանրապէս չարաչար նեղութիւն ու անագորունութիւն կը կրէին իրենց տէրերէն, եւ անոր համար ալ մէկ քանի հեղ ոտք ելած, բայց զսպուած էին: Իսկ երբ որ Փարիզի ազգային ժողովը վճռեց, որ Գունաւորք¹ ալ ճերմակներուն ամէն իրաւանց հաղորդ ըլլան, եւ աս վճռոյն վրայ գաղթականութեանց մէջ երկպառակութիւններ ելան, Սեւերը յարմար առիթ գտան նորէն ամէն կողմ մէկտեղ ոտք ելլելու, եւ սկսան սաստիկ անագորունութեամբ ու կատաղութեամբ՝ մինչեւ ան ատեն կրածներնուն վրէժն առնուլ (1791, Օգոստ. —): Գունաւորաց մեծ մասն ալ Սեւերուն հետ միացան: Աս շփոթութիւնները տարիներով տեւեցին, եւ թէ ճերմակներուն օգնութեան եկող Անգղիացւոց, թէ Գաղղիայի զանազան անգամ խաւրած զօրաց ջանքը պարապի երթալով, գրեթէ բոլոր Եւրոպացիք կամ ջնջուեցան կամ ձգեցին փախան: Սեւերը կղզւոյն Գաղղիական մասին տիրելէն զատ, ձեռք անցուցին Սպանիական մասն ալ, որն որ նոյն միջոցներուն Գաղղիայի անցած էր (1795): Գաղղիացւոց Հայիզիի տիրելու վերջին փորձն եղաւ Նաբոլէոնին հիւպատոսութեան ժամանակը, երբ որ Անգղիայի հետ հաշտուելով (Հատ. Գ. 143), կրցան ան կողմերը զօրք խաւրել (1802): Լեզլէր զօրապետը 20,000 հոգւով եկաւ կղզւոյն տիրեց: Բայց աս վիճակը խիստ քիչ տեւողութիւն ունեցաւ. Սեւերը՝ իրենց յառաջուան Դուսէն-Լաւլերգիւր գրեւ խաւորին բռնուելուն ու Գաղղիա խաւրուելուն վրայ

¹ Gens de couleur, Mulâtres. Տես Հատ. Ա. 79:

բարկանալով, նորէն ոտք ելան իրենցմէ Տեսալին զօրապետին գլխաւորութեամբ: Եւ որովհետեւ Գաղղիայի ու Անգղիայի մէջ դարձեալ պատերազմ բացուած ըլլալով (Հատ. Գ. 148), Լըզլերին յաջորդող Ռոշանպոյ զօրապետը չէր կրնար Եւրոպայէն օգնութիւն ընդունիլ, անոր համար խիստ նեղի գալով, Անգղիացւոց ան կողմերը խաւրած նաւատորմին անձնատուր եղաւ (1803, Նոյ.): Տեսալին հետեւեալ տարին ինք զինքը Յակոբ Ա. Հայիդիի թագաւոր անուանեց (1804, Հոկտ. 8): Բայց՝ ինչպէս ինք իրմէ կրնայ իմացուիլ՝ ո՛չ իր իշխանութիւնը երկարատեւ եղաւ, ո՛չ ալ երկրին խաղաղութիւնը: Սակայն ինչպէս որ է նէ, Սեւերը միշտ բոլոր կղզւոյն տէր մնացին. եւ Սպանիացւոց՝ իրենց յառաջուան մասին տիրելը (1808), խիստ կարճ տեւողութիւն ունեցաւ: Եւրոպայի տէրութիւնք Հայիդիի անկախութիւնը ճանչցան, ամենէն եպրը Գաղղիա ալ նոյնն ընդունեցաւ դաշամբ մը (1825), 150 միլիոն ֆրանք փոխարինութիւն առնելու պայմանաւ, որուն հազիւ մէկ փոքր մասը կրցաւ ձեռք անցընել: Աղզւոյն երկու մասերը մէկ երկու անգամ միանալէն ու բաժնուելէն ետքը, վերջապէս երկուքի բաժնուած մնացին: Գաղղիական մասին վրայ կը տիրէ Սուլուգ Սեւը, Փաւստինոս Ա. Հայիդիի կայսր անուամբ. իսկ Սպանիական մասը (1844էն վեր) Ս. Տոմենկոյի հասարակապետութիւն անուամբ՝ զատ տէրութիւն մըն է:

296. Սպանիական Ամերիկայի երկիրները: Ամերիկայի ցամաք երկրին վրայ Սպանիացւոց ունեցած գաղթականութիւններուն վիճակը՝ Հայիդիի վիճակէն տարբեր էր: Ստոյգ է՝ ան կողմերն ալ Սեւ գերիներ կային, բայց ամենեւին տեղ մը այնչափ բազմութիւն չէին, որ կարենային յանդգնիլ ապստամբութեան փորձ մ'ընելու: Ուստի եւ արտաքոյ կարգի չփոթութիւն չէր պատահեր. անանկ ալ կ'երեւար օր Եւրոպական պատերազմներուն՝ նոյն կողմանց վրայ ըրած միակ գէշ ազդեցութիւնն է, մայր երկրին հետ հաղորդակցիլ

չկրնալին: Աս վիճակին մէջ Ճեպոյն նոյն գաղթական-
 նութիւնք գրեթէ մինչեւ Պիւրենետոն թերակղզոյն
 պատերազմին ժամանակները (Հատ. Գ. 184...):
 Իսկ նոյն տառն հոն ալ անանկ կռիւներ ելան, որոնք
 զանազան անկախ ու ինքնագլուխ տէրութիւններ կանգ-
 նուելով լմրնցան: Յիշեալ կռիւները՝ Սպանիայէն բաժ-
 նուելու գիտաւորութեամբ չսկսան, հապա Նաբոլէո-
 նին ու իր եղբորը Յովոէփ թագաւորին իշխանութեան
 տակ չմտնելու համար՝ մայր երկրին ըրած գիմագար-
 ձութեան նման գիմագարձութենէ մը: Իսկզբան Ամե-
 րիկայի գաղթականք չէին կրնար ապստամբ համարուիլ,
 ինչպէս որ նոյն իսկ Սպանիացիք ապստամբ չէին. եւ
 կրնայ ըսուիլ թէ բուն աս վերջիները զանոնք ստի-
 պեցին իրենցմէ բաժնուելու: Գաղթականութիւնք
 չէին ուզեր ոչ Սպանիական մասնաժողովներու (Եռն-
 դաներու) տակ ըլլալ, եւ սչ իրենց փոխաբքաներուն՝
 որոնց վրայ վստահութիւն չունէին. հապա քանի որ
 իրենց օրինաւոր թագաւորը գերութեան մէջ էր, ի-
 բնք ալ բուն Սպանիացւոց պէս՝ նոյն թագաւորին ա-
 նուամբը գրուած սեպհական մասնաժողովներու ձեռ-
 քով կառավարուիլ կ'ուզէին: Եւ երբ որ ան միջոցնե-
 րուն Սպանիայի մէջ գրուած խնամապետութիւնը (Հատ.
 Գ. 195) իրենց պահանջումները մերժեց, իրենք ալ
 նոյն խնամապետութեան եւ անոր ձեռքովը գումա-
 րուած Գորգէզին իշխանութիւնը չճանչցան: Ասան-
 կով արիւնահեղ պատերազմ մը բացուեցաւ, որն որ
 Փերդինանդ Է.ին իր հայրենի գահն ելլելէն ետեւ (Հատ.
 Գ. 253) ալ շարունակեց: Գաղթականք իրենց գործ-
 քը մինչեւ ան տառն այնչափ յառաջ տարած էին եւ
 մէջերնին մայր երկրին դէմ անանկ ատելութիւն ծնած
 էր, որ իրենց օրինաւոր թագաւորին գահակալու-
 թեամբը՝ մէկէն հանդարտելին խիստ դժուար էր,
 թէեւ նոյն թագաւորը հեանքնին զիջողութեամբ ու
 չափաւորութեամբ վարուէր: Բայց աս բանս աւելի
 դժուարցաւ եւ գրեթէ անկարելի եղաւ իրենց դէմ

գործադրուած խոտութիւններով, որով ալ ամենեւին չաւգեցին Սպանիայի հետ հաղորդակցութիւն իսկ ունենալ, հապա ամենայն ստոտկութեամբ յառաջ տարին ոկսած պատերազմին, որն որ մանաւանդ մայր երկրին ներքին շփութութիւնները սկսեցն ետեւ (48) իրենց համար խիստ յաջող կերպարանք առաւ:

297. Սպանիական գաղթականութիւններէն ձեւացող անկախ հասարակապետութիւնք: Աւելորդ է առ պատերազմներուն ընթացքը քննել եւ անոնց փոփոխ յաջողութիւններուն մտադիր ըլլալ. բաւական ըլլայ ըսելը որ նոյն պատերազմներուն վերջնական ելքն եղաւ Սպանիացւոց Ամերիկեան գաղթականութեանց Սպանիայէն բոլորովին բաժնուիլն ու զանազան անկախ տէրութիւններ ձեւացընելը: Յեղափոխութեան սկսելուն եւ յառաջանալուն կերպէն ալ բնականապէս կը հետեւէր որ առ անկախ տէրութիւնք՝ Հասարակապետական կերպարանք առնուին, ինչպէս իրօք ալ եղաւ. եւ Մէքսիկոյի, Կուադալապայի կամ Գեգրոնական Ամերիկայի, Գուլամպիայի, Բերուի, Քիլիի, Բարադուայի, Ռիոյ տէ լա Բլադայի կամ Պուենոս Այրէսի հասարակապետութիւնները՝ կամ անմիջապէս կամ քիչ մը ետքը՝ կանգնեցան: Բնական բան էր որ Հիւսիսային Ամերիկայի Միաբանեալ նահանգները՝ առ իրենց օրինակին հետեւութեամբը կազմուած տէրութիւններն իբրեւ օրինաւոր ճանչնային եւ ընդունէին. ինչպէս որ ստուգիւ ալ ուրիշ ամէն տէրութիւններէն յառաջ զանազան դաշինքներով ճանչցան ու անոնց հետ բարեկամական կապակցութեան մէջ մտան: Բայց անոնց հասոտաւորութիւնը՝ աւելի Եւրոպայի ծովական տէրութեանց ընդունելութենէն կախում ունէր: Սակայն առ ալ չուշացաւ. Անգղիայի նշանաւոր Քեննինկ պաշտօնեան (70) իրենց անկախութիւնը ճանչցաւ, Պուենոս Այրէսէն սկսեալ (1825, փետր. 2), ամենուն հետ վաճառականութեան դաշինքներ գնելով: Իր օրինակին հետեւելով՝ ուրիշ տէրութիւնք ալ հետզհետէ

նոյնպիսի դաշինքներ դրին: Աերջապէս Սպանիացիք ալ համոզուելով որ բաներն առ աստիճանի հասնելն ետեւ, անկարելի է նոյն երկիրները նորէն իրենց հպատակեցնել, մանաւանդ որ իրենց ներքին շփոթութիւններովն ու քաղաքական պատերազմներով՝ թէ ելեւմուտքնին եւ թէ ծովական զօրութիւննին խիստ գէշ վիճակի մէջ էր, եւ իրենց վաճառականութեան ու նաւարկութեան հասած փնասէն ստիպուելով, սկսան իրենց հին գաղթականութեանց հետ առեւտրական ու բարեկամական գաշինքներ գնել (1836):

298. Պրազիլիա Բորդուկալէն կը բաժնուի ու անկախ կայսրութիւն կ'ըլլայ: Բորդուկալի գաղթականութիւնները, որոնց գլխաւորագոյնը Պրազիլիա էր, Սպանիայի գաղթականութիւններէն բոլորովին տարբեր հանգամանաց մէջ կը գտնուէին: Որովհետեւ մայր երկիրը միշտ Անգղիայի հետ միացած մնալով, ազատութեամբ կրնար իր գաղթականութեանց հետ հազորդակցիլ, անոր համար առ վերջիները պէտք էր որ եւրոպական պատերազմներով աւելի վաստակէին՝ քան թէ կորուստ ընէին: Եւ թէպէտ անոնց մէջ ալ շփոթութիւնք ելան, որոնք Պրազիլիային Բորդուկալէն բաժնուելովն ու զատ կայսրութիւն մը դառնալով լմնցան. բայց առոնց ալ թէ սկզբնաւորութիւնն ու թէ ընթացքը՝ Սպանիական գաղթականութեանց անկախութեան կռիւներուն սկզբնաւորութենէն եւ ընթացքէն տարբեր էին: Նաբոլէոն Բորդուկալ յարձակում ըրած ատեն՝ թագաւորական ընտանիքը Պրազիլիա գաղթելով (Հատ. Գ. 184) եւ խել մը տարի հոն մնալով, ան տեղերն անանկ կերպարանք մ'առին, որ ինք իրմէ կը գուշակուէր թէ արքունիքը նորէն Եւրոպա դառնալու ալ ըլլայ, անկարելի է որ Պրազիլիա յառաջուան պէս դարձեալ պարզ գաղթականութեան երկիր համարուելու խոնարհի: Ան ժամանակներէն յայտնապէս կը տեսնուէր որ նոյն երկիրը ինքնագլուխ տէրութիւն մը պիտ'որ ըլլայ, ինչպէս իրօք ալ եղաւ

Յովհաննէս Զ. Թադաւորին Եւրոպա դառնալուն պէս (49), իր իբրեւ խնամապետ Պրազիլիա Թողուցած Պետրոս Թադաթառւանգին ձեռքովը: Ասիկայ նախ յայտնեց որ ինք երբեք Պրազիլիայէն չի հեռանար (1822, Յունու. 15), քիչ մը ետքը ինք զինքը պետութեան մշտնջենաւոր պաշտպան անուանեց (Մայ. 13), Բորգուկալցի զօրաց մերժուելէն ետեւ՝ Պրազիլիա անկախ հրատարակեց (Օգոստ.), եւ վերջապէս Պրազիլիայի սահմանադրական ու ժառանգական կայսր տիաղոսն առաւ (Հոկտ. 12): Բորգուկալ չէր կրնար առ բաներս անտարբերութեամբ տեսնել. ուստի եւ հաւանական էր որ իր եւ նոր կայսրութեան մէջ ալ այնպէս պատեւրազմ՝ մը բացուէր, ինչպէս որ Սպանիայի եւ իր գաղթականութեանց մէջ եղած էր. բայց Անգղիայի միջնորդութեամբն առ անօգուտ արիւնհեղուծիւնը խափանուեցաւ: Յովհաննէս Զ. Պրազիլիայի անկախութիւնը ճանչցաւ (1825, Մայ. 15): Իր եւ նոյն կայսրութեան մէջ դրուած դաշինքին մէջ (Սեպտ. 29), ինք միայն անով գոհ կ'ըլլար որ մինչեւ մահը կայսր կոչուի, իսկ իր որդին Պետրոս Ա. կայսրը խօսք կուտար որ Բորգուկալի ուրիշ գաղթականութիւն մը Պրազիլիայի հետ չի միացըններ:

299. Անգղիայի Ամերիկեան գաղթականութիւնները: Այսպէս Գաղղիա, Սպանիա եւ Բորգուկալ իրենց գլխաւոր գաղթականութիւնները կորորնցընելով, կրնայ ըսուիլ որ Եւրոպայի տէրութեանց մէջ միայն Անգղիա մնաց, որն որ իր ձեռքն ունեցած ընդարձակ երկիրներովը՝ տակաւին արժանի է գաղթականութիւն ունեցող տէրութիւն համարուելու: Ստոյգ է Սպանիայի եւ Բորգուկալի տակաւին քիչ մը բան մնացած էր. բայց ասոնք ինչ էին իրենց յառաջուան երկիրներուն եւ Անգղիայի ներկայ տաքցուածներուն համեմատութեամբը: Նոյնպէս ասոնց քով ոչինչ կրնան համարուիլ Գաղղիացւոց, Հոլանտացւոց, Գանիացւոց ու Շուետաց գաղթականութիւնները: — Նաբո-

լէսնի պատերազմներուն ժամանակները բոլոր ծովերն
Անգղիացւոց բաց ըլլալով, իրենց գաղթականութիւն-
ներուն մէջ յեղափոխական շարժում չէր կրնար ըլլալ.
ուստի եւ զանոնք անկորուստ պահեցին: Մանաւանդ
թէ խաղաղութիւն եղած տառն՝ խել մը նոր ստա-
ցուածներ ալ աւելցան. վասն զի պատերազմի ժամա-
նակ՝ Գաղղիայէն ու անոր հետ միացած կամ անոր ազ-
գեցութեան տակ եղող տէրութիւններէն առնուած
երկիրներէն ու կղզիներէն ոմանք մէյ մ'ալ ետ շտրուե-
ցան: Աս կերպով, ինչպէս վաճառականութեան ու
նաւագնացութեան, նոյնպէս գաղթականութեանց նը-
կատմամբ ալ մեծ շահ ունեցան Անգղիացիք, իրենց
Եւրոպական պատերազմներէն: Ստոյգ է նոյն միջոցնե-
րուն պատերազմի բռնուեցան Հիւսիսային Ամերիկայի
Միաբանեալ Նահանգներուն հետ (301), սակայն աս
ալ իրենց համար վնասակար հետեւութիւն մը չունե-
ցաւ: Արնար վախցուիլ որ իրենց գաղթականութիւն-
ներն անկից առիթ առնուն գլուխ վերցընելու. բայց
չուգեցին, մանաւանդ թէ հաւատարմութեամբ իրենց
գործակցութիւնն ըրին: Ասիկայ ուրիշ բանէ չէր կրնար
յառաջ գալ, բայց եթէ իրենց գտնուած վիճակին վրայ
գոհ ըլլալնէն, որն որ ստուգիւ ալ խիստ աղէկ էր, ո-
րովհետեւ ազատական սահմանադրութիւն ունէին,
մայր երկրին տուրք չէին տար, մշակութիւննին ու վա-
ճառականութիւննին տարւէ տարի կը ծաղկէր: Ցամա-
քային դրութեան (Հատ. Գ. 179) ժամանակը, Ան-
գղիացիք իրենց փայտի ու ցորենեղէնի կարօտութիւնը
գլխաւորաբար իրենց Գանատայի ու Նոր Սկոտիայի
գաղթականութիւններէն լեցընելով անոնց ծանրա-
կշուութիւնն առջեւնին աւելի մեծցած էր, եւ անոնցմէ
գտած օգտին փոխարէն ընելու համար՝ աւելի ազատու-
թիւններ ու արտօնութիւններ շնորհեցին: Ասոր օ-
գուտն ալ գարձեալ շուտ մը տեսան՝ Ամերիկեան պա-
տերազմին ժամանակը, անոնց հաւատարմութեամբն
ու նպաստամատոյց ըլլալով:

300. Հիւսիսային Ամերիկայի Միաբանեալ Նահանգները, եւ Անգղիայի ու Գաղղիայի նկատմամբ ունեցած դիրքերնին: Այս Անգղիայի ու Միաբանեալ Նահանգաց մէջ եղած պատերազմին առթիւ՝ պէտք է որ նոյն Նահանգաց վիճակին վրայ համառօտիւ խօսինք: Միաբանեալ Նահանգներն իրենց անկախութիւնը ձեռք բերելուն պէս (Հատ. Բ. 252—254) նոր աշխարհքին բոլոր երկիրներուն առաջինն եղան, թէ իրենք իրենցմէ առանձին նայելով, եւ թէ Եւրոպայի վրայ բրած ազդեցութեան նկատմամբ: Խիստ քիչ հեղ պատահած է որ տէրութիւն մը այնչափ կարճ ժամանակուան մէջ այնպէս մեծնայ ու ծաղկի, վասն զի խիստ քիչ տէրութիւն ալ անանկ նպաստաւոր պարագայից մէջ գտնուած է: Երկրի մշակութիւնն այնչափ ծաղկեցաւ, որ սկզբնական 13 Նահանգները՝ հետզհետէ շատնալով, մինչեւ 31 հասան. ասոնցմէ ոմանք միայն ինչպէս Լուիզիանա, Ֆլորիտա, Դեքսաս, Նոր Մեքսիկոյ եւ Նոր Գալիֆոռնիա, կամ ուրիշ տէրութիւններէն առնուեցան եւ կամ իրենք իրենցմէ Միաբանութեան մէջ մտան. իսկ մնացածները՝ յառաջուան Նահանգներուն շէննալովն ու ընդարձակուելովն աւելցած են: Աւելի մեծ եղաւ Ծովային վաճառականութեան յառաջագիմութիւնը, որն որ երկրին բերքերը դուրս հանելէն սկսելով, շուտ մը բոլոր Ծովերուն վրայ անանկ տարածուեցաւ, որ Ամերիկացիք քանի մը աւուրան մէջ Բրիտանացիներէն ետքը առաջին վաճառական ազգն եղան: Ծովային վաճառականութեան այոչափ ծաղկելուն օգնեցին, մէյ մը՝ իրենց երկիրներուն դիրքը, Ծովերուն հանգամանքը, նաւաշինութեան փայտի առատութիւնը, բերքերուն բազմատեսակ ըլլալը, մէյ մ'ալ իրենց մաքսի կարգադրութիւնները եւ ուրիշ տէրութեանց հետ դրած նպաստաւոր առեւտրական գաշինքներնին: Եւ թէպէտ աս գաշանց մէջ իրենց բրած զիջողութիւններով, Եւրոպայի պատերազմներուն ժամանակը՝ քանի մը տարի կրցան ամէն

ծովերուն վրայ ազատութեամբ պտըտիլ. բայց խիստ դժուար էր որ երկու կողմերէն մէկուն հետ երկպառակութեան նիւթ չպատահէր: Իրգը ալ Անգղիացւոց հետ նպաստաւոր առեւտրական դաշինք գնելնուն համար՝ Գաղղիայի հառարակապետութիւնն Ամերիկացւոց դէմ գառնացաւ ու մէջերնին երկպառակութիւնք ելան: Բայց նոյն իսկ Անգղիացւոց հետ ալ պաղու-թիւն մտաւ, որոնք Ամերիկացւոց ծովային վաճառականութեան այնչափ ծաղկելուն վրայ մեծ վախի մէջ քնկան: Ամերիկացիք տակաւին ծովական զօրութիւն չունենալով, ստիպուեցան իսկզբան զիջումներ ընել, մինչեւ իրենց նաւագնացութիւնը կամօք չափաւորեցին: Սակայն իրերն այսպէս չէին կրնար յառաջ երթալ. եւ Ամերիկացիք՝ մէկ կողմանէ Նաբոլէոնէն շահուելով, եւ մէկալ կողմանէ ծովային զօրութիւննին բաւական աւելցացած ըլլալով, վերջապէս Անգղիայի դէմ պատերազմ հրաաարակեցին (1812, Յունիս 18):

301. Ամերիկեան-Անգղիական պատերազմ՝ ու Միաբանեալ Նահանգաց վրայ ունեցած ազդեցութիւնը: Աս պատերազմը չէր կրնար՝ հասարակօրէն Եւրոպական պատերազմներուն եղածին պէտ՝ ընդարձակ ու սաստիկ ըլլալ: Յամաքի վրայ՝ սահմանները, եւ մասնաւորաբար Գանատայի սահմանները, պզտիկ գնդերով կռիւ կ'ըլլար. իսկ ծովու վրայ՝ առանձին սակաւութիւ նաւերով: Ամերիկացւոց նոր ծովային զօրութիւնը քաջութեան նշանաւոր գործքեր գործեց. իսկ ցամաքային զօրքը կարող չեղաւ Անգղիացւոց դէմ դնել: Աս վերջինները՝ թէպէտ չկրցան երկրին ներքին կողմերը շատ յառաջանալ, սակայն Ուաշինկըն մայրաքաղաքը յարձակմամբ առին (1814, Օգոստ. 24). շատ ջանացին Նոր Օրլէանս քաղաքն ալ առնուլ, բայց տեղացւոց դիւցազնական քաջութեան չկրցան յաղթել: Նոյն միջոցին Կան քաղաքը բանակցութիւն ըլլալու ոկսուած էր, եւ օրովհետեւ Եւրոպայի մէջ խաղաղութիւն եղած էր, որով եւ Ամերիկեան պա-

տերազմին շարժառիթները նուազած էին, դիւրաւ կրցան իրենք ալ միաբանիլ եւ խաղաղութիւն ընել (1814, Դեկտ. 24): Պայմաններն են. 1. Գանձառայի կողմերը սահմանները կարգաւորել. 2. Բոլոր առնուած տեղերը ետ տալ. 3. Գերեաց վաճառականութիւնը ջնջելու աշխատիլ: — Միաբանեալ նահանգներուն ըրած աս առաջին պատերազմն իրենց ապագային համար մեծ եւ խիստ օգտակար հետեւութիւններ ունեցաւ: Առաջին հետեւութիւնն ան եղաւ որ ինչ բանի մէջ տկար եւ ինչ կողմանէ զօրաւոր ըլլալին ճանչնալով, սկսան փոյթ տանիլ առաջիններուն գարմանը հոգալու եւ վերջիններն աւելի ծաղկեցընելու: Տեոան թէ ինչպէս սառտիկ կարօտութիւն ունին ծովական մեծ զօրութեան, եւ անկէ ետեւ աս նիւթն իրենց գլխաւոր ջանիցը նպատակ ըրին. որով եւ կրնայ ըսուիլ թէ Անգղիա առաջին պատճառն եղաւ իր դիմացը նոյն նկատմամբ ոսոխ մ'ելլելուն: Պատերազմէն յառաջ եւ պատերազմին ժամանակը՝ իրենց նաւահանգիստներուն գոցուելով, Ամերիկացիք իբրեւ թէ ստիպուեցան իրենց գործատուները բազմացընելու եւ ծաղկեցընելու. խաղաղութիւն ըլլալէն ետքը ասոր ալ մեծ փոյթ տարին, եւ իրենց փոյթը յաջողութեամբ պսակուեցաւ, այնպէս որ աս նկատմամբ ալ գարձեալ Անգղիացւոց արժանի ոսոխ եղան: Աս եւ ասոր նման պատճառներով, միանգամայն թէ երկրին սահմաններուն ընդարձակուելով եւ թէ բնակչաց բազմանալով, Միաբանեալ նահանգները՝ չէ թէ միայն նոր աշխարհքին ամենէն երեւելի տէրութիւնն եղան, հապա նաեւ հին աշխարհքին մեծ տէրութեանց ամենեւին մէկուն նախանձելու պատճառ չունին:

302. Սեւ գերեաց վաճառականութեան ջրնջուիլը: Ա՛յ երբ տեսանք որ Անգղիայի եւ Միաբանեալ նահանգներու մէջ գրուած կանի խաղաղութեան դաշինքով, երկու կողմանք իրենք զիրենք կը պարտաւորէին Սեւ գերեաց վաճառականութիւնը կամ առու-

տուրը¹ ջնջելու աշխատիլ, որ նիւթոյն հիմայ մտա-
դրութիւննիս կը նուիրենք, վասն զի գաղթականու-
թեանց պատմութենէն անբաժին խնդիր մըն է: Հոս
ըսելիքն աղէկ հասկընալու համար, գերեաց վաճա-
ռականութիւնը՝ գերութեան վիճակէն զանազանելու
է. առաջնոյն հակառակ եղողները՝ միշտ վերջնոյն ալ
դէմ չեն, որովհետեւ շատերը կը համարին որ Արեւ-
մտեան Հնդկաստանի մէջ գտնուող Սեւերը պահելու
եւ աճեցընելու է, առանց նորէն բերելու: Գերեաց
վաճառականութեան դէմ արդէն շատոնց բարձրացող
քրիստոնէութեան ու մարդասիրութեան ձայները ան-
ցեալ դարուն կէսէն ետքը շատ սաստկացան, եւ վեր-
ջապէս կրցան ամէն արգելքներու յաղթելով, ջնջել
աս մարդկութեան նախատինք եղող առուտուրը: Յա-
ռաջագոյն աս նկատմամբ եղած փոքր շարժումները
մէկդի ձգելով, գլխաւոր քայլ մ'առնուեցաւ Ամերի-
կայի անկախութեան պատերազմէն ետքը, երբ որ ան
կողմերը նորէն Սեւ գերի խոթելն արգելուեցաւ, բաց
ի Գարոլինա ու Գէորգիա նահանգներէն: Միեւնոյն
միջոցներուն Անգղիայի մէջ, աս նիւթին վրայ զանա-
զան գրուածներ հրատարակուելէն զատ, Մանչէսթը
քաղաքը Գերեաց վաճառականութեան ջնջման ընկե-
րութիւնը հաստատուեցաւ (1787), ու շուտ մը բոլոր
Անգղիա տարածուեցաւ: Տերութեանց մէջէն՝ նոյն առ-
ուտուրը ջնջելու պարծանքն ունեցաւ նախ Դանիա,
ուր թագաւորական հրամանագրով որոշուեցաւ (1792)
որ մինչեւ տասը տարի՝ Դանիայի ստացուածոց մէջ
Սեւերու վաճառականութիւնը դադրած ըլլայ: Ան-
գղիայի մէջ ալ աս խնդիրն երթալով աւելի կը սաստ-
կանար, եւ գրեթէ ամէն տարի խորհրդանոցին առ-
ջեւը կ'ելէր. վերջապէս Ֆոքս ու Բիգդ անուանի պաշ-
տօնեւաններուն ջանքովը, պատգամաւորաց սենեակն աս
որոշումն ըրաւ (1806, Յունիս 10), եւ երկրորդ տա-
րին Գերեաց վաճառականութեան ջնջման օրինագիրն

¹ Traite des Noirs.

ելաւ (1807, Մարտ 24)։ Ան ժամանակէն ետեւ Անգղիա աս բանս իր մտադրութեան գլխաւոր նիւթերէն մէկն ըրաւ, եւ ուրիշ տէրութեանց հետ ալ ասոր վրայ առանձին դաշինքներ դրաւ։ Աս նկատմամբ յիշատակութեան արժանի է հինգ մեծ տէրութեանց Լանտոն գրած դաշինքը (1841, Դեկտ. 20), որով ամէնքը կը խոտանային իրենց գրօշը կրող նաւերուն գերեաց վաճառականութիւն ընելը խափանել, միանգամայն յանձն կ'առնուին որ իւրաքանչիւրին պատերազմական նաւերը՝ իշխանութիւն ունենան մէկալ դաշնադիր տէրութեանց աս նկատմամբ կտակածելի եղող առեւտրական նաւերը քննելու։ Գաղղիայի գեսպանն ալ մէկալ տէրութեանց գեսպաններուն հետ աս դաշանց ստորագրած էր. բայց ետքէն կառավարութիւնը չվաւերացուց, չուզելով յանձն առնուլ որ օտար պատերազմական նաւ մը իր նաւերը քննելու իրաւունք ունենայ։ Եւ թէպէտ քանի մը տարի ետքը Անգղիայի հետ առանձին դաշինք դրաւ (1845, Մայ. 29), բայց առանց յիշատակութիւն ընելու քննութեան իրաւանց վրայ։ Աս վերջին նիւթին վրայ ատեն ատեն վէճեր եւ կռիւներ կ'ըլլան, թէեւ գրեթէ բոլոր աշխարհքիս քրիստոնեայ տէրութիւնները դաշինքներով յանձն առած են գերեաց վաճառականութիւն չընել։

303. Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ Անգղիացւոց իշխանութիւնը։ Ինչպէս ուրիշ աեղեր, նոյնպէս Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ, Եւրոպական պատերազմներն Անգղիայի համար օգտակար հետեւութիւններ ունեցան։ Արդէն ցամաք երկրին վրայ Եւրոպացի ուսի մը չունէին Անգղիացիք, իսկ վերոյիշեալ պատերազմներուն առթիւր՝ Գաղղիացւոց ու Հոլանտացւոց իշխանութեան տակ եզող քանի մը կղզիներուն ալ տիրեցին։ Ասանկով ան կողմերուն միակ տեսարքն եղան. բայց գրեթէ միշտ պատերազմի մէջ էին տեղացի իշխաններուն հետ, որոնք բաց ի անկախութեան բաղձանքէն՝ նա եւ Գաղղիայէն կը գրգռուէին։ Աս իշ-

խաններուն մէջ ամենէն զօրաւորն ու Անգղիային աւելի նեղութիւն պատճառողն եղաւ Միսորի՝ Դիբոյ Սահպ Սուլդանը, որն որ նոյն միջոցներուն հեղ մը յաղթուելէն ու երկիրներուն մէկ մասը կորսնցընելէն ետեւ (1790—1792), Գաղղիացիներէն դրդաուելով, Եգիպտական արշաւանքին ժամանակը (Հատ. Դ. 116 ...) նորէն պատերազմի բռնուեցաւ (1799): Սակայն աս կարճ պատերազմն ալ սւրիշ բանի չծառայեց, բայց եթէ Անգղիացուց իշխանութեան մեծնալուն. Սերինկաբադամ քաղաքին յարձակմամբ առնուելովն ու նոյն ատեն Դիբոյ Սահպին իյնալովը (Մայ. 4), Անգղիացիք իրենց աս սաստիկ թշնամիէն ազատեցան ու անոր երկիրներն առին: Անկէ ետեւ՝ մինչեւ ան ատեն բանեցուցած քաղաքականութիւննին փոխելով, միջնորդական իշխանութիւննին՝ հետզհետէ անմիջական իշխանութեան կը դարձնէին. իրենց դաշնակից կամ հարկատու եղող տեղացի իշխանները վար առնելով, անոնց երկիրներն ուղղակի իրենց ստուցուած կ'ընէին: Եւ թէպէտ՝ ինչպէս յայտնի է՝ աս բանս պէտք էր որ նորենոր պատերազմներ պատճառէր, ինչպէս իրօք ալ շատ տարիներ կռիւներ եղան Մարագներու իշխանաց հետ, որոնց ծառայութեան մէջ Գաղղիացի պաշտօնակալներ ալ կային. բայց Անգղիացիք վերջապէս զանոնք ալ զոպեցին (1818): Նոյնպէս յաջողութեամբ լմնցուցին Պիրմաններուն հետ ըրած երկու տարւան պատերազմնին (1824—1826): Անկէ ետեւ եղած պատերազմները՝ սովորաբար մասնական բաներ են, եւ միշտ Բրիտանացուց յաջող ելք կ'ունենան:

Ե. ՀԱՇԻԻ ԱՐԱՄԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
Ի սկզբանէ Յուլիսի 1851 մինչեւ ց30 Յունիսի 1861 :

Թիւ թղ. հաս.	Անունք Ազնուական եւ Ազգասէր Ընկերացի	Աւուրք յարս գրեցան	Բաժին	Գլուխ գրաւ.
				Արժ. ֆ
	Ըստ Դ. Հաշուի հրատարակե- լոյ յամին 1851 յ30 Յունիսի էին		56	5600
	Ի սոսա յաւելան			
35	Յէր Ներսէս Ա. ֆինճանճեան .	31 Օգոստոս 1851	1	100
36	Անանիա Աղա Թօստունեան .	31 Դեկտեմբ. 1852	1	100
37	Յարութիւն Աղա Հանըմեան .	30 Յունիս 1857	1	100
			59	5900

Ե Լ Բ

Ի Դ. Հաշուէ Ձեպր 57 16
 Կազմից մատենից վաան ընկերաց 15 40
 Այլեւայլ ծախուց 106 48
 Դրողմելոյ Ա. Բ. Գ. եւ Դ. հատորոյ Պա-
 մուլթեան ֆազաքականութեան Եւրոպա-
 կան տէրութեանց, 500 օրինակ 1935 20
 Դրողմելոյ Արուեստախօսութեան 500 օրինակ
 Դրողմելոյ Ատլասի կամ Աշխարհացոյց տախ-
 տակաց, 700 օրինակ 312 —
 2040 —

Մ Ո Ւ Տ Բ

Շահ % 4 վերագոյն գրեալ 5900 գլխոյ գրա-
 մոց մինչեւ ցայսօր 2313 20
 Ի վաճառելոյ 21 օրինակաց Ա. մատենին .
 " 18 " Բ. " 12 36
 " 39 " Գ. " 12 36
 " 304 " Դ. " 35 6
 " 65 " Ե. " 405 20
 " 34 " Զ. " 65 —
 " 276 " Է. " 11 —
 " 153 " Ը. " 165 36
 " 12 " Թ. " 459 —
 " 12 " Բ. " 12 —
 Պակասի, զոր անցուցանեմք Ի Զ. Հաշիւն . . . 975 30

Արժամ ֆիւր.			
57	16		
15	40		
106	48		
1935	20		
312	—		
2040	—		
		4467	4
2313	20		
12	36		
12	36		
35	6		
405	20		
65	—		
11	—		
165	36		
459	—		
12	—		
975	30		
		4467	4

UNIVERSITY OF MICHIGAN

15 04146 1503

